ISSN 2308-7420

СУХАНШИНОСӢ

МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ РӮДАКИИ
АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
2026, №3 (56)

СЛОВЕСНОСТЬ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ИНСТИТУТА ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ РУДАКИ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
2026, №3 (56)

SUKHANSHINOSI

ACADEMIC JOURNAL
THE INSTITUTE OF LANGUAGE AND LITERATURE
NAMED AFTER RUDAKI OF NATIONAL ACADEMY
OF SCIENCES OF TAJIKISTAN
2026, №3 (56)

ДУШАНБЕ – 2026

ISSN 2308-7420

СУХАНШИНОСӢ

Маҷаллаи илмӣ

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ
БА НОМИ РӮДАКӢ**

**2026
№ 3 (56)**

Маҷалла соли 2010 таъсис ёфта, дар як сол чор шумора нашр мешавад.

Муассис: Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Сардабир
д.и.ф. **Аскар ҲАКИМ**

Муовини сардабир
н.и.ф. **Шодӣ ШОКИРЗОДА**

Дабири масъул
н.и.ф. **Лутфулло ШАРИФЗОДА**

Нишонии мо: 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21, Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, ҳуҷраи 26, дафтари маҷаллаи «Суханшиносӣ», тел.: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

Шохис (индекс)-и обуна дар феҳристи «Почтаи тоҷик» 77755
https://sukhanshinosi.iza.tj
E-mail: suhansinosi@gmail.com

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон бори нахуст 5-уми апрели 2012, таҳти № 0098/мҷ, бори дуюм 12-уми ноябри соли 2015, таҳти № 0095/мҷ, бори сеюм 7-уми сентябри соли 2017, таҳти № 023/ МҶ-97 ва бори чорум 22-юми феврали соли 2024, таҳти № 332/МҶ-97 сабти ном шудааст.

Ҳайати таҳририя:
Фарангис ШАРИФЗОДА (директори ИЗА АМИТ),
Носирҷон САЛИМӢ (узви пайвастаи АМИТ, д.и.ф.),
Ҳасани СУЛТОН (узви вобастаи АМИТ, д.и.ф.),
Сайфиддин НАЗАРЗОДА (узви вобастаи АМИТ, д.и.ф.),
Сахидод РАҲМАТУЛЛОЗОДА (узви вобастаи АМИТ, д.и.ф.),
Абдунабӣ САТТОРЗОДА (д.и.ф., проф.),
Олимҷон ХОҶАМУРОДОВ (д.и.ф., проф.),
Равшан РАҲМОНӢ (д.и.ф., проф.),
Сафина АБОДУЛЛОЕВА (д.и.ф.),
Умриддин ЮСУФОВ (д.и.ф.),
Ҳоким ҚАЛАНДАРИЁН (д.и.ф.),
Ҷамила МУРУВВАТИЁН (д.и.ф.),
Шодимуҳаммад СУФИЗОДА (д.и.ф.),
Абдухолиқ НАБИЕВ (н.и.ф.),
Абдуламин МАЖНУНОВ (н.и.ф.),
Азиз МИРБОБОЕВ (н.и.ф.),
Бехрӯзи ЗАБЕҲУЛЛО (н.и.ф.)
Сайфиддин МИРЗОЕВ (н.и.ф.),
Шамсиддин МУҲАММАДИЕВ (н.и.ф.).

Ҳайати мушовара: **Масъуди МИРШОҲӢ** (Фаронса), **Шариф ШУКУРОВ** (Россия), **Алӣ АКБАРШОҲ** (Ҳиндустон), **Александр ҲЕЙЗЕР** (Олмон), **Садрӣ САЪДИЕВ** (Узбекистон).

Душанбе © Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, 2026.

Маҷаллаи илмии «Суханшиносӣ» ба Феҳристи маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КОА-и Вазорати илм ва таҳсилоти олии Федератсияи Россия (17.07.2023, №2498) ворид шудааст.

ISSN 2308-7420

СЛОВЕСНОСТЬ

2026
№ 3 (56)

Научный журнал
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ РУДАКИ

Основан в 2010 г.
Выходит четыре раза в год

Учредитель: Институт языка и литературы имени Рудаки Национальной академии наук Таджикистана

Главный редактор
д.ф.н. Аскар ХАКИМ

Заместитель главного редактора
к.ф.н. Шоди ШОКИРЗОДА

Ответственный секретарь
к.ф.н. Лутфулло ШАРИФЗОДА

Адрес: 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 21, Институт языка и литературы имени Рудаки Национальной академии наук Таджикистана, каб. 26, редакция журнала **«Словесность», тел.:** (+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

Подписной индекс в каталоге «Почтаи точик» 77755
https://sukhanshinosi.iza.tj
E-mail: suhansinosi@gmail.com

Журнал зарегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан 15 апреля 2012 г. за №0098/мч, перерегистрирован 12 ноября 2015 года за № 0095/мч и 7 сентября 2017 г. за № 023/мч- 97 и 22 февраля 2024 г, за № 332/МЧ-97.

Редакционная коллегия:
Фарангис ШАРИФЗОДА (директор ИЯЛ НАНТ),
Носирджон САЛИМИ (академик НАНТ, д.ф.н.),
Хасан СУЛТОН (член-корр. НАНТ, д.ф.н.),
Сайфиддин НАЗАРЗОДА (член-корр. НАНТ, д.ф.н.),
Сахидод РАХМАТУЛЛОЗОДА (член-корр. НАНТ, д.ф.н.),
Абдунаби САТТОРЗОДА (д.ф.н., профессор),
Олимджон ХОДЖАМУРОДОВ (д.ф.н., профессор),
Равшан РАХМОНИ (д.ф.н., проф.),
Сафина АБОДУЛЛОЕВА (д.ф.н.),
Умриддин ЮСУФОВ (д.ф.н.),
Хоким КАЛАНДАРИЁН (д.ф.н.),
Джамила МУРУВВАТИЁН (д.ф.н.),
Шодимухаммад СУФИЗОДА (д.ф.н.),
Абдухолик НАБИЕВ (к.ф.н.),
Абдуламин МАЖНУНОВ (к.ф.н.),
Азиз МИРБОБОЕВ (к.ф.н.).
Бехрузи ЗАБЕХУЛЛО (к.ф.н.),
Сайфиддин МИРЗОЕВ (к.ф.н.),
Шамсиддин МУХАММАДИЕВ (к.ф.н.),

Редакционный совет: Масъуд МИРШОХИ (Франция), **Шариф ШУКУРОВ** (Россия), **Али АКБАРШОХ** (Индия), **Александр ГЕЙЗЕР** (Германия), **Садри САЪДИЕВ** (Узбекистан).

Душанбе © Институт языка и литературы имени Рудаки Национальной академии наук Таджикистана, 2026.

Научный журнал «Словесность» входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК при Министерстве науки и высшего образования Российской Федерации (17.07.2023, №2498).

ISSN 2308-7420

SUKHANSHINOSI

Academic Journal
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF TAJIKISTAN
THE INSTITUTE OF LANGUAGE AND LITERATURE NAMED AFTER RUDAKI

2026
№ 3 (56)
Established in 2010 published quarterly

Founder: **The Institute of Language and Literature named after Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan**

Chief Editor
Askar HAKIM
Doctor of Philological Sciences

Deputy Chief Editor
Shodi SHOKIRZODA,
Candidate of Philological Sciences

Executive Secretary
Lutfullo SHARIFZODA
Candidate of Philological Sciences

Address: Attn. Sukhanshinosi editor, The Institute of Language and Literature named after Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan, office 26, Rudaki Av. 21, Dushanbe city, 734025. Phone.: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70

https://sukhanshinosi.iza.tj
E-mail: suhansinosi@gmail.com
Subscription Index in «Pochtai Tojik» 77755

Journal was re-registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan , the first edition is from 5 April, 2012 year, № № 0098, the second edition is from 12 November, 2015 year, № 0095. and the third edition is from 7 September 2017 year, № 023/ мч- 97 22 February, 2024 year, № 332/МЧ-97.

Editorial team:
Farangis SHARIFZODA (Director of the ILLAR NAST)
Nosirjon SALIMI (Academician of the NAST)
Hasan SULTON (Corres. mem. of the NAST)
Sayfiddin NAZARZODA (Corres. mem. of the NAST)
Sakhidod RAHMATULLOZODA (Corres. mem. of the NAST)
Abdunabi SATTORZODA (d.ph.s., professor)
Olimjon KHOJAMURODOV (d.ph.s., professor)
Ravshan RAHMONI (d.ph.s., professor)
Safina ABODULLOEVA (d.ph.s.)
Umriddin YUSUFOV (d.ph.s.)
Hokim QALANDARIYON (d.ph.s.)
Jamila MURUVVATIYON (d.ph.s.)
Shodimuhammad SUFIZODA (d.ph.s.)
Abdulamin MAJNUNOV (c.ph.s.)
Abdukholig NABIEV (c.ph.s.)
Aziz MIRBOBOEV (c.ph.s.)
Behruzi ZABEHULLO (c.ph.s.)
Sayfiddin MIRZOEV (c.ph.s.)
Shamsiddin MUHAMMADIEV (c.ph.s.)

International iditorial colleague: Masoud MIRSHOHI (France), **Sharif SHUKUROV** (Russia), **Ali AKBARSHOH** (India), **Alexander HEIZER** (Germany), **Sadri SADIEV** (Uzbekistan).

Dushanbe © The Institute of Language and Literature named after Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan, 2026.

The scientific journal «Sukhanshinosi» has included in the list of peer-reviewed scientific journals of the High Attestation Commission of the Republic of Tajikistan and the Higher Attestation Commission under the Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation (17.07.2023, No. 2498).

МУНДАРИҶА
ЗАБОНШИНОСӢ

Ваҳҳобов Т., Ёрмирзозода М. Баъзе хусусиятҳои исмҳои ҷомеи ифодагари маҷмуи ҳайвоноту парандагон..... 11
Кабиров Ш. Назаре ба раванди бадалшавии сохтор ва равонпазирии забони тоҷикӣ дар масири таърих..... 20
Дӯстзода Ҳ.Ҷ. Тарҷума ва мақоми он дар ҷомеаи муосир: мушкилот ва дурнамо..... 29
Иматшоева М.Б. Категорияи падеж дар забонҳои шуғнонӣ, тоҷикӣ ва англисӣ..... 37
Аламшоев М.М. Дарахтҳо ва рустаниҳои муқаддаси забони шуғнонӣ аз назари этнолингвистӣ ва муқоисавӣ-таърихӣ..... 44
Абдуллоева Г.З. Хусусиятҳои этнолингвистии лексикаи соҳаи занбӯриасалпарварӣ дар гӯишҳои водии Ҳисор..... 53
Собирҷонов С. Сохтор ва тобишҳои маъноии як навъи ҷумлаи саволии водоркунанда..... 62
Саъдуллозода У.Қ. Таҳаввули таърихию семантикии вожаи «ки/кӣ» дар осори хаттии порсии сосонӣ ва як матни тарҷумаи куҳани форсӣ-тоҷикӣ..... 69
Муҳаммадиева З.А. Хусусиятҳои маъноӣ-грамматикии ҷумлаҳои бешахс ва масдарӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ..... 78
Шарифзода Л.А., Холова М.Б. Меъёрҳои мутобиқати савтӣ ва аксентологии калимаҳои русиву аврупоӣ дар осори Садриддин Айнӣ: таҷриба ва аҳаммияти он барои забони адабии муосири тоҷикӣ..... 87
Мавлонзода Ш.М. Идиомаҳо дар номаҳои Садриддин Айнӣ..... 108
Некушоева Ш.С. Дар бораи масъалаи таҳлили сохтории консепти «хона» дар забонҳои гурӯҳи шуғнонӣ-рӯшонӣ..... 120
Асадова М.Р. Сохтор ва ташкили антропонимҳо дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ..... 128
Мирзоев С. Сарнавишти номвожаи таърихии «сарвода»..... 135
Холназарова З. Воситаҳои морфологии ифодаи инкор, вазифа ва мавқеи на- дар шаклҳои феълӣ..... 141
Юсупов А.И., Мусозода М.А. Истилоҳоти анатомӣ ва роҳҳои ҳамгунсозии онҳо дар забони тоҷикӣ..... 153
Ансорова М.М. Таҳлили лингвистии рангҳои асосӣ ва таркибӣ дар пайкараи миллии забони тоҷикӣ..... 161
Бобокалонова Р.Н. Вижагиҳои ташаккул ва мавқеи корбурди ибораҳои сифатӣ дар осори насрии охири асри XIX ва ибтидои асри XX..... 172
Солиева Т.Н. Хусусиятҳои сохторӣ ва маъноии воҳидҳои лексикии ифодакунандаи ҳолат (дар мисоли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ)... 181
Шамиров С.Г. Ҳиссачаҳо дар гурӯҳи забонҳои шуғнонӣ-рӯшонӣ..... 189
Шукурова Г.Х. Омӯзиши одоби муҳоварат дар забоншиносии тоҷик..... 199

АДАБИЁТШИНОСӢ

Ваҳҳобзода Р., Ваҳҳобзода С. Таҳаввули матни як шеър..... 208
Қаландариён Ҳ.С., Хушвахтова М.А. Мавқеи қофия дар ғазалиёти Хокии Хуросонӣ..... 216
Набавӣ А. Оғози илми нави суханшиносии тоҷикӣ: аз ҷамъияти илмии тоҷикшиносӣ то пажуҳишгоҳи тадқиқоти илмӣ (1927-1932)..... 224
Мурувватиён Ҷ. Сотим Улуғзода дар бораи қудрати каломи интиқодӣ..... 233
Саидхоҷа Б.З. Нигоҳи танқидии Мирзо Турсунзода ба эҷодиёти хеш..... 243
Муҳаммадиев Ш. Михаил Занд – рӯдакишиноси мумтоз..... 250
Ҷӯраева З.Г. Заминаҳо ва омилҳои таҳаввули жанри хурди насрӣ дар адабиёти урду..... 258
Саидзода О.С. Таъсири вазъи сиёсӣ-иҷтимоӣ ба рушди адабиёти муосири Эрон дар асри XX (Дар мисоли эҷодиёти Фаридуни Муширӣ)..... 268
Шераризода А.Ш. Суннати фахриясароӣ дар ашъори шуарои аҳди Рӯдакӣ..... 275
Собирзода Ҳ.Ю. Хусусиятҳои сабкии қасоиди Абдулвосеи Ҷабалӣ..... 282
Латипов С. Сайре дар «Офоқу анфус»..... 291
Нозимов И.С. Ҷумъабой Азизқулов – муҳаққиқи тозакор ва дақиқназар... 296

ФОЛКЛОРШИНОСӢ

Ҳайдармамад Т. Махсусиятҳои мадҳия дар фолклори Бадахшон..... 311

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Ваххобов Т., Ёрмирзозода М. Некоторые особенности собирательных существитеьных, обозначающих животных и птиц..... 11
Кабиров Ш. Вкратце о процессе структурных трансформаций и приобретания плавности таджикского языка на протяжении истории..... 20
Дустзода Х.Дж. Перевод и его роль в современном обществе: проблемы и перспективы..... 29
Иматшоева М.Б. Категория падежа в шугнанском, таджикском и английском языках..... 37
Аламшоев М.М. Почитаемые деревья и растения шугнанского языка в этнолингвистическом и сравнительно-историческом освещении..... 44
Абдуллоева Г.З. Этнолингвистические особенности лексики пчеловодства в говорах гиссарской долины..... 53
Собирджонов С. Структура и смысловые оттенки одного типа побудительного вопросительного предложения..... 62
Саъдуллозода У.К. Историческая и семантическая эволюция слова «ки/кӣ» в сасанидских персидских рукописях и древнеперсидско-таджикском переводном тексте..... 69
Мухаммадиева З.А. Семантико-грамматические особенности безличных и инфинитивных предложений в английском и таджикском языках..... 78
Шарифзода Л.А., Холова М.Б. Нормы фонетической и акцентологической адаптации русских и европейских заимствований в произведениях Садриддина Айни: опыт и значение для современного таджикского литературного языка..... 87
Мавлонзода Ш.М. Идиомы в письмах Садриддина Айни..... 108
Некушоева Ш.С. К вопросу структурного анализа концепта дом в шугнано-рушанской группе памирских языков…….. 120
Асадова М.Р. Структура и организация антропонимов в «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси..... 128
Мирзоев С. Этимология исторического имени «сарвода»..... 135
Холназарова З. Морфологические средства выражения отрицания, функция и место на- в глагольных формах..... 141
Юсупов А.И., Мусозода М.А. Анатомические термины и пути их унификации в таджикском языке…..... 153
Ансорова М.М. Корпусный анализ базовых и составных цветов на материале национального корпуса таджикского языка..... 161
Бобокалонова Р.Н. Особенности формирования и сферы употребления прилагательных словосочетаний в прозаических произведениях конца XIX – начала xx века..... 172
Солиева Т.М. Структурные и семантические особенности лексических единиц, выражающих состояние (на материале таджикского, русского и 181

английского языков)…….....
Шамиров С.Г. Частицы в языках шугнано-рушанской группы..... 189
Шукуров Г.Х. Изучение речевого этикета в таджикском языкознании..... 199

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Ваххобзода Р., Ваххобзода С. Эволюция текста одного стихотворения.... 208
Каландариён Ҳ.С., Хушвахтова М.А. Роль рифмы в газелях Хоки Хорасани..... 216
Набави А. Начало новой таджикской филологической науки: от научного сообщества таджиковедения до научно-исследовательского института (1927-1932)..... 224
Мурувватиён Дж.Дж. Сотим Улугзода о силе критического слова..... 233
Саидходжа Б.З. Критический взгляд Мирзо Турсунзоды на собственное творчество..... 243
Мухаммадиев Ш. Михаил Занд – выдающийся исследователь творчества Рудаки..... 250
Джураева З.Г. Основы и факторы эволюции малого прозаического жанра в литературе урду…… 258
Саидзода О.С. Влияние общественно-политической ситуации на развитие современной литературы ирана в XX веке (на примере творчества Фаридуна Моширi)..... 268
Шерализода А.Ш. Традиция воспевание в поэзии современников Рудаки..... 275
Собирзода Х.Ю. Стилистические особенности касыд Абдулвосе' Джабали…….. 282
Латипов С. Путешествие в «Офак ва анфус»..... 291
Нозимов И.С. Джумабой Азизкулов – исследователь-новатор и проницательный аналитик…… 296

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Хайдармамад Т. Особенности хвалебного песнопения в бадахшанском фольклоре..... 311

CONTENT

LINGUISTICS

Vahhobov T., Yormirzozoda M. Some features of collective nouns denoting animals and bird..... 11
Kabirov Sh. A brief overview of the structural transformation and the evolution of fluency in the Tajik language throughout history..... 20
Dustzoda H.J. Translation and its role in modern society: challenges and prospects..... 29
Imatshoeva M.B. The category of case in Shughni, Tajik and English..... 37
Alamshoev M.M. Honored plants of the shugni language in ethnolinguistic and comparative-historical analyses..... 44
Abdulloeva G.Z. Ethnolinguistic features of the beekeeping vocabulary in the dialects of the hissar valley..... 53
Sobirjonov S. Structure and semantic nuances of one type of imperative-interrogative sentence..... 62
Sadullozoda U.K. Historical and semantic evolution of the word «кі/кі» in sasanian persian manuscripts and the old Persian-Tajik translation text..... 69
Mukhammadieva Z.A. Semantic – grammatical features of impersonal and infinitive sentences in english and Tajik languages..... 78
Sharifzoda L.A., Kholova M.B. Norms of the phonetic and accentological adaptation of russian and european loanwords in the works of Sadriddin Ayni: experience and significance for the modern Tajik literary language..... 87
Mavlonzoda Sh.M. Idioms in the letters of Sadriddin Ayni..... 108
Nekushoeva Sh.S. On the structural analysis of the concept of home in the Shughnan-Rushan group of Pamiri languages..... 120
Asadova M.R. The structure and organization of anthroponyms in Abul-qasim Firdawsi's «Shahnameh»..... 128
Mirzoev S. Etymology historical toponymic of «sarvody»..... 135
Kholnazarova Z. Morphological means of expressing negation function and place on- in verb forms..... 141
Yusupov A.I. Anatomical terms and ways of their unification in the Tajik language…..... 153
Ansorova M.M. Corpus analysis of basic and composite color terms based on the national corpus of the Tajik language…..... 161
Bobokalonova R.N. Features of the formation and usage of adjectival phrasesin prose works of the late nineteenth and early twentieth centuries…..... 172
Solieva T.N. Structural and semantic features of lexical units expressing state (Based on the Tajik, Russian and English languages)……..... 181
Shamirov S.G. A study of particles in Pamiri languages..... 189
Shukurov G.Kh. The study of speech etiquette in Tajik linguistics..... 199

LITERARY STUDIES

Vahhobzoda R., Vahhobzoda S. The evolution of one poem text..... 208
Kalandaryon H.S., Khushvakhtova M.A. The position of rhyme in the poems of khokii khurasani..... 216
Nabavi A. The beginning of modern Tajik philological scholarship: from the scientific society of Tajik studies to the research institute (1927–1932)..... 224
Muruvvatiyon J.J. sotim ulughzoda and the power of critical discourse..... 233
Saidkhoja B.Z. Mirzo Tursunzoda's critical view of his own work..... 243
Myhammadiev Sh. Mikhail Zand – a distinguished scholar of Rudaki's works..... 250
Jurayeva Z.G. Bases and factors of evolution of small prose genre in Urdu literature..... 258
Saidzoda O.S. the influence of socio-political conditions on the development of modern iranian literature in the 20th century (Based on the works of Faridun Moshiri)..... 268
Sheralizoda A.Sh. The tradition of honor in the poetry of Rudaki's motto..... 275
Sobirzoda H.Y. Stylistic features of Abdulwose Jabali's qasidas..... 282
Latifov S. A journey through ‘afaq wa anfus..... 291
Nozimov I.S. Jumaboy Azizkulov – an innovative researcher and insightful analyst..... 296

FOLKLORISTICS

Haydarmamad T. Features of praise singing in Badakhshan folklore..... 311

ЗАБОНШИНОСӢ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS

ТДУ: 809.155.0

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ИСМҲОИ ҶОМЕИ ИФОДАГАРИ МАҶМУИ ҲАЙВОНОТУ ПАРАНДАГОН

Толиб Ваҳҳобов,
Мунзифа Ёрмирзозода
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров

Забони тоҷикӣ дорои таркиби луғавии басе бою рангин аст, ки натиҷаи давраи инкишофи беш аз сеҳазорсолаи ин забон маҳсуб меёбад ва «тибқи ҳадси пажуҳишгарон, дар давраи ҳозираи инкишофи забони тоҷикӣ теъдоди аносири луғавии он сад ҳазорро ташкил медодааст. Чунин миқдори зиёди вожаҳо баёнгари он аст, ки забони тоҷикӣ барои ифодаи ҳама гуна матолиб имкони фаровони луғавиро дорост» [16, 86]. Ин вожаҳо дар захираи луғавии забон аз лиҳози маънии луғавӣ, хусусиятҳои сарфию наҳвӣ ва калимасозӣ ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансуб буда метавонанд, ки исмҳои ҷомеъ аз ҷумлаи онҳо маҳсуб меёбанд. Исмҳои ҷомеъ бо хусусиятҳои вежаи худ дар радифи исмҳои шахсу ғайришахс, ҷондору бечон ва моддию маънӣ як гурӯҳи махсуси луғавӣ-грамматикии исмҳоро ташкил менамоянд. Ин иддаи исмҳо дар шакли танҳо маънии ҷамъ ё маҷмуъро ифода менамоянд ва шакли махсуси морфологии ҷамъро надоранд. Онҳо аз рӯйи маъно ифодагари маҷмуи воҳидҳои ҳамҷинс ва аз ҳам ҷудонашаванда буда, дар забони тоҷикӣ бо қабатҳои гуногуни маъноӣ маълуманд. Ҳар як қабати маъноӣ вижагӣ ва мавқеи корбасти худро дорад.

Исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми маҷмуи ҳайвоноту парандагон ва ҷонварон дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ гурӯҳи алоҳидаи маъноиро ташкил намуда, тӯда ва анбӯҳи чорпои калону хурд, гурӯҳ ё селаи парандагонро ифода мекунанд. Ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ аз лиҳози теъдод зиёд набошанд ҳам, аксар дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба таври фаровон интишор ёфтаанд.

Яке аз чунин вожаҳо ***гала*** (**گله**) аст, ки маънии гурӯҳ, даста ва рамаи гӯсфанду говро ифода менамояд [13, 250; 15, 243]. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ин унсури луғавӣ ба ду маънӣ оварда шудааст: 1. гурӯҳе аз чорпоён; *рама; галаи асп, галаи оҳу*; 2. гурӯҳе аз чизҳои ҳамҷинс (ба ин маънӣ асосан дар таркиби калимаҳои мураккаби *галаосиё, галаҷазира* меояд) [13, 307]. Мураттиби «Луғатномаи Деҳхудо» бо такя ба шарҳи «Бурҳони қотеъ» галаро рамаи гӯсфанду шутур, хару гов, асбу оҳу ва амсоли он тафсир намудааст [4, 192]. Муҳаққиқ М. Ҳасандӯст дар тавзеҳи вожаи мазкур доир ба гардиши таърихии он андешаронӣ намуда, навиштааст, ки «зоҳиран муштақ аз эронии бостон «garnaka» аз решаи «gar» – *гирд овардан, ҷамъ кардан* ва решаи «gar» аз ҳиндуаврупоӣ «ger» – *гирд овардан* аст». Бино ба қайди пажуҳишгар, ки дар идомаи ташреҳ меафзояд, аз ҳамин реша аст лотинии «grex» – *рама, гала*, ирландии куҳан «graig» – *галаи асб*, армании «gerdastan» – *даста, ходимон, гурӯҳи чокарон, ҳашам ва хадам*, хоразмии «grk» – *рама, гала*, балуҷии «gal» – *гурӯҳ, ҷамъият, гала*, курдии «gā-gal» – *галаи гов* ва «mē-gal» – *рамаи гӯсфанд* [15, 2431].

Таҳлили маводи забонӣ нишон медиҳад, ки имрӯз дар забони адабӣ исми ҷомеи ***гала*** серистеъмол буда, барои ифодаи рамаю пода, галаи зоғу кафтор ва гурӯҳи мардҳо ба кор рафтааст: Шоир мастомаст савор шуда сӯйи ***гала*** асп ронд, қариб чиҳил сар тойро ҳай карда ба қӯра даровард ва дар асари мастӣ аз асп фурӯ ғалтида ба остона сар ниҳода хобаш бурд [12, 151]. Пиразанони серманаҳ ҳам, ки дар ин хел мавридҳо дам нагирифта гап мезананд, бачагон ки ҷамъ шаванд, ***галаи*** зоғчаҳо барин ғавғо мебардоранд, ҳама оҳиста-оҳиста ором шуда, ба гуфтаҳои то ин вақт шуниданашуда гӯш меандохтанд [17, 71]. – Нигоҳ кунед, дидед, ин ***галаи*** оҳувон аст, ки фақат аз сайёдони савораи тезрафтор ин тавр мегурезанд [17, 226]. – Надонам, як ***гала*** мардак [17, 59]. Як **гала** босмачиёни Холбӯта ба ақиби ҳов, ана он теппа омада фаромада аспҳояшонро ба ҷавпояҳо сар дода худашон дам гирифта хоб рафтаанд [17, 198]. ... ба ҳамин умед дунболи лашкари ӯ низ мерафтанд ва ***галаи*** кафтор буданд, ки умед ба пасмондаи шикори шер доштанд [2, 99].

Воҳиди луғавии *пода* (پاده) низ мансуб ба ҳамин иддаи исмҳои ҷомеъ буда, тибқи маълумоти «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ифодагари ду маънӣ аст: 1. *галаи чорпоён, галаи гову хару буз* ва ғ; 2. *чӯбдасти дурушт, асои калон, боҳу* [13, 73]. Мураттибони «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» танҳо маънии ҷомеи он – *ҷамъи гову гӯсфанду буз*ро зикр намудаанд [14, 105]. Пажуҳишгари этимологияи вожаҳои форсӣ-тоҷикӣ М.Ҳасандӯст бар иловаи маънии *галаи хар ва гов чарогоҳи асбону шутурон ва говон*ро низ ба қайд гирифтааст [15, 593]. А.Деҳхудо шарҳи комили ин калимаро, ки се маъниро ифода намудааст, ба гунаи зайл овардааст*: галаи хар ва гов; чарогоҳи асбон ва шутурон ва говон; чӯбдасти дурушт, асои калон, боҳу* [4, 5337]. Бино ба таҳқиқоти таърихии забоншиносон исми ҷомеи пода бо вожаи забони эронии бостон «pataka», ки муштақ аз «pata» – ра(у) ба маънии «пойидан, нигоҳ доштан, ҳифз кардан» аст, рабт дорад. Дар забони суғдӣ ба гунаи «p`tk» – *чарогоҳ; гала* дучор меояд [15, 593]. Вожаи ***под*** низ ба маънии *посбон, нигаҳбон* [8, 160; 15, 588] дар забони форсии бостон «pata» – «pataг» – «нигаҳбон, муҳофиз» низ ба решаи ра(у) «пойидан, нигоҳ доштан, ҳифз кардан» марбут аст. Тавре ки аз гуфтаҳои боло бармеояд, воҳидҳои луғавии *под* ва *пода* аз ра(у) (пойидан, нигоҳ доштан)-и форсии бостон маншаъ мегиранд.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ вожаи ***пода*** ба ду маънӣ – *гала* ва *чарогоҳ* ба кор рафтааст: Маълум буд, ки ***пода*** аз чаро баргаштааст [10, 35]. Ӯ дар ҷавоб хандида мегуфт: «Гӯсолаеро, ки аз ***пода*** берун равад, гург мехӯрад» [1, 242]. –***Подаро*** ин тараф, – бо дастаи камчин сӯйи теппаҳо ишора мекунад ӯ [5, 18]. Ба сари сангҳо барҳӯрдани оби шаршараҳо, хониши булбулон, баоси гову гусола, бузғолаю баррачаҳо, ки дар ин бегоҳӣ аз ***пода*** меомаданд, ба гӯши ин пирамардон намерасид [5, 122].

Унсури луғавии *рама* (رمه) дар бархе аз сарчашмаҳо се маънӣ: 1. *гала, галаи чорпоён (гӯсфанд, гов, асп); галаи гӯсфандон ва асб, села, рамак ва рамаҳ*; 2. *тӯда, гурӯҳ, ҷамъият, халқ; ҷамъияти мардум, гурӯҳи мардум*; 3. *сипоҳ ва лашкар* [13, 118; 4, 12245], дар баъзе аз сарчашмаҳо ду маънӣ: 1. *галаи гову гӯсфанд ва асб* ва амсоли он; 2. *ҷамъият ва гурӯҳи мардум* [6, 754; 15, 1464] ва дар сарчашмаҳои дастаи сеюм танҳо як маънӣ: *галаи гӯспандон, тӯда, анбӯҳи чорпои хурд* [8, 377; 14, 146]-ро ифода намудааст. Аҳли таҳқиқ исми ҷомеи ***рама***ро зоҳиран аз решаи «ram» – *осудан, оромидан* донистаанд. Воҳиди луғавии мавриди назар решаи амиқи таърихӣ дошта, ба вожаҳои забонҳои форсии миёна: (ram) rm – *гурӯҳ, фавҷ, ҷамъият, рама*, портӣ: rmg – *рама, гурӯҳ*, суғдӣ: rm –

мардум, қавм, rm'k – *рама*, сурёнӣ: rmk'– *гурӯҳ, фавҷ*, арабӣ: رمق – *рама*, арманӣ: eram – *гурӯҳ, тӯда, ҷамъият* рабт дорад [15, 1464].

Маводи забонии ҷамъоварда баёнгари он аст, ки исми ҷомеи ***рама*** дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба маънии *гала* ва *анбӯҳи чорпоён* маълум аст. Аз далелҳои дар сарчашмаҳо овардашуда метавон пай бурд, ки калимаи ***рама*** дар забони осори асрҳои X–XI ба маънии *гурӯҳи мардум* ва *лашкар* низ истифода мешудааст, ки имрӯз роиҷ нест: Гурги як бор аз ***рама*** даҳон хун кардагӣ маззахӯрак мешавад ва боз онро орзу мекунад [17, 57]. Бачагон дар рӯйи ҳавлӣ ***рамаи*** гӯсфандон барин ба ҳамдигар ҷафс хоб мекарданд [17, 158]. Пешгардони босмачиён ба доманаи кӯҳ фаромаданду ақиби онҳо ҳанӯз ҳам аз дараҳои кӯҳ ***рамаи*** бесарунӯг барин фаромада меомад [17, 200]. ***Рамаи*** гургони гурусна вайро дунболгир буданд [9, 3].

Мураттиби «Фарҳанги решашинохти забони форсӣ» дар идомаи тавзеҳи исми ҷомеи ***рама*** калимаи «***рамак***»-ро, ки дар забони форсии миёна ба гунаи «ramak» сабт шудааст, ба маънии *галаи гӯсфанд, асб* ва ғайра тафсир намудааст. Ин воҳиди луғавӣ дар луғатномаҳои М.Муин ва А.Деҳхудо низ ба ҳамин маънӣ, яъне рама ва галаи гӯсфандон оварда шудааст [4, 12240; 6, 754]. А.Деҳхудо зимни шарҳи ин вожа истифодаи онро дар «Таърихи Систон» нишон медиҳад: «Панҷ ҳазор уштур ва ду ҳазор астари дун хар ва ***рамаки*** асби тозӣ ва дигар молҳо». Вале дар хусуси ин вожа аз «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» иттилоъ пайдо накардем ва маълум, ки дар забони муосири тоҷикӣ бар ивази он исми ҷомеи ***рама*** мавқеи устувор пайдо кардааст.

Воҳиди луғавии ***рам*** **(رم) мувофиқи ташреҳи мураттибони фарҳангномаҳо дорои ду маънӣ аст: I.** ***гурез, тарс, ҳарос, рамидан ва нафрат, фирор*****; II.** шакли кӯтоҳшудаи *рама, рама ва галаи гӯсфандон, рамаи сутур* [13, 118; 14, 146; 4, 12227; 6, 753]. М.Ромпурӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» дар тавзеҳи вожаи ***рам*** маънии *гурехтан ва рамидан*ро дар мадди аввал гузошта, менависад, ки «дар арабӣ низ рамм (ба ташдид) ба маънии гурехтан омадааст. Пас метавонад, ки тахфиф аз тасарруфи форсиён аст ва ба маънии галаи аспон ва гӯсфандон аст ва зоҳиран ба ин маънӣ мухаффафи рама бошад» [8, 377]. Мувофиқи маълумоти М.Ҳасандӯст вожаи ***рам*** муштақ аз эронии бостон: «rama» аз решаи «ram» – *ҳаракат кардан, рафтан буда, тарсидан, гурехтан ва рам кардан* шарҳ ёфтааст. Дар идома такя ба пажуҳишгарон менависад, ки рам ба решаи «rab» низ марбут аст ва дар забонҳои пашту ба гунаи «ram-ed» – *рамидан*, тотӣ: «varam» – *рамидан, ваҳшат кардан*, зарқонӣ: «ramuk» – *рамкунанда, чорпое, ки бисёр рам мекунад* дучор меояд [15, 1466].

Имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ вожаи ***рам*** ба маънии *ҳарос, тарс* ва *рамидан* дар услуби бадеӣ корбаст шудааст: – Хайр, ёфт мешудагист, –гуфт модар аз ғазаби падар ***рам*** хӯрда, бо овози паст [3, 67]. Дар назди вай пиёлаву шишаи шаробро дида, дили духтар ба як бор ***рам*** хӯрду дар таҳи дар истод [3, 12].

Унсури луғавии *говора* (گاوارە) бо ифодаи маънии *гала ва подаи гов* низ ба ҳамин дастаи исмҳои ҷомеъ мансуб аст. Ин вожа дар шарҳи фарҳангнигорон ду маънии гуногунро ифода намудааст: I. *галаи гов, подаи гов*; II. шакли кӯтоҳшудаи *гоҳвора* [13, 273; 14, ҷ341]. Фарҳангнигор А.Деҳхудо вожаи мавриди таҳлилро *галаи гов* шарҳ дода, дар идома марбут ба маънии дуюми калима менависад: «мухаффафи гоҳвора, ки ба арабӣ маҳд хонанд» [4,18907]. Говора дар сарчашмаҳо ба намуди ***говбора*** **(گاوبارە)** – галаи гов ҳам дучор меояд [4, 18908].

Соҳиби «Фарҳанги решашинохти забони форсӣ» воҳиди луғавии ***говора***ро ба гунаи ***гобора*** (**گاباره**) оварда, галаи гов тавзеҳ додааст. Дар ҳини ташреҳ шаклҳои ***говора*** (**کاواره**) – галаи гов, ***гавбора*** (**گوباره**) – галаи гӯсфанд ва гов, ***гавора*** (**گواره**) – галаи гов ва гӯсфандро низ қайд намудааст, ки аз ҷузъҳои gā(v)-bāra/-vāra таркиб ёфтааст ва дар забони хуросонӣ «gāvāra», «govara» – галаи гов аст [15, 2327]. Бино бар ташреҳи манобеъ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ду вожаи ҳамгуни ***гобора*** ба қайд гирифта шудааст, ки яке галаи гов, дигаре мафҳуми ғор ва шикофи кӯҳро ифода кардааст [4, 18869; 6, 1498; 15, 2327].

Дар хусуси гунаи ***гавора*** дар сарчашмаҳо чор маънӣ зикр шудааст: 1. мухаффафи гаҳвора; 2. галаи гов; 3. хонаи занбӯр; 4. сабаде бошад, ки ангишт дар он кашанд [4, 19332; 6, 1498]. Аз ҷониби мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» бошад, танҳо як маънӣ – сабади мевакашонӣ, сабади ангишткашонӣ сабт шудааст [13, 248; 14, 302]. Дар пояи ин сарчашмаҳо метавон қайд намуд, ки аввал доираи маъноӣ ва сипас, доираи истифодабарии калимаи ***гавора*** маҳдуд гардида, имрӯз дар захираи луғавии забони тоҷикӣ ба гурӯҳи вожаҳои қуҳнашуда маҳфуз мондааст .

Дигар воҳиди луғавии ифодагари мафҳуми гала, подаи гову говмеш, рамаи гову хар ***гавпора*** (**گوپاره**) аст, ки ба ҳамин силсилаи исмҳои ҷомеъ мансуб аст [13, 248; 14, 302; 4, 19340]. Мураттиби «Луғатномаи Деҳхудо» гунаи ***кавпора*** ё ***кавпор***ро низ зикр намуда ба таври зайл шарҳ додааст: «гала ва рамаи хару гов, гӯсфанд ва дигар чорпоён, соири ҳайвонотро гӯянд». Дар идома бо такя ба ҳошияи «Бурҳони қотеъ» оид ба гунаи ***кавпора*** меафзояд, ки саҳеҳ ***гавпора*** аст [4, 18666].

Луғати *села* (سیله) низ ба ҳамин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ мутааллиқ буда, дар луғатномаҳои зери назар *рама, галаи чорпоён; гурӯҳи ҳайвонот, рамаи асбон, оҳувон, гӯсфандон* ва амсоли онҳо ташреҳ шудааст [13, 230; 4, 13894; 6, 909]. Мураттибони «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ба исми ҷомеи ***села*** маънии гурӯҳи парандагонро нисбат додаанду маъниҳои рама ва галаи чорпоён дарҷ нашудааст [14, 235]. Мушоҳидаҳо нишон дод, ки вожаи ***села*** дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ бештар ба маънии дастаи парандагон нисбат ба маънии дигари он роиҷ аст. Ба монанди ***селаи*** турнаҳо, ***селаи*** майна, ***селаи*** зоғон, ***селаи*** мурғон: Аз бари кӯҳ ***селаи*** турнаҳо бо як оҳанг садо дода паст парвоз доштанд [5, 13]. Як ***села*** майна чуғур-чуғуркунон хӯроки ҳайвонотро тала мекарданд [3, 226]. Дар шохаҳои бараҳнаи дарахтон ***селаҳои*** зоғони сиёҳ бо қиғу қоғи шодона суруди омад-омади зимистонро месароянд [12, 263]. …мисли ***селаи*** ким-чӣ гуна мурғони калони даштӣ ғун нишаста саргарми чақ-чақу ғайбат буданд…[11, 12]. Канӣ он ҳама гилкорон, бетонрезон, ки ҳамеша ҳамроҳи Хиромон ба ошхона мерафтанд, як ***села*** шуда, ҳамроҳ аз кор мебаромаданд? [7, 218].

Яке аз исмҳои ҷомеи ифодакунандаи дастаи парандагон ***ҷағола*** (**جغاله**) ва ё ***чағола*** аст, ки дар манобеи зери назар ба таври зайл тафсир шудааст: *дастае аз мурғон, гурӯҳе аз парандагон* [13, 777; 14, 611]. Тибқи ташреҳи А.Деҳхудо ***ҷағола*** ба ҷузъ маънии *гурӯҳе аз мурғон, хайли мурғон, ҷавқе аз мурғон, галаи мурғон* боз маънии *ҳар меваи нора*сро ифода намудааст, ки ин мафҳум берун аз доираи исмҳои ҷомеъ аст [4, 7786].

Воҳиди луғавии ***чағола*** (**چغاله**) ифодагари ду маънии гуногун аст: *меваи норас, бодом, зардолу* ва ин қабил меваҳо, ки норас бошанд ва *ҷавқе аз мурғон, ҷамъияти тайр* [4, 8180]. Вале дар иддае аз сарчашмаҳо фақат як маънии он –

меваи норас монанди бодом, зардолу ва амсоли онҳо оварда шудааст [15, 1026; 6, 563].

Дар луғатномаҳо вожаи ***ҷуфола*** (**جفاله**) низ ба дид расид, ки шакли тағйирёфтаи ***ҷағола*** аст. Ҷуфола ба маъниҳои 1. *гурӯҳи мардум, ҷамоат*; 2. *дастаи мурғон, галаи мурғон*; 3. *сарҷӯши дег*ро ифода намудааст [6, 533; 4, 7795]. Мушоҳидаҳо ва баррасии маводи забонӣ нишон дод, ки вожаи сермувозии ***ҷағола*** дар забони ҳозираи тоҷикӣ қариб корбаст нашудааст.

Вожаи *корвон* (كاروان**)** *қатори уштур ва чорпоёни боркаш, ки савдогарон ва мусофирон дар сафар молу чизи худро бор мекарданд, қофила*ро ифода мекунад [13, 563; 8, 157; 6, 1300]. Дар ташреҳи «Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ» бар иловаи маънии зикршуда *қатори киштиҳо ё мошинҳои якҷоя ба сӯйе ҳаракаткунанда* низ дарҷ шудааст [14, 651]. Исми ҷомеи ***корвон*** дар забони форсии миёна ба гунаи kārvān – қофила, корвон, ки муштақ аз эронии бостон: kāra-pāna – муҳофизи мардум аст, дучор меояд [15, 2090]. Мураттиби «Луғатномаи Деҳхудо» зимни шарҳи калимаи мавриди назар *ҷамъияти зиёде аз мусофирон ва савдогарон, дастаи мусофирон; иддаи бисёр аз шутур ва дигар сутур; қатор*ро зикр намуда, вожаҳои ***корбон***, ***қирвон*** (қайрувон), ***айр*** (ир)-ро мувозии *корвон* донистааст [4, 17983]. Бино бар иттилои сарчашмаҳо, ***қирвон*** муарраби ***корвон*** буда, *ҷайш ва лашкар; ҷамоате аз асбон*ро ифода мекардааст [8, 150; 4,17983]. Ба ҳамин маънӣ вожаи ***айр*** (ир) (**عير**) низ дар луғатномаҳо ба маънии *гурӯҳи аз сафар бозгардида; корвони шутур, ки ғалла кашонанд, қофилаи харон ва ҳар қофила, қофила ва ҳар маркабе, ки бо он ғалла мебаранд*, қайд шудааст [4, 16473; 8, 82]. Оид ба калимаи ***корбон*** танҳо аз луғатномаи А.Деҳхудо иттилоъ пайдо намудем, ки он ифодагари *қатори шутур ва хар, қофила ва корвон; вакил* аст [4, 17956]. Мавриди таъкид аст, ки исмҳои ҷомеи ***корбон***, ***қирвон*** ва ***айр*** дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» сабт нашудааст ва дар забони ҳозираи тоҷикӣ танҳо ***корвон*** интишор ёфтааст: Фирдавсӣ ба ягон ***корвони*** раҳгузаре, ки тарафи Ғазнӣ мерафта бошад, мунтазир буд [12, 118]. Чӣ чора, ки зиндагӣ ***корвони*** пешу қафост…[9, 153]. Хабардор бошед, кай аз ин ҷо ***корвоне*** ба Ғазнӣ меравад [12, 126]. Пагоҳии дигар ***корвон*** ба роҳ баромаданӣ буд [11, 77].

Калимаи арабиасли *хайл* (**خيل**) сермаъно буда, дар сарчашмаҳои зери назар бо ифодаи се маънии ҷомеъ қайд шудааст: 1. *галаи аспҳо, рамаи аспҳо*; 2. *аскарони савора, саворон, мавкиб*; 3. *гурӯҳ, тоифа, ҷамоат, қавм* [13, 456; 14, 434, 6, 650]. Бино бар маънии якум вожаи ***хайл***ро ба гурӯҳи исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми ҳайвоноту парандагон ва ҷонварон мансуб донистем. Дар «Ғиёс-ул-луғот» зимни шарҳи вожаи *хайл* қайд мешавад, ки маънии *гурӯҳи мардум ва галаи аспон, саворон*ро ифода менамояд ва «ин ҷамъест, ки воҳид надорад, форсиён ба маънии мутлақи ҷамоа ва гурӯҳ истеъмол кунанд, хоҳ малоику парӣ, хоҳ инсону туюр ва вуҳушу ҳашарот» [8, 320]. Дар ҷойи дигар бар иловаи маъниҳои фавқуззикр маънии *урдугоҳ, лашкаргоҳ, хаймагоҳ* низ ифода шудааст [4, 10214].

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ воҳиди луғавии ***хайл*** бештар дар осори насри таърихӣ, ки замони тасвир ва ғояи асар тақозо мекунад, ба кор рафтааст. Аз ҷумлаҳои зер аён мегардад, ки ***хайл*** ба маъниҳои *галаи ғизол ва саг, лашкар, тоифа ва гурӯҳ* интишор ёфтааст: Ғизоле аз ***хайли*** хеш вомондае аз паси рӯз медавид [9, 3]. ...нахчирсолор бо ***хайли*** азими сагон меомад... [2, 74]. Бо вуруди ҳар ***хайли*** нав майдон ғирев дармедод: «Зиҳӣ, Аршак, шоҳи шоҳон, шоҳсутуни ҷаҳон, наррапили майдон, ягонаи замон...» [2, 199]. ***Хайли*** Амир Исмоил дар

наздики қаср аз аспҳо пиёда мешавад ва ғуломон аспонро ба истабл мебаранд [9, 68]. Умуман, баъд аз ***хайли*** мо зангиҳо аҷаб махлуқҳои ғалатие буданд, содаву ҷонсахт [2, 52].

Ба силсилаи ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ унсурҳои луғавии ***абобил*** – *гурӯҳи фароштурук, фароштурукҳо, парастуҳо, селаи фароштурукҳо, чилчилаҳо* [13, 28; 14, 30; 8, 32; 6, 1, 74; 4, 273], ***бобил*** – шакли кӯтоҳшудаи *абобил* [13, 189; 14, 217; 4, 3906], ***ибил*** – *шутур; шутурон* [13, 465; 14, 554], *шутурон ва ин ҷамъест, ки воҳид надорад* [8, ҷ.1, 32], ***ғанам*** – гӯсфандон, *галаи гӯсфандон, гӯсфанд, галаи бузу гӯсфанд* [13, 647; 14, 388; 8, 92; 6, 1135], ***фасила*** – *гала, рама, галаи асп, гала ва рама* [13, 424; 4, 17161], ***ваҳш*** – 1. *ваҳшӣ, ёбоӣ, даштӣ*; 2. *исми ҷомеъ, ҳайвоноти ваҳшӣ; ваҳшиёни саҳро* [13, 233; 14, 282; 8, 369; 6, 2040; 4, 23136] низ пайванд доранд.

Ҳамин тавр, исмҳои ҷомеи ифодагари маҷмуи ҳайвоноту парандагон асосан ҷузъи вожаҳои аслии забони тоҷикиро ташкил менамоянд ва аксари онҳо ба гурӯҳи калимаҳои фаъоли умумиистеъмолӣ мансубанд. Аз рӯйи нишондоди сарчашмаҳо бармеояд, ки ин иддаи исмҳои ҷомеъ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ сайри таърихии қадима дошта, бархе аз онҳо дар забонҳои форсии қадим ва миёна дучор меоянд. Исмҳои ҷомеи ***гала***, ***пода***, ***рама***, ***села***, ***хайл*** ва ***корвон*** аз вожаҳои серистеъмоли забон буда, дар дарозои таърих то имрӯз ба ҳамон маънӣ интишор ёфтаанд. Танҳо истифодаи беъзе вожаҳо – ***абобил***, ***бобил***, ***ибил***, ***ҷағола***, ***фасила*** ва ***ғанам*** маҳдуд шуда, имрӯз дар доираи калимаҳои ғайрифаъоли захираи луғавии забони тоҷикӣ маҳфуз мондаанд.

КИТОБНОМА

1. Айнӣ, С. Ёддоштҳо. Қисми 1-2 / С. Айнӣ. –Душанбе: Адиб, 1990. –352 с.
2. Баҳманёр. Шоҳаншоҳ / Баҳманёр. –Душанбе: Эҷод, 2007. – 264 с.
3. Баҳром, Ф. Агар вай мард мебуд... Повестҳо / Ф. Баҳром. –Душанбе: Адиб, 1987. – 384 с.
4. Деххудо, А. Луғатнома / А. Деххудо. Дар 15 ҷилд. Ҷ.1, – Теҳрон: Маркази интишорот ва чопи Донишгоҳи Теҳрон, 1377. – 1600 с.; ҷ.3. – С. 3209-4800; ҷ.4. – С. 4809-6400; ҷ.5. – С. 6409-8000; ҷ.6. – С. 8009-9600; ҷ.7. – С. 9610-11200; ҷ.8. – С. 11209-12800; ҷ.9. – С. 12809-14465; ҷ.11. – С. 16135-17792; ҷ.12. – С. 17803-19456; ҷ.15. – С. 22793-23911.
5. Мирзоев, К. Дарди ишқ. Повест ва ҳикояҳо / К. Мирзоев. –Душанбе: Ирфон, 1986. – 336 с.
6. Муин, М. Фарҳанги форсӣ. Дар 2 ҷилд / М. Муин. – Теҳрон, 1381 ш. – 1102 с.; ҷ.2. – С. 1103-2148.
7. Муҳаммадиев, Ф. Куллиёт. Ҷилди 3. Роман ва қисса / Ф. Муҳаммадиев. – Душанбе: Адиб, 1991. – 384 с.
8. Ромпурӣ, М.Ғ. Ғиёс-ул-луғот / М.Ғ. Ромпурӣ. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А.Нуров. Ҷ.1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; ҷ.2, 1988. – 416 с.
9. Солеҳ, М. Девори Хуросон / М. Солеҳ. –Душанбе: Ирфон,1999. –286 с.
10. Турсун, С. Камони Рустам / С. Турсун. – Душанбе: Маориф, 1982. –176 с.
11. Улуғзода, С. Восеъ / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 367с.
12. Улуғзода, С. Фирдавсӣ / С. Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 1988. –272с.
13. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри Х то ибтидои асри ХХ). Иборат аз ду ҷилд (дар зери таҳрири М.М. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ). – М.: Советская энциклопедия, 1969. Ҷ.1. – 951 с.; ҷ. 2. – 952 с.

14. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (иборат аз 2 ҷилд). – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2010 (нашри дувум). Ҷ.1. – 996 с.; ҷ.2. – 1095 с.

15. Ҳасандӯст, М. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ / М. Ҳасандӯст. Иборат аз 4 ҷилд. Ҷилди 1 (ب-ا). – Теҳрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1393. – 585 с.; ҷилди дувум (د-پ). – С. 586-1410. ; ҷилди севум (ق-ر). – С. 1411-2080.; ҷилди чаҳорум (ی-ک). – С. 2081-2955.

16. Хасанзода, А. Асолати забон ва маҳорати баён / А. Ҳасанзода. –Хуҷанд: Ношир, 2018. – 516 с.

17. Ҷалил, Р. Одамони ҷовид / Р. Ҷалил. Қисми 1. –Хуҷанд, 2005. – 230 с.; қисми 2. –Хуҷанд, 2004. – 252 с.

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ИСМҲОИ ҶОМЕИ ИФОДАГАРИ МАҶМУИ ҲАЙВОНОТУ ПАРАНДАГОН

Мақола ба таҳқиқи вижагиҳои исмҳои ҷомеи ифодагари маҷмуи ҳайвоноту парандагон марбут аст. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми маҷмуи ҳайвоноту парандагон ва ҷонварон як қабати маъноиро ташкил намуда, тӯда ва анбуҳи чорпои калону хурд ва гурӯҳ ё селаи парандагонро ифода мекунанд.

*Муаллифони мақола ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъро дар заминаи луғатномаҳои тафсирии муътамади форсиву тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор дода, хусусиятҳои маъноӣ ва мавқеи корбурди онҳоро дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ нишон додаанд. Зимни шарҳу тавзеҳ муайян гардидааст, ки аксари исмҳои ҷомеи ифодагари маҷмуи ҳайвоноту парандагон ба қатори вожаҳои сермаъно мансуб буда, дар сарчашмаҳо то чаҳор маъниҳои гуногунро ифода намудаанд. Бештари аносири луғавии марбут ба ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъро вожаҳои аслан тоҷикӣ ташкил менамоянд. Дар заминаи сарчашмаҳои решашиносӣ нишон дода шудааст, ки исмҳои ҷомеи **гала, рама, пода, рам, села, говора, гавора, гавпора, чаҳола** ва **корвон** сайри таърихии қадима дошта, дар захираи луғавии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз забонҳои форсии қадим ва миёна боқӣ мондаанд. Дар ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ калимаҳои иқтибосӣ ба нудрат дучор меоянд. Воҳидҳои луғавии **хайл** (галаи аспҳо), **абобил** (гурӯҳи фароштурукҳо), **бобил** (фароштурукҳо), **ганам** (галаи гӯсфандон), **ибил** (шутурон), **ваҳш** (ҳайвоноти ваҳшӣ) аз забони арабӣ иқтибос шуда, ба ҳамин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ мансубанд.*

Дар асоси маводди фаровони фактологӣ собит шудааст, ки корбасти ин иддаи исмҳои ҷомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ҳамсон набуда, аксари онҳо серистеъмол (гала, рама, пода, села ва ғ.) ва бархе аз онҳо камистеъмол (хайл, фасила, ваҳш) буда, дар қатори калимаҳои ғайрифаъол маҳфуз мондаанд.

Калидвожаҳо: *исмҳои ҷомеъ, таркиби луғавӣ, забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, ҳайвоноту парандагон, луғатномаҳои муътамад, шарҳи вожаҳо, вожаҳои аслӣ*

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОБИРАТЕЛЬНЫХ СУЩЕСТВИТЕЬНЫХ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЖИВОТНЫХ И ПТИЦ

Статья посвящена исследованию особенностей собирательных существительных, обозначающих совокупность животных и птиц. В лексике таджикского языка такие существительные, передающие понятие о группах животных и птиц, образуют особую семантическую категорию, обозначающую стада или отары крупного и мелкого скота, а также стаи птиц.

Авторы статьи проанализировали собирательные существительные на основе авторитетных толковых словарей персидского и таджикского языков и показали их семантические характеристики и место в современном таджикском литературном языке. В ходе разъяснений было определено, что большинство собирательных существительных, выражающих совокупность животных и птиц, относятся к категории многозначных слов и в источниках выражают до четырех различных значений. Большинство лексических элементов, относящихся к этой группе собирательных существительных, изначально являются таджикскими словами. На основе этимологических источников было показано, что нарицательные существительные ***гала, рама, пода, рам, села, говора, гавора, гавпора, чағола и корвон*** *имеют древнее историческое происхождение и сохранились в лексическом резерве современного таджикского литературного языка со времен древнеперсидского и среднеперсидского языков. В этой группе собирательных существительных заимствованные слова встречаются редко. Лексические единицы хайл (стадо лошадей), абобил (группа ласточек), бобил (ласточки), ғанам (стадо овец), ибил (верблюды), ваҳш (дикие животные) заимствованы из арабского языка и относятся к этой группе собирательных существительных.*

На основе обширного фактического материала доказано, что использование этой группы собирательных существительных в современном таджикском литературном языке не является единообразным: большинство из них употребляются часто (гала, рама, пода, села и др.), а некоторые редко (хайл, фасила, ваҳш) и сохранились в пассивном залоге.

Ключевые слова: *собирательные существитеьные, словарный запас, таджикский литературный язык, животные и птицы, авторитетные словари, толкование слова, исконные слова*

SOME FEATURES OF COLLECTIVE NOUNS DENOTING ANIMALS AND BIRDS

The article deals with the analysis of the features of common nouns denoting a set of animals and birds. In the lexical composition of the Tajik language, common nouns denoting a set of animals, birds, and beasts form a semantic layer, denoting a herd or multitude of large and small livestock and a group or flock of birds.

The authors of the article discussed this group of collective nouns in the context of reliable Persian and Tajik explanatory dictionaries and showed their semantic features and the position of their use in the modern Tajik literary language. During the analysis, it was determined that most common nouns denoting a group of animals and birds are polysemous words, and in the sources they express up to four different meanings. Most of the lexical elements related to this group of collective nouns are originally tajik words. Based on etymological sources, it has been shown that the common nouns ***gala, rama, poda, sela, govora, gavora, gavpora, chagola,*** *and* ***korvon*** *have an ancient historical origin and have remained in the lexical reserve of the modern tajik literary language from the old and middle persian languages. In this group of collective nouns, there are a lot of quotation words. The lexical units* ***khayl*** *(herd of horses),* ***ababobi****l (a group of swallows),* ***bobil*** *(swallows),* ***ganam*** *(herd of sheep), ibil (camels),* ***vahsh*** *(wild animals) are taken from the arabic language and belong to this group of collective nouns.*

Based on abundant factual material, it has been proven that the use of this group of collective nouns in the modern Tajik literary language is not uniform, most of

*them are frequently used (**gala,rama, poda sela**, etc.), and some of them are rarely used (хайл, фасила, ваҳш) and have been preserved as passive words.*

***Keywords:** collective nouns, vocabulary, Tajik literary language, animals and birds, authoritative dictionaries, words interpretation, original words*

Маълумот дар бораи муаллифон: Ваҳҳобов Толиб, д.и.ф., профессори кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муҳоисавии МДТ «ДДХ ба номи ак. Б. Ғафуров» [Тоҷикистон, Ҳуҷанд], кӯчаи Мавлонбеков, 1. (92) 7038266.

Ёрмирзозода Мунзифа, сармуаллими кафедраи умумидонишгоҳии забони тоҷикии МДТ «ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров» [Тоҷикистон, Хуҷанд]; кӯчаи Мавлонбеков, 1. y.munzifa @.mail.ru (92) 8800983

Сведения об авторах: Ваххобов Толиб, д.ф.н., профессор кафедры языкознания и сравнительной типологии ГОУ «ХГУ имени академика Б.Гафурова» [Таджикистан, Худжанд]; ул. Мавлонбекова, 1. (92) 7038266

Ёрмирзозода Мунзифа, старший преподаватель общеуниверситетской кафедры таджикского языка ГОУ «ХГУ имени академика Б.Гафурова» [Таджикистан, Худжанд]; ул. Мавлонбекова, 1. y.munzifa @.mail.ru (92) 8800983

Information about the author: Vahhobov Tolib**,** doctor of Philology, Professor of the department of Linguistics and Comparative Typology under the SEI «KhSU named after academician B.Gafurov» [Tajikistan, Khujand]; Mavlonbekov st, 1. (92)7038266

Yormirzozoda Munzifa, senior lecturer of the all-university department of the Tajik language under the SEI «KhSU named after academician B.Gafurov» [Tajikistan, Khujand]; Mavlonbekov st, 1. y.munzifa @.mail.ru (92) 8800983

ТДУ: 821.222.8

НАЗАРЕ БА РАВАНДИ БАДАЛШАВИИ СОХТОР ВА РАВОНПАЗИРИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ДАР МАСИРИ ТАЪРИХ

Шаҳбоз Кабиров
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таърих ва сарнавишти забонҳои ҷаҳон басо аҷибу ғариб аст. Дар ҳар як забон таърих ва саргузашти ҳамон халқу миллат нуҳуфта ва ҳифз шудааст. Аз ҳамин лиҳоз, бидуни фарогирии таърихи зуҳури забон ва раванди инкишофи мусалсали он наметавон ҳақиқати мусалламро оид ба таърихи халқу миллат манзур намуд. Забонҳо дар раванди мавҷудияти худ тағйироту таҳаввулот ва падидаҳои гуногуни забониро сипарӣ намудаанд, ки ин раванд баъзан ба ивазшавии сохтор ё худ низоми сохторҳо сабаб шудааст. Бадалшавии низоми забон падидаи нодиру печида ва камназир буда, забони куҳанбунёди мо дар раванди се марҳилаи (давраи) инкишофи таърихии худ ба ин падидаи мураккабу буғранҷ мувоҷеҳ гардида, сохтори флективӣ ё худ синтетикиаш ба сохтори аналитикӣ тағйир карда, ки ин раванд хеле ҷолибу мураккаб буда, таҳқиқи онро шарқшиноси маъруф С. Н. Соколов чунин таъкид намудааст: «Дар раванди инкишофи забон ва заволи низоми флексияҳо садоноки заданок ба садоноки охири калима мубаддал гардид ва дигар садонокҳо аз байн мерафтанд... Аммо дар маҷмуъ масъалаи муайян кардани шакли падежҳои исмҳо, ки барои рушди минбаъда замина шудааст, равшан нест ва таҳқиқоти махсусро тақозо менамояд» [16, 245].

Воқеан, масъалаи мазкур таҳқиқу таҳлили амиқу алоҳидаро тақозо мекунад, вале, мутаассифона, имрӯз дар забоншиносии тоҷик мутахассисе надорем, ки се давраи инкишофи таърихии забонамон, махсусан, давраи бостон ва миёнаро ба таври лозима ва кофӣ фаро гирифта бошад ва тақозои замон аст, ки дар ин самт мутахассис тайёр намуд...

Дар иртибот ба масъалаи бадалшавии сохтори забонамон инҷониб дар ин мақола мухтасаран фикру андешаҳои хешро баён намудааст, ки шояд аз саҳву иштибоҳот орӣ набошанд ва ин тараф қазоват аз хонандагон аст.

Муҳаққиқони забоншиносии иҷтимоӣ (сотсиолингвистика) шумораи забонҳои ҷаҳонро тақрибан беш аз ҳафт ҳазор қайд намудаанд. Азбаски ҷомеаи инсонӣ пайваста дар ҳолати рушду инкишоф ва ташаккулу таҳаввул қарор дорад, дар ин раванд, забон низ чун падидаи иҷтимоӣ аз гирудор ва растохези ин раванд мустасно набуда, шарику ҳамқадами замон ва ҳаёти иҷтимоӣ мебошад. Дар масири таърих, вобаста ба омилҳои сиёсиву иҷтимоӣ, иқтисодиву фарҳангӣ ва ҷуғрофиву рақобатҳои забонӣ, силсилаи забонҳои хурду камнуфус аз байн рафта ва ба ҳукми забонҳои мурда (хомӯш – истилоҳи эрониён) шомил шуданд, ки ин вазъ мусалсал сурат гирифта ва ин раванди бардавом боис шудааст, ки шумораи забонҳои ҷаҳонро дақиқан ва собит муқаррар намоянд

Қобили зикр аст, ки гурӯҳбандии забонҳои ҷаҳон аз асри XVIII оғоз гардида, чун дар он марҳила тамоми забонҳои ҷаҳон бапурраги омӯхта ва хусусиятҳои забонии онҳо таҳқиқ нашуда буданд, аз ҳамин лиҳоз, таснифоти забонҳо на бар асоси вижагиҳои забонӣ, балки таснифоти забонҳо бар пояи мавқеияти ҷуғрофӣ сурат гирифта, онҳоро бо назардошти панҷ қитъа: забонҳои Аврупо, Осиё, Африқо, Амрико ва Австралия ҷудо намуда буданд. Мусаллам

аст, ки дар ҳолати ба асоси мавқеияти ҷуғрофӣ гурӯҳбандии забонҳо вижагиҳои забонӣ сарфи назар шуда, муайян ва муқаррар намудани қаробату хешигарии забонҳо дар канор мемонад. Ҳамчунин воқеист, ки дар ҳар як қитъа метавон забонҳои мухталифсохту гуногунрешаро ба мушоҳида гирифт. Бинобар ин, гурӯҳбандии забонҳои ҷаҳон бар асоси ҳудуди интишори онҳо, вижагиҳои бумӣ ва қитъаҳо асос ва бунёди илмӣ пайдо карда натавонист. Ҳамзамон бояд зикр намуд, ки дар мавриди муқаррар намудани хешигарӣ ва ҳамрешагии забонҳо асос ва маҳаки ҷавҳарии таҳқиқ ҳатман бояд дар заминаи воҳидҳои асили забон чун вожаҳои решагӣ ва қолабҳои асили забон сурат гирад ва вожаву унсурҳои иқтибосӣ сарфи назар карда шаванд. Масалан, дар забонҳои мардумони бумии тамоми кишварҳо ва минтақаҳое, ки ислом дар он ҷойҳо зуҳур кард ва интишор ёфт, вожаҳои зиёди арабӣ ворид шуданд ва дар ин росто забони тоҷикӣ, ки аз забонҳои маъмултарин ва густурдатарини Осиё буд, вожаву таркибҳои форовонеро аз забони арабӣ иқтибос гирифт ва то ба имрӯз калимаҳои зиёди арабӣ дар забони тоҷикӣ маъмул ва мустаъмаланд. Албатта, чунин вожаҳои иқтибосии арабӣ далел шуда наметавонанд, ки забони тоҷикӣ ва забони арабӣ ба як оила тааллуқ дошта бошанд.

Чун дар асри XIX забоншиносӣ ба сифати илми мустақил эътироф гардид, омӯзиш ва таҳқиқи вижагиҳои забонҳо бештару ҷиддитар сурат гирифт. Дар мавриди муайян ва муқаррар намудани умумияту хешигарии забонҳо ва сохтори онҳо тавассути корбурди равиши муқоисавӣ-таърихӣ, ки бунёдгузорони он Расмус Раск ва Франс Бопп эътироф шудаанд, дастовардҳои назаррас ва дақиқ рӯйи кор омад ва ба олимон муяссар шуд, ки забонҳои ҷаҳонро аз ду ҷиҳат ба тариқи зайл тасниф намоянд:

I**. Таснифоти генеологии забонҳо.** Дар ин доира забонҳо аз лиҳози қаробату хешигарӣ ва муштаракоти забонӣ гурӯҳбандӣ ва бад-ин васила оилаҳои забонҳо (шаҷара, ҳамнажодии забонҳо) мушаххас ва муқаррар карда шуд. Дар равиши таҳқиқу тасниф маъмулан решаҳои умумии забонҳои хеш бо такя бар вожагоне сурат мегирад, ки решаҳои умумӣ ва баромади умумии таърихӣ дошта, архетипҳои умумӣ доранд.

II. Таснифоти типологӣ ё худ морфологии забонҳо

Маъмулан, таснифоти типологии забонҳо аз рӯйи хусусиятҳои зерин анҷом дода мешавад:

– фонетикӣ (савтӣ);
– морфологӣ (сарфӣ);
– синтаксисӣ (наҳвӣ).

Муҳаққиқон сохтори калимаҳоро мадди назар гирифта, ба асоси умумияту қаробат ва тарзи ташаккули вожаҳо, ҳамчунин дарёфти типҳо ва қолабҳои умумии грамматикии забонҳои ҷаҳонро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намудаанд:

1. **Забонҳои аморфӣ ё ғайритасрифӣ**. Ба ин гурӯҳ забонҳои хитоӣ, тибетӣ, бирмагӣ, ветнамӣ ва теъдоди зиёди забонҳои ҷанубӣ шарқии Осиё мансуб мебошанд. Дар забонҳои гурӯҳи аморфӣ вожаҳо ба тағйирот дучор нашуда, таҳаввулоти морфологӣ ва сохторӣ надоранд, робитаи наҳвии вожаҳо дар ҷумла аз рӯйи ҷояшон сурат мегирад. Забонҳои аморфиро ҳамчунин забонҳои решагӣ низ меноманд, ки дар он калима дар қолаби пешина ва решагии худ ҳифз мешавад ва дар ҳамон шакли устувор мавриди истифода қарор мегирад.

2. **Забонҳои агглюнативӣ**. Забонҳои туркӣ, муғулӣ, уйғурӣ, банту ва дигар забонҳои ба онҳо хеш шомили ин гурӯҳанд. Дар ин забонҳо нақши вандҳо назаррас буда, дар ташаккули вожаҳо ҳудуди вандҳои шаклсозу маъносоз

равшан маълум мегардад. Ба таъбири умумӣ ин забонҳоро забонҳои часпанда низ меноманд, зеро яке аз хусусияти назарраси ин забонҳо чунин аст, ки вандҳо пайиҳам ва бо теъдоди зиёд дунболи ҳам часпида меоянд ва баробари часпидани ҳар як ванд воҳиди забон тағйири маъно мекунад.

3. **Забонҳои флективӣ**. Ба ин гурӯҳ забонҳои славянӣ, балтикӣ, сомӣ ва баъзе забонҳои бостонии ҳиндуаврупоӣ тааллуқ доранд Хусусияти фарқкунандаи ин забонҳо чунин аст, ки воҳидҳои забонӣ, ва махсусан, вожагон аз нигоҳи морфологӣ қолабҳои гуногунро касб мекунанд ва дар ин асно маъно ва вазифаҳои грамматикии онҳо дигаргун мешавад. Ин аломат ба чандирӣ ва гунапазирии ҳамон як қолаби калимаро дар забон муаррифӣ менамояд ва ин имконияти таҳаввулоти маъноӣ, ифоданокӣ ва сервазифагии вожагонро нишон медиҳад [2, 317-318].

Забоншинос М.А. Журинская гурӯҳи чорумро забонҳои инкорпориративӣ ё полисинтетикӣ унвон дода, забони чукотӣ ва дигар забонҳои минтақаи Камчатка ва ҳиндувони Амрикои Шимолиро ба ин гурӯҳ мансуб дониста ва мавқеи хос доштани феълро дар ин забонҳо қайд менамояд [4, 511]. Дар ин забонҳо тавассути ҳамон як феъл ва тағйир ёфтани шакли он ифодаи амал, соҳиби амал ва таъсири амалро ба объекти мушаххас ифода кардан мумкин аст.

Илова бар ин муҳаққиқон бо такя ба хусусиятҳои типологӣ ва, махсусан, аз нигоҳи имконият ва тарзи ифодаи фикр забонҳоро боз ба гунаҳои муайян ҷудо кардаанд. Вобаста ба корбурди воситаҳои грамматикӣ муҳаққиқон забонҳоро ба ду гурӯҳ – синтетикӣ ва аналитикӣ ҷудо намудаанд. Тавре ки қаблан зикр шуд, муҳаққиқ М. А. Журинская забонҳои инкорпориративиро ҳамчун гурӯҳи алоҳида ва ба истилоҳи полисинтетикӣ қайд намудааст [4, 511]. Дар гурӯҳи забонҳои синтетикӣ маънои грамматикӣ ва робитаи байни калимаҳо тавассути флексия ва вандҳои шаклсоз сурат гирифта, аз ҷумла, забонҳои бостонии ҳиндуаврупоӣ ва забонҳои славяиниву сомӣ ба ин гурӯҳ мансубанд. Ба гурӯҳи забонҳои аналитикӣ забонҳои англисӣ, фаронсавӣ, ҳиндӣ, тоҷикӣ, булғорӣ ва боз чандин забонҳои дигар шомил буда, воситаи асосии грамматикӣ дар забонҳои ин гурӯҳ пешояндҳову пасоянд, пайвандакҳо, феълҳои ёридиҳанда, ҳиссачаҳо, тартиби калима ва падидаҳои савтӣ маҳсуб мешаванд [11, 170-171]. Албатта, дар мавриди муқаррар кардани вижагиҳои забонҳо баъзан умумият ва муштаракоти байни забонҳои ин гурӯҳҳо ба назар мерасад. Дар чунин ҳолат дар нисбати забонҳои сохтори муштаракдошта меъёри бартарият ва афзалияти воситаҳои алоқа ба назар гирифта мешавад, яъне кадом вижагӣ бештару назаррас бошад, ба ҳамон гурӯҳи мувофиқ мансуб дониста мешавад.

Тавре зикр шуд, дар ҳамин замина забонҳои бостонии ҳиндуаврупоӣ синтетикӣ буда, аз ҷумла, забонҳои эронии бостон (забони форсии қадим, давраи салтанати империяи Ҳахоманишиҳо бо расмулхатти мехӣ), ки ба ҳамин оила тааллуқ доранд, ба гурӯҳи забонҳои синтетикӣ мансуб буда, аммо забони тоҷикии муосир, ки мустақиман идомаи забонҳои форсии қадим ва миёна мебошад, имрӯз дорои сохтори аналитикӣ эътироф шудааст. Нуктаи муҳим дар ин мавриди ҳамин аст, ки дар раванди инкишофи тулонии худ забони тоҷикӣ чӣ тавр аз сохтори флективӣ, ки дар даврони қадим дошт, бо гузашти замон ба сохтори аналитикӣ табдил ёфт?

Ин раванд басо қобили таваҷҷуҳ буда, муҳаққиқон ба ин масъала диққати бештар додаанд. Аз ин лиҳоз, вобаста ба ин раванд назарҳои гуногун ҷой дошта бошад ҳам, ба андешаи инҷониб, дар баробари таҳаввулот дар низоми савтӣ, ки баъдтар ба онҳо ишора хоҳем кард, таҳаввулоти асосӣ ба **задаи**

таърихӣ вобаста мебошад. Тавре ки муҳаққиқони таърихи забон муқаррар намудаанд, забони форсии қадим дар ибтидо 8 падеж (ҳолат)-ро доро буда, дар эроншиносӣ онҳоро ба таври зайл зикр намудаанд: Nom. – Nominativus; Gen. – Genetivus; Acc. – Accusativus; Dat. – Dativus; Ab1. – Ablativus; Inst. – Instrumentalis; Loc. – Locativus; Voc. – Vocativus [15, .189].

Забоншинос Р.Х. Додихудоев оид ба ин падежҳо ё худ ҳолатҳо маълумот ироа намуда, 7 ҳолатро (ба истиснои Vocativ) қайд намудааст [3, 12]. Забоншиноси шаҳир С.Н.Соколов низ корбурди 7 ҳолатро дар забони форсии қадим зикр кардааст [16, 247].

Мавсуф менигорад, ки дар забони форсии қадим задаи таърихӣ мустаъмал буда ва задаи мазкур агар аз охири вожа ҳиҷои дуюм дароз бошад, дар ҳамон ҳиҷо ва агар кӯтоҳ бошад, дар ҳиҷои сеюм аз охири калима меафтад [16, 245].

Зимнан, бояд гуфт, ки устувории ҷойи зада дар ҳиҷои охири калимаҳо (ба истиснои пешвандҳои феълсоз ва қисме аз зарфҳо) дар забони тоҷикӣ низ, маҳз ба ҳамин задаи таърихӣ вобаста мебошад. Он ҳисса ё унсурҳое, ки, асосан, анҷомаҳои падежҳо маҳсуб мешуданд, тадриҷан маҳдуд ва таназзул ёфта, аз байн мераванд. Дар ин раванд то давраи миёна қисме аз ҳолатҳо омезиш ёфтаву маҳдуд гардида ва то оғози давраи нав, ба ҷуз ҳолати номинатив (именителни) дигар ҳолатҳо таназзул ёфта ва тадриҷан аз байн мераванд. Дар забони адабии муосири тоҷикӣ алҳол вожаҳо дар ҳолат(падеж)-и номинатив қарор доранд. Зимнан, ишора намудан бамаврид аст, ки дар забонҳои эронии гурӯҳи шарқӣ ҳанӯз ҳам унсурҳои ҷудогонаи сохтори флективӣ ба назар мерасад...

Ин раванд боиси он мешавад, ки анҷомаҳои падежҳо, ки баъди задаи таърихӣ қарор доштанд, ихтисор шуда ва он вазифаҳои луғавию грамматикӣ ва алоқаҳои гуногуни наҳвиро иҷро мекарданд, бар дӯши пасвандҳову бандакҳо, аз ҷумла, вазифаи наҳвии ҳолати генетив, асосан, бар дӯши бандаки изофӣ меафтад ва афзоишу густариши пайвастаи пасвандҳо дар раванди инкишофи минбаъдаи забонамон низ далели нуктаи мазкур аст [5,75]. Дар доираи раванди таҳаввулу густариши забонамон ҳамчунин месазад илова намуд, ки силсилае аз пешояндҳо низ, аз қабили **бо, ба, бар, дар** ва ғайра чун пешванд мавриди истифода қарор гирифта, дар калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ саҳм гузоштаанд. Ҳамзамон мебояд қайд намуд, ки дар асари раванди мазкур таркибҳои гуногун, махсусан, таркибҳои феълӣ низ густариш меёбанд, ки ин равандро муҳаққиқи мумтози таърихи забон Д.Саймиддинов дар доираи ташаккули феълҳои таркибии номӣ чунин баён менамояд: «Ташаккули феълҳои таркибии номии гуногун дар форсии миёна ба сохтори аналитикии ин забон иртибот дорад. Теъдоди феълҳои таркибии номӣ дар нахуст марҳалаи пайдоиш ва ташаккули ин қолаб танҳо дар мисоли чанд феъл мутадовил будааст. Ин қабил феълҳо низ, аслан зимни гурӯҳе аз феълҳои сода падид омада, ҳамчун муодили таркибии онҳо дар баёни ҳамон як маъно ба кор рафтанд. Ба таври мисол, wanī kardan < wanīdan «нобуд кардан», nimud kardan < nimudan «намудан, ошкор кардан», bēš burden < bēšīdan «озурдан» [14, 163].

Воқеан, дар забони муосири тоҷикӣ феълҳои сода дар вожасозӣ маҳдуд гардида, теъдоди ташаккули феълҳои таркибӣ густариш пайдо кардааст. Ин раванд ба забони форсӣ ҳам хос буда, аз ҷумла, забоншиноси шинохтаи эронӣ Муҳаммадризо Ботинӣ низ қайд менамояд, ки: «Дар форсии имрӯз дигар феъли сода сохта намешавад, яъне наметавон ба таври одӣ аз исм ё сифат феъл сохт.

Миқдори феълҳои содае, ки зоёӣ доранд ва аз гузашта ба мо расидаанд, бисёр андак аст, мисли **сабзидан, хандидан**, **ҷангидан**» [9, 224].

Месазад ишора намуд,ки дар давраи навини инкишофи забонамон, яъне дар давраи Истиқлол раванди зуҳур, густариш ва корбурди феълҳои таркибии номӣ ба таври назаррас ба мушоҳида мерасад.

Дар раванди аз низом ё худ сохтори флективӣ ба сохтори аналитикӣ табдил ёфтани забонамон дар низоми савтии он низ таҳаввулот рух додааст.Чунончи, дар мавриди таҳаввули воҳидҳои савтӣ метавон ишора кард, ки дар забони форсии қадим дар марҳалаи аввал ду ҷуфт дифтонг (сонанти мураккаб) ai, **ā**i; au, **ā**u ва дар марҳалаи дуюм **ai**, **au** мустаъмал буд, ки тадриҷан онҳо дар аҳди салтанати Доро ба монофтонгҳои ō (**ӯ**) ва **e** (**e**,**u**) табдил шудаанд [12, 243; 15,.27; 10,162-193]. Масалан: saima > sim (сим); daina > din (дин); aitun > edun (эдун); kaufa > kōh (кӯҳ); rauča > rōz **(**рӯз); qauša> qōš (гӯш); mauda > mōy (мӯй); rauta > rōd (рӯд).

Ҳамчунин қобили зикр аст, ки ҳамсадоҳои мураккаб ё худ ҳамсадоҳои ҷуфти думахраҷа (ҳамсадоҳои ҷуфти ҳамхон-истилоҳи Д. Саймиддинов) аз қабили **хв, хш, рд, ср**, **сп,** ки дар аҳди бостон ва қисман дар давраи миёна мустаъмал буданд ва чун талаффузашон нисбатан дурушту душвор буд, бинобар ин, онҳо низ дар раванди бадалшавии сохтори флективӣ ба аналитикӣ тадриҷан ба як ҳамсадо (мутаносибан ба **х (хвоҳар – хоҳар, хвоб – хоб, хвеш – хеш), ш (хшоясия – шоҳ, хшапа–шаб), л (вард – гул, сардор – солор), с (пусра – писар), с (спака – саг (собака))** табдил ёфтанд, ки ин ҳодиса ҳам ба бадалшавии сохтор ва равониву гӯшнавозии забонамон бетаъсир намондааст. Бояд қайд кард, ки раванди таҳаввули ҳамсадоҳои мураккаб (ҷуфти оғозӣ) нуктаи ҷолиб буда, дар вожаҳои асл ба ду ҳиҷо ва ё ҳазфи яке аз ҳамсадои мураккаб, аз ҷумла, **хш** сурат гирифта**,** тибқи шаҳодати маводи мавҷуда ва маълумоти донишманди мумтози эронӣ Алӣашраф Содиқӣ барвақттар ба ҳамсадои сода табдил шудааст: «Калимаи **хшап (**шаб) дар форсии миёна дар ҳеҷ куҷо бо (**х**) дида намешавад» [1, 223].

Месазад ишора намуд, ки ҳамсадои ҷуфти **xv** (хв) бошад, тақрибан то асрҳои XIII-XIV мавриди истифода қарор доштааст. Масалан, мо чунин шакли истифодаро дар ашъори устод Рӯдакӣ мебинем:

Сад нек ба як бад натавон кард фаромӯш,
Гар хор барандешӣ, хурмо натавон ***х(в)ард.***

Дар ашъори Ҷалолуддини Балхӣ низ ин тарзи истифода дида мешавад:

Ҳар ду най хӯрданд аз як ***обх(в) ар,***
Он яке холиву он пур аз шакар.

Албатта, бояд зикр намуд, ки чун хат то ҷое майли куҳнапарстӣ дорад, бинобар ин, ҳамсадои мазкур **(хв**) дар имлои ниёгон то кунун дар якчанд вожа (тахминан дар 14-то) навишта шуда, вале хонда намешавад ва ба номи **вови маъдула** ё **таърихӣ** ёд мегардад: **хвоҳар** (**хоҳар**), **хвоб** (**хоб**), **хвоҷа** (**хоҷа**), **устухвон** (**устухон**), **Хворазм (Хоразм), дастурхвон (дастурхон).**

Дар ҳамин замина қобили зикр аст, ки дар вожаҳои аслии тоҷикӣ овозҳои дурушту хашин ва душворталаффуз, аз қабили ҳамсадои ҳалқии чуқури **х** («ҳо»-и ҳуттӣ), «айн»-у аломати ҳамза (ъ) ва қ (қоф), ки аз забонҳои арабиву туркӣ ба забони тоҷикӣ ворид шудаанд, хос нестанд (ба истиснои андаке калимаҳои тоҷикии «қ»-дор ва вожаҳои тақлидӣ-овозии тоҷикии чун **қар-қари зоғ, тақ-тақи дарвоза, қут-қути мурғ**…). Аз ин ҷост, ки овозҳои аслан тоҷикӣ нарму равон ва хушнаво буда, хусусан, ҳамнишинии онҳо дар назм нағмаи ҳуруф

(мусиқии ҳуруф, занги ҳуруф, овои ҳуруф), яъне аллитератсияро падид меоваранд, ки дар натиҷа мусиқии шеър ва билохира мусиқии забонро тавлиду таъмин намуда, тамоми нукоти мутазаккира дар маҷмуъ боиси ғановату салосат ва ширинву мусиқанокии забони нобу ширадори тоҷикӣ гардидаанд, ки ин ба табиати дастгоҳи тавлидии забонамон вобаста мебошад.

Инчунин, дар раванди таҳаввул ва инкишофи забон ҷиҳати суҳулати талаффузу суфтаву равон гаштани забон як силсила ҳодисаҳои савтие зуҳур намуданд, ки падидоии онҳо ба талаботи илми арӯз ҳамбастагии зич доранд, зеро илми арӯз то ҳадди танготанг ба илми савтиёт асос ёфтааст. Зеро дарозиву кӯтоҳии садонокҳо, устувориву ноустувории онҳо, вижагиҳои ҳиҷоҳо, лаҳну зада, ки ҳама унсурҳои савтӣ мебошанд, дар низоми илми арӯз ва дар шеъри арӯзӣ нақши калидӣ доранд.

Дар ҳамин замина, бояд ёдовар шуд, ки дар марҳалаи аввали инкишофи забонамон, яъне дар забони форсии қадим ҳамнишинии ду ҳамсадо дар оғози калима зиёд ба назар мерасид, лекин дар раванди инкишофи забон тадриҷан ҳолатҳо (падежҳо) маҳдуд гардида, ҳамнишинии ҳамсадоҳои оғозӣ таҷзия шуда ва боиси ташаккули ҳиҷоҳои алоҳида гардиданд. Масалан:

brātar> barādar **(бародар)**
bruk>abruk>abru **(абру)**
spanta> ispand //sipand **(испанд //сипанд)**
prazanta> farzand **(фарзанд)**
spaita>spet>ispet // safed **(испед// сафед)**
spahān> isfahān **(Исфаҳон)**
ksandra (skandra) > iskandar // sikandar **(Искандар// Сикандар)**.

Ин раванд, аз як тараф, барои осонӣ ва равонии талаффуз сурат гирифта бошад, аз ҷониби дигар, барои эҷоди ҳиҷои дилхоҳ дар назм анҷом дода шудааст, ки ин боиси ба миён омадани ду шакли калимаҳо (гунанокӣ) низ гардидааст. Аз ҷумла, чун муште аз хирвор ба вожаҳои зерин аз осори Мавлои Рум таваҷҷуҳ намоед: **шутур//уштур, ситеза// истеза**, **фитод//афтод**, **афзуд//физуд**, **ситора//истора, сипоҳ//испоҳ, шикор//ишкор, шинос//ишнос, шикоф//ишкоф, шитоб//иштоб...**

Ҳатто ҳамнишинии ду ҳамсадои охири вожа, ки ба суҳулати (равонии) талаффуз душворӣ эҷод мекарданд, тавассути дар байни онҳо ворид намудани садонок равонии талаффуз таъмин карда шудааст. Масалан; pitr> pitar> padar.

Дар асари ҳамин раванд, ки аз ҷараёни сайқалёбӣ, суфташавӣ ва равонпазирию мукаммалшавии забон далолат мекунад, алҳол дар забони адабии муосири тоҷикӣ дар оғози калима ҳамнишинии ду ҳамсадо ба назар намерасад, лекин ҳанӯз ҳам ҳамсадоҳои ҷуфти оғозӣ дар баъзе шеваҳо аҳёнан мушоҳида мешавад: бринҷ **(биринҷ // гурунҷ), драхт (дарахт), бланд (баланд), шътър (шутур).** Дар ин маврид бояд зикр намоем, ки ҳазфи садонокҳои кӯтоҳ дар байни вожаҳо, асосан, барои осониву равонии талаффуз ва **сарфаи неруи гуфтор (универбатсия)** сурат мегирад.

Тавре ки маводи забонӣ ва таҳлилҳои қаблӣ шаҳодат медиҳанд, дар байни решаи вожаҳои тоҷикӣ се ҳамсадо ҳамнишин намешавад (ба истиснои калимаҳои сохтаву мураккаб: ш**армсор, чоштгоҳ, сахтгир, мушкбӯй, пандшунав, дастболо, пӯстканда),** зеро талаффузи се ҳамсадои пайи ҳам душвор буда, дар равонии талаффузи вожа сакта ворид мекунад.

Ҳамчунин дар байни вожаҳои аслан тоҷикӣ пайи ҳам корбурди ду садонок низ ба мушоҳида намерасад, яъне мустаъмал нест.

Анҷомаҳои падежӣ низ, ки категорияҳои грамматикии ҷинсияту шумораро ифода мекарданд, ба таҳаввулот мувоҷеҳ шуданд. Ҷинсияти музаккар (мардона) ва муаннас (занона) маҳфуз монда, ҷинсияти муханнас (миёна) матрук гардид. Аз шумораҳо низ шумораҳои танҳову ҷамъ идома ёфта, шумораи дугона аз истеъмол хориҷ шуд. Ифодаи категорияҳои грамматикии мазкур дар анҷомаҳои падежӣ (ҳолатҳо) таҷассум меёфтанд…

Тавре ки дар боло ишора шуд, вобаста ба афтиши задаи таърихӣ дар ҳиҷои дуюм ё сеюм аз охири вожа, ҳиссаи баъди зада қарордоштаи вожа ихтисор мешуд ва ин боиси он гардидааст, ки бештари вожаҳои содаи аслии (решагии) забонамон аз як ё ду ҳиҷо иборатанд. Масалан, ба вожаҳои решагии ҳаётан муҳим таваҷҷуҳ намоед: **об, ҳаво, оташ, замин, нон, рӯз, шаб, падар, модар, хоҳар, додар, дил, сар, лаб,бинӣ, чашм, мӯй, тамоми шумораву ҷонишинҳои сода**.

Воқеан, вожаҳои содаи аслан тоҷикии се-чорҳиҷоӣ (вожаҳои сохтаву мураккаб мустасност) ками андар кам ба мушоҳида мерасад. Он вожаҳои бисёрҳиҷоии иқтибосии арабӣ (ҳамчунин русиву аврупоӣ ва туркӣ низ) маъмулан забони нобу равону хушнавои тоҷикиро душворталаффуз ва тумтароқу хашин гардонидаанд.

Зимнан, ҷойи таъкид аст, ки муҷазиву ихчамӣ ва кӯтоҳии вожаҳои асили тоҷикӣ, аз як тараф, равону осонталаффуз буда, аз ҷониби дигар, сермаҳсулу серистеъмол мебошанд ва ба асоси меъёрҳои калимасозӣ бо онҳо метавон, ки силсилаи вожаҳои нав сохт. Ба таври намуна, ба имконоти вожасозии калимаҳои **дӯст** ва **рӯз** таваҷҷуҳ намоед: ***дӯст (дӯстон, дӯстона, дӯствор, дӯстӣ, дӯстдошта, дӯстдорӣ, дӯстдор, дӯстнавоз, дӯстрӯй ватандӯст...) рӯз (рӯза, рӯзадор, рӯзахур, рӯзӣ, рӯзона, берӯзӣ, рӯзафзун, рӯзгор, рӯзбайъ, рӯзгордида, рӯзмарра, рӯзнома, рӯзноманигор, рӯзномафурӯш, рӯзгузаронӣ)***.

Ин раванд ба сохтори наҳвии забонамон низ бетаъсир намондааст. Чунончи, дар осори классикӣ артикл (морфема)- и номуайянии - **е,** ки ба исм (муайяншаванда) тааллуқ дорад, корбурди дуруст дошт, лекин дар забони муосири тоҷикӣ бо сифат (муайянкунанда) ҳамнишин шудааст, ки хилофи меъёри дастури забон мебошад. Масалан: **Тавонгаре бахил** (ро) писаре ранҷур буд..., Ҷавонмардеро дар ҷанги тотор **ҷароҳате ҳавл** расид... Ҳамчунин дар осори классикӣ аксаран ҷумлаҳо бо хабар ва ё бо пуркунандаи бевоситаи суратёфта оғоз мешуданд, яъне вазоиф ва корбурди пасванди **-ро** васеъ ва густурда буд, ки тадриҷан доираи маъноии он маҳдуд гардид.Чунончи: Луқмонро гуфтанд: – Адаб аз кӣ омӯхтӣ? ..., Овардаанд, ки Нушервони Одилро..., Мардумозореро ҳикоят кунанд, ки..., Бузургеро пурсидам дар маънии ин ҳадис... (Мисолҳо аз «Гулистони»-и Саъдӣ).

Дар забони муосири тоҷикӣ сохтори ҷумла, шояд бар асари забони русӣ бошад, асосан, ба таври зайл: мубтадо + муайянкунанда + пуркунанда + ҳол + хабар сурат мепазирад.

Ҳамин тариқ, раванди бадалшавии сохтор ё худ низоми забонамон аз сохтори флективӣ ба сохтори аналитикӣ ва равонпазирии он хеле мураккабу печида буда, омили асосии он ба задаи таърихӣ ва аз байн рафтани ҳолатҳо (падежҳо) вобаста мебошад.

Бо такя ба таҳлилу далелҳои мавҷуда ва баррасии мухтасари масъалаҳои мазкур метавон ба чунин хулоса омад, ки забони тоҷикӣ дар раванди таҳаввулу ташаккули мунтазам ба самти густариши имконот, суфташавӣ ва ғановатмандии

низоми маънову сохторӣ ва истифодаи воситаҳои забонӣ рушд карда, батадриҷ суфтаву равону шево гардидааст.

КИТОБНОМА

1. Алиашраф, Содиқӣ. Аз байн рафтани гурӯҳи сомити оғозӣ дар забони форсӣ /Содиқӣ А. // Маҷмуаи хитобаҳои нахустин кунгураи таҳқиқоти эронӣ. Ҷ.1, Теҳрон, 1350 ҳ. – С. 214-224.

2. Бобомуродов, Ш., Мухторов, З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ / Ш. Бобомуродов. – Душанбе, 2016. – 428 с.

3. Додихудоев, Р. Х. Дастури мухтасари таърихи забони тоҷикӣ.– Душанбе, 1978. – 69 с.

4. Журинская, М.А. Типологическая классификация языков// ЛЭС, Москва: Советская энциклопедия, 1990.– 981с.

5. Кабиров, Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор/ Ш. Кабиров.– Душанбе: МДМТ.– 320 с.

6. Каримов, А. Первичные предлоги в среднеперсидском языке / А. Каримов: АКД.– Душанбе, 1970. – 21 с.

7. Каримов, А. Предлог APAR в среднеперсидском языке / А. Каримов. – Душанбе, 1972. – 47 с.

8. Мухторов, З.М. Таърихи забони тоҷикӣ (дастури таълимӣ). – Душанбе, 2003.– 152 с.

9. Муҳаммадризо, Ботинӣ. Истифода аз иштиқоқ дар вожасозии илмӣ / Ризо Ботинӣ Муҳаммад // Маҷмуаи мақолоти семинори забони форсӣ ва забони илм.–Теҳрон, 1372 ҳ.– С. 223-235.

10. Назарзода, С. Сайри таърихии садонокҳои зобони тоҷикӣ/ С. Назарзода// Пояҳои густариши забони миллӣ.– Душанбе, 2016. – С. 162-193.

11. Норматов, М. Муқаддимаи забоншиносӣ.–Душанбе: «Маориф,» 1995.– 176 с.

12. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки.– М.: Наука, 1979.–387 с.

13. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки.– М.: Наука, 1981.–544 с.

14. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсиии миёна / Д. Саймиддинов, – Душанбе, 2001. – 275 с.

15. Саймиддинов, Д. Форсии бостон/ Д. Саймиддинов.– Душанбе, 2008.– 190 с.

16. Соколов, С. Н. Дренеперсидский язык / С. Н. Соколов //Основы иранского языкознания. Дренеиранские языки.–М., 1979.– С. 234 – 271.

НАЗАРЕ БА РАВАНДИ БАДАЛШАВИИ СОХТОР ВА РАВОНПАЗИРИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ДАР МАСИРИ ТАЪРИХ

Дар мақолаи мазкур мухтасаран оид ба меъёрҳои таснифоти забонҳои ҷаҳон маълумот дода шуда, сониян, масоил ва омилҳо аз қабили: бадалшавии дифтонгҳо ба монофтонҳо ва ҳамсадоҳои мураккаб ба ҳамсадоҳои сода, таҷзияи ҳамсадоҳои ҷуфти овози ҳамсадоҳои оғози вожаҳо, дар асари задаи таърихӣ ихтисоршавии анҷомаҳои пажежӣ ва аз байн рафтани ҳолатҳо (падежҳо), сабабҳои зуҳури ихчаму кӯтоҳии вожаҳои аслан тоҷикӣ, омилҳои касб кардани равониву гувороии забони тоҷикӣ ва ғайра баррасӣ шуда, ва метавон гуфт,ки омилҳои мазкур боиси бадалшавии забони тоҷикӣ аз сохтори флективӣ ба сохтори аналиктикӣ гардида, равониву шевоии забони тоҷикиро таъмин намуданд.

Калидвожаҳо: *меъёр, тасниф, забон, сохтор (низом), дифтонг, монофтонг, ҳамсадо, ҳолат (падеж), задаи таърихӣ, анҷомаҳои падежӣ.*

ВКРАТЦЕ О ПРОЦЕССЕ СТРУКТУРНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ И ПРИОБРЕТАНИЯ ПЛАВНОСТИ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА НА ПРОТЯЖЕНИИ ИСТОРИИ

В данной статье кратко изложены критерии классификации языков мира, а также рассмотрены такие вопросы и факторы, как: трансформация дифтонгов в монофтонги, сложных согласных в простые согласные, разложение парных согласных на два слога в начале слов, сокращение падежных окончаний и исчезновение падежей вследствие исторического (силового) ударения, причины появления сокращений и укорачивания исконно-таджикских слов и т. д. Можно сказать, что эти факторы привели к трансформации таджикского языка из флективной структуры в аналитическую и обеспечили плавность, привлекательность и выразительность таджикского языка.

Ключевые слова: *критерия, классификация, язык, структура (система), дифтонг, монофтонг, согласный, падеж, историческое ударение, падежные окончания.*

A BRIEF OVERVIEW OF THE STRUCTURAL TRANSFORMATION AND THE EVOLUTION OF FLUENCY IN THE TAJIK LANGUAGE THROUGHOUT HISTORY

This article outlines the classification criteria for the world's languages and examines several key linguistic factors and processes, including: the transformation of diphthongs into monophthongs; the transition of complex consonants into simple ones; the decomposition of initial consonant clusters into two syllables; the reduction of case endings and the eventual disappearance of cases due to historical (dynamic) accent; and the reasons behind the contraction and shortening of native Tajik words. It can be concluded that these factors facilitated the transition of the Tajik language from a synthetic (inflectional) structure to an analytical one, ensuring the fluency, aesthetic appeal, and expressiveness of the language.

Keywords: *criteria, classification, language, structure (system), diphthong, monophthong, consonant, grammatical case, historical accent, case endings.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Кабиров Шаҳбозбек – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забони тоҷикӣ ва усули таълими забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Тел.: (+992) 937 521040. E-mail:* shahbozikabir@mail. shahbozikabir@mail.ru

Сведения об авторах*: Кабиров Шахбозбек – доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка и методики преподавания таджикского языка и литературы Таджикского национального университета. Тел.: (+992) 937 521040. E-mail: shahbozikabir@mail.ru*

Information about the author: Kabirov Shahbozbek – Professor at the Tajik Language and methods of Tajik Language and Literature teaching department of the Tajik National University. Тел.: (+992) 937 521040. E-mail: shahbozikabir@mail.ru

ТДУ: 808.2+809.155.0+802.0

ТАРҶУМА ВА МАҚОМИ ОН ДАР ҶОМЕАИ МУОСИР: МУШКИЛОТ ВА ДУРНАМО

Ҳамрохон Дӯстзода
Муассисаи давлатии «Маркази миллии тарҷума»-и назди Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Хато дар тарҷума мисли хато дар наққошист, мазмунро тағйир медихад (Конфутсий).

Тарҷума дар ҷаҳони муосир барои муаррифии бештари таъриху тамаддун, илму фарҳанг ва дигар дастовардҳои миллатҳои гуногун нақши созгор дорад. Он ба сифати пули устуворест, ки метавонад забону фарҳанг ва андешаи миллии халқиятҳои мухталифро пайванди ҷовидонӣ бахшад. Аз ин ҷиҳат, масъалаҳои ба тарҷума ва назарияву амалияи он алоқаманд ҳамеша мадди назари муҳаққиқону тарҷумашиносон қарор дошт ва имрӯз вобаста ба он назарияҳои тоза рӯйи кор омада истодаанд. Дар ҷилди дуюми «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» истилоҳи **тарҷума** чунин шарҳ дода шудааст: «гардонидани мазмуне аз як забон ба забони дигар; **тарҷумаи аҳвол** (ҳол) нақли шарҳи ҳаёт ва фаъолияти касе; шарҳи ҳол; **тарҷума кардан** аз забоне ба забони дигар гардонидани матне» [13, 328].

Тарҷумашиносии тоҷик собиқаи дерина дошта, олимону фарҳангнигорони тоҷик ҳамешу кӯшиш намудаанд, ки ба василаи таҳияи луғату фарҳангҳои соҳавӣ то андозае қудрати вожагонии забони моро ба забонҳои хориҷ ва аз забонҳои дигарро ба забони тоҷикӣ баргардон ва шарҳу тафсир диҳанд. Агар ба таърихи ташаккули тарҷума дар забони тоҷикӣ назари амиқ дода шавад, маълум мегардад, ки аввалин фарҳангҳои тарҷумавии мо ҳанӯз дар асрҳои 11-12 таълиф гардидаанд. Ба қавли профессори зиндаёд Ҳ. Маҷидов: «Дар байни луғатҳои мухталифи забони адабии муосири тоҷик луғатҳои тарҷумавӣ низ мавқеи муҳим доранд. Онҳо пайвандгари тамаддуни миллати мо бо халқҳои дигар мебошанд. Луғатҳои тарҷумавӣ ҳамон луғатҳои тафсирианд, фақат бо чунин фарқ, ки дар онҳо шарҳи маъноҳои калимаҳои як забон бо маъноҳои калимаҳои забонҳои дигар анҷом дода мешаванд. Анъанаи луғатнигории мо дар ин соҳа низ хеле қадимист. Аввалин луғатҳои тарҷумавии арабӣ ба тоҷикӣ ҳанӯз дар асри XI мураттаб шудаанд» [6, 157].

Имрӯз вобаста ба даврони соҳибистиқлолӣ ва фароҳам гардидани шароити мусоид баҳри тарҷума луғатҳои зиёди тарҷумавӣ нашр шуда истодаанд, ки ҳар яке қудрати луғавии ин ё он соҳаро бозгӯ менамояд. Дар ин ҷода наметавон заҳматҳои арзандаву мондагори луғатнигорони тоҷик, аз қабили Ҳ. Каримов, Ҷ. Арзуманов, Я. Калонтаров, Б. Шаҳобова, С. Холматова, Ғ. Ҷӯраев, С. Ҳошимов, С. Назарзода, П. Ҷамшедов, А. Мамадназаров, С. Ҳабибов, М. Раҳимзода, А. Ишматов ва дигаронро дар замони шуравӣ ва Истиқлол сарфи назар намуд, ки барҳак, дар рушди тарҷума ва тарҷумашиносӣ хизматҳои шоёне анҷом додаанд.

Мусаллам аст, ки ҷаҳони муосир бо равандҳои тезутунди ҷаҳонишавӣ, рушди бемайлони техникаву технология ва густариши робитаҳои байналмилалӣ ҳампову ҳамқадам буда, пайваста рушд менамояд. Ҳамин аст, ки муошарати миёни намояндагони миллатҳои гуногун дар чунин шароит аҳаммияти

аввалиндараҷа пайдо намуда, зарурати табодули андешаву забонҳои миллӣ ба миён меояд. Дар ин маврид тарҷума ҳамчун падидаи байнизабонӣ фаъол мегардад ва марзу монеаҳои забониро аз миён мебардорад. Ба он маънӣ, ки мутарҷими болаёқат метавонад ҳар гуна эҳтиёҷоти тарҷумаро бо риояи анъанаҳои неки тарҷума бароварда сохта, монеаҳои забониро то андозае барҳам занад. Ин ҳолат арзишҳои миллии ин ё он халқ ба забонҳои дигар тарҷума шуда, афзалиятҳои фарҳангии онҳо барои намояндагони дигар кишварҳо ба таври шоиста муаррифӣ мегардад. Аз ин рӯ, тарҷума на танҳо як навъи фаъолияти забонӣ, балки соҳаи муҳимми илми забоншиносӣ ва яке аз унсурҳои фарҳангҳои миллӣ ба ҳисоб меравад. Тарҷумашиносиро метавон дар радифи дигар илмҳои пешрафтаи ҷаҳони муосир ба қатори донишҳое ворид намуд, ки ҳамеша ниёзи забониву фарҳангӣ ба он зиёд аст.

Тарҷумаи забонӣ равандест, ки дар натиҷаи амалишавии он низоми луғавию маъноии як забон ба забони дигар баргардон ё интиқол дода мешавад. Дар раванди тарҷумаи забонӣ қудрати луғавӣ ва андешаи миллии як халқият ба намояндагони дигар забон муаррифӣ мегардад. Нуктаи меҳварӣ сари ин масъала он аст, ки дар забонҳои мавриди тарҷума бояд имкониятҳои луғавию маъноӣ ба таври маъмулӣ мавҷуд бошанд. Дар ҳоли акс тарҷумаи қобили қабул ба даст намеояд ва ҳатто калимаи баргардоншуда дар забон умри дароз намебинад. Назаре ба таърихи пайдоиш ва аз миён рафтани вожаҳои **шайтонароба** (дучарха), **оташароба** (қатора), **худпар** (чархбол), **туман** (ноҳия), **қафқоз** (сарбози савора) ва ғайра кофӣ аст, то дарк намоем, ки на ҳар як мафҳуми тарҷумашаванда дар забон муодили маъноиву сохтории худро ба пуррагӣ пайдо менамояд. Аз ин ҷост, ки мақсади асосии тарҷума (новобаста дар кадом шакл амалӣ шудани он) ба соҳибони забон ё ҳамсуҳбат расонидани маънои дуруст ва комили мафҳум мебошад. Мутарҷим бояд дар ин ҳолат аз тамоми зеру бами имкониятҳои маъноиву луғавии забонҳо бохабар бошад ва аз онҳо дурусту бомаврид истифода намояд. «Тарҷумони баландихтисос бояд на танҳо забонро хуб донад, балки қоидаҳои гузариш аз воҳиди як забон ба забони дигарро (трансформатсия) ҳангоми тарҷума бомаҳорат истифода барад» [15]. Моҳияти аслии тарҷума натанҳо дар фаҳмиши маъноҳои калимаҳои забон, балки мақсад ва услуби хоси тарҷумон низ зоҳир мешавад. Аз ин ҷиҳат, тарҷумаро як навъ фаъолияти эҷодӣ низ ҳисобидан мумкин аст.

Дар илми тарҷумашиносии муосир вобаста ба самт ва мазмуну муҳтаво тарҷумаро ба навъҳои зерин ҷудо намудаанд: тарҷумаи хаттӣ, шифоҳӣ, илмӣ, техникӣ, расмию ҳуқуқӣ, интернетӣ ва ғайра. Ҳар яке аз ин навъи тарҷумаҳо вижагиҳои хоси худро доранд, ки риояи онҳо ҳангоми амалияи тарҷума шарт ва зарур мебошад.

Риояи талаботи равониву забонӣ ҳангоми тарҷума намудан аз ҷониби мутарҷим хеле муҳим аст. Дар ин ҳолат мутарҷимро мебояд дар заминаи нишондодҳои равонӣ фаъолияти тарҷумониашро вобаста ба қонунмандиҳои забони адабӣ ба роҳ монад. Яъне таносуби дурусти фаъолияти равонӣ ва забонӣ метавонад боиси ба вуҷуд омадани тарҷумаи босифат гардад. Ин навъи фаъолияти дуҷониба омили асосии таснифоти тарҷума ба навъҳои хаттӣ ва шифоҳӣ гардидааст. «Таснифоти психолингвистиии тарҷумаҳо, ки тарзи идроки матни асл ва сохтани матни тарҷумаро дар назар дорад, фаъолияти тарҷумониро ба ду навъ – тарҷумаи хаттӣ ва шифоҳӣ тақсим мекунад» [4, 105].

Тарҷумаи хаттиро бештар ҳангоми баргардони асару мақола ва рисолаҳои илмӣ ва ҳуҷҷатҳои дорои таъиноти гуногун истифода бурдан мумкин аст. Чунин навъи тарҷума дақиқият, масъулияти хосса ва дар ҳолатҳои зарурӣ санҷиши

такрориро талаб мекунад. Санҷиши такрории тарҷумаи хаттӣ бо мақсади аз мадди назар дур намондани ин ё он нуқсони имлоӣ, грамматикӣ, услубӣ ва ғайра сурат мегирад. Дар тарҷумаи хаттӣ ҳатто як хатои ночизи имлоӣ ё китобат метавонад маънои умумии матнро ба пуррагӣ тағйир диҳад. Ҳамчун намуна ҷумлаҳои машҳури зеринро овардан мумкин аст, ки аз забони русӣ тарҷума шуда, бо иваз намудани мавқеи аломати вергул муҳтавояшон ба куллӣ иваз мешавад:

Қатл не, авф / Казнить нельзя, помиловать.

Қатл, авф не / Казнить, нельзя помиловать.

Аз ин ҷиҳат, дар тарҷумаи хаттӣ нисбат ба шифоҳӣ натанҳо донишу малакаи тарҷумонӣ, балки бархурдор будан аз қонуниятҳои муҳимму қабулшудаи забонӣ низ талаб карда мешавад.

Имрӯзҳо тарҷумаи хаттӣ бо тақозои пешрафти технологияи пешқадам аксаран тавассути воситаҳои техникӣ ва чоп намудан дар компютер амалӣ мешавад. Маҳз чунин муносибат сабаб мегардад, ки дар бештари ҳолатҳо мутарҷимон ба мушкилии риоя нагардидани талаботҳои забонӣ дучор мешаванд. Аз ин рӯ, санҷиши дубораву такрории матни тарҷумашуда ба василаи ҷалби муҳаррир ё ягон нафари забондон бо нусхаи асли он аз аҳаммият холӣ нест.

Аз тарҷумаи шифоҳӣ ҳангоми мулоқотҳо ва ҳамоишу конфронсҳои сатҳҳои гуногун истифода мешавад. Дар амалишавии ин гуна тарҷума, асосан, маҳорати баланди тарҷумонӣ вобаста ба дарёфти фаврии калимаву ифодаи зарурӣ талаб карда мешавад. Аз ин ҷост, ки на ҳама тарҷумонҳо ба тарҷумаи шифоҳӣ даст мезананд, зеро масъулияти ба таври дурусту саривақтӣ пешниҳод намудани он хеле баланд аст. Шаклҳои асосии тарҷумаи шифоҳӣ намуди пайдарпай ва ҳамзамонӣ мебошанд. Яъне риояи пайдарпайии тарҷумаи муҳтавои асосии андешаи мусоҳиб ҳатмӣ буда, он бояд дар замони муайян сурат гирад. Муносибати ҳамзамонӣ дар тарҷумаи шифоҳӣ яке аз нишондодҳои асосии он ба ҳисоб рафта, аз тарҷумон хотираи қавӣ ва диққату заковати баланди мутарҷимиро талаб мекунад. «Тарҷумаи шифоҳӣ чунин навъи тарҷума аст, ки дар ҷараёни он матни асл ва тарҷумаи он дар ҷараёни тарҷума дар шакли сабтнашуда амал мекунад ва ин ҳолат аз тарафи мутарҷим танҳо як маротиба дарк гардидани пораҳои матни асл ва имконнопазир будани муқоиса ва тағйироти минбаъдаи тарҷумаро баъд аз анҷоми он қаблан муайян мекунад» [4, 106].

Барои шаклҳои пайдарпайӣ ва ҳамзамонии тарҷумаи шифоҳӣ метавон вохурии намояндагони сатҳҳои баланди давлатиро мисол овард, ки бо забонҳои гуногун тавассути тарҷумонҳои касбӣ андешаронӣ менамоянд. Дар ин ҳолат нотиқ пурра ё қисман фикри худро пешниҳод менамояд ва тарҷумон онро барои мусоҳиби дигар баргардон мекунад. Қисм-қисм тарҷума намудани андешаи нотиқ ба мутарҷим бояд мушкилӣ пеш наорад ва муҳтавои умумии суҳбат ба самъи ҳамсуҳбат расонида шавад. Нуктаи муҳим дар ин маврид он аст, ки ҳамсуҳбатон набояд андешаи худро дар шакли ҷумлаҳои дарозу нотамом ба мутарҷим бор кунанд. Беҳтар он аст, ки мутарҷим дар доираи як ё ду ҷумла қаноат намуда, муҳтавои онро фавран пешниҳоди нафари дигар гардонад.

Дар заминаи тарҷумаи хаттӣ ва шифоҳӣ ва вобаста ба вижагии жанриву услубии матни тарҷумашаванда тарҷумаро метавон ба навъҳои бадеӣ ва иттиллотӣ низ ҷудо намуд. Ба қавли муҳаққиқи рус Комиссаров В.Н.: «Аз рӯйи характери матнҳои тарҷумашаванда ва амалиёти нутқии мутарҷим дар ҷараёни тарҷума ду таснифи асосии навъҳои тарҷума вуҷуд дорад. Таснифи аввал бо хусусиятҳои жанрӣ-услубии матни асл алоқаманд аст ва таснифи дуюм бо

хусусиятҳои психолингвистиии амалиёти нутқӣ дар шакли хаттӣ ва шифоҳӣ иртибот пайдо мекунад.

Таснифи жанрӣ-услубии тарҷума вобаста ба хусусиятҳои жанрӣ-услубии матни асл боиси ҷудо шудани ду навъи функционалӣ: тарҷумаи бадеӣ (адабӣ) ва тарҷумаи иттилоотӣ (махсус) мегардад» [4, 101].

Тафовути асосии тарҷумаи бадеӣ аз иттилоотӣ дар он аст, ки ҳангоми тарҷумаи матни бадеӣ мутарҷим кӯшиш менамояд, то ҷиҳатҳои эстетикӣ ва бадеии онро ба хонанда равшан ва муассиру ҳадафрас расонад. Дар тарҷумаи бадеӣ маҳз ҳамин масъала, яъне таъсири эстетикиву бадеӣ расонидан ба зеҳни хонанда муҳим арзёбӣ мегардад. Хонанда бояд аз тамоми ҷузъиёти мақсади адиб ба воситаи тарҷума огоҳӣ пайдо намуда, дар олами хаёлоти образу персонажҳо саёҳат кунад.

Тарҷумаи иттилоотӣ бошад, баргардони матне мебошад, ки тавасути он ягон маълумоти муҳим ба самъи истифодабаранда расонида мешавад. Дар ин гуна тарҷумаҳо ба паҳлуҳои эстетикиву бадеии матн аҳаммият дода намешавад. Ҷиҳати муҳим дар ин навъи тарҷумаҳо фарогирии мақсади асл бе иловаи ягон тобиши маъноиву сохторӣ мебошад. «Ба қатори чунин матнҳо тамоми маводи хусусияти илмӣ, коргузорӣ, ҷамъиятӣ-сиёсӣ, маишӣ ва ғайра дошта дохил мешаванд. Ба ин гурӯҳ инчунин тарҷумаи ҳикояҳои моҷароҷӯёна (маводи ҷиноятӣ), тасвири сафарҳои сайёҳӣ, очеркҳо ва асарҳои дигаре, ки дар онҳо нақли иттилоотӣ афзалият дорад, шомил мегарданд» [4, 104].

Новобаста ба он ки амалияи тарҷума имрӯз дар ҷаҳон хеле пеш рафтааст, вале боз ҳам мушкилоте мавҷуданд, ки ба сатҳу сифати тарҷума таъсири манфӣ мерасонанд. Тарҷумаи касбӣ, ки бевосита аз ҷониби мутарҷимони ҳирфаӣ сурат мегирад, имрӯз ба баъзе мушкилоти ҷиддӣ рӯбарӯ омадааст. Нигаронии асосие, ки ба сатҳу сифати тарҷумаи касбӣ таъсири манфӣ мерасонад, тарҷумаи интернетӣ ё ба қавле, тарҷумаи онлайнии шабакаҳои мухталифи интернетӣ мебошад. Маълум аст, ки он дар пояи захираҳои бузурги донишҳои дар фазои интернет ҷойдодашуда амалӣ мегардад. Яъне фармоишҳои тарҷумонӣ дар ин сомонаҳо на ба воситаи нафари алоҳида ва андешаи зинда, балки ба тариқи худкор ва бе ягон таҳлилу тафсири калимаву ибора ва ҷумла сурат мегиранд. Ҳамин аст, ки тарҷумаи интернетӣ баргардони матни аслро ба пуррагӣ дода наметавонад ва баъзан аз асли мақсад дур шуда, тамоман муҳтавои дигарро пешниҳод месозад.

Боиси нигаронист, ки имрӯз дар ҷаҳони муосир тарҷумаи интернетӣ ҳам тариқи ройгон ва ҳам ба таври пардохти маблағи муайян (сомонаҳои махсусе мавҷуданд, ки танҳо дар асоси иҷрои талаботи молиявишон тарҷумаро пешниҳод менамоянд, аз қабили Upwork, Fiverr ва ProZ) хеле пеш рафтааст. Дилхоҳ нафар метавонад бо додани фармоише дар сомонаҳои тарҷумонӣ ин ё он матнро ба забонҳои дунё баргардон намояд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар аксарияти мавридҳо тарҷумаи интернетӣ баргардони қолабиву сохторӣ аст. Зеҳни сунъӣ дар ин ҳолат на ба муҳтавои асосии матн, балки ба сохтор ва таркиби луғавии он диққат дода, маҳз онро мавриди баргардон қарор медиҳад. Ҳамин аст, ки матни тарҷумашуда дар ин ҳолат аз моҳияти аслии мақсад дур монда, ба маънои ғалатҳои ғайриқолабӣ ва бемантиқ табдил меёбад. Сомонаҳои тарҷумонии ChatGPT, Google Переводчик (Google Translate), DeepL Translator, Yandex.Translate, Bing Translator, Babylon Translator ва даҳҳои дигар, ки имрӯз тариқи зеҳни сунъӣ фаъолият доранд, дар хизмати истифодабарандагони шабакаи ҷаҳонии интернет қарор дошта, то андозае талаботи тарҷумонии онҳоро бароварда истодаанд. Метавон гуфт, ки дар бештари ҳолатҳо барои

фавриву саривақтӣ анҷом додани тарҷума корбарон ба ин сомонаҳо рӯ оварда, ниёзи забонии худро қонеъ мегардонанд. Бояд фаромуш насозем, ки ҳеҷ як зеҳни сунъӣ ё унсури дигар мавқеи тарҷумаи касбиеро, ки аз ҷониби тарҷумони соҳибтахассус анҷом дода мешавад, гирифта наметавонад.

Дар умум, мушкилоти тарҷумаи интернетиро метавон бо чунин тарз дастабандӣ намуд:

1. Баргардони нодурусти баъзе калимаву ифодаҳое, ки духурагии маъноӣ доранд, яке аз нуқсонҳои ҷиддии ин навъи тарҷума мебошад. Аксаран ҳангоми тарҷумаи калимаҳои сермаъно зеҳни сунъӣ маънои нодурустро пешниҳод менамояд. Барои намуна:

Дар дили замин ҳодисаҳои ғайриодӣ ба амал меоянд.

Тарҷумаи интернетӣ: В глубине земли происходят необычные события.

Тарҷумаи касбӣ: В недрах земли случаются необыкновенные события.

2. Ҳангоми тарҷумаи воҳидҳои фразеологии як забон ба забони дигар маънои ягонаи онҳо дуруст пешниҳод намегардад. Бар замми ин, тарҷумаи интернетӣ наметавонад муодили фразеологизмҳоеро, ки дар забони дигар айнан вуҷуд надоранд, пешниҳод намояд. Масалан, дар матни зерин, ки ибораи фразеологии феълии **ҷонро кач кардан** бо забони русӣ нодуруст тарҷума шудааст:

Гумон кард, ки ҳозир мушти гиреҳшудаи бобои Расул ба сараш мефурояд, бинобар ин ба қавли худаш, «ҷонашро кач кард» [8, 74].

Тарҷумаи интернетӣ: Он думал, что сжатый кулак дедушки Расула вот-вот упадет ему на голову, поэтому, по его собственным словам, «скрутил себе душу» [8, 74].

Тарҷумаи касбӣ: Он подумал, что сейчас сжатый кулак деда Расула обрушится ему на голову, поэтому, по его собственному выражению, «извернулся, спасая свою жизнь» [8, 74].

3. Баъзан тарҷумаи интернетӣ наметавонад ин ё он ҷумларо аз ҷиҳати қонунмандиҳои грамматикӣ дуруст таҳия намояд. Дар натиҷа ҷумлаҳое пешниҳод мегарданд, ки ба меъёрҳои ҷумлабандии забон мувофиқат намекунанд. Масалан:

Аммо чупонбача ба поёни рамаи гусфандон гузашта, моҳро тамошокунон **ғарқи хаёлҳои ширин** менишаст [9, 206].

Тарҷумаи интернетӣ: Но мальчик-пастушок пошёл ко дну отары овец, смотрел на луну и сел в сладких мыслях [9, 206].

Тарҷумаи касбӣ: Но пастух прошёл к концу отары овец, наблюдал за луной и сидел погружённый в сладкие мысли [9, 206].

4. Тарҷумаи интернетӣ дар ҳолати шарҳу тафсир ва баргардони истилоҳоти соҳавӣ маънои ягонаи истилоҳиро ба пуррагӣ нишон дода наметавонад. Чунончи, дар ҷумлаи зерин, ки истилоҳоти соҳаи адабиётшиносӣ нодуруст тарҷума шудаанд:

Дар мундариҷаи воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ ташбеҳ, муболиға, истиора, тавсиф ва киноя зиёд ба мушоҳида мерасанд.

Тарҷумаи интернетӣ: В содержании фразеологических единиц таджикского языка часто встречаются сравнения, преувеличения, метафоры, описания и ирония.

Тарҷумаи касбӣ: В содержании фразеологических единиц таджикского языка часто встречаются сравнения, гипербола, метонимия, эпитет и ирония.

5. Ҳангоми тарҷумаи интернетӣ арзишҳои фарҳангии халқҳои соҳибзабон ба эътибор гирифта намешаванд. Ин ҳолат боис бар он мегардад, ки баъзан

баргардони ин ё он воҳиди забонӣ, ки дар мундариҷаашон унсурҳои фарҳангиро доранд, нодуруст ва таҳқиромез сурат мегирад. Барои муқоиса:

… ончунон хиромон ва боҳунарона роҳ мегардад, ки ҳар узви баданаш алоҳида ларзидаву ҷунбида, дилу **ҳуши касро побанди** худ **месозад** [12, 22].

Тарҷумаи интернетӣ: … он ходит так грациозно и грациозно, что каждая часть его тела дрожит и дрожит, делая сердце и разум своим рабом [12, 22].

Тарҷумаи касбӣ: … она ходит настолько грациозно и умело, что каждая часть ее тела отдельно дрожит и двигается, делая сердце и разум своим рабом [12, 22].

6. Дар тарҷумаи интернетӣ баъзан тобишҳои эҳсосотӣ, баҳодиҳӣ ва оҳангу услуби матни асл ба пуррагӣ дода намешавад. Ҳамин аст, ки чунин навъи тарҷума обшуста ва қолабиву дур аз бадеият ва образнокӣ аст:

Назди онҳо худнамоӣ дошт, **фукаш ба осмон** [7, 159].

Тарҷумаи интернетӣ: Возле них присходило зрелище жалости к себе, оно было открыто небу [7, 159].

Тарҷумаи касбӣ: Он важничал перед ними, задирал нос до небес [7, 159].

Хушбахтона, солҳои охир ҷиҳати назорат ва танзими тарҷума дар мамлакат як қатор чораандешиҳои судманд амалӣ гардида истодаанд. Чунончи, ҷиҳати мутамарказ гардонидани низоми тарҷума дар кишвар ва танзими амалии он бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13.02.2024, №58 Муассисаи давлатии «Маркази миллии тарҷума»-и назди Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шуд, ки чунин иқдом дар таърихи давлатдории навини мо бесобиқа ва ташаббуси саривақтӣ мебошад. Дар Оинномаи он, аз ҷумла, чунин омадааст: «Мақсади асосии Марказ ба таври мутамарказ таъмин намудани тарҷумаи осори арзишманди бадеӣ, фарҳангӣ, таърихӣ, илмӣ, илмӣ-оммавӣ, инчунин, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла, санадҳои расмии коргузорӣ ва матнҳои гуногун, маълумоти гуногунҷанба оид ба молу маҳсулот аз забони давлатӣ ба забонҳои хориҷӣ ва баръакс мебошад».

Имрӯзҳо Марказ тибқи Оиннома ва дастуру супоришҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар сохторҳои дахлдор фаъолият намуда, аллакай тариқи мактубҳои расмӣ ҳамкориҳоро бо вазорату кумитаҳо, агентиву хадамот ва дигар муассисаҳои давлатӣ ба роҳ мондааст. Бешак, дар оянда Муассисаи давлатии «Маркази миллии тарҷума»-и назди Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба маркази бузурги танзими низоми тарҷума дар кишвар табдил ёфта, дар ҳаллу фасли мушкилоти тарҷума нақши арзандае хоҳад гузошт.

Ба ин тариқ, тарҷума дар ҷомеаи муосир вобаста ба баргардон ва шарҳу тавзеҳи андешаҳои гуногуни миллӣ мавқеи устувор дошта, талабот ба он аз ҳар нигоҳ рӯзафзун гардида истодааст. Ҳамзамон, бояд эътироф намуд, ки имрӯз мушкилии тарҷумаи интернетӣ ҷой дошта, он ба таври чашмрас мавқеи тарҷумаи касбиро маҳдуд намуда истодааст. Умед аст, ки дар партави дастуру супоришҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва ташаббусҳои Ҳукумати ҷумҳурӣ дар ояндаи наздик ин самти фаъолияти забонии мо сифатан беҳтар гардида, заминаҳои додугирифти миёни забонҳо боз ҳам таҳким хоҳанд ёфт.

КИТОБНОМА

1. Арнольд, И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. – М., 2010. – 443 с.
2. Дӯстзода, Ҳ. Маънои забонӣ ва навъҳои он // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – №7. – С. 32-39.
3. Кабиров, Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор. / Ш. Кабиров. – Душанбе, 2021. – 320 с.
4. Комиссаров, В.Н. Назарияи тарҷума // Тарҷума аз русӣ ва муқаддимаву тавзеҳи истилоҳот: Имомзода М.С. ва Абдусаттор А. – Душанбе, 2021. – 324 с.
5. Комиссаров, В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): учеб.для ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высшая школа, 1990. – 253с.
6. Маҷидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. Ҷ.1. / Ҳ. Маҷидов. – Душанбе: Девештич, 2007. – 255 с.
7. Мирзо, К. Марги бегуноҳ. К. Мирзо. – Душанбе: Адиб, 2012. – 528 с.
8. Мусо, Ш. Чеҳраи модар. Ш. Мусо. – Душанбе: Адиб, 2012. – 408 с.
9. Начмиддинов М. Дарё маҷрои нав меҷӯяд. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 264 с.
10. Паршин, А.В. Теория и практика перевода: учеб. пособие. – СПб.: СГУ, 1999. – 202 с.
11. Рецкер, Я.И. Теория перевода и переводческая практика: очерки лингвистической теории перевода. – 4-е изд., стер. – М.: Р.Валент, 2010. – 240 с.
12. Самадов, А. Паррончакҳо. А. Самадов. – Душанбе, 1963. – 192 с.
13. Фарҳанги забони тоҷикӣ: Иборат аз ду ҷилд / Дар зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – М.: Сов. энсиклопедия, 1969. – Ҷилди 1. – 952 с.; Ҷилди 2. – 949 с.
14. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2 (О-Я). – Душанбе, 2010. – 1095 с.
15. https://www.google.com/search

ТАРҶУМА ВА МАҚОМИ ОН ДАР ҶОМЕАИ МУОСИР: МУШКИЛОТ ВА ДУРНАМО

Воқеан, дар ҷомеаи муосир мақоми тарҷума имрӯз беш аз ҳарвақта мубрамият пайдо намудааст. Ба он ҷиҳат, ки дар бархурдхои забониву фарҳангӣ, ки ҳамарӯза рӯйи кор меоянд, зарурати баргардони захираи луғавии як забон ба дигаре пеш меояд. Дар ин ҳолат танҳо тарчумаи касбӣ метавонад эҳтиёҷоти моро бароварда сохта, мақсадро ба тариқи дурусту дақиқ пешниҳод намояд. Мутаассифона, солҳои охир бо пешрафти технологияи ҳозиразамон тарҷумаи интернетӣ мавриди корбурд қарор гирифтааст, ки як қатор мушкилотро дар пай дорад. Сомонаҳои тарҷумонии интернетӣ, ки тавассути зеҳни сунъӣ фаъолият менамоянд, дар бештари ҳолатҳо наметавонанд маънову мазмун ва рангубору образнокии миллии калимаву матни тарҷумашавандаро ба забони дигар пурра баргардон намоянд. Аз ин рӯ, таъсиси Муассисаи давлатии «Маркази миллии тарҷума»-и назди Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ибтикори саривақтии давлату ҳукумат буда, ҷоннок намудани фаъолияти он метавонад ба устувор гардидани мавқеи тарҷумаи касбӣ дар кишвар мусоидат намояд.

Калидвожаҳо: *забон, тарҷума, тарҷумашиносӣ, тарҷумаи касбӣ, тарҷумаи интернетӣ, сомонаҳои интернетӣ, зеҳни сунъӣ, захираи луғавии забон, маъно.*

ПЕРЕВОД И ЕГО РОЛЬ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

На самом деле, в современном обществе значение перевода сегодня стало более актуальным, чем когда-либо. Это связано с тем, что во взаимодействиях, связанных с языком и культурой, которые происходят ежедневно, возникает необходимость передачи словарного запаса одного языка другому. В таких

случаях только профессиональный перевод способен удовлетворить наши потребности, точно и корректно донести цель. К сожалению, в последние годы с развитием современных технологий интернет-перевод стал широко использоваться, что влечёт за собой ряд проблем. Онлайн-переводчики, работающие с использованием искусственного интеллекта, в большинстве случаев не могут полностью передать смысл, содержание и национально-культурное колоритное звучание слов и текстов на другой язык. По этой причине создание Государственного учреждения «Национальный центр перевода» при Комитете по языку и терминологии при Правительстве Республики Таджикистан является своевременной инициативой государства и правительства, а активизация его деятельности может способствовать укреплению позиций профессионального перевода в стране.

Ключевые слова: *язык, перевод, переводоведение, профессиональный перевод, интернет-перевод, интернет-сайты, искусственный интеллект, лексический запас языка, значение.*

TRANSLATION AND IT'S ROLE IN MODERN SOCIETY: PROBLEMS AND PROSPECTS

In fact, in modern society, the significance of translation has become more relevant today than ever before. This is due to the fact that in interactions related to language and culture, which occur on a daily basis, there arises a need to translate the stock of a language into another. In such cases, only professional translation can meet our needs and convey the intended meaning accurately and correctly. Unfortunately, in recent years, with the development of modern technologies, online translation has begun to be widely used, which brings with it a number of problems. Online translators that operate using artificial intelligence, in most cases, are unable to fully convey the meaning, content, and the national-cultural nuances of words and texts into another language. Therefore, the establishment of the State Institution «National Translation Center» under the Committee on Language and Terminology under the Government of the Republic of Tajikistan is a timely initiative by the State and Government, and activating its activities can contribute to strengthening the position of professional translation in the country.

Keywords: *language, translation, translation studies, professional translation, online translation, websites, artificial intelligence, lexical stock of a language, meaning.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Дӯстзода Ҳамрохон Ҷумъа – доктори илмҳои филологӣ, профессор, директори Муассисаи давлатии «Маркази миллии тарҷума»-и назди Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони С. Шерозӣ 16, бинои Шарқи озод. Телефон: (+992) 904. 41-84-80. E-mail: dustov.hamrokhon@mail.ru

Сведения об авторе: Дустзода Хамрохон Джума – доктор филологических наук, профессор, директор Государственного учреждения «Национальный центр переводов» при Комитете языка и терминологии при Правительстве Республики Таджикистан. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект С. Шерози, здание Шарки озод. Телефон: (+992) 904 41 84 80. E mail: dustov.hamrokhon@mail.ru

About the Author: Dustzoda Hamrokhon Juma – Doctor of Philology, Professor, Director of the State Institution «National Translation Center» under the Committee of Language and Terminology under the Government of the Republic of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, S. Sherozi Avenue 16, «Sharqi Ozod» building. Phone: (+992) 904 41-84-80. E-mail: dustov.hamrokhon@mail.ru

ТДУ:809.155.0+803.0+808.2

КАТЕГОРИЯ ПАДЕЖА В ШУГНАНСКОМ, ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Иматшоева Мунира
Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзода

Категория падежа в лингвистической науке представляет собой грамматическую категорию, функцией которой является выражение различных синтаксических отношений между словами в предложении. Категория падежа определяет синтаксическую функцию слова и его отношения с другими словами в структуре предложения.

Слово «падеж» в русском языке имеет греческие и латинские корни, обозначая изменение формы существительного при изменении его роли в предложении. Термин «падеж» восходит к древнегреческому слову «πτῶσις» (ptosis), что означает «падение», и латинскому «casus» от глагола «cadere» - «падать». В античной грамматике склонение (изменение формы слова) рассматривалось как «отклонение» от исходной, «прямой» формы, что и нашло отражение в термине «падеж». В рассматриваемых в данной статье термин в шугнанском и таджикском языках не переводится и употребляется как «падеж».

В русском языкознании падеж разными учёными трактуется по разному. Так, понятие категории падежа, согласно Т.В. Булыгиной, определяется следующим образом:: «Падеж в языках флективного или агглютинирующего строя -- категория слова (обычно имени), показывающая его синтаксическую роль в предложении и связывающая отдельные слова предложения. Падежами называют как функции слов в предложении, так и соотносимые с ними формы слов» [6, 98].

В.Д Аракина в свою очередь считает, что, падеж - это «грамматическая категория, представляющая собой единство значения отношения обозначаемого предмета к другим предметам, действиям, признакам и средств его материального, языкового выражения» [3, 25]. Падеж проявляется в виде определённой формы слова, которая является морфемой и вместе с корнем определяет содержание слова. Совокупность всех падежных форм образует систему склонения.

По утверждению И.Я. Блох падеж одна из тех категорий, которые показывают тесную связь между языком и речью, а также между морфологией и синтаксисом. Ее можно определить как систему оппозиций, показывающую отношение существительного к другим словам в речи [5, 62].

Существует гипотеза, согласно которой все языки обладали развитой падежной системой, включавшей от шести до восьми грамматических падежей. Например, в латинском языке было 6 падежей, в древнегреческом 5–6 падежей, а в семитских, древнеперсидском, авестийском и древнеиндийском языках существовало 8 морфологических падежей слова [7, 117].

Обращаясь к истории таджикско-персидского языка, следует отметить, что категория падежа не является для него чуждой. Исследователи в области иранистики подчёркивают, что древнеперсидский язык обладал рядом грамматических показателей, одним из которых была падежная система. Так, доктор Мухсини Абулқосими отмечает, что именные категории в

древнеиранском языке включали: а) простые, производные, составные и сложные формы; б) категории определённости и неопределённости; в) род – мужской, женский и средний; г) число - единственное, двойственное и множественное; д) падеж – в том числе именительный, винительный, винительный с предлогами «маа» (с), «ли» (для), «ан» (от), изафетный (притяжательный), винительный с предлогом «фи» (в), а также звательный [1, 16].

В шугнанском, таджикском и английском языках категория падежа проявляется преимущественно на семантическом уровне, а не морфологическом. Все три языка имеют только два падежа: общий и притяжательный.

В отличие от русского, шугнанский язык не имеет морфологически выраженных падежей. Вместо этого, взаимосвязи слов в предложении определяются предлогами, порядком слов и суффиксами, присоединяемыми к существительным.

Подобно другим памирским языкам, шугнанский не имеет сложной системы падежей, типичной для многих индоевропейских языков. Вместо того чтобы трансформировать форму слова с помощью падежных окончаний, он использует:

1. Предлоги

Они помогают указать на отношения существительного с другими словами в предложении, например, «где», «когда» или «куда что-то направлено».

Шугн.: Uz tar xu čid sam.

Шугн.: Ya az maktab yat.

2. Порядок слов

В шугнанском языке порядок слов зачастую выполняет ключевую роль в определении функции существительного. Как правило, подлежащее стоит перед сказуемым, а прямое дополнение следует за глаголом [2, 67]. Например:

Шугн.: Mu nan tar kor sat.

Шугн.: Maš molim lap duno vud.

3. Суффиксы

Некоторые суффиксы в шугнанском языке могут указывать на различные отношения, однако они не являются падежными окончаниями в традиционном понимании. Эти суффиксы присоединяются к основе существительного для выражения дополнительных значений, но, в отличие от падежных систем, не изменяют саму основу слова. Например:

Шугн.: maš Xuγnůn mardumand yi rasm. ðu virod aloyid ça sen, xidar zimç xidir virodard firoptat, kata čid fištir vrodard [8, 14] (У нас, шугнанцев, есть такое обычай; если два братья делятся, то большая часть земли достается старшему брату, а большой дом-младшему брату vrodard [8, 14].

Шугн.: Mu bob Karamališo millō navud, i-důn-jāt namoz parast-e na čud; yu ostůnen-ard-e ik důnd xizmat čud dide, obodi-e wēv darůn ēud; boɤat boɤča-t riguvat guaat gulzor [8,14]. Мой дед Карамалишо не был грамотным, поэтому он не был очень привержен к молитвам; его почитание мазаров выражалось в том, что он занимался их благоустройством; садами и садиками, цветниками и лужайками [8, 14].

В таджикском языке как и в шугнанском категория падежа отсутствует, для обозначения синтаксических отношений имен в предложении. Так называемые падежные отношения, то есть связь и соотношение имен с другими словами в предложении, выражаются исключительно только синтаксическими

средствами. К этим синтаксическим средствам относятся: 1) употребление основной формы имени в различных синтаксических позициях и сочетаниях; «) изофетная конструкция; 3) сочетания с предлогами и послелогами. Например, для выражения направления к чему-либо в таджикском языке может использоваться предлог «ба», а для выражения местоположения - послелог «дар».

Тадж.: Ман китобхониро дуст медорам. (Я люблю читать книги).

Тадж.: Ман ба назди ӯ омадам ва ба чашмонаш нигоҳ кардам. (Я подошел к нему и посмотрел ему в глаза). .

Т.Г. Камянова отмечает, в английском языке по свидетельствусуществует два падежа – именительный (the Nominative case) и притяжательный падеж (possessive case). Существительные в общем падеже не имеют падежных окончаний, а форма притяжательного падежа образуется посредством добавления к имени существительному апострафа и окончания –s. Этот факт позволяет делать вывод, что, морфологически падежная система английского языка выражает лишь атрибутивные отношения в словосочетании [10, 39].

Шугнанский, таджикский и английский языки являются аналитическими, то есть они не используют падежи для выражения грамматических отношений, поэтому изучение падежной системы этих языков осуществляется, как правило, посредством её сравнения с системой русского языка. В связи с этим падежные значения русского языка передаются на сравниваемых языках исключительно на синтаксическом и семантическом уровнях, выражаясь, главным образом, синтаксическими средствами, в качестве которых выступают, как указывали выше предлоги и послелоги, изафетные конструкции, а также порядок слов в предложении.

Во всех трёх сравниваемых языках именительный падеж обычно соответствует подлежащему в предложении и не требует предлога или каких-либо специальных окончаний. Например:

Шугн.: γiδabuç kitob x̌oid. (Мальчик читает книгу).

Тадж.: Писарак китобро мехонад. (Мальчик читает книгу).

Англ.: The boy is reading a book.

Синтаксические отношения, которые в русском языке передаются родительным падежом, в шугнанском языке выражаются способом примыкания, в таджикском языке - с помощью изафетной конструкции, а в английском языке - с помощью предлога. Например: Шугн.: talaba daftar; тадж; дафтари талаба; англ pupil’s notebook.

Шугн.: nur mund talaba daftar čix̌tow. (Сегодня я проверяю тетрадь своего ученика).

Тадж.: Имрӯз ман дафтари талабаамро месанҷам. (Сегодня я проверяю тетрадь своего ученика).

Англ.: Today I will check my pupil’s notebook.

В шугнанском языке словосочетание **talaba daftar** (тетрадь ученика) состоит из определяющего слова **talaba** (ученик) и определяемого **daftar** (тетрадь). В таджикском варианте компоненты этой конструкции меняется местами и получится **дафтари талаба**, где **дафтар** (тетрадь) является определяемым, а **талаба** (ученик) - определением, связанным через изафет. В английском языке аналогичная структура - **pupil’s notebook**, где **pupil’s** - это определение, а **notebook** - определяемое слово [3, 34].

В шугнанском языке, как и в английском, определение стоит перед определяемым. Например, **talaba** (определение) + **daftar** (определяемое) и

pupil's (определение) + **notebook** (определяемое). В таджикском языке порядок обратный: **дафтар** (определяемое) + **талаба** (определение), при этом их синтаксическая связь реализуется с помощью изафета.

В английском языке наблюдается три способа выражения притяжательного падежа - притяжательные местоимения (his computer), притяжательная форма существительных ('s) (Kate's book) и of конструкция (the roof of world; a glass of water). Притяжательное местоимение his и притяжательная форма существительного Kate's в английском языке выражают принадлежность. Of конструкция, функционально схожая с родительным падежом в русском языке, обычно употребляется с определенным артиклем the. Например, the roof of the world - 'крыша мира' непосредственно ограничивает объем предмета в родительном падеже.

Дательный падеж русского языка, используемый для указания адресата действия, в шугнанском языке передаётся с помощью суффикса **ard,** в таджикском языке - предлога **ба** и в английском языке - предлога **to**. Например:

Шугн.: Čoriki xu ɤinard tiloyə čilā tufā čud. (Муж подарил жене золотое кольцо).

Тадж.: Шавҳар ба занаш ангуштарини тилло тӯҳфа кард. (Муж подарил жене золотое кольцо).

Англ.: Husband presented golden ring to his wife.

Предлог «*tar*» в шугнанском языке, «*ба*» в таджикском языке и «*to*» в английском языке служат для обозначения винительного падежа, указывая на направление движения. Например:

Шугн.: Ya tar bozor sat. (Она пошла на рынок).

Тадж.: Вай ба бозор рафт. (Она пошла на рынок).

Англ.: She went to the market.

Винительный падеж русского языка в значение лица, предмета как прямого объекта действия передается в таджикском языке с помощи послелога «*ро*», а в шугнанском и английском языках передаётся без предлога. Например:

Шугн.: Uzum Mohira wint. (Я видела Мохиру).

Тадж.: Ман Моҳираро дидам. (Я видела Мохиру).

Англ.: I saw Mohira.

В некоторых случаях в таджикском языке при передаче винительного падежа послелог «ро» может не употребляться. Например: Ман ба ӯ китобро додам. Или Ман ба ӯ китоб додам. (Я дал ему книгу).

Чтобы выразить творительный падеж русского языка в значении «совместности действия», в шугнанском языке используется предлог *qatə в* таджикском используется предлог *бо*, в английском языке используется предлог *with*. Например:

Шугн.: Yu xu oẋno qatə tar čid yat. (Он пришел домой со своим другом).

Тадж.: Вай бо рафиқаш ба хона омад. (Он пришел домой со своим другом).

Англ.: He came home with his friend.

Для выражение творительного падежа в таджикском языке иногда используется предлог **қати**, который является эквивалентом предлога шугнанского языка **qatə**. Например:

*Тадж.:*Вай рафиқаш қати кор кард. (Он работал с другом).

Шугн.: Yu xu oẋno qatə kor čud. (Он работал с другом).

Таджикские предлоги **дар бораи**, **дар хусуси**, **дар бобати**, **дар ҳаққи** и **аз** используются для выражения русского предложного падежа, когда речь идёт об объекте мысли или высказывания [9, 3]. Например:

Тадж.: Мо дар бобати иқтисоди сабз гап задем. (Мы говорили о зелёной экономике)

Тадж.: Онҳо дар хусуси тарбияи кудакон гап заданд. (они говорили о воспитание детей).

В шугнанском языке как и в таджикском языке для выражения русского предложного падежа используются предлоги dar borayə, az, а в английском языке используется предлог about, from. Например:

Шугн.: Mašam dar borai vam kitob gap ðod. (Мы говорили о той книге).

Тадж.: Мо дар бораи ҳамон китоб гап задем. (Мы говорили о той книге).

Англ.: We talked about this book.

Таким образом, несмотря на наличие падежных признаков в сравниваемых языках, категория падежа в них не выделяется как самостоятельная грамматическая единица. Вследствие этого категория падежа в шугнанском, таджикском и английском языках выражена не явно, однако при анализе синтаксических связей в предложении возможно выявление падежеподобных форм или маркеров, функционирующих аналогично падежным категориям. К признакам падежа в рассматриваемых языках относятся: отсутствие падежных окончаний у подлежащего, наличие изафетной морфемы «**и**» в словосочетаниях, состоящих из определяемого и определяющего компонентов, а также использование постпозитивного показателя «**ро**» для маркировки прямого дополнения.

На основании проведённого анализа можно констатировать, что шугнанский, таджикский и английский языки в большей степени оперируют аналитическими средствами выражения грамматических отношений, нежели флективными падежными системами.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абулқосимӣ, Муҳсин. Дастури таърихии забони форсӣ. – Теҳрон: Созмони мутолиа ва тадвини кутуби улуми инсонии донишгоҳӣ, 1387. – 425 с
2. Аламшоев, М.М., Аламшоев Ш.М., Карамшоев Д. Хуҳнӯни зив грамматика. / М. Аламшоев. Дарс китоб. – ВМКБ. 2019. – 253 с.
3. Аракин, В.Д.. Сравнительная типология английского и русского языков / В.Д. Аракин. М. 2010. 232с.
4. Бахтибеков, Т. Грамматикаи забони шуғнонӣ / Т. Бахтибеков, Душанбе 1976, 78с
5. Блох, И.Я. Теоретическая грамматика английского языка: учебник Москва: Высшая школа. 2000.. - 384 с.
6. Булыгина, Т.В. Булыгина Т.В., Крылов С.А. Склонение // Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 456-457. URL: http://tapemark.narod.ru/les/456b.html, свободный. Электрон. версия печ. публикации.
7. Ефимов, В.А. Опыт историко-типологического исследования иранских языков (Эволюция грамматических категорий): в 2т. / В.А. Ефимов [и др.]. - М.: Наука, 1975. – Т.2. - 476 с.
8. Зарубин , И.И. Шугнанские тексты и словарь / И. Зарубин. Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград 1960, 387 с
9. Исмаилова, Х. Э. Вестник РУДН, серия Вопросы образования: языки и специальность, 2013, № 3
10. Комянова, Т. Г. Грамматика английского языка / Т. Комянова. – М., 2016, 756с.

КАТЕГОРИЯ ПАДЕЖА В ШУГНАНСКОМ, ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматривается категория падежа имен существительных на примере шугнанского, таджикского и английского языков. Проводится сопоставительный анализ категории падежа имен существительных на основе трех языков.

Падеж является одной из самых распространённых и достаточноисследованных грамматических категорий в лингвистике. В шугнанском, таджикском и английском языках падежная категория выражается главным образом на семантическом уровне, а не через морфологические средства. Во всех трёх языках различаются лишь два падежа: общий и притяжательный.

В статье рассматривается функционирование категории падежа в аналитических языках, традиционно характеризующихся отсутствием или минимальной выраженностью флективной морфологии. Автор анализирует, каким образом синтаксические и лексико-грамматические средства (предлоги, порядок слов, интонация и др.) компенсируют отсутствие морфологических падежных форм. Особое внимание уделяется шугнанскому, таджикскому и английскому языкам с аналитическим строем, где падеж реализуется не как формальная категория, а как семантико-синтаксическая функция. Также рассматриваются случаи грамматикализации предлогов и устойчивых конструкций, выполняющих роль падежных показателей.

Анализ материала показывает, что в шугнанском, таджикском и английском языках грамматические отношения выражаются преимущественно аналитическими средствами, что противопоставляется флективному способу выражения падежа.

В заключение поднимается вопрос о целесообразности трактовки падежа как универсальной грамматической категории, применимой ко всем типам языков.

Ключевые слова: *имя существительное, категория, падеж, сравнение, грамматика, морфология, шугнанский, таджикский, английский, общий, притяжательный.*

КАТЕГОРИЯИ ПАДЕЖ ДАР ЗАБОНҲОИ ШУҒНОНӢ, ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур категорияи падеж дар мисоли забонҳои шуғнонӣ, тоҷикӣ ва англисӣ баррасӣ карда мешавад. Дар мақола таҳлили муқоисавии категорияи падеж дар се забон анҷом дода мешавад.

Падеж яке аз категорияхои грамматикии васеъ пахншуда ва хаматарафа омухташудаи илми забоншиноси мебошад. Дар забонҳои шуғнонӣ, тоҷикӣ ва англисӣ категорияи падеж асосан дар сатҳи маъно ифода мешавад, на бо воситаҳои морфологӣ. Дар ҳар се забони муқоисашаванда танҳо ду навъи падеж ҷудо карда мешаванд: умумӣ ва соҳибӣ.

Муаллиф таҳлил менамояд, ки бо кадом роҳ василаҳои синтаксисӣ ва лексико-грамматикӣ (монанди пешояндҳо, тартиби калимаҳо, интонатсия ва ғайра) набудани шаклҳои морфологии ҳолро ҷуброн месозанд.

Дар мақола фаъолияти категорияи падеж дар забонҳои аналитикӣ баррасӣ мешавад, ки маъмулан бо вуҷуд надоштан ё ҳадди ақали ифодаи морфологияи флективӣ тавсиф мешавад. Ба забонҳои шуғнӣ, тоҷикӣ ва англисӣ бо низоми таҳлилӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда мешавад, ки дар он ҳолат на ҳамчун категорияи расмӣ, балки ҳамчун вазифаи семантикӣ-синтаксисӣ амалӣ

мешавад. Ҳолатҳои грамматикизатсияи пешвандҳо ва сохторҳои устувор, ки ҳамчун нишондиҳандаи падеж хизмат мекунанд, низ баррасӣ мешаванд.

Таҳлили мавод нишон медиҳад, ки дар забонҳои шуғнонӣ, тоҷикӣ ва англисӣ муносибатҳои грамматикӣ асосан бо воситаҳои аналитикӣ ифода мешаванд, ки ин ба тарзи флективии ифодаи падеж муқобил гузошта мешавад.

Дар охир масъалаи мақбулияти баррасии падеж ҳамчун категорияи универсалии грамматикӣ, ки нисбат ба ҳамаи намудҳои забонҳо татбиқ мешавад, матраҳ мегардад.

Калидвожаҳо: *Исм, категория, падеж, муқоиса, грамматика, морфология, шуғнонӣ, тоҷикӣ, англисӣ, умумӣ, соҳибӣ.*

THE CATEGORY OF CASE IN SHUGHNI, TAJIK AND ENGLISH

This article explores the noun case category through a comparative analysis of Shughni, Tajik, and English. The study focuses on how case is realized in each of these languages.

Case is one of the most widespread and thoroughly studied grammatical categories in linguistics. In Shughni, Tajik, and English, the case category is expressed primarily at the semantic level rather than through morphological means. All three languages distinguish only two cases: the general (or nominative) and the possessive.

The article examines the functioning of the case category in analytic languages, which are traditionally characterized by the absence or minimal presence of inflectional morphology. The author analyzes how syntactic and lexico-grammatical means—such as prepositions, word order, and intonation—compensate for the lack of morphological case forms. Particular attention is given to Shughni, Tajik, and English as analytic languages, where case is realized not as a formal category, but as a semantic-syntactic function. The article also discusses instances of grammaticalization of prepositions and fixed constructions that serve as case markers. In conclusion, the question is raised as to whether it is appropriate to regard case as a universal grammatical category applicable to all language types.

The analysis shows that in Shughni, Tajik, and English, grammatical relations are predominantly expressed through analytical means, as opposed to the inflectional method of expressing case.

Key words: *Noun, category, case, comparative, grammar, morphology, Shughni, Tajik, English, common, possessive.*

Информация об авторе: Иматшоева Мунира бандишоевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры английского языка для двух профильных специальностей, Таджикского международногоо университета иностранных языков имени С. Улугзаду, город Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6, Email: imatshoeva_munira81@mail.ru ; Тел: 93 955 48 47.

Маълумот дар бораи муаллиф: Иматшоева Мунира Бандишоевна – номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забони англисӣ барои ихтисосҳои ҳамгирои Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода, шаҳри Душанбе, кучаи Муҳаммадиев 17/6, Email: imatshoeva_munira81@mail.ru; тел: 93 955 48 47.

Information about author: Imatshoeva Munira Bandishoeva – candidate of philological sciences, docent of English language for two profile specialties' department of Tajik International University of foreign languages named aafter Sotim Ulugzade, Dushanbe city? Muhammadiev street 17\6, Email: imatshoeva_munira81@mail.ru; Phone: 93 955 48 47.

ТДУ: 811.222.8'373:39

ПОЧИТАЕМЫЕ ДЕРЕВЬЯ И РАСТЕНИЯ ШУГНАНСКОГО ЯЗЫКА В ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОМ И СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОМ ОСВЕЩЕНИИ

Мукбилшо Аламшоев
Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова

Богатство любого языка полностью зависит от того насколько он прошёл исторический путь. Именно историческое развитие и сдвиг традиционного самосознания и идентичности любого народа определяют его язык. Поэтому, если народ исторически древний, то непосредственно и его язык остаётся богатым. К таким языкам относится и один из иранских языков – шугнанский, лексический состав которого, на протяжении тысячелетий обогатился благодаря собственным внутренним законам. В современных условиях, в контексте внутренних и внешних факторов, а также инновационных процессов, шугнанский язык, с одной стороны, утрачивает значительное количество слов, а с другой – постоянно обогащается за счёт неологизмов. Поэтому утери собственных слов и приобретение новых чужих, а вместе с ними потери многих обычаев и традиции приводит к уничтожению самого народа. В связи с этим перед языковедами стоит задача собрать максимальное число лексических единиц и как зеницу ока сохранить эту жемчужину народа. Цель данной статьи – фиксация и анализ почитаемых слов в шугнанском языке в этнолингвистическом и сравнительно-историческом аспектах, ибо «изучение таких слов, имеющие конкретные исторически-древние корни указывает на связь этнокультурной цивилизации» [18, 115].

Наиболее почитаемыми и сакральными словами для горцев, в частности шугнанцев, являются: **жиндам** *«*пщеница*», «*пшеничное зерно *Tritikum L.»;* **амбаҳц / амбеҳц «**древовидный можжевельник», «ель памирская *Juntperes Schugnanica»;* **бӯй / бӯйеч, ситирахм** «благовонная трава, бессмертник песчаный *Helichrysum arenarium L., Moench*»; **сипāн(-д)** *«*рута, гармала *Peganum harmala»;* **амоҷак»** хвойник *Ephedra»;* **сафедор** *«*тополь памирский *Populus pamirica»;* **сӣр** *«*чеснок *Alium sativum L.».*

Об этих группах слов приведены сведения в толковых словарях И.И. Зарубина [9, 10]; Д. Карамшоева [11], М.М. Аламшоева, Ш.М. Аламшоева [3], их этимология частично дается в работе Г. Моргенстиерне [21, 22], а подробно освещаются И.М. Стеблин-Каменским [16, 17]. И не все эти работы, хотя и содержат семантические понятия некоторых названия растений, подробно не затрагивают историко-этнолингвистических вопросов, что и является и целью нашей статьи.

Одним из наиболее популярных и почитаемых культурных растений, которое мы рассмотрим, называется **жиндам** «пщеница»*, «*пшеничное зерно. «Первым среди хлебных злаков у памирских народов была пшеница (*Tritikum aestivum, compactum*) [20, 277b], высотный предел распространения которой превышает 3 тыс.м. [6, 36]; [8, 76, 86.]». По мнению Н.И. Вавилова , слово ***gandum*** во всех иранских языках имеет одинакое происхождение: согд. *ɣnt(w)m* [8, 200]**,** ягн. *ɣantum, amtun*, пехл., перс., тадж. дари *gandum*, афг. *ɣanem* [27, 26]**,**

пар., орм. *ganum*, бел. *gandim* [22, 26], курд. *gamin* [25, 209], ав.-романи *ganma* [22, 10], хот. *ganama «ganama»* [19, 79].

Как выясняется, по предположению И.М. Стеблин-Каменского «...однако неясно является ли оно (слово пщеница) в памирских исконным древнеиранским наследием или старым заимствованием из какого-либо другого иранского языка. В этом случае заимствование должно было иметь место ещё в древнеиранскую эпоху, как о том свидетельствуют соответствия шугн.-руш. *ž,* ишк. *ɣ,* вах. *ў,* несвойственные для заимствованной лексики : сар. *žandam*, шугн.-руш., хуф., барт., рош. *žindam*, ишк. *ɣůndьm*, сангл. *ɣōndəm*, вах. *ў(ə)dim*, *ўδim*, мундж. *ɣondəm*, *ɣodəm*, йид. *ɣādəm* «пшеница» [16, 18]. В конце автор приходит к заключению, что «...происхождение названия пшеницы в индоиранских языках остаётся неизвестным» [16, 18]. Однако в дальнейшем учёный указывает на то, что «по теории Н.И. Вавилова, горные районы Восточного Гиндукуша являются центром происхождения мягкой пшеницы, а Северо-Западная Индия и Южный Афганистан – первичный очаг разнообразия пшениц» [8, 77; 8, 66-269].

«Из этого следует, что И.М. Стеблин-Каменский поверхностно относится к происхождению слово пшеницы «***žindam***» и не относит его к исконным. Однако становится ясно, что это слово соответствует древнеиранскому **gantumā* [22, 110], что отделилось от праязыка в очень древнем периоде и претерпело фонетические изменения. Поэтому мы считаем, что это слово является собственно-исконным. Если, по утверждению археологов и ботаников, родиной мягкой пшеницы являются именно горные районы, в том числе Высокогорье Памира, то непосредственно вполне правдоподобно что именно первые земледельческие работы происходили на этой земле. На эту мысль нас наталкивает и то, что некоторые учёные придерживаются мнения о том, что появление человека на Земле произошло именно в высокогорьях. Например, об этом свою точку зрения высказал немецкий учёный Ритер. Он полагает, что первый человек на земле появился именно на высокогорном Памире, в Гиндукуше и Тяншане, что именно оттуда спустились люди в долину. Если верить данным тектонических и географических изменений, то эта версия представляется вполне правдоподобной, поскольку именно вода когда-то размыла поверхность равнинной земли, в результате чего образовались горы, отличающиеся труднодоступностью и суровыми природными условиями. Об этом свидетельствуют и сохранившиеся на Памире террасы культурных полей и груды камней вокруг них. В некоторых местах около них встречаются и следы строений и могильников» [2,24-25].

«Другая версия свидетельствует о том, что первый человек появился в долине и по стечению времени и обстоятельства жизни, которые вынудили их подняться в горы как кочевники» [2, 25].

В пользу того, что возделыванием земли впервые начали заниматься народы высокогорных стран, можно привести множество этнолингвистических примеров, которые сохранились в составе памирских языков. «Среди шугнанцев до сих пор широко распространены древние запреты, обычаи и традиции, связанные с почитанием и уважением к священному хлебу. Так, например, хлеб нельзя бросать на землю, если случайно уронить, то надо поднять правой рукой, поднести ко лбу и рту и поцеловать, потому что по поверию хлеб считается священным, от него зависит жизнь человека; хлебом нельзя кидаться; хлеб надо подавать правой рукой; ломать лепёшку двумя руками; отправляясь в путь или в дальние страны, обязательно нужно взять с

собой кусочек хлеба; на первом месте на дастархане занимает хлеб; первой трапезой считается хлеб во всех светских и религиозных мероприятиях, без дуа «молитва» нельзя прикасаться к хлебу, сначала взрослые должны попробовать, и только потом разрешается детям; пока взрослые или халифы не повторять дуа «молитва», нельзя вставать из-за дастархана; на празднике первым делом ставят хлеб; во время траурных обрядов, особенно при зажигании свечи *cirowpiδid*, а также в ходе свадебных церемоний, обряда обрезания *čūlburůn*, ритуала первой стрижки волос у годовалого ребёнка, праздника роженицы *muborakbod*, традиции взаимопомощи *kiryār*, пребывания на летовье и в ряде других обрядово-бытовых ситуаций.

При первом вспахивании борозды *xīǰziwêst* «букв. выход быков» пекли из муки мягкой пшеницы разных форм булочки под названием *zivak «язычки»,* кроме того, женщины готовили ритуальное блюдо *koči* – особую трапезу из белой муки, масла и молока, которое также является традиционным блюдом для роженицы. Другое блюдо *čikaš* «хлеб, лепёшка, замешанная на молоке с маслом, с добавлением сахара, с которым совершают круговые движения вокруг главного столба памирского дома, после чего его подают на свадьбе новобрачным, при приходе в дом невесты и прибытии в дом жениха.

«При равноденствии, в специально назначенное и благоприятное время, в памирский дом обязательно заводили быков, первым делом их кормили булочками (*zivak «язычки»*), которые напоминали фигуры домашних животных, птиц и горных архаров, диких коз, а также изображения гор, рек, деревьев. Потом мазали рога быков маслом. Когда их выводили в поле (*zimc, čakāl* – небольшие участки земли), накидывали на них пахотное снаряжение (*siporn* - соха, *yuɣ* - ярмо), проводили сохой круг, причём до окончания процедуры в этот круг было запрещено входить. После того как мужчина преклонного возраста, которого называют *Boboyi dêqůn* бросает зерно (*tůɣm)* в борозду, при произнесении слов *«bismiloyi rāmůni rayīm, as yi důnāyand azor, as azorand bešumor*» (букв. Бог велик, из одного зерна получить сотни, а из сотни - многочисленно) разрешается входить в круг и веселиться, особенно при этом радуются дети, которые бросают друг в друга комочками земли. Земля из круга (может быть, в старину это стало поводом для наименования лепёшки ***garδā***, имеющей круглую форму) по поверью считается целебной, обычно её используют для исцеления кожных заболеваний. Также было принято в это время, чтобы мужчины поздравляли друг друга с днём равноденствия, с начинанием весенних работ, а затем собрались вместе, чтобы съесть приготовленное ритуальное кушанье *koči* - ритуальное блюдо из муки, молока и масла» [2, 28].

В пользу отмеченного выше свидетельствуют и сохранившиеся в памирских языках многочисленные слова и выражения, связанные с хлебом – ***qamoč*** и лепёшкой ***garδā,*** которые сохранили древнюю форму, хотя в настоящее время слово *qamoč* меньше употребляется в речи шугнанцев значительно реже.

«По поводу происхождения хлеба «*qamoč*» и лепёшки «*garδā*» среди учёных нет единого мнения. И.М. Оранский и И.М. Стеблин-Каменский считают, что слова хлеб и лепёшка имеют древнее происхождение и возводят их происхождение к др. ир. **ni-kana*, букв. «закопанный (в горячую золу)» [14, 121-125; 19, 418], параллельно к тюркскому *koma. «*Но мы здесь должны констатировать, что происхождение таджикского *non* от **ni-kana* сомнению не подлежит, а что касается происхождения *qamoč* от той же древной формы **ni-*

kana и тюркского происхождение несколько сомнительно. Мы полагаем, что в самом шугнанском языке употребляется старинное слово *хатиč* «раскалённый уголь в золе» (ныне стало архаичным из-за того, что убрали в памирских домах очаг (*kicor)*, имеющее значение «раскалённый уголь в золе очага памирского дома», а также производное от этого слова *хатиči* «испечённый в раскалённых углях золы очага, обычно *qamoč* «хлеб». Поэтому мы предполагаем, что слово *qamoč* произошло от *хатиč*, путём фонетического изменения звуков ***х*** на ***q*** и ***и*** на ***о*** и является исконно памирским словом. Оно широко используется во всех памирских языках: шугн. *qamoč,* ишк. *qьтоč*, барт., руш., рош. *qumoč,* сар. *кытиč*, дари. *qumāč.* С хлебом связаны многочисленные обычаи памирских народностей. Ритуальный хлеб *qamoč* выпекали именно в очаге памирского дома в раскаленной золе в празднике *Xidirayům* «большой праздник», который имеет шеститысячелетнюю историю. Со словом *qamoč* связаны и другие производные от него слов: *qamočdůn* «хлебница; место, где находится очаг», *qamočin* «из хлеба, хлебный*», qamočak* «ласк. кусок хлеба, хлебушек», *qamočtarīt* «блюдо из крошенного хлеба с маслом»« [2, 27-28].

«*Qamočdůn* как название, до сих пор в некоторых местах Памира, особенно Шугнане (напр., в кишлаке Бароч, Рошткалинского района) является святым местом, где проводят иригационный праздник. «…участники праздника забирают остатки пищи и отправляются в святое место *Qamočdůn.* Пришедшие туда женщины начинают печь два больших хлеба *qamočen.* Это происходит следующим образом: тесто, заранее *приготовленное* дома, помещают здесь в специальный очаг *kicorak* и затем испечённый хлеб *qamoč* раздают всем собравшимся. Этот хлеб называют целебным или магическим *tabruki*. Каждый несёт его домой, чтобы он достался всем домочадцам. Сельчане верят в то, что он способен обеспечить им хороший урожай» [2, 69].

Слово ***gardā*** используется в речи достаточно часто. Исторически оно произошло не от **ni-kana,* как считают, а от арийского **grat-, *gart(h)*-, др.-инд. *grath*-, др.- перс. **grta-*, «кружиться»,» «вращаться», **garϑ(a)na-* «круглый», «вращающий» [15, 196, 200-201], имеет значение «круглый». Сравним: шугн. руш. барт. *garδā,* сар. *girda,* ишк. *gola* «лепёшка»; ягн. *gīrda* «вид сдобной лепёшки»; ср.-перс. *girda* «лепёшка».

Со словом ***жиндам*** связаны сложные конструкции: **жиндам-боҷ** вареная пщеница с мясом, обычно готовится в дни празднике *қурбўни, худойи и цирowпидид;* **жиндам-woẋ** солома, солома хлебного злака; **жиндамхор**, б. **жиндамхêр** пшеницеед (о птице), **жиндам-цow, жиндам-ʒow** жатва пшеницы, уборка пшеницы и производные слова с суффиксами: **жиндамеҷ** поле под пшеницу, **жиндамин** пшеничная, из пшеницы, **жиндам-зор** нива пшеницы.

Вторым почитаемым растением для жителей Памира является **амбаẋц, амбеẋц** «древовидный можжевельник, ель памирская *Juntperes Schugnanica».* Дерево ель памирская сокровенное, оно считается сакральным. Издревле ему поклонялись, его почитали, как святыню ***остўн***. «Можжевельник среди местного населения ассоциируется с долголетием и защитой от злых духов. В древнеарийской религии он означал вечную жизнь» [13, 159]. По преданию сверху на это дерево, а также рядом растущих **бўй / бўйеҷ, ситирахм** «благовонная трава»; **сипāн(-д)** «рута, гармала*;* **амоҷак** «хвойник, эфедра» падали брызги пота Бога. Поэтому они всегда зелёные и приятно пахнут, растут в недоступных для человека местах, особенно на возвышений гор. Листья и стволы держат в домах для благополучия семьи. На ель нельзя наступать, нельзя

использовать при строительстве дома. Сажать её следует только в чистых местах. При выходе из дома она помогает в выполнении насущных дел. Обтёсанные мелкие отростки от стволов используются в качестве свечей на праздниках ***рамазон*** и ***қурбониайом***, а также их в глубокую старину вставляли в специальное окошечко (шугн. toqak «окошечко» в могилах). Причём сейчас такие поверья постепенно исчезают.

Название дерева **амбаҳц, амбеҳц** происходит от древнеиранского < * *hamprsa-* [22, 14]. Сравним: хуфский *ambaws,* сарикольский *umbarc/s,* язгулямский *embis*, мунджанский *yewursa*, йидга *yovurso*, белуджский *apurs,* афганский *obestr(a)* «можжевельник», таджикский *burs.* Слово *burs* также употребляется в шугнанском языке, но в ином значении (щётка). Это слово формирует фразеологический оборот *бурс ху дēдоw* наряжаться, щеголять.

Трава **бӯй / бӯйеч**, **ситирахм** «благовонная трава, бессмертник песчаный *Helichrysum arenarium L., Moench*» считается сакральной. Андреев М.С. [5, 109] и Эдельман Д.И. [15, 142] называют эту траву анафолисом *Anaphalis rozeo-alba*. В действительности это одно и то же растение. Это трава является для населения ценной, целебной и священной. Как благовоние её разжигают на священном месте *зӣнгак* (верхний край очага памирского дома) в ритуально-праздничные дни. На эту траву нельзя наступать, бросать в грязные места. По поверью на эти травы с небо падали брызги пота Всемогущего Бога. Поэтому ситирахм отличается приятным ароматом и лечебными свойствами. Отвар её применяется при повышенном давлении.

Бӯй / бӯйеч заимствовано от дренеиранского < **baudya-* «благовоние». Этимологию слова ситирахм трудно определить, предположительно оно произошло от производного *sit-* «песок, земля « и *-raxm* (*-raγm)* – «горная трава» из древне иранского *ray* < * *rāga, rāγa* «предгорье» [1, 414-415] или от второго древнеиранского слова со значением смешанный с маслом * *rauγna- «*масло*», ав. raoγna-, пехл. rogn, rovan* [27, 170, 171].

Сипӣн(-д) / сипандӯнӣ *«*рута, гармала *Peganum harmala». «*Это растение с глубочайшей древности известно в Средней Азии, Иране и Афганистане как лекарство от многих болезней и универсальное средство против злых духов и дурного глаза» [5, 50; 5, 476]. Для памирских народностей **сипӣн(-д)** тоже является почитаемым. Курением очищают и дезинфицируют жилые помещения, а также применяют для больных при психических расстройствах. Используют её и на свадебных и траурных мероприятиях. Отвар гармалы употребляют при астме, бессонице, болезни зубов, простуде. От злых глаз держат в амулете, люльке новорождённых. Новосёлы очищают им свои дома.

Сипӣн(-д) происходит от др.-ир. <* spanta- « святой» [26, 277; 25, 23, 39].

Амоҷак – «хвойник», «эфедра обыкновенная», «горький» (лат. *Ephedra equisetina* Bunge). Как и дерево амбаҳц, это вечно зелёное растение почитаемое в народе. В глубокой древности амоҷак добавляли в тесто и в кипячёное молоко в качестве закваски, а также использовали для приготовления опьяняющих напитков.

В настоящее время его сухие стебли используются для приготовления жевательного табака (*насwор*). Отвар применяют при болезни зубов. Имеет целебное свойство, полезен от простуды, гриппа, астмы.

Существующие издания не содержат сведения о происхождении слова *амоҷак.* Мы предполагаем, что оно произошло, как и таджикское *модираг* от др. –ир. **māδ(a)-* ‘скисать», ав. *mad-, masta-* «опьяняться, возбуждаться», тадж.,

перс. *mast «*пьяный, бешеный», *осет. mast «горький»* [1, 76, 103]. Ср. ш. *nimêδ «*киснуть», сар. *патиδ* «киснуть», ишк. *mid* «смесь молока с пахтаньем», сар. *тоδ* « пахтанье», мундж. *mila* «закваска».

Дерево **сафедор** *«*тополь памирский *Populus pamirica»* на Памире считается сакральным. По народному поверью его должны посадить перед домом, нельзя на него наступать. Нельзя его использовать как строительный материал, особенно для нижней части дома. Слово восходит к др.-ир. <**spaeta* «светлый, белый», ав. *spaeta*, тадж.-перс. *safed*, ш. *–dor,* а вторая часть –дор к др.-ир. <* - *dora* «имеющий». В шугнанском слово означает значение «имеющий белый цвет».

Почитаемым и целительным средством для памирских народностей является ***сӣр*** *«*чеснок *Alium sativum L».* Издревле его широко использовали в пище. Народные знахари рекомендуют его в качестве целебного средства и оберега от дурных глаз, а также для предотвращения злых духов. В качестве успокаивающего средства амоҷак клали под подушки маленьких детей, а также вместе с когтями орла носили на груди в качестве оберега.

Данное слово заимствованное, оно восходит к др. –ир.< **sigra-*. Сравним: др.-перс. *sāigračiš* месяц сбора чеснока, др.-инд. *sigru-* «*Moringa terygosperma* древовидный хрен» [24, 25, 66], ш. *sīr*, тадж. -перс. *sīr,* вах., ишк., мдж., язг. *sir* «чеснок.

Бамод-woẋ (-ак) «хвощ» – любимая и почитаемая памирцами трава. Она имеет приятный запах, поэтому всюду сопутствует жителей на праздниках и в быту. Среди местного населения распространено двухстишие:

Бамодwoẋак ту бӯйум жӣwҷ,
Ту бӯй бāна ту нӯмум жӣwҷ.
Люблю твой запах – цветок бамод,
Не из-за запаха твоего, а за имя твоё.

Бамод держат в доме, используют из-за приятного запаха, добавляют в специальную смесь, вместе с молотой скорлупой яиц, смешанной со сметаной, с добавлением сухой обмолотки травы ***ẋимлит*** «вид травы с приятным запахом». Эта смесь является косметическим средством. В данном слове *ba* является приставкой, *mod* восходит к др. -ир.* *mata,* ав. *mata «мать».*

Таким образом, выявлено, что сохранённые древние формы названий почитаемых слов шугнанского языка свидетельствуют об исторических корнях этого языка. Этот факт ещё раз подверждают многие слова и выражения, которые интерпретируются этнографическими данными. Лексический состав данного языка при историческом существовании обогатился благодаря собственным внутренним законам. В разные ситуации, включая внешние угрозы, глобализации, инновации, шугнанский язык, с одной стороны, утратил многочисленные слова, с другой, постоянно обогащается за счёт неологизмов. Сравнительно-исторический анализ устанавливает насколько этот язык сохранил древние формы слов, связанных с названиями деревьев и растений, почитаемыми в народе. В настоящее время задача состоит в том, чтобы собрать максимальное число таких лексических единиц, исследовать их особенности и сохранить для будущего поколения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1. М.; Л.,1958, 656 с., – С. 76, 103, 414-415, Т.2. Л., 1973, – 448 с.; Т.3., 1979 с., – 360 с.; Т. 4. Л.,1989. – 326 с.

2. Аламшоев, М. М., Каландаров Т. С. Об одном ирригационном празднике шугнанцев долины р. Шахдары (Западный Памир) // Эногрaфическое обозрение РАН. № 4. М., 2000. – С. 69.

3. Аламшоев, М.М., Аламшоев Ш.М. Шугнано-таджикско-русско-английский словарь. В 3 т. Т. I. Д., 2020, 480 с.; Т. II. Д., 2020, 446 с.; Т. III. Д. 2020, 512 с..

4. Аламшоев, М.М. Происхождение и функционирование шугнанских слов *žindam*»жиндам «пщеница», *qamoč* «хлеб», *garδā* «лепёшка». Вопросы гуманитарных наук. № 2, 2024, - С. 24, 25, 27- 28.

5. Андреев, М. С. Таджики долины Хуф (Верховья Аму-Дарьи). Вып. П – Тр. Ин-та истории, археологии и этнографии, т. XI. 6. М.С. Андреев. –1958. – С. 50, 109.

6. Баранов П.А., Райкова И.А. Дарваз и его культурная растительность. «Бюллетень САГУ», Ташкент, 1928. – С. 36.

7. Баранов П.А., Гурский А.В., Остапович Л.Ф. Земледелие и сельскохозяйственные культуры Горно-Бадахшанской автономной области Таджикской ССР. Том 2, «Дониш», Душанбе, 1964. – С. 77.

8. Вавилов Н.И., Букинич Д.Д. Земледельческий Афганистан. Л.,1929, - С. 76, 86, 266, 269, 476.

9. Зарубин И.И. Шугнанские тексты и словарь. – М.; – Л., 1960. – 387 с.

10. Зарубин, И.И. Рушанские и хуфские тексты и словарь. – М.; – Л., 1959. – 334 с.

11. Карамшоев, Д. Шугнанско-русский словарь. В 3 т. / Под ред. А.Л. Грюнберга. Т. I. М., 1991, 576 с.; Т. II. М., 1991, 616 с.; Т. III. М., 1999, 568 с.

12. Лившиц, В.А. Согдийские документы с горы Муг. Вып. 2. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. М., 1962. – С. 200.

13. Ниёзбеков, Д. Верования в деревья среди населения Западного Памира. Вопросы гуманитарных наук. –№ 2, 2024. – С. 159.

14. Оранский, И.М. Об одной ирано-тюркской семантической параллели// Turkologica (К семидесятилетию акад. А.Н. Кононова). Л. 1976, – С. 121-125.

15. Расторгуева, В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том I. М., 2000. – С. 142, 196, 200-201.

16. Стеблин-Каменский, И. М. Очерки по истории лексики памирских языков: Названия культурных растений. – М., 1982, – С. 18.

17. Стеблин-Каменский, И. М. Этимологический словарь ваханского языка. Санкт-Петербург, 1999, – С. 418.

18. Турсунова, З.Г. Слово «наргис» и его семантическое поле (на тадж. яз.). Суханшиносӣ (Словесность). Научный журнал. Инст. яз. и лит.-ры им. Рудаки. Душанбе, 2025, – № 3 (52). – С. 115.

19. Beiley, H.W. Dictionary of Khotan Saka. Cambridge, 1979. – P. 79a

20. Grossen Pamir. – Osterreichishes Forschungsunternehmen 1975 in den Wakhan - Pamir / Afghanistan. Hrsg. Von Roger Senarclens de Grancy und Robert Kostka. Graz, 1978. – P. 277 b.

21. Morgenstierne, G. An Etymological Vocabulary of Pashto. Oslo, 192. – P. 14, 26.

22. Morgenstierne, G. Etymological Vocabulary of the Shughni Group. Wiesbaden.1974. – P. 10, 110.

23. Henning, W. B. Memorial Volume. L., 1970. – P. 39.

24. Hinz, W. Neue Wege im Altpersischen. Wiesbaden, 1973. – P. 25, 66.

25. Horn, P. Grundriss der neupersischen Etymologie. Strassurg, 1893. – P. `19, 209.

26. Hubschmann, H. Persische Studien. Strassburg, 1895, – P. 277.

27. Nyberg H.S. A Manual of Pahlavi. Vol II: Glossary. Wiesbaden, 1974. – P. 170.

ПОЧИТАЕМЫЕ ДЕРЕВЬЯ И РАСТЕНИЯ ШУГНАНСКОГО ЯЗЫКА В ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОМ И СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОМ ОСВЕЩЕНИИ

В данной статье в этнолингвистическом и сравнительном формате освещаются даётся общие и частные понятия о почитаемых среди шугнанской народности названиях культурного растения как ***жиндам***

*«пшеница», «пшеничное зерно Tritikum L. « и других растений и деревьев: - **амбаҳц / амбеҳц «**древовидный можжевельник», «ель памирская Juntpreres Schugnanica», - **сафедор** «тополь памирский Populus pamirica»; дикорастущих трав - **бӯй / бӯйеч**, **ситирахм** «благовонная трава, бессмертник песчаный, Helichrysum arenarium L., Moench», - **сипӣн(-д)** «рута, гармала Peganum harmala»; - **амоҷак** «хвойник Ephedra»; огородного растения **сӣр** «чеснок Alium sativum L.». Каждый континиум реконстрируется, сопоставляются с древними и современными формами близкородственных языков. Устанавливается закономерность развития слов-названий почитаемых растений, доказывается их происхождение.*

Ключевые слова: *этнолингвистика, реконструкция, памирские языки, освещение, сравнительно-исторический анализ, почитаемые растения*

ДАРАХТҲО ВА РУСТАНИҲОИ МУҚАДДАСИ ЗАБОНИ ШУҒНОНӢ АЗ НАЗАРИ ЭТНОЛИНГВИСТӢ ВА МУҚОИСАВӢ-ТАЪРИХӢ

*Дар мақолаи мазкур аз рӯйи нуқтаи назари таҳлили этнолингвистӣ ва таърихӣ-муқоисавӣ маълумоти умумӣ ва ҷузъӣ дар бораи номгӯйи рустаниҳои кишоварзӣ, ба монанди **жиндам** «гандум», «тухми гандум Tritikum L. « ва дигар растаниҳою дарахтон: - **амбаҳц / амбеҳц** «арча», «арчаи Шуғнон Juntpreres Schugnanica», - **сафедор** «сафедори Помир Populus pamirica»; - **бӯй / бӯйеч**, **ситирахм** «арақи Расул, гули ғозӣ Helichrysum arenarium L., Moench», - **сипӣн(-д)** «испанд, сипандона Peganum harmala»; - **амоҷак** «хома, хаома, модираг Ephedra»; рустании полезӣ - **сӣр** «сир Alium sativum L.», ки дар байни мардуми Шуғнон муқаддас ба ҳисоб мераванд, дода шудаанд. Дар вақти таҳлил сараввал маънои калима шарҳ дода шуда, баъд аз он маълумот дар бораи хусусиятҳои этнолингвистию тиббии халқӣ оварда мешаванд. Таърихи пайдоиши ҳар як калима таъин гардида, шаклҳои қадима ва ҳозираи забонҳои хеш муқоиса шудаанд. Қонуниятҳои ташаккули калимаҳо-номгӯйҳои растаниҳои муқаддас муқаррар шуда аслӣ ё иқтибосӣ будани онҳо дақиқан муайян гардидааст.*

***Калидвожаҳо**: этнолингвистика, реконструксия (барқарор кардан, тафдид), забонҳои помирӣ, таҳқиқ, таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ, рустаниҳои муқаддас.*

REVERED TREES AND PLANTS OF THE SHUGNI LANGUAGE: AN ETHNOLINGUISTIC AND COMPARATIVE-HISTORICAL STUDY

This article, in its ethnolinguistic and comparative study, provides general and specific information about the concepts of the cultivated plant like zhindam «wheat», «wheat grain, Tritikum L.» and other plants honored by the Shughni people, such as: trees – ambaxts / ambexts «tree-like juniper», «Pamiri spruce Juntpreres Schugnanica», - safedor «Pamiri poplar, Populus pamirica»; Wild herbs - stiraxm – «fragrant herb, sand immortelle, Helichrysum arenarium L., Moench», - sipān(-d) «rue, harmala, Peganum harmala»; – amojak «hvonic, Ephedra»; garden plant garlic Alium sativum L.» The analysis first provides Russian meanings with Latin designations, then comes ethnolinguistic information. Each cantinium is reconstructed, ancient and modern forms in closely related languages are cited. Patterns of development of the names of revered plants are established, and their relationship to native or borrowed ones is demonstrated.

Keywords: *ethnolinguistics, reconstruction, Pamirian languages, illumination, comparative analysis, honored plants.*

Дар бораи муаллиф: Аламшоев Муқбилшо Мирзовафоевич – сарходими шуъбаи забонҳои помирии Институти гуманитарии ба номи академик Баҳодур Искандарови АМИТ, профессор, доктори илмҳои филологӣ. Нишонӣ: Ҷ.Т., ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров 4. Тел.:(+992) 934520925; e-mail: mukbil07@mail.ru

Сведения об авторе: Аламшоев М.М. – главный научный сотрудник отдела памирских языков Института гуманитарных наук имени академика Баходура Искандарова НАНТ, профессор, доктор филологических наук. Адрес: РТ. ГБАО, г. Хорог, улица Холдорова 4. Тел.:(+992) 934520925; e-mail: mukbil07@mail.ru

About the author: Alamshoev M.M. – Chief researcher at the Pamirian languages department of the Institute of Humanities named after Bakhodur Iskandarov, National Academy of Sciences of Tajikistan, professor, Doctor of Philological siences. Address: Republic of Tajikistan, Kholdorov 4. Street. Tel.: (+992) 934520925; e-mail: mukbil07@mail.ru

ТДУ: 821.222.8

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ ПЧЕЛОВОДСТВА В ГОВОРАХ ГИССАРСКОЙ ДОЛИНЫ

Гулрухсор Абдуллоева
Таджикский международный Университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде

В предлагаемой статье ставится цель анализа этнолингвистических особенностейлексики пчеловодства в говорахГиссарской долины. В определённой степени рассмотрены отдельные теоретические вопросы, касающиеся тематике данной статьи.

Сложность исследования материала заключается в том, что в рамках таджикского литературного языка не все аспекты данной темы были охвачены в исследованны.

Как известно, слова и термины, выражающие пчеловодческие понятия, составляют определённую часть словарного состава таджикского языка. Лексика сферы пчеловодство в таджикском языке изучалась и исследовалась в основном в рамках различных диалектов и говоров таджикского языка, но изучение их этнолингвистических аспектов оставалось несколько вне досягаемости исследователей.

С развитием общества также развиваетсяязыкознание и в нём появляются новые отрасли и направления. Изменения, происходящие в обществе, непосредственно выражают их роль. Язык тесно связан с культурой, цивилизацией и историей народа. Как отметил Основатель мира и национального единства - Лидер нации Эмомали Рахмон: «Язык в целом является важной частью, или, другими словами, творением истории нашего народа, зеркалом, отражающим долгий путь таджикского народа со всеми его взлётами и падениями» [11, 13].

Только через язык человек способен по-настоящему постичь историю, культуру, цивилизацию и образ жизни народов всех эпох и времён. С развитием общества и его прогрессом расширяются рамки изучения языкознания и это выявляет критические проблемы, которые требуют тщательного анализа и исследований со стороны лингвистов. О языке, который является важнейшим инструментом личных взаимоотношений и особенно инструментом человеческого общения, написано немало работ.

Стоит отметить, что этнолингвистика (этническое языкознание) возникла также с развитием языкознания. Когда американские исследователи в области антропологии и лингвистики –Франц Боас и Эдвард Сепир– осознали тесную связь языка с культурой и народными традициями, это привело к формированию этнолингвистики как самостоятельного научного направления.Этнолингвистика как отдельная отрасль языкознания возникла в конце XIX века, хотя различные представления об этой новой науке были изложены некоторыми исследователями значительно раньше.

Изучение этой науки как самостоятельной науки, преподаваемой в высшей школе, сложилось лишь во второй половине XX века. По мнению некоторых лингвистов и ученых, идеи, связанные с этнолингвистикой, еще можно найти в трудах выдающихся мыслителей И.Г. Гердера (18 век) и В. Гумбольдта (19 век).Как отмечает исследователь С. Матробён, «фундаментальные исследования,

проведенные Франсом Боасом и Эдуардом Сапиром, заложили основу для изучения этнолингвистики» [8, 3].

В XX веке проблема «язык и общество» привлекла внимание таджикских учёных, что послужило стимулом для её целенаправленного научного изучения. Начиная со второй половины XX века отечественные лингвисты стали проводить исследования с этнолингвистических позиций. В частности, в этнолингвистическом аспекте были защищены диссертации, посвящённые восточноиранским языкам–бадахшанским и ягнобскому, ранее считавшимся преимущественно бесписьменными. Ряд научных работ был выполнен также на материале диалектов таджикского языка, что способствовало углублению представлений о взаимосвязи языка, культуры и общественной жизни народа.

Хотя этнолингвистика рассматривается, как относительно новая дисциплина и порой тесно связана с новыми гуманитарными областями знания, не всегда ясно, каков предмет ее обсуждения, то есть какие элементы действительности изучает эта наука. Прежде всего, следует сказать, что сам термин «этнолингвистика» не имеет точного определения, поскольку каждый ученый смог объяснить его по-своему.

Следует отметить, что зарубежные и отечественные исследователи смогли по-своему толковали термин этнолингвистику. Они также определили её сущность как отдельную науку. Основываясь на представленных ими идеях, С. Матробиён придерживается следующего мнения по этому вопросу:»Этнолингвистика представляет собой науку, находящуюся на стыке различных дисциплин. При этом следует подчеркнуть, что появление «пограничных» или междисциплинарных областей знания характерно как для гуманитарных, так и для естественных наук [8, 3].

Из этого следует, что этнолингвистика это раздел языкознания, который изучает связь языка с культурой, традициями, мышлением и образом жизни народа.Проще говоря, этнолингвистика исследует следующие вопросы:как народ отражает свою культуру в языке,

какие слова и выражения связаны с обычаями, верованиями и историей,

как язык помогает сохранять национальную идентичность.

Например, у разных народов могут быть особые слова для природных явлений, родственных связей или традиций, пословицы, мифы и фольклор показывают мировоззрение народа, названия цветов, животных или предметов могут иметь культурный смысл.

Трансграничные области знаний одновременно используют терминологию, язык и приемы двух или более традиционных наук. Так что можно сказать, что этнолингвистика – одна из тех наук, которая находится на стыке языкознания и этнологии и включает в себя особенности обеих наук. Важно, что всеисследовании, учебные материалы, статьи, доклады и книги, включающие различные аспекты этнолингвистики, посвящены этим вопросам.

Следует отметить, что термин «этнолингвистика» по-разному трактуется учёными в различных исследованиях. Например, в книге «Роль человеческого фактора в языке» авторы –Борис Александрович Серебренников, Елена Самуиловна Кубрякова и Валентина Ильинична Постовалова– определяют этнолингвистику как направление языкознания, изучающее связь языка с духовной культурой народа и его менталитетом [15, 242].

Язык состоит из множества лексических единиц, в нем каждое слово и термин занимает определенное место и играет важную роль для ее удовлетворения. Жизненный путь, культура, цивилизация и история людей и

народов воплощаются только в языке. Как подчеркнул Эмомали Рахмон в своей недавно опубликованной книге «Язык нации – сущность нации» « … язык является не только средством общения, но и основой духовного бытия народа, важнейшим фактором сохранения его исторической памяти и культурной преемственности». В частности, он отмечает: «Только язык хранит в себе подлинную историю нации во все времена» [12, 3].

По историческим источникам известно, что таджикская нация относится к числу древних арийских народов и внесла значительный вклад в развитие и формирование арийской культуры и духовного наследия. Языковая картина таджикского мира отличается богатством и многообразием, а каждый обычай и традиция занимают особое место в пополнении и развитии его словарного состава. В этой связи изучение лексики, связанной с традиционной культурой, обрядами и укладом жизни народа, с этнолингвистической точки зрения представляется чрезвычайно важной и актуальной задачей современного этапа развития языкознания.

В таджикском языкознании слова и термины каждой области требуют особого положения, и большинство из них берут свое начало с первых периодов развития нашего языка. Хотя таджикский народ популярен в мире своим богатым наследием, образ жизни этносов и представителей диалектов и говоров, проживающих в райской Таджикистане, отличаются друг от друга. Только эти различия могут привести к появлению смыслового поля слов и терминов.

ПчеловодствоГиссарской долины имеет давнюю историю. Большинство её слов и терминов более знакомы лишь представителям этой области. Как отмечает языковед С. Халимова, «слова каждой профессии и ремесла чаще употребляются ее представителями в пределах одной профессии и ремесла» [20, 15].

Например, слово «занбуриилло» (медоносная пчела) знакомо представителям каратегинского говора Гиссарской долины, но среди представителей каратагского говора этой местности распространено выражение «занбуризардак» (желтая пчела): Занбуризардаказаҳракашганда, ага(р) газида монад ҷош ба анчамунчасаҳатнамешад (жёлтая пчела имеет сильный яд, если укусит, то место, которое она укусила, быстро не заживает (Ш.Т.).

Выражение «*занбӯри* пчела» (медоносная пчела) в такой форме знакомо представителям всех говоров и диалектов таджикского языка, но слово «асалкозанбур» уникальна и относится говору представителей парийского этноса Гиссарской долины. Его смысловое поле не распространено среди других этнических групп. Хотя слова и термины пчеловодства в речи носителей северного и южного диалектов, проживающих в данной местности, отличаются по форме, их семантика остаётся понятной представителям обоих диалектов. Иными словами, при формальном расхождении сохраняется общность содержания, что свидетельствует о внутреннем единстве диалектной системы. По этому поводу устодСадриддин Айни отмечал: «Если что-то написано на диалекте, даже если этот диалект не равен другим диалектам, то не составит труда понять это» [2, 107].

В ходе анализа материала установлено, что большинство слов, зафиксированных в диалектах населения данного региона, восходят к ранним этапам развития языка и сохранились до настоящего времени в той же форме и с тем же значением. Так, например, в сёлах Шунук и ДахбедТурсунзадевского района выражения «хонаизанбӯр» (пчелиный улей) и «катакизанбӯр» (пчелиный улей) употребляются параллельно. Лексическая единица «катак», восходящая к

согдийскому языку и первоначально обозначавшая «курятник» [9, 107], в говорах гиссарской долины функционирует в той же форме, однако используется также в значении «пчелиный улей», что свидетельствует о сохранности древних языковых элементов и их семантическом развитии в диалектной среде.

Жители этого региона переселились из Самарканда, то есть их предками считаются представители согдийского языка, поэтому в речи этих людей используются слова и термины, имеющие свой источник из языка согдийцев. Что касается вопроса о существовании согдийского языка в Бухаре и Самарканде в прошлом, то он упоминался в книге «Язык нации – сущность нации»: «Согдийский язык был официальным и разговорным языком не только в Самарканде, но и в Бухаре» [11, 126].

Климатические условия и географическое положение региона являются важными факторами, способствующими развитию различных видов хозяйственной деятельности человека. Гиссарская долина, как по своему местоположению, так и по природно-климатическим особенностям, представляет благоприятную среду для развития пчеловодства. Несмотря на то что данная отрасль характеризуется наличием обширного пласта специализированной лексики и терминологии, её этнолингвистические аспекты до настоящего времени не получили достаточного и всестороннего освещения в трудах языковедов.

Хотя с первых дней независимости усилия Правительства Республики Таджикистан, направленные на развитие и совершенствование таджикского языка, а также на упорядочение и классификацию его словарного состава и терминологии, были значительными, со временем часть этих слов и терминов перешла в пассивный слой лексики. Как отметил Основатель мира и национального единства - Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон, «с первых дней независимости мы прилагали усилия по обогащению таджикского литературного языка и создали правовую основу для его развития» [13, 5].

Как уже отмечалось выше, несмотря на то что лексика и терминология пчеловодства до сих пор не получили всестороннего и комплексного освещения в научных исследованиях, отдельные её аспекты рассматриваются в трудах, посвящённых таджикским диалектам и говорам. Так, профессор Ш. Исмаилов в монографии «Лексика говоров Раштской долины» в разделе «Слова, обозначающие насекомых», в качестве примеров приводит лексемы «занбӯрисиёҳ» (чёрная пчела), «табу» (маленькая пчела) [6, 13]. В говорах данных местностей, в частности в районах проживания каротегинцев, указанные слова широко употребляются в живой речи, что подтверждается диалектными примерами: Говзанбурдъстмасахтибаъдгазидай, ҷошбумворӣврамкад (Т.Ҳ) – «Пчела сильно ужалила мою руку, и она распухла до неузнаваемости»; Хунаигулакадаршапуш, *табу*дурмадагулаканагаза (Ҷ.Т) - «Закройте дверь детской комнаты, чтобы пчела не залетела и не ужалила ребёнка». Языковед Н. Гадоев относит слова и термины, обозначающие «медоносных пчёл», к группе общеупотребительной таджикской лексики [4, 85]. По его мнению, часть этих единиц, функционируя в литературном языке, затем проникла в диалекты и говоры, где приобрела фонетические и словообразовательные варианты.

На основании имеющихся исторических источников можно сделать вывод, что народы Ближнего Востока с древнейших времён использовали мёд и другие продукты пчеловодства в лечебных целях. В подтверждение данной

мысли целесообразно обратиться к историческим данным: «Археологические исследования свидетельствуют о том, что уже 4-5 тысяч лет назад в Африке, Палестине, Сирии, арабских странах, Вавилоне и других регионах Ближнего Востока уход за пчелиными семьями осуществлялся в простейших ульях. Одни из первых сведений об использовании продуктов пчеловодства в лечебных и косметических целях содержатся в древнем медицинском памятнике Абиссинии – «Папирусе Эберса» (ок. 1700 г. до н. э.)» [7, 3].

Как уже упоминалось выше, пчеловодство является популярным занятием среди жителей этого региона и занимает определенное место в национальном самосознании этих людей.В их речи также можно наблюдать множество слов и выражений, которые в таком виде используются и в таджикской литературе, примером чего является слово «ангубин». Хотя синонимом слова «асал»(мёд) в таджикском языке является слово «ангубин», но слово «мёд»(асал) используется чаще как в литературном языке, так и в речи таджикского народа. Известно, что в таджикском языке наблюдается имена девочек, который формировались от корня слова «асал» такие как: «Асал», «Асалбегим», «Асалбиби», «Асалбану», «Асалмох» и.т.д. [19, 9].

Отмечено, что и в этом случае языковая картина окружающего нас мира занимает определенную позицию, ведь мёд считается у таджиков самым сладким и ценным продуктом питания, поэтому такие имена таджикский народ дают своим дочерям. Например, среди русских не встречается имянаречении со словом «мёд». Принимая во внимание большое количество этой группы слов в диалектах народов этой долины, мы сочли необходимым классифицировать их следующим образом:

1. Слова и термины, обозначающие названия пчел: занбӯри асал / занбӯри асал(медоносная пчёла), занбӯри зардак (жёлтая пчёла) / занбӯри ило, говзанбӯр (шмель), занбӯри яксола(однолетная пчёла), модарзанбӯр (пчелиная матка).

В данном случае слово «модарзанбӯр»(пчелиная матка)нуждается в пояснении. По сути, происхождение этого слова связано с действием, которое совершают пчелы. В эффективном использовании медосбора существен вклад не только молодых пчел, но и опытных пчеловодов, которые учат молодых пчел приносить мед с поля, обрабатывать его медом, укладывать в соты, покрывать воском.Наличие «модарзанбӯр»(пчелиная матка)в семье пчёл) обязательно и необходимо дляполноценного сбора меда. После этого оказывается, что в данном случае модарзанбӯр (пчелиная матка) является представительницей понятия не «производитель, источник потомства», а понятия «экспериментатор, практик».

Поведенческие особенности пчёл характеризуются определённой спецификой и находят отражение в системе номинаций таджикскогоязыка, а также его говоров и диалектов, где закреплены соответствующие обозначения для отдельных поведенческих проявлений. Так, словосочетание «бӯйгириизанбӯрҳо» (следованиезазапахом) сформировалось на основе наблюдений за высокой чувствительностью пчёл к запахам, прежде всего к аромату цветущих растений.

Также среди пчеловодов этой долины известен термин «рақсизанбӯрҳо»(танец пчёл), который напрямую связан с их движениями. К таким средствам общения животных относятся «танцы» пчёл и некоторые формы общения между муравьями. «С помощью своих танцев пчёлы могут сообщать друг другу не только о наличии мёда и нектара в определенном месте,

но и определять, где находятся мёд и нектар, например, под 30 градусами левее солнца» [1, 34].

2. Название действий, выполняемых пчёлами: ғуншавии занбӯрон (сбор пчёл), тухмгузориимодарзанбӯр (кладка яиц пчелиной маткой), қуввағункунии занбӯрон (набор силы пчёлами), шаҳдқабулкунӣ (приём нектара), асалғункунӣ (приём и переработка мёда), рақскунӣ (танцы пчёл), ғунгоскунӣ (жужжание) и др.

Собственно говоря, в речи этой долины фразеологическое словосочетание «занбӯризардак барин ғӯнгасназан» (жужжать, как пчела) встречается так же часто, как и в таджикском языке, берущем свое начало от действий пчел и.т.д.

3. Названия цветов и медоносных растений: офтобпараст (подсолнечник), юнуҷқа (клевер), шоҳбулут (каштан), садбарг (роза), тарбуз (арбуз), харбуза (дыня). Слово «офтобпараст» (‘подсолнух’) в данной форме восходит к ранним этапам развития таджикско-персидского языка и фиксируется в классическом словаре «Бурҳониқотеъ», где оно толкуется следующим образом: «Это слово употребляется в особенности для трех вещей: для цветов; а на животном оно похоже на чалпосу и по-сирийски называется Хирзун; и цветок, поворачивающий свои листья в любую сторону, куда наклоняется солнце» [10, 57].

4. Название сортов меда: гуласал (цветочный мед), асали якнабоботӣ (мед, полученный из нектара цветов определенных растений), асалибисёрнабота (мёд из нектара цветов различных растений), шакарасалак (мед, полученный пчелами не только от растений, но и от насекомых, сладких жуков, выделяющих сахар из сладкой жидкости), шаробасал (опьяняющий мёд). В основном данный вид мёда образуется при сборе пчёлами нектара с цветков мака; поскольку мак обладает опьяняющими свойствами, мёд, полученный из него, получил название «шаробасал» («опьяняющий мёд»).

5. Названия пчеловодного инвентаря и оборудования: асалкашак (приспособление для извлечения мёда), **мумгудозак** (инструмент для плавления воска), **мумшиббакунак** (устройство для фильтрования расплавленного воска), гардҷамъкунак (приспособление для сбора пыльцы), заҳрҷамъкунак (устройство для сбора пчелиного яда), **искана** (инструмент для разделения сотов при осмотре пчелиной семьи), **канду** (улей – устройство для содержания пчелиной семьи) и др.

6. Названия разновидностей мёда по цвету: асали зард (жёлтый мёд), **асали сурх** (красноватый мёд), асалисафед (беловатый мёд), **асали сурхи зардча** (красновато-жёлтый мёд), асали зарди лимонӣ (лимонно-жёлтый мёд).

Полезные свойства мёда привели к появлению в говорах жителей Гиссарской долины выражений « асали тоза» (чистый мед), «асали дуруғакӣ» (нечистый мед), «асали табобатӣ» (лечебный мед). Также в этих местах используется словосочетание «chilingi asalnsi», которое в словаре имеет форму «ангуштиасал «, палец, который можно лизать мед [17, 27].

По свидетельству исследователя Р. Джурабаева, мёд обладает выраженными целебными свойствами: в КаратагеГиссарской долины в прошлом врачи использовали его при лечении желтухи [21, 66].

В ходе анализа собранного материала установлено, что сфера пчеловодства была и остаётся высокоразвитой в Гиссарской долине. В связи с этим в говорах жителей данного региона зафиксировано значительное количество специализированных слов и терминов, причём большая часть этой лексики восходит к ранним этапам развития таджикского языка.

Семантические поля большинства единиц данной группы не совпадают полностью в речи носителей отдельных говоров, что обусловлено своеобразием их языковой картины мира и различиями в локальных культурно-хозяйственных традициях.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Абдуллоева, Г.З. ЛексикаКаратагского говора / Г. Абдуллоева. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 190 с.

2. Айни, С. Пламя свободы / Айни С. – Душнбе: Ирфон, 1974. – 262 с.

3. Брейко, Т.С. Лексика пчеловодства в русском фольклоре / Т.С. Брейко. Славянские чтения // материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Омск, 2014. – С.193-200.

4. Гадоев, Н. Лексика Тагнавского говора / Н. Гадоев. – Душнбе: Ирфон, 2012. – 208 с.

5.Зиязетдинова, Г.Д. Лексика пчеловодства татарского литературного языка / Г.Д. Зиязетдинова: афтореф. дис… канд. фил.наук. – Казань, 2003. – 24 с.

6. Исмаилов, Ш. ЛексикаРаштского говора / Ш. Исмоилов. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 332 с.

7. Кахоров, Н.Ш, Хайитов, М., Зубайдов, К.Ш., Латипов, З.Т., Давлатов. Пчеловодство / Н.Ш. Кахоров, М. Хайитов, К. Ш. Зубайдов, З.Т, Латипов, М.Н. Давлатов. – Душанбе: Гулдаста, 2014. – 102 с.

8. Матробиён, С.К. Этнолингвистика / Матробиён С.К. – Душанбе: Издательства ДДЗТ, 2011. – 51с .

9. Маджидов, Х. Современный таджикский язык (Лексикология) / Х. Маджидов. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 241 с.

10. Мухаммадхусайн, Бурхон. Бурхони котеъ / Бурхон Мухаммадхусайн. Том 1. – Душанбе: Адиб. – 1993. – 280 с

11. Рахмон, Э. Язык нации – сущность нации. Книга 1 / Э. Раҳмон – Душанбе: Таъминотчӣ, 2016. – 516 с.

12.Рахмон, Э. Язык нации – сущность нации.Книга 2 / Э. Раҳмон. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 431 с.

13. Рахмон, Э. Таджики в зеркала истории. От арийцев до Саманидов. Книга первая / Э. Рахмон. – Душанбе: Ирфон,1999. – 124 с.

14. Рахмон, Э. Таджики в зеркале истории. От Арийцев до Саманидов». Книга вторая / Рахмон Э. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 128 с.

15. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке. – Москва,1988. .– 300 с.

16. Сурат Луғатнала. – Душанбе: Эр – граф, 2022. – 52 с.

17. Сироджуддин Алихон Орзу. Чароги хидоят / Орзу Алихони Сироджуддин. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 238 с.

18.Титова, М. В. Професиональная лексика алтайских пчеловодов в аспекте взаимодействия языка и культуры/ М. В. Титова // Известия Российского государственного педагогического унверситета им. А.Г. Герцена. –М., 2007. – №14 (37). – С. 204-210.

19. Словарь таджикских имён. –Душанбе:Истеъдод, 2016. – 124 с

20. Халимова, С.Ш. Профессиональная лексика в творчестве Сайидо Насафи / С. Ш. Халимова. – Душанбе: Маориф, 1999. – 152 с.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ СФЕРЫ ПЧЕЛОВОДСТВА В ГОВОРАХ ГИССАРСКОЙ ДОЛИНЫ

В статье указано, что язык содержит множество слов и терминов, которые относятся к разным областям. Область пчеловодства также включает в себя множество слов и терминов.

Автор заявил, что в таджикском языкознании нет отдельных исследований, охватывающих все аспекты данной темы, а в русском языкознании исследования по этой теме появляются в виде отдельных диссертаций.

Автор отмечает, что большинство указанных слов восходит к ранним этапам развития таджикского языка. Проведённый анализ показал, что лексемы и термины из области пчеловодства, несмотря на вариативность форм, характеризуются общностью значения и содержания. Поскольку в данной местности проживают носители как северных, так и южных диалектов, эта группа слов активно функционирует в речи представителей гиссарской диалектной зоны.

В ходе анализа материала было доказано, что сфера пчеловодства очень развита в Гиссарской долине. В связи с этим встречаются множество слов и терминов в говорах жителей этого региона, причем большая часть этой группы слов происходит из первых периоду развития таджикского языка.

***Ключевые слова**: язык, поле, термин, диалект, стиль, Гиссарская долина, этнолингвистика, пчеловодство, таджикский язык, северный диалект, южный диалект.*

ХУСУСИЯТҲОИ ЭТНОЛИНГВИСТИИ ЛЕКСИКАИ СОҲАИ ЗАНБӮРИАСАЛПАРВАРӢ ДАР ГӮИШҲОИ ВОДИИ ҲИСОР

Дар мақола дарҷ гардидааст, ки забон калимаву истилоҳоти зиёдеро дар бар мегирад, ки ба соҳаҳои гуногун равона карда шудааст. Соҳаи занбӯрпарварӣ низ калимаву истилоҳоти зиёдро дар бар мегирад.

Муаллиф овардааст, ки дар забоншиносии тоҷик таҳқиқоти ҷудогонае, ки фарогири ҷанбаҳои ҳаматарафаи ин мавзуъ бошад вуҷуд надорад, аммо дар забоншиносии рус пажуҳиши ин мавзуъ дар шакли рисолаҳои алоҳида ба назар мерасанд.

Инчунин, муаллиф қайд намудааст, ки аксарияти ин калимаҳо аз даврaҳои аввали рушди забони тоҷикӣ маншаъ мегиранд. Инчунин, бо таҳлилҳо ошкор гардидааст, ки калимаву истилоҳоти соҳаи занбурпарварӣ , гарчанде шаклҳои гуногун дошта бошанд ҳам, аммо маънову муҳтавояшон як мебошанд. Аз сабаби он ки дар ин мавзеъ намояндагони ҳам шеваи шимолӣ ва ҳам шеваи ҷанубӣ истиқомат менамоянд, ин гурӯҳи калимаҳо дар нутқи ворисони лаҳҷаҳои водии Ҳисор гардиш мехӯранд.

Дар рафти таҳлили мавод исбот шуд, ки соҳаи занбурпарварӣ дар водии Ҳисор хеле тараққӣ кардааст. Вобаста ба ин дар гӯишҳои сокинони ин минтақа вожаву истилоҳоти зиёде мавҷуд буда, бештари ин гурӯҳи вожаҳо аз даврaҳои аввали инкишофи забони тоҷикӣ сарчашма мегиранд.

***Калидвожаҳо:** забон, соҳа, истилоҳ, лаҳҷа, шева, водии Ҳисор, этнолингвистика, занбӯрпарварӣ, забони тоҷикӣ, шеваи шимолӣ, шеваи ҷанубӣ.*

ETHNOLINGUISTIC FEATURES OF THE BEEKEEPING VOCABULARY IN THE DIALECTS OF THE HISSAR VALLEY

The article states that language contains numerous words and terms belonging to various spheres of human activity. Beekeeping is one such sphere and encompasses a considerable body of specialized vocabulary and terminology.

The author notes that, in Tajik linguistics, there have been no comprehensive studies addressing all aspects of this topic, whereas in Russian linguistics, research

on beekeeping vocabulary has primarily been presented in the form of individual dissertations.

The author emphasizes that most of the words under consideration can be traced back to the early stages of the development of the Tajik language. The analysis conducted demonstrates that beekeeping lexemes and terms, despite their formal variation, are characterized by a common semantic content and meaning. Since the area is inhabited by speakers of both Northern and Southern dialects, this lexical group is actively used in the speech of representatives of the Hissar dialectal zone.

The analysis of the linguistic material demonstrates that beekeeping is a highly developed sphere of traditional economic activity in the Hissar Valley. Consequently, a large number of words and terms associated with beekeeping occur in the dialects spoken by the inhabitants of the region. A significant proportion of this vocabulary dates back to the early periods of the development of the Tajik language.

Keywords: *language, lexical field, term, dialect, style, Hissar Valley, ethnolinguistics, beekeeping, Tajik language, Northern dialect, Southern dialect.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдуллоева Гулрухсор Зиёдуллоевна – ДБЗХТ ба номи Сотим Улуғзода, доктори илмҳои филологӣ, профессор, мудири кафедраи забони тоҷикӣ ва фарҳанги муошират; **Нишонӣ:** 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6, тел.: 917116426.

Сведения об авторе: Абдуллоева Гулрухсор Зиёдуллоевна – ТГУИЯ имени Сотима Улугзода, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедры таджикского языка и культуры общении. Адрес: 734019, РеспубликаТаджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6, тел.: 917116426.

Information about the author: Abdulloeva Gulrukhsor Ziyodulloevna – Tajik State Institute of Languages named after Sotim Ulughzoda, Candidate of Philology, associate Professor of the Department of Tajik language. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str., Phone: (+992)917116426.

ТДУ: 811.11-112

СОХТОР ВА ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ЯК НАВЪИ ҶУМЛАИ САВОЛИИ ВОДОРКУНАНДА

Солеҳҷон Собирҷонов
Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Ҷумлаҳои саволӣ ҳамчун воситаи ифодаи пурсиш, ифодаҳои риторикӣ, тобишҳои гуногуни маъноӣ ва эҳсосоти гӯянда мавқеи муайян дошта, асосан дар нутқи гуфтугӯӣ, муколама кор фармуда мешаванд. Маҳз, ҷиҳати пуробурангию вазифаҳои мубодилавии онҳо сабаби ба миён омадани таснифоти мухталифи ҷумлаҳои саволӣ гардидааст.

Дар китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ҷумлаҳои саволӣ ба се навъ ҷудо карда шудааст: 1. хосса; 2. риторикӣ; 3. водоркунанда [2, 215].

Бояд қайд кард, ки дар ин китоб ба ҷуз як-ду мисол доир ба ҷумлаи саволии водоркунанда маълумоте дода нашудааст.

Маълум аст, ки ҳамаи ҷумлаҳои саволӣ як навъ оҳангу тобиши водоркунӣ доранд ва шунавандаро (мусоҳибро) водор менамоянд, ки ба ин ё он пурсиш ҷавоб диҳад, фикри гуфташударо тасдиқ ё рад кунад. Дар баробари ин, ҷумлаҳои саволӣ метавонанд шунавандаро (мусоҳибро) ба иҷро кардани амале ё ба манъ кардану хотима додани амалаш водор намоянд.

Азбаски водоркунӣ бо оҳану тобишҳои ҳархелаи модалӣ сурат мегирад, муҳаққиқон дар бобати баъзе аз тобишҳои он қайду ишораҳо кардаанд. Дар бобати таснифи навъҳои водоркунӣ ақидаю мулоҳизаҳои тадқиқгарон як хел нест Аксари муаллифони китобҳои дарсӣ водоркуниро ба хоҳишу фармон ҷудо мекунанд [4, 57; 9. 543].

Дар китоби А. М. Пешковский ва китобҳои дарсию грамматикаи илмии русию тоҷикӣ панду насиҳат, манъӣ, фармоиш, дастур, даъват ҳамчун навъҳои водоркунӣ зикр ёфтаанд [2, 215; 2, 312; 5, 63].

Ҳамчунин, маълумоти муфассал дар хусуси навъҳои ифодаҳои риторикию водоркунӣ ва мавриди истифодаи онҳо дар асарҳое, ки ба назарияи нутқ бахшида шудаанд, зикр ёфтааст.

Асосгузорони назарияи нутқ Ҷ. Остин ва Ҷ. Сёрл тобишҳои ифодаи водоркуниро вобаста ба мансуббияти муносибатҳо ба шаш гурӯҳ ҷудо кардаанд [7, 201]. Носирҷон Маъсумӣ таҳти унвони «Ҷумлаҳои хитобӣ», ҷумлаҳои водоркунандаро низ дар назар дошта, роҷеъ ба оҳангу тобишҳои водоркунӣ чунин менависад: «Баъзе ҷумлаҳои хитобӣ иҷрои амалро бо роҳи хоҳиш ва орзу мефаҳмонанд. Интонатсияи онҳо вобаста ба характери хоҳиш гуногун мешавад. Аз ин ҷиҳат, фармон, хоҳиш, даъват, таъкид, огоҳонидан ва ғайра ҳар хел садо медиҳад» [5, 216].

Далелу мисолҳои забони тоҷикӣ нишон медиҳанд, ки ҷумлаҳои саволии водоркунанда асосан ва бештар **амру хоҳиш, манъӣ, таклифу даъват**ро ифода карда метавонанд.

Ҷумлаҳои мазкур аз рӯйи қолабу тарзҳои ифодаашон ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: 1. Ҷумлаҳои саволии водоркунандаи бо калимаҳои саволӣ (ҷонишинҳоҳи саволӣ, зарфҷонишинҳо ва ҳиссачаҳои саволӣ), суратгирифта. 2. Ҷумлаҳои саволии водоркунандаи бе калимаҳои саволӣ таркибёфта.

Дар ин мақола танҳо гурӯҳи якуми ҷумлаҳои саволии водоркунанда (ҷумлаҳои саволии водоркунандаи бо калимаҳои саволӣ суратгирифта) мавриди таҳқиқу таҳлил қарор гирифтааст.

Ҷумлаҳои саволии водоркунандаи гурӯҳи якум дорои қолаб ва сохту семантикаи гуногун мебошад.

Бояд хотирнишон намуд, ки ҷумлаҳои саволии водоркунандаи гурӯҳи якум дар алоҳидагӣ (берун аз матн) саволи аслии хоссаро ифода мекунанд. Маънои водоркунӣ дар онҳо бо ёрии матн, алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳо, баъзе воҳидҳои лексикӣ, калимаҳои модалӣ, интонатсия ва ғайра баён мегардад. Дар ин мавриди вазифаю семантикаи ҷонишини саволӣ тағйир меёбад.

Ҷумлаҳои саволие, ки бо пурсишҷонишинҳо таркиб ёфтаанд, вобаста ба шароиту мавриди сухан маънои водоркуниро бо тобишҳои мухталиф ифода карда метавонанд:

1. Бо пурсишҷонишини кӣ?

Ҷумлаҳои саволии водоркуние, ки бо пурсишҷонишини кӣ таркиб ёфтаанд, дар баёни амру манъ, панду ташвиқот омада метавонанд ва дорои як навъ оҳанги навозишу дилбардоронае низ мебошанд:

а) Пурсишҷонишини «кӣ» бо феълҳои тасдиқии замони гузашта ва ҳозираоянда алоқаманд шуда, якҷоя маънои инкор ва водоркуниро ифода мекунанд:

–Ту аз кӣ метарсӣ? Ман ҳастам! [15, 114].

–Дилатон сӯзад, **халос кунед! Дастатонро кӣ доштааст?**[14, 207].

Ҷумлаи якум ба маънои амру ташвиқот бо оҳанги дилбардорӣ –»Ту натарс!» ифода шуда бошад, ҷумлаи баъдина дар баёни амру даъвати гӯянда «Дастатонро касе надоштааст. Халос кунед» омадааст.

б) Маънои водоркунӣ дар қолаби ҷумлаи мураккаби тобеъ низ ифода мешавад. Дар ин мавриди пурсишҷонишини «кӣ» ҳамчун объекти сарҷумла ба объекти ҷумлаи пайрав муқобил гузошта мешавад:

Агар ба модарат нагӯӣ, ба кӣ мегӯӣ? [19, 143]. Мисоли овардаамон ба маънои хоҳишу водоркунӣ – «ба модарат гӯй» омадааст.

2.Бо пурсишҷонишини чӣ:

а) Қолаби ҷумлаҳои саволии водоркунанда, ки бо пурсишҷонишини «чӣ» ва феълҳои «кор доштан», «дахл доштан» сурат гирифтаанд, бештар маънои манъкуниро ифода карда метавонанд. Дар баробари ин, дорои тобиши иловагии эътирозу норозигӣ низ мебошанд. Дар ин мавриди феълҳои»кор доштан», «дахл доштан» асосан дар шакли замони ҳозира (аорист) меоянд.

– Чӣ кор дорӣ? Кирдорашон нодуруст бошад, як рӯз, не як рӯз ҷазояшро мекашад [10, 58]. Шодӣ: Соат чанд? Ҳодӣ: **Ба соат чӣ кор дорӣ?** [20, 45]; Лекин ҳамаи ин **ба Шумо чӣ дахл дорад?** Дигарон кор карда гаштаанд, Шумо ҳам қатори дигарон кор карда гардед, намешавад?! [10, 248].

Ҷумлаҳои саволии боло ба маънои «кордор нашав», «корат набошад», «дахолат накунед!» омадаанд. Ба чунин маъно доро будани ҷумлаҳои саволӣ тавассути ҷумлаҳои баъдина равшан гардидаанд.

б) Қолаби ҷумлаҳои саволие, ки пурсишҷонишини «чӣ» баъд аз ҳиссаҳои номии нутқ ё пеш аз он дар вазифаи хабар омадааст, асосан ба манъи амале далолат карда, муродифи ҷумлаҳои гуруҳи «а» (ҷумлаҳои болоӣ) мебошанд:

–»Корат чӣ ба ҳамонҳо?» Чӣ кор карданду чӣ кор накарданд ба ту чӣ? Одами содда, хап кори худатро карда гард. **Ба ту чӣ, фикр накун,** хобат баҳузур мебарад. **Чӣ даркор фикри бисёр?!**

– Фикр накун! Ба гуфтан осон [10, 58];

– Имрӯз чӣ қадар мечинед?

– Ба ту чӣ?! [14, 201].

Ҷумлаҳои «Корат чӣ ба ҳамонҳо?»... «Ба ту чӣ», «Чӣ даркор фикри бисёр?!» ба маънои «Корат набошад», «Кордор нашав», «Фикри бисёр кардан лозим нест», «Кори ту набошад» корбаст шудаанд. Ҷумлаҳои мазкур бо оҳанги панду насиҳат ва таъкид маънои манъкуниро ифода кардаанд.

в) Қолаби дигари ҷумлаҳои водоркунанда, ки дар он пурсишҷонишини «чӣ» ҳамчун муродифи «чаро», «барои чӣ» пеш аз феълҳои замони ҳозира-ояндаю гузашта омадааст, ба маънои амру фармон ва манъкунӣ далолат кардаанд: –Рафиқон, мағал накунед, якта-якта баромада гап занед. Мурод, **ту чӣ шавқун мекунӣ?**[12, 80], **Ӯ, ту чӣ истодӣ?** Ҳама рафтанд. Билетёр: Иштироккунандагони тамошо бошед, **дар зал чӣ кор мекунед?** [19, 37].

Ҷумлаҳои саволии боло аз ҷиҳати маъно ба қолаби ҷумлаҳои амрии «Мурод, ту шавқун накун!», «Ту ҳам рав!», «Дар зал истодан мумкин нест, рав» баробар аст.

г) Ҷумлаҳои саволии водоркунандае, ки дар онҳо пурсишҷонишини «чӣ» ҳамчун ҳиссачаи саволӣ омада, хоҳишу талаби омиронаи гӯяндаро ифода мекунанд:

–Дилбар! Салом! Ака, ба Ҳодӣ акам ним коса угрои турушакак овардам.

Шодӣ. **Барои ман чӣ.** Ҷони ширин?[20, 45]. Ҷумлаи боло муродифи ҷумлаи амрии «Барои ман ҳам биёр!» мебошад.

ғ) Қолаби ҷумлаҳои саволии водоркунандае, ки дар он ҳиссачаи саволии «чӣ» баъд аз феъл-аорист омадааст, водоркуниро бо оҳанги хоҳишу илтимос ва таклиф ифода карда метавонад: –Бисёр хуб, ин тавр бошад, аз номи ман ба вай **як хат нависед–чӣ?** [1, 81];

Канӣ, ошно, ҳамин таклифро, барои таҷриба, ҳозир **худи ту ба ҷо оварӣ–чӣ?** [1, 18].

д) Қолаби ҷумлаҳои саволие, ки дар он пурсишҷонишини «чӣ» пеш аз феъли «гуфтан» дар шахси якуми замони гузаштаи оддӣ омадааст, бо нияти такрор накардани ҷумлаи амрии гуфташуда ҳамчун муродифи ҷумлаи амрии пешина оварда мешавад. Дар як маврид феъли «гуфтан» ҳатман дар шахси якуми замони гузаштаи оддӣ меояд: –Хез, рафта об биёр! –Ӯ гӯё нашунида бошад, аз ҷояш намеҷунбад.

–Ҳой. **Ман ба ту чӣ гуфтам?!**[22, 98]

е) Дар қолаби ҷумлаҳои саволие, ки дар он пурсишҷонишини «чӣ» бо ҷонишини шартии «ин қадар»ва калимаи қадар таркиби саволиро ташкил додаанд, якҷоя пеш аз феълҳои ҳозира-оянда омадаанд, маънои манъкунӣ зикр меёбад ва он бо оҳанги эътирозу норозигӣ ифода мешавад:

–Ту чӣ ин қадар гап мезанӣ? Рӯзё дер шуд [15, 90].

–Ту чӣ ин қадар дилтангӣ мекунӣ? –Бепарво шудан лозим аст [16, 54].

ё) Ҷумлаҳои саволии таркибан устувори **«Чӣ гап?», «Чӣ хизмат?», «Чӣ мехоҳед?», «Чӣ гап дорӣ?»** то андозае тобиши водоркунӣ доранд ва шунавандаро водор менамоянд, ки хоҳишу иддаояшонро арза кунанд. Аз ин рӯ, ҷумлаҳои мазкур аз ҷиҳати маъно ба ҷумлаҳои амрии «хоҳишатро» (гапатро, мақсадатро) гӯй! ҳаммаъно мебошад.

ж) Дар қолаби ҷумлаҳои саволие, ки ҷузъи аввали хабар бо калимаи «кор» ва бандакҷонишинҳои шахси дуюму сеюми танҳою ҷамъ ифода шудааст, ифодаи манъкунию эътироз мушоҳида мегардад. Яъне гӯянда бо ин навъ ҷумлаҳо шунавандаро водор менамояд, ки ба ин ё он кору амали шахс далолат накунад: **Ба хондани ман корат-чӣ?**[11, 38]; Ба омадану наомадани вай коратон-чӣ? [17, 62]; Кор кунад, барои худаш кор мекунад. **Коратон – чӣ?** [21,114].

з) Тобишҳои эҳсосии водоркунӣ – таъкиду инкори амрӣ дар ҷумлаҳои зер тавассути ҷумлаи мураккаби тобеъ ва муносибати хилофии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав сурат мегиранд. Дар ҷумлаи мазкур барои ифодаи тобишҳои эҳсосии водоркунӣ ҷонишинҳои саволии чӣ, интонатсия ва шакли замони ҳозираи аористи феълҳои»нишинӣ», «дорӣ» ва ҷвоишини саволии «чаро», феъли таркибии «боядат озард» мавқеи намоён доранд [8, 17].

Чӣ нишинӣ бад-ин ҷаҳон ҳамвор,
Ки ҳама кори ӯ на ҳамвор аст? [8, 17].

Андуҳи андешаро дароз чӣ дорӣ?
Давлати ту худ ҳамон кунад, ки бибояд [8, 17].

Аз дӯст ба ҳар чиз чаро боядат озард?
К-ин чунин бошад: гаҳ шодию гаҳ дард! [8, 17]

Дар мисолҳои боло ҷумлаҳои саволии чӣ «нишини?» (ба маънои нашин), «дароз чӣ дорӣ?» (дароз мадор), «чаро боядат озард?» (набоядат озард ба маънои таъкиди инкор ва водоркунӣ ба тарки ҳолату амал ба таври маслиҳат ё пандунасиҳат корбаст шуданд [8, 17].

а) Ҷумлаҳои саволӣ бо пурсишҷонишинҳои «чаро», «барои чӣ» низ дар ифодаи водоркунӣ ба кор бурда мешаванд. Оҳанги водоркунӣ дар ин навъ ҷумлаҳо то андозае қатъитар аст ва бо тобишҳои шӯрондану таҳрик кардан ифода мешаванд: а) Чаро ту ба мактубҳои вай ҷавоб наменависӣ? [21, 285]; **Чаро хомӯшӣ? Чаро гап намезанӣ?** [19, 54]. Ҷумлаҳои мазкур ба маънои «Ба мактубҳои вай ҷавоб навис! (ҷавоб навиштан лозим)», «Гап зан!»ба кор рафтааст. Бояд хотирнишон намуд, ки хабари ҷумлаҳои саволии мазкур одатан дар шакли инкорӣ меоянд.

Тобишҳои маъноии шӯрондану таҳрик кардан бо ёрии алоқаи маъноии тарафайни ҷумлаҳои пешина ё баъдина равшан мегардад:

– Ин тавр бошад, чаро ту аз дари эшон намеравӣ? Ҳанӯз умедворӣ, ки рӯзе эшон туро хонадомод мекунад?

–Чӣ умедворӣ?... Магар эшон ба ман духтар медиҳад?

–Набошад,**чаро хизматашро мекунӣ**, магар туро ба дари ӯ баста мондаанд? [17, 345].

Дар ҷумлаҳои саволии боло пурсанда шунавандаро (мусоҳибро) ба шӯр оварда (шӯронда) водор намуда истодааст, ки даргоҳи эшонро тарк кунад.

б) Феъли инкории «набошад» функсияи худро тағйир дода, ҳамчун калимаи модалӣ дар аввали ҷумлаҳои саволӣ (пеш аз пурсишҷонишини «чаро», «барои чӣ» омада, оҳанги водоркуниро қатъию пуркувват мегардонад.

– Ҳоло чӣ?

– Ҳоло ҳам.

– **Набошад, чаро адаби ӯро намедиҳӣ?**[16 42];

– Набошад, чаро гап намезанӣ? [15, 72].

в) Калимаи «пас» низ барои пуркувват кардани оҳанги водоркунӣ кумак мерасонад ва он ҳам одатан пеш аз ҷумлаи саволӣ меояд:

– Ҳеч кас аҳаммият намедиҳад.

– Пас, чаро Шумо хомӯш мегардед? [15, 86].

г) Баъзан бо нияти рангину пуртаъсир ифода кардани оҳанги гуфтору водоркунӣ ҷумлаҳои саволии мазкур паси ҳамдигар меоянд ва дар ҷумлаи охир оҳанги водоркунӣ равшантарифода меёбад: Пас, чаро онҳо ин қадар озоду авлиё дар назди шумо? Чаро ин қадар эрка кардед, «ҳа» гӯянд, «ма» мегӯед? Барои чӣ дасти онҳоро нигоҳ намедоред? [10, 91].

ғ) Баъзан дар ҷумлаҳои саволии мазкур тобишҳои тасвирию қиёсӣ ё ташбеҳӣ мазмуни умумии ҷумларо рангинтар мекунанд:

–Шодӣ. **Чаро кунда барин шах шуда мондӣ? Ба зону афт, узр хоҳ, девона** [20, 84].

д) Ҷумлаҳои мазкур гоҳо бо оҳанги таъкид низ сурат мегиранд:

–Эшон, Шомаҳмад, **ту барои чӣ хапу хомӯш?**

–Шомаҳмад: Ман ҳеч чиз гуфта наметавонам, тақсир, ақлам ҳайрон [29, 91].

е) Дар ҷумлаҳои саволии мазкур гоҳо пурсишҷонишини «чӣ» вазифаи пурсишҷонишини «чаро», «барои чӣ»-ро адо менамояд:

–...ақлам ҳайрон, Мулло Раҳматҷон: Чӣ ҳайрон мешавӣ? [19, 94].

4. Ҷумлаҳои саволӣ бо пурсишҷонишини»кай» низ дар ифодаи водоркунию таҳрик кардан, шӯронидан мавриди истифода қарор доранд. Дар ин маврид пурсишҷонишини «кай» бо пешоянди «то»таркиби саволиро ташкил медиҳанд:

– Ҳамин саволро ба раис надодед?

– Не, рӯям нашуд.

– Додан даркор буд, канӣ, чӣ ҷавоб медод.

То кай мулоҳиза карда мегардед? Айби худаш ҳамааш [10, 86].

– То кай, чашмаки ман, чашмаки ту карда менишинем? Биё як ғазал хон ва ё нақле гӯй [1, 132].

Дар ин навъ ҷумлаҳо баробари ифодаи водоркунӣ тобишҳои эътирозу норозигӣ ва тасаллодиҳӣ низ мушоҳида мегардад.

5. Дар қолаби ҷумлаҳои саволие, ки бо пурсишҷонишини «канӣ» («ку») сурат гирифтаанд, тобишу маъноҳои водоркунӣ ифода мешавад. Дар ин навъи ҷумлаҳо тобиши талабкунӣ (талаб кардан, талабот) ифода мегардад:

– Росташро гӯям, ин хел корро виҷдонам асло қабул намекунад. Одами раҳмдил, ки ҳастам, хайр биё, мушкилатро осон кунем. Худо худаш гуноҳамро мебахшад. **Канӣ хатат?**[20, 27]. Қосим ӯро такон дода таҳдид мекард:

– Канӣ писарат?![20, 166].

Ҷумлаҳои саволии боло ба маънои талабкунӣ: Хататро деҳ!; Писаратро ёфта деҳ! истифода шудаанд.

6.Феъли «гуфтан» дар шакли инкорӣ, пас аз ҷумлаҳои саволӣ омада, бо ёрии интонатсия оҳанги хоҳишу талаботро пуркувват мекунад:

– Ба фоидаи кӣ, намегӯед?

– Намедонам [13, 53].

– Онҳо аз сафар кай бармегарданд, намегӯед? [10, 154].

7. Ҷумлаҳои саволии ҷонишинӣ дар қолаби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ таркиб ёфта, маъно ва тобишҳои водоркуниро ифода мекунанд. Дар ин маврид ҷумлаҳои саволӣ ҳамчун сарчумла бо ҷумлаи пайрави шартӣ сурат гирифта ва пас аз ҷумлаи пайрав ҷойгир мешаванд:

–Арвоҳ!

–Арвоҳ бошед, **дар мактаб чӣ кор мекунед?**[21, 116]. **Ҷой надошта бошед, ба куҷо меравед?**(Монед дар ҳамин ҷо! [21, 218]. Туро ба он тӯй таклиф накарда бошанд, **чаро меравӣ** (нарав)[11, 52].

Дар ҷумлаҳои саволии боло тобишҳои маъноии амру хоҳишу панддиҳӣ ва таъкид ба назар мерасанд.

Дар охир бояд хотирнишон намуд, ки мақсади водоркунӣ вобаста ба мавриди (ситуатсия) нутқ, бо ҳамаи он ҷумлаҳои саволие, ки бо пурсишҷонишинҳо сурат гирифтаанд, ифода мешавад. Махсусан, ҷумлаҳои

саволие, ки бо пурсишҷонишини «чӣ» таркиб ёфтаанд, хеле серистеъмол буда, қолабу вариантҳои гуногун доранд. Ҷумлаҳои саволии водоркунанда ҳамчун муродифиҷумлаи амрӣ ба кор рафтаанд ва фарқашон аз ҷумлаи амрӣ дар он аст, ки онҳо бо оҳанги нарму гӯшрас ва хушоҳангу рангин ифода гардида, яке аз омилҳои фасоҳату салосати сухан ба назар мерасанд.

КИТОБНОМА

1. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷилди 4 / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашр.давтоҷ, 1961. – 350 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1986. – Ҷ. 2. – 371 с.
3. Грамматика русского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 2. – 702 с.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик: Синтаксис. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филология, мактабҳои олӣ. – Душанбе: Маориф, 1964. – Қ. 2. – 341 с.
5. Кӯҳзод, У. Тақвими роҳгум. У. Кӯҳзод. Повестҳо, ҳикояҳо, ришханд, мақолаҳо. – Душанбе: Адиб, 1989. – 336 с.
6. Қаҳҳорӣ, А. Таркиш: Пъесаҳо. / А. Қаҳҳорӣ. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 190 с.
7. Қиёмов, Ш. Аз бало ҳазар: Ш. Қиёмов. Маҷмуаи драмаҳо. – Душанбе: Адиб, 1987. – 175 с.
8. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб. / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 349 с.
9. Мирзоев, К. Ситораи умед. / К. Мирзоев. Повесть. // Садои Шарқ. – 1978. – № 9. – С. 26–76.
10. Муҳаммадиев, М. Сози Мунаввар. М. / Муҳаммадиев. Ҳикояҳо. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 275 с.
11. Ниёзӣ, Ф. Ҳар беша гумон мабар, ки холист. / Ф. Ниёзӣ. Роман. – Душанбе: Ирфон. – 525 с.
12. Руднев, А. Г. Синтаксис современного русского языка. А. Г. Руднев. – М.: Высш. шк., 1963. – 364 с.
13. Сёрль, Дж. Р. Косвенные речевые акты / Дж. Р. Сёрль // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – С. 195–222.
14. Собирҷонов, С. Вижагиҳои сохторию маъноии баъзе ҷумлаҳои мураккаб ва навъҳои он дар осори Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ / С. Собирҷонов // Суханшиносӣ. – 2024. – № 2 (46). – С. 7–22.
15. Современный русский литературный язык. – Л.: Просвещение, 1988. – 671 с.
16. Толис, С. Повест ва ҳикояҳо. / П. Толис. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 567 с.
17. Турсун, С. Аз субҳ то шом. / С. Турсун. Ҳикояҳо. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 191 с.
18. Турсун, С. Суқути қуллаҳо. / С. Турсун. Повесть. Ҳикояҳо. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 205 с.
19. Улуғзода, С. Мунтахабот: Навобод С. Улуғзода. Навобод. – Душанбе: Ирфон, 1962. – Ҷ. 2. – 481 с.
20. Улуғзода, С. Субҳи ҷавонии мо. / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1967. – Ҷ. 1. – 377 с.
21. Ҷалил, Р. Ҳикояҳо / Р. Ҷалил. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ., 1968. – 399 с.
22. Ҷалил, Р. Шӯроб / Р. Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1967. – Ҷ. 1. – 288 с.
23. Ҷалил, Р. Шӯроб / Р. Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1967. – Ҷ. 2. – 476 с.

СОХТОР ВА ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ЯК НАВЪИ ҶУМЛАИ САВОЛИИ ВОДОРКУНАНДА

Ҷумлаҳои саволии водоркунанда як навъи омӯхтанашудаи ҷумлаҳои саволии забони адабии тоҷикӣ ба шумор меравад. Дар китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ҷумлаҳои саволӣ вобаста ба вазифаи мубодилавиашон ба се навъ (хосса, риторикӣ, водоркунанда) ҷудо карда шудааст, аммо дар бобати ҷумлаи саволии водоркунанда маълумоти дақиқ нест. Бо дарназардошти чунин ҳолат муаллифи мақола дар асоси маводу

далелҳои зиёде моҳият, вазифа, хелҳои сохторӣ ва тобишҳои маънои водоркуниро дар мақолаи мазкур таҳлилу баррасӣ намудааст.

Мутобиқи таснифоти муаллиф ҷумлаҳои мазкур аз рӯи қолабу тарзҳои ифодаашон ба ду гуруҳи калон ҷудо мешаванд: 1. Ҷумлаҳои саволии водоркунандаи бо пурсишҷонишинҳо суратгирифта. 2. Ҷумлаҳои саволии водоркунандаи бе калимаҳои саволӣ таркибёфта.

Дар ин мақола танҳо гуруҳи якуми ҷумлаҳои саволии мазкур мавриди таҳқиқу таҳлил қарор гирифтааст.

Дар бобати таснифи навъҳои водоркунӣ ақидаю мушоҳидаи тадқиқгарон як хел нест. Аксари муаллифони китобҳои дарсӣ водоркуниро ба хоҳишу фармон ҷудо мекунанд. Муаллифи мақола дар асоси далелу мисолҳои гирдовардааш тобишҳои иловагии водоркуниро ба амру манъкунӣ, панду ташвиқот, таъкид, радкунӣ ва хоҳиш ҷудо кардааст.

Дар мақола ҳамчунин дар қолабҳои гуногуни ҷумлаҳои содаю мураккаб сурат гирифтани ҷумлаи саволии водоркунанда мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар қолабҳои гуногуни ҷумлаҳо сурат гирифтани ҷумлаи саволии водоркунанда нақши ҷонишинҳои саволӣ ва сохту шаклҳои гуногуни замонии феъл баррасӣ шудааст.

Калидвожаҳо: *ҷумла, ҷумлаи саволии водоркунанда, пурсишҷонишинҳо, оҳанг (интонатсия), феъл, шаклҳои замонии феъл, қолаб, манъкунӣ, хоҳиш, панду ташвиқот.*

СТРУКТУРА И СМЫСЛОВЫЕ ОТТЕНКИ ОДНОГО ТИПА ПОБУДИТЕЛЬНОГО ВОПРОСИТЕЛЬНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Побудительные вопросительные предложения считаются одним из малоизученных типов вопросительных предложений таджикского литературного языка. В книге «Грамматика современного таджикского литературного языка» вопросительные предложения по их коммуникативной функции подразделяются на три вида: собственно-вопросительные, риторические и побудительные предложения, однако о побудительном вопросительном предложении приводятся недостаточно точные сведения. Учитывая данное обстоятельство, автор статьи на основе многочисленных материалов и фактов анализирует и рассматривает сущность, функции, структурные типы и смысловые оттенки побуждения.

Согласно классификации автора, данные предложения по своей модели и способу выражения делятся на две большие группы: 1) побудительные вопросительные предложения, образованные с помощью вопросительных местоимений; 2) побудительные вопросительные предложения, сформированные без вопросительных слов.

В данной статье исследуется и анализируется только первая группа указанных предложений. Мнения исследователей относительно классификации побудительных вопросительных предложений отличаются друг от друга. Большинство авторов учебников деля само понятие «побудить» на просьбу и приказ. Автор статьи на основе собранных фактов и примеров выделяет дополнительные смысловые оттенки побуждения: приказ и запрет, наставление и поощрение, подчёркивание, отрицание и просьбу.

В статье также рассматривается употребление побудительных вопросительных предложений в различных моделях простых и сложных предложений. Анализируется роль вопросительных местоимений, а также различных временных форм глагола в образовании побудительных вопросительных предложений.

Ключевые слова: *предложение. побудительное вопросительное предложение. вопросительные местоимения. интонация. глагол. временные формы глагола, структурная модель, запрет, просьба, наставление, поощрение.*

STRUCTURE AND SEMANTIC NUANCES OF ONE TYPE OF IMPERATIVE-INTERROGATIVE SENTENCE

Imperative-interrogative sentences are considered one of the least studied types of interrogative sentences in the Tajik literary language. In "Grammar of the Modern Tajik Literary Language", interrogative sentences are classified according to their communicative function into three types: genuine interrogative sentences, rhetorical interrogative sentences, and imperative-interrogative sentences. However, the information provided concerning imperative-interrogative sentences is insufficiently precise. In view of this circumstance, the author of the present article, drawing on extensive linguistic materials and empirical data, examines the nature, functions, structural types, and semantic nuances of inducement expressed through such constructions.

According to the author's classification, these sentences are divided, in terms of their structural patterns and means of expression, into two major groups: 1) imperative-interrogative sentences formed with the use of interrogative pronouns; and 2) imperative-interrogative sentences formed without interrogative words.

The present article focuses exclusively on the first of these groups. Scholars have expressed differing views regarding the classification of imperative-interrogative sentences. Most textbook authors divide the general notion of "inducement" into two principal meanings: request and command. However, based on the linguistic material and examples collected, the author identifies additional semantic nuances of inducement, including command and prohibition, admonition and encouragement, emphasis, negation, and request.

The article also examines the use of imperative-interrogative sentences in various structural patterns of simple and complex sentences. Particular attention is given to the role of interrogative pronouns, as well as to different tense forms of the verb, in the formation of imperative-interrogative sentences.

Keywords*: sentence, imperative-interrogative sentence, interrogative pronouns, intonation, verb, tense forms of the verb, structural pattern, prohibition, request, admonition, encouragement.*

Маълумот дар бораи муаллифон: Собирҷонов Солеҳҷон – н.и.ф., ходими пешбари илмии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, АМИТ; **Нишонӣ:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел: (+992) 907-907-003.E-mail; solehjon47@mail.ru

Сведения об авторах: Собирджонов Солехджон – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка и литературы имени А. Рудаки Национальной академии наук Таджикистана. **Адрес:** Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21. **Тел.:** (+992) 907-907-003; **E-mail:** solehjon47@mail.ru

Information about the authors: Sobirjonov Solehjon – Candidate of Philological Sciences (PhD in Philology), Leading research fellow at the Institute of Language and Literature named after Abuabdulloh Rudaki, Nationa Academy of Sciences of Tajikistan. **Address:** 21 Rudaki Avenue, Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan. **Tel.:** (+992) 907-907-003; **E-mail:** Solehjon47@mail.ru

ТДУ: 81'367.63+81'42

ТАҲАВВУЛИ ТАЪРИХИЮ СЕМАНТИКИИ ВОЖАИ «КИ/КӢ» ДАР ОСОРИ ХАТТИИ ПОРСИИ СОСОНӢ ВА ЯК МАТНИ ТАРҶУМАИ КУҲАНИ ФОРСӢ-ТОҶИКӢ

Умедҷон Саъдуллозода
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Забони ноби тоҷикӣ яке аз забонҳои куҳани эронӣ маҳсуб меёбад. Ин забон чун яке аз забонҳои қадимтарини ориёӣ дар масири таърих ташаккулу таҳаввул ёфта, дар тули ҳазорсолаи пешин тавонистааст, ки неруи худро чун забони куҳану мондагор муаррифӣ намояд. Тамоми осори эҷодшудаи илмию таърихӣ ва адабию бадеии мансуб ба минтақаҳои гуногуни Машриқзамин далели онанд, ки забони тоҷикӣ дар раванди тамоми аҳодиси сиёсию иҷтимоӣ ва фарҳангию иқтисодӣ бархӯрд намудааст, вале дар баробари ҳамаи ин ҳаводис забони тоҷикӣ боз ҳам нерумандтар гардида, барои халқиятҳои гуногун чун забони расмии давлатӣ, коргузорӣ, муошират ва илму адабиёт хизмат намудааст.

Ҳадаф дар ин мақола баррасии ҷонишини саволии **«кӣ»** ва пайвандаки **«ки»** дар тарҷумаи форсӣ-тоҷикии «Қуръони Қудс» ва мутуни форсии миёна аст.

«Ба сурати куллӣ, тарҷумаҳои Қуръон ҳамчунон, ки аз назари таърихи тарҷума аҳаммияти вижае доранд, аз лиҳози таърихи забон ва сайри таҳаввули он низ қобили аҳаммият мебошанд. Онҳо манбаи фарогире барои шинохти ҳолати сохторӣ ва корбурдии забони форсии тоҷикӣ дар давраи оғозини таҳаввули он ва низ сарчашмае барои шинохти вижагиҳои диалектологии гуфтори минтақае ба шумор мераванд, ки ин асар дар муҳити он эҷод шудааст. Мутарҷимон ба далели эътиқодоти динии худ саъйи зиёд доштаанд, то дурусттарин мафҳуми каломи худовандиро бо беҳтарин шева ба ҳамзабонони худ интиқол диҳанд» [11, с. 48].

Муҳаққиқ Алии Равоқӣ бо нусхаи «Қуръони Қудс» соли 1360 ш. [1981 м.] ошно гардида, дар зарфи се сол матнро таҳия месозад. Ҳосили ин кӯшиш, ки тасҳеҳу таҳияи матнро бо муқаддимае муфассал ба бор овард, соли 1364 ш. [1985 м.] аз сӯйи Муассисаи фарҳангии Шаҳиди Равоқӣ бо номи «Қуръони Қудс – куҳантарин баргардони Қуръон ба форсӣ» ба нашр расидааст.

Донишманди аврупоӣ Жилбер Лазар доир ба ин асари таърихӣ ва динӣ чунин ибрози андеша намудааст: «Гӯйиши ҷануб дар матнҳое ба дасти мо расидааст, ки бо бархе аз онҳо аз беш аз як садаи пеш ба хубӣ ошноем, аммо далолати гӯйишии ин мутун дер замоне ношинохта мондааст. Мурод матнҳои куҳани форсӣ-яҳудӣ аст, ки бештари онҳоро тарҷумаҳо ва тафсирҳои китоби муқаддас ташкил медиҳад. Ин санад, ки аз назари забоншиносӣ аҳаммияте бемонанд дорад, тарҷумае аз Қуръон аст, ки Алии Равоқӣ нусхаи хаттии мунҳасир ба фард ва ноқиси онро дар китобхонаи Устони Қудси Разавӣ кашф карда ва сипас, дар ду ҷилди нафис бо унвони «Қуръони Қудс» ба чоп расондааст. Ин матн, ки вижагиҳои гӯйишии фаровоне дорад, ба эҳтимоли қавӣ, дар Сиистон ё дар ноҳияе наздик ба он навишта шудааст ва имкон дорад мутааллиқ ба қарни панҷум ва шашуми ҳ.қ. бошад» [3, с. 222].

Алии Равоқӣ ҷойи дигар илова мекунад, ки: «Дар ин бахш масъалаи мазкур дар самтҳои ҳамсониҳои вожаӣ, ҳамгуниҳои овоӣ ва ҳаммонандиҳои сохторӣ баррасӣ ёфтааст. Дар маҷмуъ, мусаҳҳеҳ кӯшида, то дар ин мабҳас

забони тарҷумаро бо забони форсии миёна пайванд бидиҳад. Аз баррасиҳои мусаҳҳеҳ, агарчи бо эҳтиёт матолибро арза медорад, пайдост, ки ӯ бар муаррифии нусха чун куҳантарин матни мутарҷам тамоюл намудааст» [6, с. 112].

Ҷонишини саволии **«кӣ»** ва пайвандаки **«ки»** дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» чунин баён гардидааст:

Ҷонишини **«кӣ»** нисбат ба шахс кор фармуда мешавад ва дорои хусусиятҳои зерин мебошад:

а) суффикси ҷамъбандӣ қабул мекунад: киҳо?;

б) бандаки хабарӣ қабул мекунад: киҳоанд?;

в) дар таркибҳои изофӣ одатан ҳамчун ҷузъи дуюм меояд: ...киро? [2, с. 164].

Пайвандаки **«ки»** сермаъно ва сервазифа буда, ба воситаи он ҳамаи ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла тобеъ шуда метавонад [2, с. 318].

Муҳаммад Ҳасандӯст дар иттико бар «Фарҳанги паҳлавӣ»-и Павел Ҳорн се шакли **«ки // кӣ (که)»**-ро чунин шарҳ додааст:

1.**که (ki)** (аз адвоти пурсиш) «чи касе?, кадом кас?». **کی (kē)** «чи касе?, кадом кас?», форсии миёна: **kē** (замири пурсишӣ) «кӣ?», (мавсул) «ки» > эронии бостон ***kahya** (ҳолати изофӣ, дар шумори муфрад), аз ***ka-** (замири пурсишӣ) «ки?» (замири мубҳам) «касе, одаме», авестоӣ: **ka-** (музаккар), **kā-** (муаннас), **kay-** (муаннас) (замири пурсишӣ) «кӣ?, чӣ касе?», (замири мубҳам) «касе, одаме». Форсии бостон: **ka-** (замири пурсишӣ) «кӣ?, чӣ касе?», (замири мубҳам) «касе, шахсе, одаме», **kaš-čiy** (як) касе. Форсии миёнаи турфонӣ ва портӣ: **ky (kē)** «кӣ?, чӣ касе?, ки, касе ки» [ниг.: 5, с. 2312-2313].

2. **که (ki)** (мавсул) «кас, касе ки», **کی (kē, ki)**. Форсии миёна: «кӣ, кас, ба кӣ» марбут аст. Монанди луғати англисӣ: **who** «кӣ?, чӣ касе» ва **who** «кӣ, кӣ ӯ». Форсии миёнаи турфонӣ ва портӣ: **ky (kē)** (мавсул) «кӣ, кас [5, с. 2313].

3. **که (ki)** (ҳарфи рабт), **کی (ki)**. Форсии миёна: **ka** «вақте ки, агар, он гоҳ ки». Англисӣ: **when**, олмонӣ: **wann** «кӣ?, чӣ вақт?; агар, вақте ки». Форсии миёнаи турфонӣ **k', q', k-, q-** [**ka**], сакоӣ: **ka** «агар, ҳар гоҳ» **(<*kadā)** [5, с. 2314].

Бо таваҷҷуҳ ба андешаҳои зикршуда метавон гуфт, ки ҷонишини саволии «кӣ», ҷонишини энклитикии «касе» ва пайвандаки тобеъкунандаи «ки» ва ҳамчунин пурсишҷонишини «чӣ», пайвандаки тобеъкунандаи «чи» аз як реша сарчашма мегиранд: ***kahya- > kē- > ki- > ka-(که \ کی); *čahya > čī- , či- > (چه)**.

Забоншиносон П.Н. Хонларӣ, Д. Саймиддинов, А. Ҳасанзода, З. Қӯрғонов, М. Абулқосимӣ, Ҳ.Виллямс ва М. Рошид перомуни ин масъала чунин ибрози андеша намудаанд: «Муҳимтарин ва маъмултарини он ҳамчун пайвандак (ки), ҷонишини саволӣ (кӣ) ва ҳиссача (-ки) истифода шуданаш мебошад, ки дар дастурҳои забони тоҷикӣ қайд гардидааст. Дар оғози ташаккули давраи нави забони тоҷикӣ суратҳои гуногуни вожаи мазкур ба хатти арабиасоси форсӣ, ки собиқаи ҳазорсола дорад, ҳамгун (کٔ) забт мешуд» [12, с. 406]. Донишманди маъруф П. Н. Хонларӣ робита ба ин назар чунин ибрози андеша намудааст: «Ба ин маънӣ, ки дар як нусхаи куҳан ҳама ҷо сурати воҳидеро барои нишон додани ҳар се калима **(kē, kū ва ka)** ба кор бурдаанд ва ҷойи дигар сурати воҳиди дигарро» [13, с. 103-104; 12, с. 406]. Ҷойи дигар меафзояд, ки «Ҳарчанд ин унсур дорои сурати ягонаи навишторӣ аст, аммо мушоҳидаи сангнавиштаҳои аҳди бостон ва осори давраи миёнаи инкишофи забони тоҷикӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки он дар ин сарчашмаҳо ба гунаҳои мухталиф забт шудааст. Дучоршавии он ба гунаҳои **hya, yō, tya** ва **ka** дар заминаи маводи аҳди бостон чунин андешаро боз ҳам қотеъ мекунад» [13, с. 103-104]. Донишманди варзида Д. Саймиддинов дар

таҳқиқи пайвандакҳои тобеъкунандаи форсии бостон чунин навиштааст: «Пайвандакҳои тобеъкунанда дар форсии бостон мисли забони авестоӣ аз ҷонишинҳои нисбӣ бо анҷомаҳои ҳолатҳо аз ин ҷонишинҳо шакл гирифтаанд, ки тартиби онҳо чунин аст: **hy - < ha- ya, ty < ta- taya,** яъне асоси ҷонишинҳо бо иловаи асоси дигари ҷонишин уа-: **ha+ya > haya, ta+ya > taya,** аммо дар имлои хатти мехӣ: **hya, tya**» [13, с. 104; 10, с. 73]. Донишманди мазкур ду гуна навишти пайвандаки мазкурро овардааст: **«hya (=ha+ya) «ки»:atar imā dahyāva martiya hya āgariya āha avam ubartam** «Дар ин кишварҳо марде, ки вафодор буд, ӯро хуб навохтам»… **tya (=ta+ya) «ки»: kārahya naiy azdā adava tya Bardiya avaçata**» «Мардум огоҳ набуд, ки Бардия кушта шуда»« [13, с. 104; 10, с. 73]. «Донишманд Ҳ.Виллямс доир ба тарзҳои навишти пайвандак, гунаи **yō, tyat ва kā** – ро овардааст ва ба вазифаи пайвандаки «ки» истифода шудани унсури **hya**-ро пуштибонӣ мекунад: «baga vazrka Ahuramazdā hya imām būmīm adā/Аҳурамаздо Худойи бузург (аст), касе ки ин сарзаминро офарид»« [13, с. 104; 14, с. 35]. Донишмандон А. Ҳасанзода ва З. Қӯрғонов илова мекунанд, ки «Унсури **hya** ба сурати **ī** ба давраи миёна расида, минбаъд дар давраи нав он ҳамчун бандаки изофӣ мавриди истифода қарор гирифт. Дар мисоли дуюм ин пайвандак ба гунаи **yō** пас аз ҷонишини **azəm** омадааст: «āat hē mraom azəm yō ahurō mazdā/Он гоҳ ӯро гуфтам: Ман, ки Аҳуромаздо (ам) [13, с. 104; 14, с. 359]. Дар далели дигар пайвандаки тобеъкунандаи «ки» ба шакли tyat (профессор Д.Саймиддинов бидуни **t** забт кардааст) омадааст: «mātyatmām xšnāsāti tyat adam bardyah naid ahmi/Мабодо маро бишносад, ки ман бардия нестам» [13, с. 104; 14, с. 358]. Муҳаққиқи эронӣ М. Абулқосимӣ дар шарҳи дастурии **yō** ва **yat** чунин навиштааст: «**yō** – ҳолати фоилии муфради музаккар аст аз **ya**: ки. Муодили ин калима дар форсии бостон **hya** аст. «Касраи изофа»-и форсӣ бозмондаи **hya, ya аст… yat** мавсул аст ба маънии «ки»« [13, с. 104; 1, с. 49]. Пайвандаки мазкур дар катибаҳои форсии бостон дар шаклгирии пайвандакҳои дигари тобеъкунанда нақши муҳим дорад. «Масалан, аксари ҷумлаҳои пайрави замон, макон ва монандии аҳди форсии бостон бештар бо ин пайвандак ба гунаи «**yātā < yā+tā** «то ин ки; ҳангоме ки; мисли он ки», **yāθā < yā+θā (θā < thā)** «ҳамчунон ки; он гоҳ ки; чун; ҳангоме ки; мисли он ки», **yaniy < ya+niy** «ҷое ки» [13, с. 105; 10, с. 73] сохта шудаанд. Мушоҳида мешавад, ки дар давраи баъдии инкишофи забон бо сабаби таҳаввули сохтори забон ҷойи тамоми ин пайвандакҳоро таркибҳое гирифтааст, ки кулли онҳо бо «ки» ташаккул ёфтаанд. Дар давраи бостон «kī» - и саволӣ комилан аз пайвандак ва ҳиссачаи ҳамгунаш фарқ мекард. Пурсишҷонишини «kī» дар забони авастоӣ ба сурати **ka** (дар шаклҳои сарфии гуногун) ба кор рафтааст» [13, с. 105; 8, с. 93]. Донишманди эронӣ М. Абулқосимӣ илова мекунад, ки ««kahmāi – ҳолати мафъул ило муфради музаккар аст аз ka: kī» [13, с. 105; 1, с. 48].

«Ки-که», «к-ک» ҳамчун пайвандак дар «Қуръони Қудс»

Вазифаи дастурии пайвандаки тобеъкунандаи «ки» дар қиёс ба маълумоти дар луғоту фарҳангҳо овардашуда хеле васеъ аст. «Як қисми маъною вазифаҳои грамматикии ин пайвандак дар китобҳои грамматика дарҷ гардидаанд, аммо ба назар мерасад, ки доираи маъною вазифаҳои грамматикии он то ҳанӯз ба пуррагӣ муайяну мушаххас нагардидааст. Аз мисолҳое, ки дар китобҳои грамматика оварда шудаанд, маълум мегардад, ки пайвандаки «ки» ҷумлаҳои пайрави мубтадо, хабар, муайянкунанда ва пуркунандаро ба сарҷумла тобеъ мекунанд» [15, с. 117] ва ҷойи дигар забоншинос М. Мирзоева қайд мекунад, ки «Пайвандаки «ки» яке аз пайвандакҳои сервазифаи забони тоҷикӣ буда, дар алоқамандкунии грамматикии қариб ҳамаи навъҳои ҷумлаҳои пайрав бо

сарҷумла васеъ истифода бурда мешавад. Пайвандаки ки ҷумлаҳои пайрави гуногун (замон, сабаб, шарт ва хилоф) - ро ба сарҷумла тобеъ мекунад» [4, с. 5].

Кӣ дар мутуни форсии миёна ҳамчун пайвандак ҷумлаи пайравро ба сарҷумла тобеъ мекунад ва гунаҳои мутафовитеро нишон дода, корбурди фаровон дорад. Дар тарҷумаи «Қуръони Қудс» ин пайвандак бо имлои **«ки-که»** ва ё **«к-ک»** ба кор рафтааст. Ин пайвандак ҳамвора ба сурати муодили форсии «ان-ан»-и арабӣ омадааст. Дар ин мақола қӯшиш ба харҷ дода шуд, ки гунаҳои **kū** дар форсии миёнаро бо **«ки-که»** ва **«к-ک»** дар «Қуръони Қудс» муқобила намоем:

А) Аз мавридҳое, ки дар мутуни форсии миёна **kū** ба кор мерафт ва мисолҳои зиёде дар даст дорем:

u-š guft pōrušasp kū: bē ēd mard ō ān ī narm pah wistarag bared

Пурушасп гуфт, ки: Аммо ин мардро ба он бистари нарми пӯсти гӯсфанд баред (Динкарди ҳафтум, фасли 3) [9, с. 217].

Гунаи мазкур дар тарҷумаи «Қуръони Қудс» ба сурати **«ки-که»** ва **«к-ک»** роиҷ аст. Барои намуна:

Гуфт эшонро пайғомбарашон, ки: «Нишони подшоҳӣ аст, ки орад ба шумо тобут (сандуқ),... (Бақара, 248).

...Гуфтанд эшон, к-ме яқин шанд (шаванд), к-эшон падираомадорони Худоанд: «Чанд аз гураҳе хиҷора (андак) ғалаба кард вар гураҳе фаравон ба фармони Худой... (Бақара, 249).

Б) дар форсии миёна **kū** метавонад дар оғози ҷумлаи пайрав биёяд, ки баёнгари ҳадаф ва манзур аст [1, 36]:

Āz kāmagih ma kun kūt āz dēw nē frēbēd

Озкомагӣ макун, ки-ат оздев туро нафиребад [9, с. 360].

Намуна аз «Қуръони Қудс»: *Макунед (номи) Худойро гаҳонае (дастмол-тарҷумаи нав) савгандони шуморо, ки некӣ накунед ва бинапархезед…. Худой Ашнавои Доност* (Бақара, 224).

В) Дар ҷумлаҳои пайрави исмӣ: дар форсии миёна **kū** метавонад дар оғози ҷумлаҳои пайрави исмӣ биёяд. Мисол:

Umān kāmag kū ōy ō dar ī amā frēstēh

Комаи мо(ст), ки ӯро ба дарбори мо фирист [1, с. 356].

Ин гуна дар тарҷумаи «Қуръони Қудс» ба фаровонӣ бо ҳар ду сурати «ки-که» ва «к-ک» дида мешавад:

…Бидон, к-нусрати Худой наздик аст (Бақара, 214).

...бидонед, ки Худой бад-он мекунед Биност (Бақара, 233).

Ҷонишини «Кӣ-کی»

Кӣ дар забони форсии миёна ба сифати бандакҷонишин, ҷонишини номуайянӣ ва ҷонишини саволӣ ба кор мерафтааст. **«Кӣ-کی»** дар тарҷумаи «Қуръони Қудс» ҳамвора дар баробари вожаи арабии «ман-من» барои мавридҳои зер ба кор рафтааст:

А) Ҷонишини номуайянии **кӣ**:

*...З-эшон буд, **кӣ** бигаравист ва з-эшон буд, **кӣ** кофир шуд, ар хаҳастӣ Худой козор накарданд, бе (валекин) Худой кунад он хоҳад (з-эшон буд касе, ки бигаравист...) (...ва аз онҳо касе ҳаст, ки имон оварда ва аз онҳо касе ҳаст, ки кофир шуд. Ва агар Худо мехост, бо якдигар намеҷангиданд, валекин Худо он чи мехоҳад, мекунад)* (Бақара, 253).

Кӣ кофар шаҳад, нигар андуҳгин (андуҳгин) накунад туро куфри ӯй. Бе (ба сӯйи) Эймост возомадани эшон. Огаҳ кунем эшонро бад-он карданд. Худой Доност бад-он дар гӯрҳо (Луқмон, 23).

...кӣ (агар касе) омад бад-вай панде аз Худованди ӯй воз шуд (боз монад),... (...Агар касе, ки ба вай аз ҷониби Парвардигораш панд омада бошад ва ӯ аз ин кор бозмонад,...) (Бақара, 275).

...кӣ возгардад аз шумо аз дини ӯй (худ), бимирад ӯй кофир……(касе, ки аз миёни шумо аз дини худ бозгардад, пас кофир бимирад...) (Бақара, 217).

...Кӣ бигударад (бигузарад) вар ҳадҳои Худой, эшон эшонанд ситамкорон (...касе, ки бигузарад аз ҳудуди Худо, ситамкор аст) (Бақара, 229).

...»Худой озмудори шумост ба ҷӯйе. Кӣ бишамад аз он, нест аз ман. Кӣ нахӯрад аз он то вай (пас ӯ) аз ман аст. Бе (магар) кӣ вардошт вардоштане ба дасти ӯй... («Ҳамоно Худо шуморо ба ҷӯйе озмоишкунанеда аст: касе, ки (ҳар кӣ) аз он ҷӯй биошомад, пас, (они) ман нест; ва касе, ки (ҳар кӣ) онро начашад, магар он ки ба дасти худ як каф об бардорад, пас, ӯ аз (они) ман аст»...) (Бақара, 249).

Б) Ҷонишини саволии **кӣ:**

*...**Кӣ** аст ӯй, шафоат кунад, наздики Ӯй, бе (ба ҷуз) ба фармони Ӯй?... (...**Кист** он касе, ки ҷуз ба фармони Ӯ дар пешгоҳаш шафоат кунад?)* (Бақара, 255).

***Кӣ** аст ӯй, ки авом (вом) диҳад Худойро авоме некуво, як ду кунад Он ӯйро, як духои фаровон... (**Кист** он, ки Худоро вом диҳад – вом додани нек; пас Худо онро барои ӯ дучанд, ба маротиб бисёр месозад...)* (Бақара, 245).

«Ки-كه» дар нақши бандакҷонишин пас аз ҷонишини шахсӣ

Мутарҷим ҳар гоҳ ба вожаи арабии «аллазӣ الذى/ аллазин الذين» расидааст, онро бо ҷонишини шахси сеюми танҳо / ҷамъ ва ҷонишини номуайянии **«ки-كه»** тарҷума кардааст.

*...дар он ихтилоф накарданд, дар он бе (ба ҷуз) **эшон, ки** дода шуданд,... (...ихтилоф накарданд дар он ба ҷуз онҳо, ки ба эшон дода шуд...)* (Бақара, 213).

*...аёд кунед Худойро, чунон биёмухт (биёмӯхт) шуморо **он** набудед, **ки** донистед (Худоро ёд кунед, ки он чи намедонистед, ба шумо омӯхт)* (Бақара, 239).

*Эй нанигарӣ бе (ба) **ӯй, ки** пайкор кард во Ибраҳим дар Худованд ӯй? Гуфт Ибраҳим: «Худованди ман **Ӯй** аст, **ки** зинда кунад ва бимиронад. (Оё касеро надидӣ, ки бо Иброҳим дар боби Парвардигори ӯ – дар муқобалаи он, ки Худо ба ӯ подшоҳӣ дод, мукобара кард? Чун Иброҳим гуфт: «Парвардигори ман Он аст, ки зинда мекунад ва мемиронад»...)* (Бақара, 258).

*...Ҳакуй шуд **ӯй, ки** кофир шуд... (...Мабҳут шуд ӯ, ки кофир шуд...)* (Бақара, 258).

Ҳоҷатмандонро, эшон, ки бишурда шуданд дар сабили Худой,... ((Хайрот) барои он фақирон аст, ки дар роҳи Худо банд карда шуданд,...) (Бақара, 273).

Нуктаи дигарро бояд қайд, «ки- **«ك**дар тарҷумаи «Қуръони Қудс» дар ду ҳолати дигар дида мешавад:

Нахуст дар тарҷумаи **«ман-من»** ба вазифаи ҷонишини номуайянӣ меояд ва билфосила пасоянди **«-ро»** бад-он мепайвандад.

*...Худой раҳ намояд, **киро** хоҳад бе (ба сӯйи) раҳе рост... (*Бақара, 213).

*...Худой як дуво кунад **киро** хоҳад...* (Бақара, 261).

*....Диҳад ҳикмат **киро**……..* (Бақара, 269).

*... Худой варангезад **киро** дар гӯрҳо* (Ҳаҷ(ч), 7).

... киро ҳаст метарсад аз Худой ва рӯзи он ҷаҳан ва аёд кард Худойро фаравон (Аҳзоб, 21).

Гоҳе пеш аз «ки-كه» ҷонишини ишора меояд:

...Худой диҳад подшоии ***Ӯй (Худро) киро*** *хоҳад, Худой Фарохрӯзии Доност* (Бақара, 247).

Дуюм, дар нақши пайвандак (ҳаммонанди «ки-که»), пас аз ҷонишини шахсӣ ё ишораҷонишини шахси сеюми танҳо ва ҷамъ, ки чун муодили тоҷикии вожаи арабии «аллазий الذى ва аллазийн الذين» ба кор меравад.

...Раҳ намуд Худой ***эшонро, к****-бигаравистанд...* (Бақара, 213).

Воз бираҳонем **эшонро, к**-бипархезиданд... (Марям, 72).

*...****ӯй, к****-ба дасти ӯст бастани никоҳ...* (Бақара, 237).

Эшон, к*-мемиранд аз шумо...* (Бақара, 240).

Эй нанигарӣ бе (ба) ***эшон, к****-берун шуданд аз хонҳояшон (хонаҳояшон),...* (Бақара, 243).

*...****эшон к****-аз паси эшон буданд,...* (Бақара, 253).

Эшон, к*-ме хазин кунанд молҳояшон ба шав ва рӯз,... (Онҳо, ки молҳояшонро шаб ва рӯз ҳазин (инфоқ) мекунанд...)* (Бақара, 274).

Эшон, **к-метарсанд** аз Худовандашон ба нопадидӣ (ғоибона),... (Анбиё, 49).

...Чун ***ӯй, к****-ме хазин кунад моли ӯй ба чашми диде мардумон... (...Чун ӯ, ки моли худро барои худнамоӣ ба мардум ҳазина (инфоқ) мекунад...)* (Бақара, 264).

Ё чун ***ӯй, к****-бирафт вар деҳе,... (Ё чун ӯ, ки бирафт (убур кард) бар деҳе,...)* (Бақара, 259).

Луғати форсии миёна бинобар мақоми таърихии ин забон миёни забонҳои форсии бостон ва забонҳои тоҷикӣ ва форсии нав иртиботи мустақим дорад. Мавриди зикр аст, ки иртиботи забони тоҷикӣ ва форсии нав на ба таври мустақим, балки тавассути луғати забони форсии миёна сурат мегирад.

Хулоса, тадқиқу таҳқиқи вижагиҳои луғавӣ, маъноӣ ва дастурӣ ё худ грамматикии матн нишондиҳандаи он аст, ки шаклҳои таърихии ***kahya- > kē- > ki- > ka- (که / کی)*** ва ***čahya > čī- , či- > (چه)*** дар рафти рушди таърихии забони тоҷикӣ аз шаклҳои омоморфемии ҷонишинҳои саволӣ ва пайвандакҳои тобеъкунанда зуҳур намудаанд. Падидаи мазкур далели муътамади таҳаввулоти овоӣ ва дастурии сохтори забони тоҷикӣ дар даврaҳои гуногуни таърихӣ мебошад.

КИТОБНОМА

1. Абулқосимӣ М. Таърихи мухтасари забони форсӣ / Абулқосимӣ М. – Теҳрон, 1378. – 139 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе: «Дониш», 1985. – 356 с.
3. Лазар Ж. Шаклгирии забони форсӣ. Чопи саввум./Лазар Ж.– Теҳрон: Ҳирмис, 2005. – 204 с.
4. Мирзоева М.Ҷ. Муродифоти пайвандаки «ки» бо пайвандакҳои дигари тобеъкунанда. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, № 7, Душанбе, 2021. - С. 5-9.
5. Муҳаммад Ҳасандӯст. Фарҳанги решашиносхтии забони форсӣ/Муҳаммад, Ҳасандӯст. Ҷ.4. – Теҳрон, 1393. – 2081-2955 с.
6. Насриддинов Ф. Арзишҳои адабӣ дар тарҷума ва тафосири куҳани форсӣ-тоҷикӣ./Насриддинов Ф.– Хуҷанд: Ношир, 2012. – 576 с.
7. Нимо Осифӣ. Мулоҳизоте перомуни «Қуръони Қудс». Баррасии татбиқии вижагиҳои забонии тарҷумаи «Қуръони Қудс» бо форсии миёна. // Забонҳо ва гӯишҳои эронӣ. – Теҳрон, 1400. - С. 53-57.
8. Рошид М. Занд баҳманясн / М. Рошид. – Теҳрон: Муассисаи мутолиот ва таҳқиқоти фарҳанг, 1370. – 400 с.
9. Рошид М. Динкарди ҳафтум / М. Рошид. – Теҳрон, 1389. - С. 217.
10. Саймиддинов Д. Форсии бостон / Д.Саймиддинов. – Душанбе, 2007. – 190 с.

11. Саъдуллозода У.Қ. Калимасозии пасвандӣ дар матни тарҷумаи «Қуръони Қудс»// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, № 5, Душанбе, 2025. - С. 48-54.
12. Хонларӣ П.Н. Таърихи забони форсӣ / П.Н.Хонларӣ.– Ҷ.3. – Теҳрон, 1365. – 494 с.
13. Ҳасанзода А., Қӯрғонов З. Мухтасаре аз хусуси сари таърихии вожаи «ки». // Паёми Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, № 3 (92), Хуҷанд, 2022. - С. 102-111.
14. Hudson – Williams, T. A short Grammar of old Persian. Cardiff: the university of WALES Press Boards, 1963. – 250 c.
15. Ҷумаъев М.О. Дар бораи доираи маъною вазифаи грамматикии пайвандаки тобеъкунандаи «ки» ва нақши он дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби тобеъ// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, № 9, Душанбе, 2024. - С. 117-125.

Манбаъ:

16. Қуръони Қудс. Бо кӯшиши Алии Равоқӣ. – Теҳрон: Муассисаи фарҳангии Шаҳид Равоқӣ, 1364 (Дар ду ҷилд).

ТАҲАВВУЛИ ТАЪРИХИЮ СЕМАНТИКИИ ВОЖАИ «КИ/КӢ» ДАР ОСОРИ ХАТТИИ ПОРСИИ СОСОНӢ ВА ЯК МАТНИ ТАРҶУМАИ КУҲАНИ ФОРСӢ-ТОҶИКӢ

Вижагиҳои забонии тарҷумаи «Қуръони Қудс» нишон медиҳад, ки ин матн эҳтимолан дар маҳдудаи Систон навишта шудааст. Гунаи забонии ин матн ихтилофҳои бисёре бо форсии дарӣ дорад. Дар ҳақиқат ин гуна забоне ҷуз дар мавориде ҳамчун таҳаввулоти овоӣ, ки хоси минтақае аст, ки дар онҷо ба китобат даромадааст. Дар боқии маворид шабоҳати бисёр бо форсии миёна дорад. Забони форсӣ-тоҷикӣ идомаи мантиқию таърихии забони паҳлавии сосонӣ буда, ҳамзамон ҳамчун ҳалқае миёни забони паҳлавии сосонӣ ва забони форсии дарӣ ба шумор меравад. Ҳар тағйиру таҳаввуле, ки дар ҷараёни ташаккули забони адабии форсӣ-тоҷикӣ дар сохтори луғавию дастурии он ҳанӯз дар марҳилаи оғозини он сурат гирифтааст, боиси инкишоф ва рушди низоми луғавию дастурии ин забон гардидааст.

*Тадқиқу таҳқиқи хусусиятҳои луғавӣ, маъноӣ ва грамматикии нишон медиҳанд, ки шаклҳои таърихии ***kahya- > kē- > ki- > ka-(کَه \ کی); *čahya > čī- , či- > (چه)** дар рафти инкишофи таърихии забони тоҷикӣ шаклҳои омоморфемии ҷонишинҳои саволӣ ва пайвандаҳои тобеъкунанда ба вуҷуд омадаанд, ки гувоҳи равшани таҳаввулоти овоӣ ва грамматикии сохтори забони тоҷикӣ дар давраҳои гуногуни таърихӣ мебошад.*

Калидвожаҳо: *кӣ, ки, чӣ, чи, забон, бостон, миёна, тарҷума, тоҷикӣ, форсӣ, дарӣ, вожа, ҷонишин, пайвандак, турфонӣ, портӣ.*

ИСТОРИЧЕСКАЯ И СЕМАНТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ СЛОВА «КИ/КӢ» В САСАНИДСКИХ ПЕРСИДСКИХ РУКОПИСЯХ И ДРЕВНЕПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКОМ ПЕРЕВОДНОМ ТЕКСТЕ

Лингвистические особенности перевода ««Кор'ан-е Кодс» указывают на то, что этот текст, вероятно, был написан в регионе Систан. Языковая форма этого текста имеет много различий с персидским дари. Фактически, этот язык, за исключением некоторых фонетических изменений, характерных для региона написания, имеет много общего со среднеперсидским. Персидско-таджикский язык является логическим и историческим продолжением сасанидского пехлевийского языка и одновременно считается связующим звеном между сасанидским пехлевийским языком и языком персидским дари. Каждое изменение и развитие, происходившие в процессе формирования персидско-

таджикского литературного языка в его лексико-грамматическом составе, даже на начальном этапе, привели к развитию лексико-грамматической системы этого языка.

Изучение и исследование лексических, семантических и грамматических особенностей показывает, что исторические формы ****kahya- > kē- > ki- > ka- (کی \کہ); *čahya > čī- , či- > (چہ)*** *в ходе исторического развития таджикского языка образовали омоморфные формы вопросительных местоимений и подчинительных союзов, что является ярким свидетельством фонетической и грамматической эволюции строя таджикского языка в различные исторические периоды.*

Ключевые слова: *кто, который, что, язык, древний, средний, перевод, таджикский, персидский, дари, слово, местоимение, союз, турфонский, портский.*

HISTORICAL AND SEMANTIC EVOLUTION OF THE WORD «KI/KI» IN SASANIAN PERSIAN MANUSCRIPTS AND THE OLD PERSIAN-TAJIK TRANSLATION TEXT

The linguistic features of the translation of the Qur'an-e Qods indicate that this text was likely written in the Sistan region. The linguistic form of this text differs significantly from Persian Dari. In fact, this language, with the exception of some phonetic change's characteristic of the region in which it was written, has much in common with Middle Persian. The Persian-Tajik language is a logical and historical continuation of the Sasanian Pahlavi language and is simultaneously considered a link between Sasanian Pahlavi and Persian Dari. Every change and development that occurred in the formation of the Persian-Tajik literary language in its lexical and grammatical composition, even at its initial stage, led to the development of the lexical and grammatical system of this language.

The study and research of lexical, semantic, and grammatical features reveals that the historical forms ****kahya- > kē- > ki- > ka- (کی \کہ); *čahya > čī-, či- > (چہ)*** *have, over the course of the historical development of the Tajik language, formed homomorphic forms of interrogative pronouns and subordinating conjunctions, which is clear evidence of the phonetic and grammatical evolution of the Tajik language structure over various historical periods.*

Keywords: *who, which, what, language, ancient, middle, translation, Tajik, Persian, Dari, word, pronoun, conjunction, Turfonian, Portian.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Саъдуллозода Умедҷон Қудратулло – н.и.ф., дотсенти кафедраи таърихи забон ва типологияи ДМТ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Тел. 918888832. E-mail: bejanumed@mail.ru

Сведения об авторе: Садуллозода Умеджон Кудратулло – к.ф.н., доцент кафедры истории языка и типологии ТНУ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 17. Тел. 918888832. E-mail: bejanumed@mail.ru

Information about the author: Sadullozoda Umejon Kudratullo – c.ph.s., Associate Professor, Department of Language History and Typology, TNU. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe c., Rudaki Ave. 17. Tel. 918888832. E-mail: bejanumed@mail.ru

ТДУ: 811.111

СЕМАНТИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ БЕЗЛИЧНЫХ И ИНФИНИТИВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

Зухра Мухамадиева
Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино

Изучение типов простого предложения, и в частности односоставных, является важной частью синтаксиса. Безличные предложения, как один из типов односоставных, представляют особый интерес, и их изучение становится особенно актуальным в последние десятилетия.

Теоретико-методологическую базу исследования составили фундаментальные труды отечественных и зарубежных ученых в области системно-структурного синтаксиса, сравнительно-исторического языкознания, иранистики, истории английского языка и теории семантических ролей.

Исследование базируется на следующих научных концепциях и подходах:

В области общей теории грамматики и синтаксиса простого предложения: классические положения А. Востокова о грамматическом строе [2]; концепция синтаксиса простого предложения П.А. Леканта [3]; а также системные описания современного русского языка, представленные в трудах Н.С. Валгиной, Д.Э. Розенталя и М.И. Фоминой [1].

В области истории английского языка и лингвистического шекспироведения: фундаментальное исследование шекспировской грамматики Э.Э. Абботта (E.A. Abbott); труды Ч. Барбера (C. Barber) и Н.Ф. Блейка (N.F. Blake) по истории английского языка и специфике ранненовоанглийского периода (Early Modern English) [9; 10; 11]. Эмпирической основой данного направления послужило творческое наследие В. Шекспира [6].

В области системного описания английского языка: многоаспектная концепция грамматики, изложенная в фундаментальном труде Р. Кверка, С. Гринбаума, Дж. Лича и Я. Свартвика, ставшая базой для сопоставительного анализа синтаксических структур [13].

В области иранистики и сопоставительного изучения восточных языков: грамматические концепции таджикского и персидского языков, разработанные В.С. Расторгуевой [4], Ю.А. Рубинчиком [5] и М.Ш. Шукуровым [8], что позволило выявить типологические параллели и специфические особенности иранских языков в сопоставлении с германскими и славянскими.

В области семантического синтаксиса и универсалий: теория глубоких падежей и семантических ролей Ч. Филлмора (C.J. Fillmore), послужившая методологическим инструментом для интерпретации падежных значений и синтаксических позиций в разноструктурных языках [12].

Методологическую основу работы составил комплексный лингвистический подход, включающий:

– общенаучные методы (анализ, синтез, классификация, обобщение);

– специальные лингвистические методы: сравнительно-сопоставительный метод (ведущий метод для выявления межъязыковых эквивалентов); диахронический (историко-лингвистический) метод (для анализа языка В.

Шекспира в контексте эпохи); описательный метод; метод компонентного анализа семантики и метод контекстуальной интерпретации.

Вопрос о природе односоставных предложений, включая безличные, имеет свою историю в языкознании. Сейчас выделение односоставных предложений как самостоятельного типа не вызывает сомнений. А.Х. Востоков более ста лет назад выделил безличные предложения в отдельную категорию [2, 234].

Безличные предложения – это живой и развивающийся элемент любого языка, активно используемый и вытесняющий личные конструкции. Эта тенденция соответствует общему направлению эволюции синтаксиса [3, 56].

Исследование направлено на анализ особенностей употребления безличных предложений в произведениях на английском и таджикском языках. Предполагается, что безличные конструкции являются важным средством выражения мироощущения писателей, поэтов и играют роль выразительных риторических фигур в поэтических и художественных текстах.

Исследование опирается на структурно-семантический анализ безличных и инфинитивных предложений. Материалом для анализа послужило 149 предложений (112 безличных и 37 инфинитивных), отобранных из произведений английских и таджикских авторов.

Безличные предложения отличаются разнообразием конструкций и стилистических функций. Они используются для описания различных состояний (природы, человека, чувств) и создают ощущение предопределенности и независимости от субъекта действия.

Изучение особенностей синтаксиса английского языка эпохи Возрождения представляет значительный интерес для исторической лингвистики. Пьесы Уильяма Шекспира, являясь выдающимися образцами литературного языка той эпохи, предоставляют богатый материал для анализа различных синтаксических конструкций, в том числе безличных и инфинитивных предложений. Данные конструкции, в силу своей специфики, играют важную роль в выражении определенных смыслов и создании стилистического эффекта. Актуальность исследования обусловлена необходимостью более глубокого понимания эволюции английского синтаксиса и роли отдельных конструкций в формировании литературного языка.

Безличные предложения в английском языке характеризуются отсутствием субъекта, выраженного существительным или местоимением. В качестве подлежащего часто выступает формальное местоимение «it», которое не несет смысловой нагрузки. Семантически безличные предложения могут выражать различные значения: состояния природы (It rains), физиологические ощущения (I am cold - в данном случае, используя древнюю структуру, схожую с безличной), временные отношения (It is late), а также модальные значения необходимости или возможности.

Инфинитивные предложения характеризуются наличием инфинитива в качестве главного члена предложения. Они могут выполнять различные синтаксические функции: быть подлежащим (To err is human), дополнением (I want to go), обстоятельством (He went there to see her). В контексте исторического анализа важно учитывать изменение роли и функций инфинитива в английском языке.

Для достижения цели исследования был сформирован корпус текстов, включающий ряд ключевых пьес Уильяма Шекспира: Гамлет, Макбет, Король Лир, Отелло, Ромео и Джульетта [6]. Из данного корпуса были отобраны

примеры безличных и инфинитивных предложений. Анализ проводился на основе следующих методов:

Метод сплошной выборки: для выявления всех релевантных примеров в выбранных текстах.

Метод контекстуального анализа: для определения семантики и функции предложений в конкретном контексте пьесы.

Метод сравнительного анализа: для выявления сходств и различий в использовании конструкций в разных пьесах и в сравнении с современным английским языком.

Анализ корпуса текстов позволил выявить ряд характерных особенностей безличных и инфинитивных предложений в пьесах Шекспира.

Преобладание конструкций с «it»: Наиболее распространенными являются безличные предложения с формальным подлежащим «it», выражающие состояние природы, времени, моральные оценки: «*It is a nipping and an eager air*» (Гамлет), «*It is a tale told by an idiot, full of sound and fury, signifying nothing*» (*Ин таърихи як аблаҳ аст, ки пур аз садо ва хашм аст, аммо аҳаммияте надорад. - Это история, рассказанная идиотом, полная шума и ярости, но не имеющая никакого значения*) [6, с. 34].

Выражение эмоционального состояния:

Безличные конструкции часто используются для передачи эмоционального состояния персонажей, особенно в сочетании с модальными глаголами: «*Methought I heard a voice cry 'Sleep no more*!» (*Гумон кардам, ки овозе шунидам, «Дигар хоб накун*») [7, с. 36]. Обратите внимание на архаичное употребление *methought*, которое, по сути, является безличной конструкцией, выражающей субъективное ощущение.

Более свободный порядок слов. В отличие от современного английского, в шекспировском языке порядок слов в безличных предложениях может быть более вариативным: «*Well may it sort that this portentous figure comes armed through our watch*» - (*Хуб, шояд чунин кунад, ки ин шахсияти аҷиб тавассути соати мо мусаллаҳ мешавад. - Ну, может быть, эта зловещая фигура появится вооруженной в наши часы*) [7, 45].

Инфинитивные предложения:

Широкое использование в качестве подлежащего: Инфинитивные предложения часто выполняют функцию подлежащего, подчеркивая абстрактность и обобщенность выражаемой мысли: «*To be or not to be, that is the question*» (*Будан ё набудан, ин аст савол. - Быть или не быть, вот в чем вопрос*) [7, 56].

Выражение цели и намерения: Инфинитивные обороты активно используются для выражения цели действия: «*He went to Wittenberg to study*» (*Вай барои таҳсил ба Виттенберг рафт. - Он отправился в Виттенберг учиться*) [7, 60].

Инфинитив после модальных глаголов: Наблюдается активное использование инфинитива после модальных глаголов, выражающее возможность, необходимость или долженствование: «*I am bound to speak*» (*Ман ҳатман гап мезанам. - Я обязан говорить*) [7, 67].

Анализ безличных и инфинитивных предложений в пьесах Шекспира позволяет сделать вывод о значительной роли данных конструкций в формировании выразительности и стилистического своеобразия языка автора. Безличные предложения, часто используемые для описания состояний природы и передачи эмоционального состояния персонажей, создают атмосферу трагизма

и предопределенности. Инфинитивные предложения, в свою очередь, акцентируют внимание на абстрактных понятиях и выражают цели и намерения персонажей.

Дальнейшие исследования могут быть направлены на изучение влияния безличных и инфинитивных конструкций на формирование литературного языка и их эволюцию в последующие периоды развития английского языка. Также перспективным направлением является сравнительный анализ использования данных конструкций в произведениях других авторов эпохи Возрождения.

Следующий этап нашего исследования посвящен специфике безличных и инфинитивных предложений в таджикском языке.

Безличные и инфинитивные предложения представляют собой важный аспект синтаксической системы таджикского языка. Они обладают специфическими грамматическими и семантическими характеристиками, которые позволяют выражать широкий спектр значений, связанных с субъективным восприятием, необходимостью, возможностью и другими модальными оттенками. Изучение данных конструкций позволяет углубить понимание особенностей функционирования таджикского языка и его выразительных возможностей.

Актуальность исследования определяется недостаточной разработанностью данной темы в таджикском языкознании, особенно в сопоставительном аспекте с другими иранскими языками. Целью данной статьи является выявление и анализ основных семантико-грамматических особенностей безличных и инфинитивных предложений в таджикском языке на основе анализа теоретических работ и конкретных примеров.

В таджикском языкознании, как и в общей лингвистике, безличные предложения определяются как предложения, в которых отсутствует формально выраженный субъект действия. Действие или состояние, выраженное сказуемым, не соотносится с конкретным лицом или предметом. В таджикском языке безличность может выражаться различными способами, включая использование безличных глагольных форм, модальных слов и конструкций с пассивными причастиями [8, 23].

Инфинитивные предложения – это предложения, в которых инфинитив выступает в роли главного члена предложения (сказуемого) или его части. В таджикском языке инфинитив (масдар) имеет широкую сферу применения и может выполнять различные синтаксические функции, включая функцию подлежащего, дополнения и обстоятельства [4, 123].

Для достижения поставленной цели были использованы следующие методы:

Метод описательного анализа: для выявления и описания грамматических и семантических особенностей безличных и инфинитивных предложений.

Метод контекстуального анализа: для определения значения и функции предложений в конкретных контекстах.

Метод классификации: для систематизации различных типов безличных и инфинитивных предложений в таджикском языке.

Метод примеров: для иллюстрации теоретических положений конкретными примерами из художественной литературы и других источников.

Результаты исследования и их обсуждение.

В таджикском языке на основе анализа фактического материале можно выделить следующие типы безличных предложений:

Предложения с безличными глагольными формами: Некоторые глаголы в таджикском языке имеют только безличные формы, выражающие состояние природы, физиологические ощущения или психическое состояние. Например: Борон меборад. (Идет дождь.); Дили ман бехуда месузад (Мое сердце беспричинно горит/болит).

Дар шеъри «Сукут», ки дар навъи озод гуфта шудааст, олами рӯҳи пуртуғёни шоир дар пеши назари хонанда намоён мегардад:

Сипас... Сукут, Оромии ту
Аз гулӯ нолаи ман,
Аз қалби волаи ман
Аз чокҳои он Бигардад пора-пора...
Рафта расад ба Ҳақ...

Шоир дародитарин ҳаводиси атроф образи назаррасеро кашф мекунад, дарди ҷонсӯзеро ифода месозад, ки хонанда зимни мутолиа дарди худ, орзуву омоли худро аз он дармеёбад. Аз ҷумла, сукуту оромие, ки илҳомовару таъсирпазир аст, барои ӯ лаҳзаи пурқимат ба ҳисоб меравад: Мушкил аст бар сукут намудан одат, Сукут – бо ғалаён асту ҳам сокин. Дар сукут зиставу гоҳо Онро вайрон намуда, ***дил ёбад таскин****. Сукут, Як шабе Ба ман деҳ имкон... Фармон Тошев дар шеърҳои худ, ки бо ҳиссиёти наҷиб суруда шудаанд, дар боби шеъри шоирӣ, тақдири шоирона низ фикру андешаҳои худро баён намуда, хонандаро ба фикр водор менамояд. Аз ҷумла, дар хусуси шеърнависии худ мегӯяд: Чаро шеър гӯям? Бувад шеър изҳори ишқ, Ба пазмониҳо* ***қалб таскин биёбад****: Шабу рӯз васфаш Сароям, Зи баски, ман бибояд ӯ шуда зиҳам!* [15]. *– В стихотворении «тишина», сказанном в свободной форме, перед читателем предстает мир бурлящего духа поэта: затем... Ты-моя душа. Идите к истине... Поэт обнаруживает в самых обычных событиях вокруг себя замечательный образ, выражающий жгучую душевную боль, от которой читатель узнает во время чтения о своей боли, своих мечтах и желаниях. В частности, внушающая благоговейный трепет тишина считается для него драгоценным моментом: трудно привыкнуть к тишине, тишина – скользкая и неподвижная. Он нарушает покой в тишине и временах, и сердце обретает покой. Тишина, дай мне шанс на ночь... В своих стихах Фармон Ташев поет с благородными чувствами, в стихах поэтической поэзии судьба поэта также выражает свои мысли и заставляет задуматься читателя. частности, он говорит о своем сочинении стихов: почему я должен писать стихи? Если бы он не был таким же, как я.*

Предложения с модальными словами и частицами: Безличность может выражаться с помощью модальных слов и частиц, таких как *бояд* (*нужно*), *мумкин аст* (*возможно*), *даркор аст* (*необходимо*): *Бояд рафт* (*Нужно идти*); *Мумкин аст, ки борон биборад* (*Возможно, пойдет дождь*).

Қарори дигар ҳам ба сарам омад, ки аз рафтану партофтан беҳтар он ки наравам. Модоме ки омадам бояд илоҷе карда, корро пеш барам, чунки аз пешбурди кор тақдири фаъолияти эҷодии нафароне, ки қабл аз ман бо умед ба идораи рӯзнома ба кор омадаанд низ, ҳал мегардад. Аксар ҷавон ҳам бошанд, нақша ва нияти эҷодию зиндагии беҳтарро доранд [15]. *– Я принял другое решение, которое лучше не принимать, чем уйти и быть брошенным. при приезде я должен найти выход и продолжить работу, потому что от продвижения по службе также зависит судьба творческой деятельности тех, кто до меня приходил на работу в надежде управлять газетой. Большинство из них-молодые люди, и у них есть планы и намерения создать лучшую жизнь.*

Предложения с пассивными причастиями: Пассивные причастия могут использоваться в безличных конструкциях для выражения действия, совершаемого неизвестным субъектом: *Китоб хонда шуд* (*Книга была прочитана*). В данном случае, акцент делается на факт совершения действия, а не на агента.

Предложения с конструкциями типа «*лозим аст»* (*необходимо*) или «мумкин аст» (*возможно*) + инфинитив: Эти конструкции активно используются для выражения модальности: *Лозим аст ки хонда шавад*. (*Необходимо чтобы было прочитано = Нужно прочитать*).

Инфинитивные предложения в таджикском языке.

В таджикском языке инфинитив (масдар) играет важную роль в построении различных типов предложений:

Инфинитив в роли подлежащего: Инфинитив может выступать в роли подлежащего, выражая общее действие или понятие: *Хондан муфид аст* (*Читать полезно*).

Мо аз ин сафар хеле қаноат ҳосил намудем, зеро ба роҳ мондани ҳамкориҳо дар соҳаи хизматрасонӣ ба мардум ҳамеша ба нафъи кор мебошад. Дар кишвари мо низ чунин ниҳоди хизматрасонӣ ба роҳ монда мешавад ва тачрибаи ходимони ин соҳаи кишвари ҳамсоя ба мо хеле муфид хоҳад буд, – гуфтааст Ҷавоҳирлаъл Музаффарӣ.

Вай афзудааст, ки онҳо аз мамолики дигар низ чунин тачрибаҳоро мавриди омӯзиш ва татбиқ қарор медиҳанд [15]. *– Мы были очень довольны этой поездкой, потому что налаживание сотрудничества в сфере обслуживания людей всегда идет на пользу работе. В нашей стране также будет создан аналогичный сервисный институт, и опыт работников этой отрасли в соседней стране будет нам очень полезен, – сказал Джавахарлал Музаффари. Он добавил, что они изучают и применяют подобный опыт из других стран.*

Инфинитив в роли дополнения: Инфинитив может быть прямым или косвенным дополнением к глаголу: *Ман рафтан мехохам*. (*Я хочу уйти*); *Ба вай хондан маъкул аст.* (*Ему нравится читать*).

Инфинитив в роли обстоятельства: Инфинитив может выражать цель, причину или условие действия: *Барои хондан омадам*. (*Я пришел, чтобы почитать*); *Аз хондан хаста шудам*. (*Я устал от чтения*).

Инфинитивные обороты с предлогами: Инфинитив может использоваться с предлогами для выражения различных обстоятельственных значений: *Баъд аз хондан ба хона рафтам*. (*После чтения я пошел домой*); *Пеш аз рафтан хабар дех*. (*Перед уходом сообщи*).

Безличные и инфинитивные предложения представляют собой важные элементы синтаксической системы таджикского языка. Они позволяют выражать широкий спектр значений, связанных с субъективным восприятием, необходимостью, возможностью и другими модальными оттенками. Анализ различных типов безличных и инфинитивных предложений показал их функциональное разнообразие и значимость для выражения различных смыслов в таджикском языке.

Перспективы дальнейших исследований связаны с более глубоким изучением семантических нюансов безличных и инфинитивных конструкций в таджикском языке, а также с сопоставительным анализом данных конструкций в других иранских языках.

Сопоставительный анализ семантико-грамматических особенностей безличных и инфинитивных предложений в английском и таджикском языках

выявляет как общие тенденции, обусловленные универсальными принципами языковой организации, так и специфические черты, отражающие типологические различия и историческое развитие этих языков.

Общие черты:

Функциональное сходство: Оба языка используют безличные предложения для выражения состояний природы, физиологических ощущений, модальных значений необходимости и возможности. Инфинитивные конструкции в обоих языках выполняют схожие синтаксические функции, выступая в роли подлежащего, дополнения и обстоятельства.

Экспрессивность: Как в английском, так и в таджикском языках, безличные и инфинитивные предложения могут служить средством выражения субъективной оценки, эмоционального состояния говорящего и придания высказыванию большей выразительности.

Специфические черты:

В английском языке безличность часто выражается с помощью формального подлежащего «it», который не несёт смысловой нагрузки. В таджикском языке безличность выражается более разнообразными способами, включая использование безличных глагольных форм, модальных слов и пассивных причастий. Синтаксическая структура инфинитивных предложений также различается в зависимости от языка.

Частотность использования безличных и инфинитивных конструкций может варьироваться в зависимости от стиля речи и жанра текста. Вполне возможно, что в определенных жанрах или стилях, один язык будет активно использовать определенные конструкции, в то время как другой – избегать.

Специфика семантического наполнения: Несмотря на общее функциональное сходство, семантическое наполнение безличных и инфинитивных предложений может иметь нюансы, обусловленные культурными и лингвистическими особенностями каждого языка. Например, способы выражения эмоционального состояния через безличные конструкции могут отличаться.

В заключение следует отметить, что исследование безличных и инфинитивных предложений в английском и таджикском языках позволяет не только углубить понимание грамматической структуры этих языков, но и выявить общие тенденции в развитии синтаксиса и специфические черты, отражающие их типологические различия и культурные особенности. Дальнейшие исследования в этой области могут быть направлены на более детальный сопоставительный анализ семантики и прагматики данных конструкций в различных контекстах и жанрах.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Валгина, Н.С. Современный русский язык: учебник / Н.С. Валгина, Д.Э. Розенталь, М.И. Фомина. – М.: Логос, 2002. – 528 с.

2. Востоков, А. Русская грамматика / А. Востоков. – М.: Nobel Press, 2025. – 428 с.

3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1985. – Ҷ. 1 – 224 с.

4. Лекант, П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке / П.А. Лекант. – М. : Высшая школа, 1974. – 160 с.

5. Расторгуева, В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка / В.С. Расторгуева. – М., 1963. – 540 с.

6. Рубинчик, Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка / Ю.А. Рубинчик. – М., 2001. – 601 с.

7. Шекспир, В. Полное собрание трагедий / В. Шекспир. – М.: СЗКЭО, 2025. – 1216 с.
8. Шекспир, В. Полное собрание сочинений в 14 томах / В. Шекспир. – М.: Терра, 1997. – 544 с.
9. Abbott, E.A. A Shakespearian Grammar / E.A. Abbott. – Macmillan, 1870. – 511 p.
10. Barber, C. Early Modern English. – Andre Deutsch, 1976.
11. Blake, N. F. A History of the English Language / N. F. Blake. – Macmillan, 1996. – 40 p.
12. Fillmore, C. J. The case for case. In E. Bach, R. T. Harms (Eds.) // Universals in linguistic theory / C. J. Fillmore. – Holt, Rinehart, Winston. – 1968. – p.p. 1-88.
13. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language / R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik. – Longman, 1985. – 372 p.
14. Британский корпус английского языка. [Электронный ресурс]. – https://www.english-corpora.org/bnc/x1.asp (дата обращения 14. 04. 2025).
15. Национальный корпус таджикского языка. [Электронный ресурс]. – http://tajik-corpus.org/ (дата обращения 27.08. 2024).

СЕМАНТИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ БЕЗЛИЧНЫХ И ИНФИНИТИВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья посвящена исследованию семантико-грамматических особенностей безличных и инфинитивных предложений в английском языке эпохи Возрождения, с акцентом на их функционирование в пьесах Уильяма Шекспира. Анализ корпуса текстов позволяет выявить специфические характеристики данных конструкций, отражающие как общие тенденции развития английского языка, так и индивидуальный стиль автора. Особое внимание уделяется семантическому наполнению предложений, их роли в создании определенной атмосферы и выражении эмоционального состояния персонажей. Следующий аспект посвящен исследованию семантико-грамматических особенностей безличных и инфинитивных предложений в таджикском языке. Анализируются структуры, значения и функции этих типов предложений в различных контекстах. Особое внимание уделяется выражению различных типов безличности и способов реализации инфинитивных конструкций в таджикском языке. Исследование опирается на данные современных грамматик таджикского языка и примеры из художественной литературы.

Ключевые слова: *английский язык, Шекспир, историческая лингвистика, семантика, таджикский язык, синтаксис, безличные предложения, инфинитивные предложения, грамматика, конструкция, модальность*.

ХУСУСИЯТҲОИ МАЪНОЙ-ГРАММАТИКИИ ҶУМЛАҲОИ БЕШАХС ВА МАСДАРӢ ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ

Ин мақола ба омӯзиши хусусиятҳои семантикӣ-грамматикии ҷумлаҳои бешахс ва масдарӣ дар забони англисии давраи Эҳё бо таваҷҷуҳ ба корбурди онҳо дар пйесаҳои Вилям Шекспир бахшида шудааст. Таҳлили маҷмуаи матнҳо ба мо имкон медиҳад, ки хусусиятҳои хоси ин конструксияҳоро муайян кунем, ки ҳам тамоюлҳои умумии рушди забони англисӣ ва ҳам услуби инфиродии муаллифро инъикос мекунанд. Ба мазмуни семантикии ҷумлаҳо, роли онҳо дар ба вуҷуд овардани муҳити муайян ва ифодаи ҳолати эмотсионалии персонажҳо диққати махсус дода мешавад. Ҷанбаи дигари мақола ба омӯзиши хусусиятҳои маъноӣ ва грамматикии ҷумлаҳои бешахс ва масдарӣ дар забони тоҷикӣ

бахшида шудааст. Сохтор, маъно ва вазифаҳои ин навъи ҷумлаҳо дар контекстҳои гуногун таҳлил карда мешаванд. Ба ифодаи навъҳои гуногуни бешахс ва роҳҳои татбиқи таркибҳои масдарӣ дар забони тоҷикӣ таваҷҷуҳи хос дода мешавад. Таҳқиқот дар асоси маълумоти грамматикаи муосири забони тоҷикӣ ва мисолҳо аз адабиёти бадеӣ таҳия шудааст.

Вожаҳои калидӣ: *забони англисӣ, Шекспир, забоншиносии таърихӣ, семантика, забони тоҷикӣ, синтаксис, ҷумлаҳои бешахс, ҷумлаҳои масдарӣ, грамматика, сохт, модалият.*

SEMANTIC -GRAMMATICAL FEATURES OF IMPERSONAL AND INFINITIVE SENTENCES IN ENGLISH AND TAJIK LANGUAGES

This article is devoted to the study of the semantic and grammatical features of impersonal and infinitive sentences in Renaissance English, with an emphasis on their functioning in the plays of William Shakespeare. The analysis of the corpus of texts makes it possible to identify the specific characteristics of these constructions, reflecting both the general trends in the development of the English language and the individual style of the author. Special attention is paid to the semantic content of sentences, their role in creating a certain atmosphere and expressing the emotional state of the characters. The next aspect is devoted to the study of semantic and grammatical features of impersonal and infinitive sentences in the Tajik language. The structures, meanings, and functions of these types of sentences in various contexts are analyzed. Special attention is paid to the expression of various types of impersonality and ways of implementing infinitive constructions in the Tajik language. The research is based on data from modern grammars of the Tajik language and examples from fiction.

***Keywords*:** *English, Shakespeare, historical linguistics, semantics Tajik language, syntax, impersonal sentences, infinitive sentences, grammar, construction, modality.*

Сведения об авторе: Мухаммадиева Зухра Абдумановновна – ГОУ «Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино», заведующая кафедрой латинского языка, кандидат филологических наук, доцент; **Адрес**: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, район Сино, ул. Сино 29-31. Тел.: 902997000; E-mail: zmuhamadieva@mail.ru

Маълумот дар бораи муаллиф: Муҳаммадиева Зуҳра Абдумановновна – МДТ «Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино», мудири кафедраи забони лотинӣ, номзади илмҳои филологӣ, дотсент; **Суроға**: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, н. Сино, кӯч. Сино 29-31. Тел.: 902997000; E-mail: zmuhamadieva@mail.ru

Information about the author: Mukhammadieva Zukhra Abdumanonovna – SEI «Avicenna Tajik state medical university», Head of Latin Language department, Candidate of Philological sciences, associate professor; **Address**: 734003, Tajikistan, Dushanbe, Sino district, 29-31Sino street. E-mail: zmuhamadieva@mail.ru

ТДУ: 811.512.122:81'373.45:81'34

МЕЪЁРҲОИ МУТОБИҚАТИ САВТӢ ВА АКСЕНТОЛОГИИ КАЛИМАҲОИ РУСИВУ АВРУПОӢ ДАР ОСОРИ САДРИДДИН АЙНӢ: ТАҶРИБА ВА АҲАММИЯТИ ОН БАРОИ ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТОҶИКӢ

Лутфулло Шарифзода
Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ,
Моҳира Холова
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҷойгоҳи мавзуъ. Мавзуи меъёрҳои мутобиқати савтӣ ва аксентологии калимаҳои русиву аврупоӣ дар осори устод Садриддин Айнӣ (1875-1954) ҳамчун таҷрибаи амалӣ дар риояи қонуниятҳои дастгоҳи мутобиқгардонии забони тоҷикӣ яке аз мавзуъҳои муҳимми забоншиносии муосири тоҷик ба шумор меравад. Ин маълум аст, ки дар нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX, дар натиҷаи дигаргуниҳои сиёсиву иҷтимоӣ ва густариши робитаҳои фарҳангиву иқтисодӣ бо Русия ва кишварҳои Аврупо, захираи луғавии забони тоҷикӣ бо миқдори зиёди вожаҳои нави иҷтимоӣ, сиёсӣ, илмӣ ва техникӣ тадриҷан ғанӣ гардид. Ин раванд зарурати муайян намудани меъёрҳои қабул, мутобиқгардонӣ ва истифодаи калимаҳои иқтибосиро ба миён овард. Дар ҷилди дуюми асари бунёдии «Забони миллат – ҳастии миллат», ки ба масъалаҳои таърихи ташаккул ва рушди забони тоҷикӣ бахшида шудааст, дар бораи воридшавии калимаҳои русиву аврупоӣ чунин таъкид шудааст: «Дар забони нигориши маорифпарварон калимаҳои русиву аврупоӣ боз ҳам камтар вомехӯранд. Он як ҳиссаи бисёр ками таркиби луғавии забони ин адибонро ташкил медиҳад. Дар баробари аз ҷониби императории Русия забт гардидани Осиёи Миёна ва дар қисми бузурги он ташкил гардидани генерал-губернатории Туркистон, ки дар муомилот ва, хоссатан, ҳуҷҷатнигории он забони русӣ мақоми муайяне дошт, тадриҷан ба забонҳои маҳаллӣ, аз ҷумла, забони тоҷикӣ низ як идда калимаҳои нав ворид мешаванд. Ин калимаҳо, ки бештар мафҳумҳои муҳимми идорию коргузорӣ ва маъмуриро ифода мекарданд, аз рӯйи талаффуз ба тариқи шинохташаванда тоҷикӣ шуда буданд» [28, 306-307].

Дар ҳамин шароит устод Садриддин Айнӣ ҳамчун яке аз бунёдгузорони забони адабии муосири тоҷик дар масъалаи истифодаи калимаҳои русиву аврупоӣ мавқеи илмӣ ва амалии равшан дошт. Ӯ мисли дигар маорифпарварони он давра, аз як тараф, истифодаи истилоҳоти нави барои пешрафти илму техника ва маориф заруриро ҷонибдорӣ намуда, аз тарафи дигар, ба истифодаи бемаврид ва беасоси вожаҳои бегона роҳ намедод.

Аз ин рӯ, омӯзиши таҷрибаи Садриддин Айнӣ дар мутобиқгардонии савтиву аксентологии калимаҳои русиву аврупоӣ имкон медиҳад, ки таъсири қонуниятҳои талаффузи тоҷикӣ ва сохтори овозии калимаҳои тоҷикӣ дар раванди қабулу истифодаи иқтибосоти русиву аврупоӣ равшан гардад. Ҷолиби диққат аст, ки аҳли пешқадами ҷомеаи солҳои 20-30-юми асри XX ин қонуниятҳоро ба хубӣ дарк намуда, калимаҳои русиву аврупоиро дар забони матбуоти он давра мутобиқи меъёрҳои савтӣ ва аксентологии забони тоҷикӣ ба кор мебурданд. Дар миёни онҳо устод Садриддин Айнӣ мавқеи хос дошта,

таҷрибаи ӯ дар мутобиқгардонии ин гурӯҳи калимаҳо ба қонуниятҳои талаффуз ва сохтори овозии забони тоҷикӣ барои ташаккули меъёрҳои забони адабии муосири тоҷик аҳаммияти бузурги назариявӣ ва амалӣ дорад.

Дараҷаи омӯзиши мавзуъ. Масъалаи мутобиқати иқтибосоти русиву аврупоӣ дар забони тоҷикӣ аз ҷониби як қатор забоншиносони ватаниву хориҷӣ мавриди омӯзиш ва тадқиқ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, Н. Маъсумӣ [21; 22; 23; 24; 25; 26] Н. Шаропов [34; 35; 36; 37], Т. Бердиева [9; 10], Т. Ваҳҳобов [11; 12], Я. Калонтаров [14], Ҳ. Маҷидов [17; 18; 19; 20] М. Холова [31; 32] ва дигарон дар таҳқиқоти худ масъалаҳои таърихи воридшавии калимаҳои иқтибосии русиву аврупоӣ, нишонаҳои савтию сарфии онҳо, омилҳои мутобиқшавии ин бахши иқтибосоти забони тоҷикиро баррасӣ намудаанд. Хусусан, забоншиноси зиндаёд Н. Маъсумӣ калимаҳои русӣ ва аврупоиро «натиҷаи зарурати ҳаётӣ» арзёбӣ карда, истифодаи онҳоро дар осори Аҳмади Дониш, Садриддин Айнӣ ва забони адабии ибтидои асри ХХ таҳлил кардааст. Муҳаққиқ нишон медиҳад, ки дар давраи аввали воридшавӣ бисёр калимаҳои русӣ дар гунаи мутобиқшудаи тоҷикӣ, аз қабили **утумубил** (автомобиль), **белат** (билет), **бирҷа** (биржа), **бонк** (банк), **вагзол** (вокзал) ва монанди инҳо истифода мешуданд [25104, 127]. Ин тадқиқот барои муайян намудани қонуниятҳои мутобиқшавии иқтибосот заминаи илмӣ гузоштааст.

Бо вуҷуди он ки ҷанбаҳои гуногуни истифодаи калимаҳои иқтибосии русиву аврупоӣ дар таълифоти забоншиносон Н. Маъсумӣ, Н. Шаропов, Т. Бердиева, Т. Ваҳҳобов, Я. Калонтаров, Ҳ. Маҷидов, М. Холова ва дигарон мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд, масъалаи меъёрҳои савтиву аксентологии истифодаи ин гурӯҳи калимаҳо дар осори устод Айнӣ то ҳол ба таври мустақил ва фарогир мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст. Ба хусус, хусусиятҳои мутобиқгардонии калимаҳои русиву аврупоӣ ба қонуниятҳои савтӣ ва сохтори овозии забони тоҷикӣ, риояи меъёрҳои аксентологӣ ҳангоми истифодаи онҳо ва нақши ин раванд дар ташаккули меъёрҳои забони адабии муосири тоҷикӣ дар асоси таҳлили муқоисавии осори бадеӣ, публитсистӣ ва номаҳои устод Айнӣ то имрӯз ба таври фарогир таҳқиқ нашудаанд. Аз ин рӯ, омӯзиши таҷрибаи устод Айнӣ дар мутобиқгардонии савтиву аксентологии калимаҳои русиву аврупоӣ имкон медиҳад, ки таъсири қонуниятҳои талаффуз ва сохтори овозии забони тоҷикӣ дар қабулу корбурди иқтибосот муайян гардида, саҳми адиб дар ташаккули меъёрҳои талаффузи забони адабии муосири тоҷик ба таври илмӣ арзёбӣ шавад. Маҳз ҳамин холигии илмӣ зарурати анҷом додани таҳқиқи мазкурро ба миён оварда, аҳаммияти назариявӣ ва амалии мавзуъро муайян месозад.

Ҳадаф ва вазифаҳои тадқиқ. Ҳадафи тадқиқ муайян намудани меъёрҳои мутобиқгардонии савтиву аксентологии калимаҳои русиву аврупоӣ дар осори устод Айнӣ, ошкор сохтани таъсири қонуниятҳои талаффуз ва сохтори овозии забони тоҷикӣ дар корбурди онҳо ва арзёбии нақши ин таҷриба дар ташаккули меъёрҳои забони адабии муосири тоҷикӣ мебошад.

Вазъи забони тоҷикӣ дар давраи Айнӣ. Охири асри XIX ва ибтидои асри ХХ яке аз марҳалаҳои муҳими ташаккули забони адабии тоҷик ба шумор меравад. Дар ин давра забон зери таъсири дигаргуниҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ қарор гирифта, дар баробари ғанӣ гардидани таркиби луғавӣ, масъалаи мутобиқгардонии иқтибосоти хориҷӣ ба меъёрҳои савтӣ ва аксентологии забони

тоҷикӣ аҳаммияти бештар пайдо намуд. «Дар забони тоҷикии нимаи дуюми асри XIX луғату таъбироти тозаи сиёсиву иҷтимоии нав ворид» [27, 264] шуда бошад, «рӯйдодҳои фавқулодаи иҷтимоиву сиёсӣ, пайдоиши аввалин рӯзномаву ҳафтаворҳои оммавӣ, ташкили мактабҳои усули ҷадид, умуман, тағйир ёфтани зиндагии мардум дар ибтидои асри XX барои инкишофи минбаъдаи забони адабии тоҷикӣ ва тамоюли нав пайдо кардани сабку услубҳои он шароити мусоид ба вуҷуд оварда» [27, 365].

То ибтидои асри XX захираи луғавии забони тоҷикӣ асосан аз ҳисоби калимаҳои форсӣ-тоҷикӣ ташаккул ёфта, ҳамзамон бо вожаҳои арабӣ ва туркӣ ғанӣ гардида буд. Вале воридшавии калимаҳои русиву аврупоӣ масъалаи нави забониро ба миён оварда, зеро онҳо бояд ба қонуниятҳои талаффуз, сохтори овозӣ ва меъёрҳои аксентологии забони тоҷикӣ мутобиқ гардонида мешуданд. Дар ҳамин давра, тавре ки маълум аст, зарурати соданависӣ ва ба забони омма наздик намудани услуби баён низ дар ҷараён буд. Дар ин хусус устод Айнӣ менависад: «Дар замонҳои охир насрнависӣ, гуфта мешавад, ба таҳрири иншои мактуб махсус шуда буд. Беҳтарин муншӣ ва мактубнавис ҳамон кас ҳисоб меёфт, ки муддаоеро, ки бо як ҷумла ифода кардан мумкин аст, дар ду саҳифа бо калимаҳои қофиядор печонад...» [1, 54].

Дар ҳамин давра, баробари густариши муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Осиёи Миёна бо Русия, бахусус баъд аз ба ҳайати Русия дохил шудани қисми зиёди минтақа ва таҳкими робитаҳои Аморати Бухоро бо он, ба забони тоҷикӣ мавҷи нави калимаҳои русӣ ва тавассути забони русӣ вожаҳои аврупоӣ ворид гардиданд. Ин калимаҳо пеш аз ҳама мафҳумҳои нави идорӣ, иқтисод, саноат, нақлиёт, техника, маориф ва фарҳангро ифода мекарданд. Бо ворид шудани онҳо масъалаи мутобиқгардонии савтиву аксентологии иқтибосот ба қонуниятҳои талаффуз ва сохтори овозии забони тоҷикӣ ба миён омад. Назар ба дарёфти муҳаққиқон, дар марҳалаи аввал чунин калимаҳо бештар дар шаклҳои мутобиқгардида, аз қабили **утумубил** (автомобиль), **белат** (билет), **бирҷа** (биржа), **бонк** (банк), **вагзол** (вокзал) [25, 127] ва монанди инҳо истифода мешуданд, ки таъсири қонуниятҳои савтӣ ва аксентологии забони тоҷикӣ дар раванди мутобиқгардонии ин иқтибосотро бозгӯ мекунад. Маҳз дар чунин шароити таърихӣ устод Айнӣ ин равандро дар амал идома дода, калимаҳои русиву аврупоиро мутобиқи қонуниятҳои савтӣ ва аксентологии забони тоҷикӣ ба кор бурд ва бо ин роҳ дар ташаккул ва таҳкими меъёрҳои талаффузи забони адабии муосири тоҷикӣ саҳми арзишманд гузошт.

Тағйироти мазкур пеш аз ҳама бо рушди маорифпарварӣ ва густариши робитаҳои фарҳангӣ вобастагӣ дошт. Ба гуфтаи худи устод Айнӣ, дар солҳои таҳсилаш ҳатто хондани рӯзномаҳо дар мадрасаҳои Бухоро пинҳонӣ сурат мегирифт, ки ин аз тадриҷан ворид шудани донишҳои нав ва ҷаҳонбинии муосир дарак медиҳад. Устод Айнӣ дар «Ёддоштҳо» чунин таъкид мекунанд: «...Дар мадраса адабиёти дунявӣ, аз он ҷумла газетаҳо бо душворӣ зиёде ба таври махфӣ роҳ меёфтанд. Он вақтҳо (дар солҳои 1892-1893) дар мадрасаҳои Бухоро рӯйирост газета хондан мумкин набуд...» [5, 306]

Дар чунин муҳити иҷтимоӣ устод Айнӣ фаъолияти адабӣ ва илмии худро оғоз намуд. Аз ин рӯ, истифодаи калимаҳои русӣ ва аврупоӣ дар осори ӯ натиҷаи тақлид набуда, балки ҷавоб ба талаботи рушди ҷомеа ва воситаи ифодаи мафҳумҳои нави илмӣ, адабӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ маҳсуб мегардид.

Муносибати устод Садриддин Айнӣ ба калимаҳои русӣ ва аврупоӣ. Муносибати устод Айнӣ ба калимаҳои русиву аврупоӣ бо дидгоҳи умумии ӯ нисбат ба рушди забони адабии муосири тоҷикӣ пайванди ногусастанӣ дорад. Ӯ забонро падидаи зиндаи иҷтимоӣ медонист, ки бояд ҳамқадами рушди ҷомеа бошад. Аз ин рӯ, дар осори бадеӣ, илмӣ, публитсистӣ ва номаҳои ӯ истифодаи калимаҳои русӣ ва аврупоӣ на ҳамчун тақлид ба забони бегона, балки ҳамчун воситаи ифодаи мафҳумҳои нави сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ ба назар мерасад.

Дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX, бо густариши робитаҳои Осиёи Миёна бо Русия, ба забони тоҷикӣ шумораи зиёди калимаҳои нави русиву аврупоӣ ворид гардиданд. Профессор С. Сабзаев нишон медиҳад, ки дар осори адибони маорифпарвар, аз ҷумла Аҳмади Дониш, Ҳайрат, Асирӣ ва устод Айнӣ, ин гурӯҳи калимаҳо ҳам дар шакли аслии русӣ ва ҳам дар шаклҳои мутобиқшудаи тоҷикӣ истифода шудаанд. Аз ҷумла, **милон** (миллион), **румка** (рюмка), **истакон** (стакан), **кувос** (квас), **пева** (пиво), **белат** (билет), **пӯшида** (почта), ки дар эҷодиёти Ҳайрат корбаст гардидаанд; **Урупо** (Европа), **уктобр** (октябрь), **тилискуб** (телескоп), **тилифун** (телефон) дар назми Асирӣ дида мешаванд; **поиз** (поезд), **тилғиром** (телеграмма), **Москав** (Москва), **вагзол** (вокзал), **урус** (рус), **устул** (стул) ва чандеи дигарро, ки устод Айнӣ дар шеърҳояш истифода намудаанд [29, 37], ба назар мерасанд, ки мутобиқати савтии вомвожаҳо ба меъёрҳои забони тоҷикиро инъикос мекунанд.

Ин ҳолат нишон медиҳад, ки устод Айнӣ дар интихоби калимаҳои русиву аврупоӣ ба хусусиятҳои забони зиндаи мардум такя намуда, шаклҳои барои хонандаи тоҷик фаҳмо ва ба низоми савтии забон мувофиқро ба кор мебурд. Барои ӯ муҳим на ҳифзи шакли аслии хориҷии калима, балки мутобиқати он ба қонуниятҳои талаффуз, сохтори овозӣ ва талаффузи забони тоҷикӣ буд. Аз ҳамин ҷиҳат, таҷрибаи устод Айнӣ дар истифодаи иқтибосоти русиву аврупоӣ яке аз заминаҳои муҳимми ташаккули меъёрҳои савтиву аксентологии забони адабии муосири тоҷикӣ ба шумор меравад.

Калимаҳои русиву аврупоӣ дар осори устод Айнӣ. Аз рӯйи мушоҳидаҳои забоншиноси маъруф Н. Маъсумӣ, истифодаи калимаҳои русӣ дар тамоми осори устод Айнӣ баробар нест. Дар асарҳои аввали ӯ, аз ҷумла «Одина», «Ҷаллодони Бухоро» ва «Мактаби кӯҳна», шумораи чунин калимаҳо нисбатан маҳдуд мебошад. Аммо дар романҳои «Дохунда», «Ғуломон» ва повести «Марги судхӯр», ки воқеаҳои солҳои аввали асри XX ва дигаргуниҳои иҷтимоиро инъикос мекунанд, ҳаҷми онҳо ба маротиб бештар аст [23, 125].

Аз рӯйи басомади истифода, дар ашъори устод Айнӣ калимаи **кулхуз** ва шаклҳои сохташудаи он мавқеи бештар доранд. Ин вожа дар шаклҳои гуногун зиёда аз 66 бор ба кор рафта, аз робитаи мустақими он бо мавзуъҳои иҷтимоӣ ва воқеияти замони шуравӣ шаҳодат медиҳад. Калимаҳои **троктур** ва **пурлетор** ҳар кадом зиёда аз 17 бор истифода шудаанд. Вожаи **Истолин** бо шаклҳои **Истолинӣ, Истолинобод** ва **Ситолин** 11 бор, сирк 4 бор ва дигар калимаҳои иқтибосӣ бо басомади гуногун ба мушоҳида мерасанд. Ин нишондиҳандаҳо собит месозанд, ки интихоби калимаҳои русиву аврупоӣ дар ашъори устод Айнӣ бештар ба зарурати ифодаи мафҳумҳои нави сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ вобаста будааст.

Таҳлили осори насрии устод Айнӣ низ нишон медиҳад, ки калимаҳои русиву аврупоӣ дар асарҳое, ки воқеаҳои иҷтимоӣ ва сиёсиву таърихии замони навро инъикос мекунанд, басомади бештар доранд. Дар асари «Таърихи инқилоби Бухоро» 62 калимаи иқтибосии русиву аврупоӣ ва дар романи «Дохунда» 71 воҳиди луғавӣ ба қайд гирифта шуд. Дар повести «Марги судхӯр» бошад, шумораи онҳо ба 100 калима мерасад. Афзоиши чунин вожаҳо дар ин асарҳо ба хусусияти мавзуии онҳо вобаста буда, бо тасвири мафҳумҳои нави сиёсӣ, идорӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии давраи тағйироти ҷомеа шарҳ дода мешавад.

Таҳқиқи мақолаҳои публитсистии устод Айнӣ нишон медиҳад, ки истифодаи калимаҳои русиву аврупоӣ дар ин навъи осор низ хусусияти вобаста ба мавзуъ дорад. Дар мақолаи «Адабиёти сурх» («Овози тоҷик», 14 июли соли 1926) аз 523 калимаи таҳлилшуда 6 воҳиди иқтибосии русиву аврупоӣ ба мушоҳида расид, ки 1,14 %-ро ташкил медиҳад. Дар мақолаи «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ» («Овози тоҷик», 16 августи соли 1926) аз 296 калима ягон иқтибоси русиву аврупоӣ истифода нашудааст. Дар мақолаи «Дунёи нав ва алифбои нав» («Овози тоҷик», 5 сентябри соли 1927) аз 682 калима 5 воҳиди иқтибосӣ ба кор рафтааст, ки 0,73 %-ро ташкил медиҳад. Ин нишон медиҳад, ки дар матни публитсистии устод Айнӣ истифодаи калимаҳои русиву аврупоӣ мақсаднок буда, бештар дар ҳолатҳое ба назар мерасад, ки зарурати номгузории мафҳумҳои нави иҷтимоӣ ва фарҳангӣ вуҷуд дошт (Ниг.: Ҷадвали 1 ва 2).

Дар номаҳои устод Айнӣ низ калимаҳои русиву аврупоӣ хеле зиёд ба мушоҳида мерасанд. Дар маводи таҳлилшуда тақрибан 200 воҳиди луғавии чунин гурӯҳ ҷамъоварӣ гардид. Хусусияти асосии истифодаи онҳо дар номаҳо дар он зоҳир мешавад, ки ин калимаҳо бештар бо шаклҳои ба талаффузи тоҷикӣ мутобиқгардида омада, хусусияти амалии муошират ва робитаҳои иҷтимоии даврароо инъикос мекунанд.

Ҳамин тариқ, таҷрибаи мутобиқгардонии савтиву аксентологии калимаҳои русиву аврупоӣ дар осори Садриддин Айнӣ нишон медиҳад, ки устод Айнӣ ин гурӯҳи воҳидҳои луғавиро мутобиқи қонуниятҳои савтӣ ва аксентологии забони тоҷикӣ ба кор бурда, ба раванди табиии воридшавӣ ва ба меъёрҳои забони адабӣ мутобиқ намудани вомвожаҳо мусоидат кардааст.

Меъёрҳои мутобиқати калимаҳои иқтибосӣ. Яке аз хусусиятҳои муҳимми истифодаи калимаҳои русиву аврупоӣ дар осори устод Айнӣ мутобиқ шудани онҳо ба низоми савтии забони тоҷикӣ мебошад. Дар аксари мавридҳо калимаҳо на дар шакли аслии русӣ, балки дар шакле истифода шудаанд, ки талаффузи табиии тоҷикиро инъикос мекард. Устод Айнӣ калимаҳои русиву аврупоиро аз рӯйи муҳтавои асар, масалан дар повести «Марги судхӯр» гоҳе дар қолаби русӣ барои ифодаи айнияти маъно, баъзан бо калимаҳои тоҷикӣ ҳамчун муродиф, дар ҷойи дигар мувофиқ ба талаффузи тоҷикӣ дар маҷмуъ ба миқдори сад адад дар нутқи қаҳрамонҳо истифода намудаанд [32, 27].

Ба ин гурӯҳ чунин вожаҳо дохил мешаванд: **фойтун** (фаэтон), **самовор** (самовар), **импротур** (император), **вагзол** (вокзал), **устул** (стул) ва монанди инҳо. Чунончи, дар повести «Марги судхӯр» чунин намунаҳо дида мешаванд:

«– ***Фойтун*** *савор шудан мехоҳед?*» [2, 65]. «*Як дӯкони* ***самоворхонаро*** *кӯфтам»* [103, 76]. «*– Вексели ҳазрати* ***импротур*** *ривояти уламо он сӯ истад, сангро ҳам сӯрох карда мегузарад*» [2, 147].

Ин мисолҳо нишон медиҳанд, ки устод Айнӣ ҳангоми истифодаи калимаҳои иқтибосӣ хусусиятҳои талаффузи воқеии мардумро ба назар гирифта, шаклҳои ба низоми савтии забони тоҷикӣ мувофиқро нигоҳ доштааст. Дар натиҷа, нутқи қаҳрамонҳо табиӣ ва боварбахш гардида, ҳамзамон хусусиятҳои иҷтимоӣ ва забонии муҳити таърихии тасвиршавандаро инъикос менамояд.

Истифода ва мутобиқати калимаҳои русиву аврупоӣ дар ашъори устод Садриддин Айнӣ. Яке аз ҷанбаҳои камомӯхтаи фаъолияти забонии устод Айнӣ истифодаи калимаҳои русиву аврупоӣ дар осори назмии ӯ мебошад. Агар дар осори насрии адиб ин масъала то андозае мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқон қарор гирифта бошад, хусусиятҳои корбурди чунин воҳидҳои луғавӣ дар шеърҳои ӯ ҳанӯз таҳқиқи махсус надидаанд. Таҳлили ашъори устод Айнӣ нишон медиҳад, ки адиб калимаҳои иқтибосиро на танҳо барои ифодаи мафҳумҳои нави иҷтимоӣ, сиёсӣ ва техникӣ истифода кардааст, балки онҳоро ба низоми савтии забони тоҷикӣ мутобиқ намуда, ба таркиби луғавии забони адабӣ ворид сохтааст.

Маводи ҷамъоваришуда нишон медиҳад, ки дар ашъори устод Айнӣ як гурӯҳи калимаҳои русиву аврупоӣ бо шаклҳои тоҷикишуда истифода гардидаанд. Аз ҷумла, калимаҳои **вагзол, кулхуз / кулхузӣ / кулхузчӣ / кулхузчиён, троктур, уктабр / уктобир, Истолин / Ситолин, пурлетор, куллективӣ, сирк, музик, белат, зайнит, первой, ифтарӯй, четвёрт** ва ҷанде дигар ба мушоҳида мерасанд. Аз рӯйи мушоҳидаҳои мо, тавре дар боло таъкид рафт, серистеъмолтарин вожа **кулхуз** ва шаклҳои сохтаи он буда, дар ашъори устод Айнӣ зиёда аз 66 маврид истифода шудааст. Калимаҳои **троктур** ва **пурлетор** ҳар кадом бештар аз 17 бор, **Истолин** (бо шаклҳои **Истолинӣ, Истолинобод ва Ситолин**) 11 бор, **уктабр** 17 бор, **сирк** 4 бор ва дигар вожаҳо бо басомади гуногун дучор мешаванд.

Яке аз вижагиҳои муҳимми ин иқтибосот мутобиқ гардидани онҳо ба меъёрҳои савтии забони тоҷикӣ мебошад. Масалан, вокзал → **вагзол**, колхоз → **кулхуз**, трактор → **троктур**, октябрь → **уктабр**, пролетарий → **пурлетор**, музыкант → **музикон**, занято → **зайнит**, первый → **первой,** второй → **ифтарӯй**, радио → **родию...** Дар ҳамаи ин мавридҳо тағйири таркиби овозӣ мутобиқи хусусиятҳои талаффузи тоҷикӣ сурат гирифтааст, ки аз тамоюли огоҳонаи адиб барои ҳазм намудани овозҳои бегона дар муҳити забони тоҷикӣ шаҳодат медиҳад.

Аз ҷумла, калимаи **вагзол** дар шакли мутобиқшудаи тоҷикӣ омадааст:

Гар ба фирдавс барандам, наравад аз хотир,
Ёди дарвозаи Қаршию ҳавои ***вагзол****...* [6, 242].

Дар ин байт истифодаи шакли **вагзол**, на вокзал, нишон медиҳад, ки устод Айнӣ талаффузи воқеии мардумро ба инобат гирифтааст.

Ҳамин хусусият дар истифодаи калимаи **кулхуз** низ мушоҳида мешавад:

Бо шавқ гузаштем ба ***кулхузу кумуна****,*
Дар шакли намуна,
Аз зиндагии яккагии сарсариёна
Осудадилона [6, 310]

Инчунин:

...Кори ***куллективию кулхузӣ****,*
Халқро кори ***сусиёлистӣ****...* [4, 352].

ва

...Аз ӯ гашт ***кулхузчӣ*** *осудаҳол,*
Аз ӯ ёфт бечора молу манол... [4, 378].

Ё:

...Ба ***кулхузчиён*** *бо раҳи ленинӣ*
Бидоданд тарбийяи маънавӣ... [4, 439].

Дар ин ҷо ҷолиби диққат аст, ки калимаи **кулхуз** на танҳо аз ҷиҳати савтӣ ба қонуниятҳои забони тоҷикӣ мутобиқ гардидааст, балки бо истифода аз воситаҳои калимасозии тоҷикӣ *(-ӣ, -чӣ, -чиён)* шаклҳои нави луғавӣ низ пайдо кардааст. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки иқтибоси мазкур тадриҷан ба низоми луғавӣ ва сохтори грамматикии забони тоҷикӣ ворид шуда, имкони дар раванди калимасозии забони адабиро ба даст овардааст.

Ҳамин гуна, калимаи **троктур** дар шакли мутобиқшуда истифода шудааст:

Троктур *кор мекунад,*
Кори бисёр мекунад.
Деҳқони ***троктуркор****,*
Аз омоҷ ор мекунад... [4, 374].

Дар ин ҷо, илова бар мутобиқшавии савтӣ (трактор → **троктур**), шакли нави **троктуркор** низ сохта шудааст, ки бо шакли калимасозии тоҷикӣ ба вуҷуд омадааст.

Дар шеъри бахшида ба Инқилоби Октябр калимаи Уктабр чунин омадааст:

...Эй ***Уктабр*** *– Инқилоби* ***Уктабр****!*
Эй моҳ! На, Офтоби ***Уктабр****!...* [4, с. 363].

Ин ҷо иваз шудани **о** ба **у** дар оғози калима ва мутобиқ гардидани таркиби овозӣ ба қонуниятҳои талаффузи тоҷикӣ равшан мушоҳида мешавад.

Аз ҳамин гурӯҳ калимаи **пурлетор** низ чандин бор истифода шудааст:

Интиқом, интиқом, эй рафиқон!
Эй ҷафодидагон, эй шафиқон!
Баъд аз ин дар ҷаҳон ҳукмрон бод,
Пурлетор, пурлетор, пурлетор*!* [4, 617].

Калимаҳои **сирк** ва **музик** низ мутобиқи ҳамин раванд корбаст гардидаанд:

Нозукбутеро дар сайргаҳ дӯш
Дар ***сирк*** *дидем, гаштем мадҳуш...* [4, 102].

ва

Ин чӣ шаҳри тарабафзост, ки дар ҳар манзил
Музикон*ею рубобу дафу ное будаст,*
Як тараф наѓмаи ***музик****, тарафе нолаи най,*
Ҳар касе дар раҳи худ хуш ба ҳавое будаст... [4, 39].

Дар ин ҷо **музик** аллакай бо пасванди ҷамъи тоҷикӣ (музикон) низ истифода шудааст, ки хеле ҷолиб аст.

Ҷолиби диққат аст, ки баъзе калимаҳои русӣ дар шакли гуфтугӯии онвақтаи мардум низ истифода шудаанд:

Ки ин фойтун ҳаст ***зайнит*** *ба мо,*
Фуро зуд, бигзор чуну чаро! [4, 275].

ва

*Ба пеш **устали лучние**[1] буду бас,*
*Зада тахтаи **первойӣ** ба пас.*
*Паси ӯ зада тахтаи **ифтарӯй***
Ба тартиби нағзу ба тарҳи накӯй [4, 273].

Калимаҳои **зайнит** (занято), **первой** (первый) ва **ифтарӯй** (второй) бевосита муҳити иҷтимоӣ ва забони гуфтугӯии ибтидои асри ХХ-ро инъикос мекунанд.

Ҳамин тавр, таҳлили ашъори устод Садриддин Айнӣ нишон медиҳад, ки муносибати адиб ба калимаҳои русиву аврупоӣ хусусияти фаъол ва эҷодкорона доштааст. Ӯ на танҳо ин воҳидҳои луғавиро барои ифодаи воқеиятҳои нави замон истифода намудааст, балки онҳоро аз ҷиҳати савтиву аксентологӣ, инчунин луғавию сарфӣ ба қонуниятҳои дохилии забони тоҷикӣ мутобиқ гардонида, барои ташаккули меъёрҳои забони адабии муосири тоҷикӣ заминаи устувор фароҳам овардааст. Ин таҷриба собит месозад, ки устод Айнӣ воридшавии иқтибосоти хориҷиро танҳо дар ҳолате қобили қабул медонист, ки онҳо ба низоми забони тоҷикӣ мувофиқ гардида, барои истифодабарандаи забон табиӣ ва фаҳмо бошанд. Аз ин ҷиҳат, таҷрибаи устод Айнӣ дар истифода ва мутобиқгардонии калимаҳои русиву аврупоӣ яке аз заминаҳои муҳимми ташаккули меъёрҳои корбурди иқтибосот дар забони адабии муосири тоҷик ба шумор меравад.

Мавқеъ ва мутобиқати калимаҳои русиву аврупоӣ дар номаҳои Садриддин Айнӣ. Дар баробари осори назмиву насрӣ, номаҳои устод Айнӣ ҳамчун манбаи муҳимми таърихию забонӣ барои омӯзиши хусусиятҳои истифодаи калимаҳои русиву аврупоӣ аҳаммияти хос доранд. Мукотибаҳои адиб на танҳо паҳлуҳои зиндагинома, ҷаҳонбинӣ ва муносибатҳои иҷтимоии ӯро инъикос мекунанд, балки барои муайян намудани равандҳои ташаккули забони адабии тоҷикӣ ва меъёрҳои корбурди вомвожаҳо низ маводи арзишманд фароҳам меоранд. Чунонки дар муқаддимаи маҷмуаи «Номаҳо» таъкид шудааст: «Номаҳо»-и нависандагон барои омӯхтани шарҳи ҳол ва ақидаҳои иҷтимоию ҷаҳонбинии онҳо, назари эшон ба ҳодисоти ҷамъиятӣ манбаи боэътимодеанд» [16, с. 3].

Таҳлили номаҳои устод Айнӣ нишон медиҳад, ки ӯ дар истифодаи калимаҳои русиву аврупоӣ ҳамон меъёрҳои мутобиқгардонии савтиву аксентологиро риоя намудааст, ки дар дигар навъҳои осори худ ба кор бурдааст. Қисме аз иқтибосот дар шакли аслӣ истифода шуда бошанд ҳам, аксари онҳо бо таъсири қонуниятҳои талаффуз, сохтори овозӣ ва меъёрҳои савтии забони тоҷикӣ шаклҳои мутобиқгардида гирифтаанд. Ин хусусият аз он шаҳодат медиҳад, ки устод Айнӣ дар корбасти калимаҳои русиву апрупоӣ танҳо бо қабули шакли тайёр маҳдуд нашуда, балки мутобиқ намудани онҳоро ба низоми дохилии забони тоҷикӣ шарти муҳимми истифодаи адабӣ медонист. Чунончи калимаҳои русиву апрупоии зер дар номаҳо бо гунаи мутобиқшуда ва асл истифода шудаанд: **авонс** (аванс), **акомулатор** (аккумулятор), **артист** (артист), **бағоч, бағож** (багаж), **бригад** (бригада), **бронхит (**бронхит), **буржуво /буржуазӣ** (буржуа), **вакзол** (вокзал), **ведомост** (ведомость), **версат** (верстат), **газет, газета**

1 . **Лучни** – талаффузи маҳаллии калимаи «ложа».

(газета), **Гуркий, Горкий** (Горький), **грип(п)** (грипп), **гурсовет** (горсовет), **декобр, декабр** (декабрь), **договор, дуговор** (договор), **доктур** (доктор), **дом, дум** (дом), **журнол** (журнал), **завод, зовуд** (завод), **зомдиректур** (замдиректор), **инженер** (инженер), **интернасионал** (интернационал), **исклод** (склад), **иштот (-ӣ)** (штатный), **январ** (январь), **конфет, канфет** (конфета), **камунист, камунистон, коммунистӣ** (коммунист), **капиталист, капитолист, капитолистист, капиталистон** (капиталист), **камисариёт, кумисариёт, комиссариат** (комиссариат), **камиссия, комиссия** (комиссия), **комсомол, комсомолка** (комсомол, комсомолка), **копитол** (капитал), **кӯфия** (копия), **кросниармист** (красноармеец), **култбаза** (культбаза), **култпроп, Култпробсеко**[1] (культпроп), **книгосентр** (книгосентр), **квортол, ковортол** (квартал), **курер** (курьер), **курурт** (курорт), **Литфонд**[2] (Литфонд), **магазин** (магазин), **маторёл, материёл** (материал), **мой** (май), **морт** (март), **мошинка** (машинка), **налог, налуг** (налог), **нотариус, ноторус, нотариусний** (нотариус), **норуднико** (норудник), **нуёбир, ноябр** (ноябрь), **нумир** (номер), **опрел, оприл** (апрель), **отпуск** (отпуск), **палитсия** (полиция), **пенсия, пенса** (пенсия), **перевод, привод** (перевод) **пӯчта** (почта), **пӯезд** (поезд), **покришка** (покрышка), **повест, пувест** (повесть), **правления, провления, провлениё** (правление), **правокотсия** (провокация), **прогром** (программа), **пролетарӣ, прулетор, *пурлетор*** (пролетарий), **пруфесур** (профессор), **путуфка, путюфка** (путёвка), **ретсензиячӣ** (рецензент), **редактор, редоктур** (редактор), **район, роён** (район), **роман, румон** (роман), **Русия** (Россия), **ревмотизм** (ревматизм), **ропорт** (рапорт), **советӣ, саветӣ** (советский), **сентобр** (сентябрь), **сека** (цека), **синориё, сенария** (сценарий), **сонотурӣ** (санаторий), **сотсиалистӣ, сусиёлистӣ** (социалист), **саюз, союз** (союз), **Совноркум**[3] (Совнорко́м), **(телегроф, телеграф** (телеграф), **тираж, тирож** (тираж), **Тоҷгиз**[4]**, уктабр, уктобр, уктабр, уктабир** (октябрь), **учирад** (очередь), **феврал, феврол** (февраль), **фойтун** (фаэтон), **фронт** (фронт), **юбилей** (юбилей) ва ғ. [7].

Яке аз хусусиятҳои асосии мутобиқати иқтибосот дар номаҳои устод Айнӣ ивази садоноки **а** ба **о** мебошад. Дар ин асос шаклҳои **мой** (май), морт (март), **теотр** (театр), **нолук** (налог), **квортол** (квартал), **канол** (канал), **ропурт** (рапорт), **телегроф** (телеграф), **тирож** (тираж), **феврол** (феврал), **феодол** (феодал) ба назар мерасанд. Чунончи, устод Айнӣ менависад: *«Аз 7 **мой** тавонистам, қалам ба даст гирам»* [27, 38]. *«Ман «шояд барои ба даст даровардани **билет** ёрмандӣ расонад» гӯён ба директори **теотр** муроҷиат кардам»* [7, 176]. *«Асосан фикри ман дар бораи **канол** ин аст, ки дар он хусус як*

1. Култпробсеко – Культурно просветительского бюро центрального комитета.

2. Литфонд – ин ихтисораи «Литературный фонд» (Фонди адабӣ) мебошад, ки дар давраи Ҳокимияти Шуравӣ ҳамчун ташкилоти махсус барои дастгирии моддӣ, маишӣ ва тиббии аъзои Иттифоқи нависандагон ва оилаҳои онҳо хизмат мекард.

3. Совноркум – Совет народных Комиссаров – Шурои комиссариати халқӣ.

4. Тоҷгиз – Таджикский государственный издательство / Нашриёти давлатии Тоҷикистон.

ропурти *махсус аз номи бинокорони* ***канол*** *навишта шавад»* [27, 199]. «*Раҳимӣ дар* ***телегроф****и худ вазни мактубро тавсия кардааст*» [27, 199]. «*...****тирож****и ин китобро чунон кам кардаанд...*» [27, 140].

Маводи мазкур нишон медиҳад, ки устод Айнӣ ҳатто дар мукотибаҳои шахсӣ ба навишти мутобиқшуда бартарӣ дода, кӯшиш кардааст, ки иқтибосот бо сохтори савтии забони тоҷикӣ ҳамоҳанг гарданд.

Навъи дигари мутобиқсозӣ бо иваз шудани садоноки **о** ба **у** ё **ӯ** алоқаманд мебошад. Ба ин гурӯҳ шаклҳои **гурсвет** (горсвет), **директур** (директор), **дуговур** (договор), **духтур** (доктор), **колхуз** (колхоз), **кӯфия** (копия), **нолуг / нолуғ** (налог), **нуёбир** (ноябрь), **нумер** (номер), **уктабр, уктобр, уктабр, уктабир** (октябрь) дохил мешаванд.

Аз ҷумла, дар номаҳо чунин мехонем: «*Бо камитети юбилеии Навоии Ӯзбекистон ду* ***дуговур*** *бастаам*[1]*, ки вақти тамом кардани кор дар* ***уктабир*** *ва нуёбир аст*» [7, 141]. «***Кӯфия****и он телеграф бояд дар дасти Турсунзода бошад*» [7, 94]. «*Хона ҳамон бошад ҳам, дар номи кӯча ва* ***нумер****и ҳавлӣ дигаргунӣ рӯй дод*» [27, 261]. «*...ба директури тиотр муроҷиат кардам*» [27, 176]. «*Бо ҳамаи ин бойҳо гӯё аз нолуг озод буданд...*» [27, 126]. «*Ман ҳарчанд фикр кардам фиристодаи ин пулро наёфтам, чун* ***пӯчта*** *рафта пурсидам...*» [7, 179].

Ин мисолҳо собит менамоянд, ки навишти адиб ба талаффузи табиии тоҷикӣ такя дошта, аз меъёрҳои фонетикии русӣ фарқ мекунад.

Ҷиҳати дигари мутобиққати иқтибосот дар номаҳо ба тарзи ифодаи овози хоси русии **ц** вобаста мебошад. Устод Айнӣ ин овозро вобаста ба мавқеи он бо **с** ё **тс** ифода кардааст. Аз ҷумла: **сека** (цека), **консерт** (концерт), **редоксия** (редакция), **гостинитса** (гостиница), **провокатсия** (провокация).

Чунончи: «*...ба харҷ дар* ***гостинитса*** *менишинад...*» [27, 230]. «*Зимистон дастаи* ***консерт****и Узбекистон ба Самарқанд омад...*» [27, 177]. «*Маълум мешавад, ки коркунони* ***редоксия****...*» [7, 283]. «*Танҳо умеди ман дар* ***Маскав****, дар маркази правитор*[2]*, дар* ***Сека*** *ВКП(б) монда аст*» [27, 107].

Таҳлили муқоисавии номаҳо бо асарҳои «Таърихи инқилоби Бухоро» ва «Дохунда» нишон медиҳад, ки дар номаҳо ҳиссаи шаклҳои мутобиқшуда нисбатан бештар аст. Аз рӯйи маълумоти ҷамъоваришуда, дар «Таърихи инқилоби Бухоро» аз 75 калимаи русиву аврупоӣ танҳо 13 шакли мутобиқшуда ва дар романи «Дохунда» аз 96 калима 25 шакли мутобиқшуда ба қайд гирифта шудааст. Ба ин гурӯҳ шаклҳои **Амриқо** (Америка), **англис** ё **инглис** (англичанин), **Болқон** (Балкан), **бирилиён** (бриллиант), **вексил** (вексель), **дворес** (дворец), **кантӯр** (контора), **каросин** (керосин), **Қазон** (Казан), **пулемут** (пулемёт), **пиваной** (пивной), **саллот** (солдат), **тавориш** (товарищ), **тотор**

1. Устод Айнӣ бо Комитети юбилеии Навоии Узбекистон ду шартнома бастааст. Яке аз онҳо эҳтимол ба омодасозии мухтасари асари «Хамса»-и Алишери Навоӣ ва навиштани сарсухан ба он вобаста мебошад, ки соли 1940 дар Тошканд ба табъ расидааст. Дар бораи мазмун ва натиҷаи шартномаи дуюм маълумоти дақиқ то ҳол ба даст наомадааст.

2. Правитор – шакли мутобиқгардидаи калимаи русии **«правительство»** буда, маънои «ҳукумат, мақомоти идоракунандаи давлатӣ»-ро дорад.

(татарин), **Фаронса** (Франция), **фӯрма** (форма) ва монанди инҳо дохил мешаванд.

Дар баробари ин, таҳқиқ нишон медиҳад, ки муҳаррирони нашриёт ҳангоми омода намудани осори устод Айнӣ барои чоп бисёр вақт шаклҳои мутобиқкардаи адибро бо шаклҳои аслии русӣ иваз намудаанд. Чунонки профессор В. Асрорӣ қайд кардааст, дар нашрҳои баъдина қисми зиёди чунин калимаҳо бо имлои русӣ пешниҳод гардидаанд [8, 44-46]. Аз ҳамин сабаб дар «Таърихи инқилоби Бухоро» 62 ва дар романи «Дохунда» 71 калима дар шакли аслии русӣ (масалан, **адрес, генерал, завод, курс, консул, кино, пассаж, почта, район, ревком, совхоз, трактор, театр, фабрика, цирк, ячейка**) ба назар мерасанд [31, 97-98].

Мутобиқати савтии калимаҳои русиву аврупоӣ. Таҳлил нишон медиҳад, ки яке аз роҳҳои асосии мутобиқати калимаҳои русиву аврупоӣ дар номаҳои устод Айнӣ тағйири таркиби овозии онҳо мебошад. Аз ҷумла, садоноки **а** дар ҳиҷоҳои гуногуни калима ба **о** табдил ёфтааст:

мой ← май;
морт ← март;
теотр ← театр;
нолук ← налог;
квортол ← квартал;
канол ← канал;
телегроф ← телеграф;
тирож ← тираж;
феврол ← феврал;
феодол ← феодал.

Ин гуна табдили садоноки **а** ба **о** дар номаҳои устод Айнӣ борҳо ба назар мерасанд ва аксари онҳо талаффузи воқеии тоҷиконаи калимаҳои русиву аврупоиро дар забони аҳли зиёи он давра инъикос менамоянд. Масалан, шаклҳои **теотр** (театр), **телегроф** (телеграф), **канол** (канал) ва **тирож** (тираж) на танҳо натиҷаи таъсири қонуниятҳои савтии забони тоҷикӣ ба калимаҳои иқтибосӣ мебошанд, балки хусусиятҳои иҷтимоӣ ва услубии нутқи зиёиёни ибтидои асри XX-ро низ бозгӯ мекунанд.

Дар гурӯҳи дигар садоноки **о** ба **у** ё **ӯ** иваз шудааст:

директур ← директор;
дуговур ← договор;
духтур ← доктор;
колхуз ← колхоз;
кумитет ← комитет;
кӯфия ← копия;
нумур ← номер;
нуёбир ← ноябрь;
ӯктабр ← октябрь.

Чунин шаклҳо аз хусусиятҳои низоми савтии забони тоҷикӣ сарчашма гирифта, раванди мутобиқгардонии калимаҳои иқтибосиро ба қонуниятҳои талаффуз ва сохтори овозии забони тоҷикӣ нишон медиҳанд.

Мутобиқати ҳамсадоҳо. Дар номаҳои устод Садриддин Айнӣ мутобиқгардонии ҳамсадоҳо яке аз ҷанбаҳои муҳимми мутобиқати савтии калимаҳои русиву аврупоӣ ба шумор меравад. Аз ҷумла, ҳамсадои **ц** дар калимаҳои иқтибосии русӣ вобаста ба мавқеъ ва сохтори калима дар шаклҳои гуногун ифода ёфтааст. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки ҳангоми истифодаи калимаҳои иқтибосӣ устод Айнӣ на шакли аслии овозии онҳоро бетағйир нигоҳ доштааст, балки онҳоро ба имкониятҳои низоми савтии забони тоҷикӣ мутобиқ гардонидааст.

Бояд таъкид намуд, ки ин меъёр дар қоидаҳои расмии солҳои 1939 ва 1972 пешбинӣ нашуда буд. Дар «Қоидаҳои асосии имлои забони тоҷикӣ» (1939) ва

баъдтар дар «Қоидаҳои асосии имлои забони адабии тоҷик» (1972) навишти калимаҳои иқтибосии русӣ асосан бо нигоҳ доштани ҳарфи **ц** тавсия мешуд. Яъне шаклҳои навъи **цемент, цирк, концерт, милиция, конституция, редакция** мутобиқи талаффузи русии онҳо навишта мешуданд ва иваз намудани **ц** бо **с** ё **тс** ҳанӯз ба сифати меъёри расмии имло пазируфта нашуда буд.

Танҳо баъд аз қабули «Қонуни забони ҶШС Тоҷикистон» (22-юми июли 1989) ва таҷдиди минбаъдаи меъёрҳои имло тамоюли мутобиқ намудани калимаҳои иқтибосӣ ба низоми савтии забони тоҷикӣ густариш ёфт. Ин раванд дар Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни соли 2021, № 268 тасдиқ шудааст, ба таври расмӣ муқаррар гардидааст. Тибқи эзоҳ дар банди 12-и ин қоидаҳо, дар калимаҳои иқтибосии русӣ ҳарфи **ц** дар аввали калима (пеш аз садонок), дар дохили калима пас аз ҳамсадо ва пеш аз садонок бо **с**, вале дар байни ду садонок бо **тс** навишта мешавад (семент, сирк, консерт, конститутсия, дотсент, милитсия ва ғ.) [15, 4].

Дар номаҳои устод Айнӣ чунин шаклҳои мутобиқшуда дида мешаванд:

сека ← цека; **гостинитса** ← гостиница;
консерт ← концерт; **провокатсия** ← провокация.
редаксия ← редакция;

Ин далелҳо аҳаммияти хос доранд, зеро нишон медиҳанд, ки устод Айнӣ ҳанӯз чанд даҳсола пеш аз ворид гардидани ин меъёр ба санадҳои расмии имло калимаҳои иқтибосиро мутобиқи имкониятҳои савтии забони тоҷикӣ менавишт. Ба ибораи дигар, таҷрибаи ӯ аз баъзе ҷиҳатҳо пешоҳанги меъёре буд, ки баъдан дар имлои расмии забони тоҷикӣ дар риояи қонуниятҳои дастгоҳи мутобиқгардонии забони тоҷикӣ амалӣ гардид.

Мутобиқати насабҳои русӣ ба талаффузи тоҷикӣ. Яке аз хусусиятҳои ҷолиби забони номаҳои устод Айнӣ мутобиқ намудани насабҳои русӣ ва русишуда ба меъёрҳои савтии забони тоҷикӣ мебошад. Дар номаҳо насабҳое, ки бо таъсири забони русӣ бо пасванди **-ов** навишта мешаванд, мутобиқи талаффузи тоҷикӣ ба шакли **-уф** ифода ёфтаанд. Масалан: «*...рафиқ **Шарипуф**, ки дар айни замон муҳаррири **журнол**и мазкур ҳам ӯст...*» [27, 108], «*...котиби Комитети марказии Узбекистон рафиқ Усмон **Юсупуф**...*» [27, 92], «*Ҳаминро ба рафиқон **Прутупуф ва Юсупуф** ҳам гуфтам...*» [27, 110], «*...ҳамин Валӣ **Каримуф** дар маҷлиси умумии рӯзи матбуот дар Самарқанд ба сухан баромада...*» [27, 120], «*Дар ин ҷо рафиқ **Қурбонуф** хоҳиш карданд...*» [7, 133].

Ин тарзи навишт инъикоси мустақими талаффузи тоҷикӣ мебошад. Дар забони тоҷикӣ ҳамсадои лабудандонии **в** дар мавқеи охири калима ё ҳиҷо одатан ба овози лабии **ф** наздик талаффуз мешавад. Аз ҳамин сабаб пасванди русии **-ов** дар гуфтори мо бештар ба шакли **-уф** садо медиҳад. Устод Айнӣ ин хусусияти гуфтори зиндаи тоҷикиро дар хат низ инъикос кардааст.

Ҷолиби диққат аст, чунин талаффуз то имрӯз дар гуфтори аксари тоҷикон роиҷ аст ва шаклҳои Юсупуф, Каримуф, Шарипуф, Қурбонуф ҳангоми нутқи шифоҳӣ табиӣ ба назар мерасанд. Аз ин рӯ, ин гуна навиштаҳои устод Айнӣ на

танҳо талаффузи маҳаллӣ, балки маводи муҳим барои омӯзиши меъёрҳои савтиву аксентологии забони адабии тоҷик ба шумор мераванд.

Ҷадвали 1. Нишондоди омории калимаҳои иқтибосии русӣ дар осори устод Айнӣ[1]

Номи мақола ё асар	Номи рӯзнома ё маҷалла	Соли нашр	Рақам ё моҳи нашр	Миқдори умумии калима	Ҳаҷми калимаҳои иқтибосӣ	Фоизи иқтибосот	Миқдори калимаҳои иқтибосиа) тоҷикишуда ва б) аслӣ	
Адабиёти сурх	Овози тоҷик	1926	14 июл	523	6	1.14	2	4
Сарфу наҳви забони тоҷикӣ	Овози тоҷик	1926	16 август 1926	296	0	0	0	0
Дунёи нав ва алифбои нав	Овози тоҷик	1927	5 сент-ябр	682	5	0.73	5	0
«Таърихи инқилоби Бухоро»	-	1920-1921	-	-	75	-	13	62
«Дохунда»	-	1930	-	-	96	-	25	71
«Марги судхӯр»	-	1936, 1952	-	-	100	-	85	15
Мактубҳо	-	1920-1954	-	-	200	-	156	44

Ҷадвали 2. Муқоисаи истифодаи шаклҳои мутобиқшуда ва аслии калимаҳои иқтибосии русӣ дар осори устод Айнӣ

Асар	Мутобиқ шуда	Аслӣ	Ҳамагӣ	% мутобиқшуда	% аслӣ
Мақолаҳои публитсистӣ («Овози тоҷик», 1926–1927)	7	4	11	63,6	36,4
«Таърихи инқилоби Бухоро»	13	62	75	17,3	82,7
«Дохунда»	25	71	96	26,0	74,0
«Марги судхӯр»	85	15	100	85,0	15%
Номаҳо	156	44	200	78,0	22,0

1. **Эзоҳ.** Миқдори калимаҳои русиву аврупоӣ дар ашъор, осори насрӣ, публитсистика, таҳияи луғатҳо ва ҳамчунин дар номаҳои Садриддин Айнӣ дар асоси маводи алоҳида муайян гардидааст. Азбаски то имрӯз тамоми куллиёти адиб дар ҳоли таҳия қарор дорад, нишондиҳандаҳои пешниҳодшуда хусусияти муқаддамотӣ доранд. Аз ин рӯ, натиҷаҳои омории мазкур метавонад бо фароҳам омадани матни комили осори Садриддин Айнӣ дар таҳқиқоти минбаъда такмил ва дақиқ гарданд.

Истифодаи шаклҳои аслии русӣ. Дар баробари шаклҳои мутобиқшуда, дар осори устод Айнӣ шумораи зиёди калимаҳои иқтибосии русӣ, чунонки таъкид шуд, дар шакли наздик ба асли худ истифода шудаанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳое дохил мешаванд, ки дар давраи фаъолияти нависанда аллакай ҳамчун воҳидҳои расмии сиёсӣ, маъмурӣ, фарҳангӣ ва илмӣ дар забони тоҷикӣ роиҷ гардида буданд. Аз ҷумла, дар номаҳо ва осори ӯ шаклҳои **сессия** (анҷуман, маҷлис), **партия** (ҳизб), **юбилей** (солгард, ҷашн), **оркестр**, **пролетар, жанр, *коммунист*** ва монанди инҳо ба чашм мерасанд.

Масалан, дар номаҳо чунин омадааст: «*Акнун сафари Сталинобод дар пеш аст (барои* ***сессия****).* ***Сессия*** *18 март сар мешавад*...» [27, 368]. «*Рафиқон! Ман шукрони ин ҳама аҳаммиятеро, ки* ***партия****и* ***коммунист****ӣ, Ҳукумати шуроӣ ва ҷамоати шуроӣ ба* ***юбилей****и ман дод, ба ҳеҷ ваҷҳ ва ба ҳеҷ забон адо кардан наметавонам*...» [7, 69].

Ин гурӯҳи калимаҳо нишон медиҳад, ки мутобиқсозии иқтибосоти русӣ дар осори устод Айнӣ пеш аз ҳама ба дараҷаи мувофиқати онҳо ба низоми савтӣ ва аксентологии забони тоҷикӣ вобаста будааст. Аз ҷониби дигар, нигоҳ доштани шакли аслии истилоҳоте, ки дар муҳити расмӣ ва илмӣ ҳамчун воҳидҳои меъёрӣ пазируфта шуда буданд, барои нигоҳ доштани шакл ва маънои аслиашон дар шакли аслӣ истифода шудаанд.

Садриддин Айнӣ ва таҷрибаи таҳияи «Луғати мукаммали русӣ-тоҷикӣ» ҳамчун намунаи муносибати илмӣ ба калимаҳои русиву аврупоӣ. Дар таҳаввули забони адабии тоҷикӣ дар асри XX масъалаи муносибат ба калимаҳои русиву аврупоӣ яке аз масъалаҳои муҳимми сиёсати забонӣ ва рушди захираи луғавӣ ба шумор мерафт. Густариши робитаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, илмӣ ва фарҳангӣ бо Русия боиси ворид гардидани миқдори зиёди вожаҳои нав ба забони тоҷикӣ гардид. Дар чунин шароит зарурати муайян намудани тарзи қабул, мутобиқсозӣ ва истифодаи ин гуна воҳидҳои луғавӣ ба миён омад. Дар ин замина, забоншиноси маъруф Ҳасани Султон нақши устод Айнӣ дар таърихи забони адабии тоҷикиро махсус таъкид намуда, менависад: «Устоди аллома Садриддини Айнӣ на танҳо дар амри бақову пойдорӣ ва нузҳату шукуфоии забони модарии мо дар садаи сарнавиштсози XX нақши калидӣ дорад, балки фароянди таърихии ба марҳалаи нави рушду такмил ворид шудани забони тоҷикӣ низ бо кору пайкор ва осори мондагори ӯ сахт алоқаманд аст» [30].

Дар ин раванд фаъолияти устод Садриддин Айнӣ аҳаммияти махсус дорад. Муносибати ӯ ба калимаҳои русиву аврупоӣ танҳо маҳдуд ба истифодаи ин навъи иқтибосот дар осори бадеӣ ва публитсистӣ набуда, дар фаъолияти фарҳангнигорӣ ва луғатнависии ӯ низ ба таври равшан зоҳир мегардад. Яке аз намунаҳои муҳимми ин равиш таҳияи «Полный русско-таджикский словарь» («Луғати мукаммали русӣ-тоҷикӣ») мебошад, ки зери назари устод Айнӣ дар ду ҷилд таҳия шуда, солҳои 1933-1934 ба нашр расид [30].

Ин луғат яке аз нахустин кӯшишҳои ҷиддӣ барои ба низом даровардани муносибати забони тоҷикӣ ба истилоҳот ва калимаҳои русӣ ба ҳисоб меравад. Хусусияти асосии кори устод Айнӣ дар он зоҳир мешуд, ки ӯ ҳангоми ворид намудани вожаҳои нав танҳо ба тарҷумаи механикии онҳо маҳдуд намешуд, балки барои ёфтани муодилҳои муносиб аз имкониятҳои дохилии забони тоҷикӣ истифода мебурд. Дар ҳолатҳои зарурӣ бошад, калимаҳои иқтибосиро бо назардошти хусусиятҳои савтӣ ва сарфии забони тоҷикӣ мутобиқ месохт.

Забоншинос Ҳасани Султон ба фаъолияти фарҳангнигорӣ ва забоншиносии устод Айнӣ баҳои баланд дода, таъкид менамояд, ки «китоби «Полный русско-таджикский словарь» («Луғати мукаммали русӣ-тоҷикӣ»), ки зери назари устод Айнӣ дар ду ҷилд таҳия ва солҳои 1933-1934 ба нашр расид, шояд нахустин кӯшиш дар тадвини фарҳанги нисбатан мукаммали дузабонаи русӣ ба тоҷикӣ буд» [30].

Идомаи ин равандро устод Айнӣ дар таҳияи «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» (1938) низ нишон дод. Ӯ моҳи июли соли 1938 ин асари муҳимро ба анҷом расонд, вале нусхаи аслии он, эҳтимолан, дар шароити сахти таъқибҳои сиёсӣ аз байн рафт. Аҳаммияти илмии ин луғатро донишманди маъруф Евгений Эдуардович Бертелс (1890-1957) баланд арзёбӣ намуда, дар номаи худ ба устод Айнӣ онро «шоҳкор» номида, таъкид кардааст: «Ин китоб ганҷинаест, аз ҷавоҳири гаронбаҳои моломол, як асарест, ки ҳазорон мардум метавонанд солҳои дароз аз он истифода кунанд» [2, 10]. Зимнан, профессор Е.Э. Бертелс, ки луғати мазкур соли 1939 аз тарафи шуъбаи Ленинградии нашриёт барои таҳрир ба вай супурда шуда буд, дар номаи худ ба устод Айнӣ ишора ба он дорад, ки «дар луғати Шумо бо он ҳама сарват, ки дорои он аст, калимаҳои советӣ ва интернатсионалӣ ҳеч ёфта намешавад. Агарчи ман шояд сабабашро мефаҳмам, вале метарсам, ки агар ин китоб дар ҳамин шакли ҳозирааш аз чоп мебарояд, баъзе танқидчиёни мӯшикоф як ҳойҳуйе хоҳанд баровард, ки он сараш нопайдо хоҳад буд. Хоҳанд гуфт, ки Шумо мухолифи дохил кардани чунин калимаҳо дар забони адабии тоҷик ҳастед ва дигар ҳамин хел музахрафот. Агарчи Шумо албатта метавонед ба чунин танқид чунон як ҷавоби қатъӣ бидиҳед, вале ба назарам аз ин қисм гуфтугӯҳо ҳеч касро хушаш намеояд» [2, 10].

Ҷолиби таваҷҷуҳ он аст, ки дар баррасии луғати мазкур масъалаи муносибати устод Айнӣ ба калимаҳои русиву аврупоӣ низ ба миён омадааст. Е.Э. Бертелс дар номаи худ ишора мекунад, ки дар луғат «калимаҳои советӣ ва интернатсионалӣ» кам ё умуман ворид нашудаанд ва эҳтимол дошт, ки чунин мавқеъ мавриди танқиди баъзе муҳаққиқони давр қарор гирад. Ин суханони профессор Е.Э. Бертелс беҳикмат набуд. Ин мавқеи устод Айнӣ бояд дар доираи шароити таърихии солҳои 30-юми асри XX арзёбӣ гардад. Дар ин давра масъалаи ҳифзи асолати забони тоҷикӣ, ҷустуҷӯи муодилҳои миллӣ барои мафҳумҳои нав ва пешгирии аз ҳад зиёд ворид шудани унсурҳои бегона аз масъалаҳои муҳимми фарҳангӣ ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ, муносибати устод Айнӣ ба калимаҳои иқтибосӣ дар ин марҳала бештар бар асоси риояи қонуниятҳои дастгоҳи мутобиқгардонии забони тоҷикӣ қарор дошт.

Аммо таҳлили осори минбаъдаи устод Садриддин Айнӣ низ нишон медиҳад, ки муносибати ӯ ба унсурҳои иқтибосии русиву аврупоӣ хусусияти якранг ва тағйирнопазир надошт, балки дар заминаи таҳаввулоти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии замон тадриҷан рушд ёфт. Агар дар марҳалаи таҳияи осори луғатшиносӣ ва назариявӣ устод бештар ба мутобиқсозии савтии калимаҳои иқтибосӣ ва мутобиқ намудани онҳо ба меъёрҳои забони тоҷикӣ таваҷҷуҳ зоҳир карда бошад, дар осори баъдинаи ӯ истифодаи чунин вожаҳо шаклҳои гуногун пайдо менамояд.

Дар ашъори солҳои баъдӣ, номаҳо ва осори бадеии устод Айнӣ як гурӯҳи муайяни калимаҳои русиву аврупоӣ дар шакли мутобиқшудаи тоҷикӣ ба кор

рафтаанд, ки идомаи равияи пешинаи ӯ дар роҳи ҳазм намудани унсурҳои бегона ба низоми овозии забони тоҷикӣ мебошад. Ҳамзамон, қисме аз чунин вожаҳо дар шакли нисбатан аслии худ истифода шудаанд, махсусан дар асарҳое чун «Таърихи инқилоби Бухоро», «Дохунда» ва «Марги судхӯр» ва шеърҳои баъди солҳои 1936-1937 эҷодшуда.

Ин ҳолат нишон медиҳад, ки устод Айнӣ масъалаи қабули калимаҳои русиву аврупоиро на аз мавқеи инкор ё қабули мутлақ, балки аз диди зарурати маъноӣ, вазифаи услубӣ ва меъёрҳои забони адабӣ баррасӣ мекард. Яъне, дар таҷрибаи эҷодии ӯ ҳам риояи қонуниятҳои дастгоҳи мутобиқгардонии забони тоҷикӣ ва ҳам зарурати истифодаи шакли байналмилалии баъзе истилоҳот, ки дар ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангии замон ҷойгоҳи устувор пайдо карда буданд, ба назар мерасад.

Аз ҳамин ҷиҳат, фаъолияти луғатнигории ӯ идомаи ҳамон роҳест, ки дар осори бадеӣ, публитсистӣ ва номаҳои вай мушоҳида мешавад: қабули мафҳумҳои нави иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ бо нигоҳ доштани асолати забони тоҷикӣ.

Бо вуҷуди ин, луғати мазкур дар замони зиндагии устод Айнӣ дигар ба нашр нарасид. Танҳо соли 1976 бо саъю эҳтимоми Камол Айнӣ ва Ҳафиз Рауфов дар асоси нусхаи дуюм ва баъзе мусаввадаҳои боқимонда барқарор гардида, ҳамчун ҷилди 12-и Куллиёти устод Айнӣ ба табъ расид [3].Ин воқеият нишон медиҳад, ки муносибати устод Айнӣ ба калимаҳои русиву аврупоӣ на бар асоси қабулу радди онҳо, балки бар пояи мутобиқати савтиву аксентологӣ ба меъёрҳои забони тоҷикӣ сурат гирифтааст. Ин таҷриба дар ташаккули меъёрҳои истифодаи вожаҳои иқтибосӣ дар забони адабии муосири тоҷикӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дорад. Тавре яке аз шогирдони фозил ва пайравони комили устод Айнӣ Раҳим Ҳошим дар робита ба ин китоб таъкид намудааст, ки ибтидои соли 1929 Комисариати маориф ва Нашриёти давлатии Тоҷикистон бо назардошти ниёзи мардум ба луғати русӣ-тоҷикӣ ва тартиб додани он дар Самарқанд гурӯҳеро зери раҳбарии устод Айнӣ муваззаф кард ва ифтихори иштирок дар ин ҳайат ба худи вай низ муяссар омада буд. Ба қавли ӯ ин луғат «ҳарчанд ки чоп шудан ҳамоно ҷавонмарг гардид ва дар ҳаққаш маломатҳои зиёде карда шуд… аз ҷиҳати ёфта мондани калимаҳои муодил, калимаҳои муродифи тоҷикӣ, аввалин бор ба кор даровардани баъзе истилоҳҳо, истеъмоли баъзе шаклҳои дар он вақт ҳанӯз камистеъмолу номаъмули грамматикӣ дар он луғат хеле кор карда шуда буд, ки ин асосан дар натиҷаи иштироки бевоситаи Айнӣ ва меҳнати хеле дилсӯзонаи вай... муяссар гардида буд» [33, 66].

Дар ҳамин замина метавон гуфт, ки фаъолияти луғатнигории устод Айнӣ идомаи ҳамон роҳест, ки дар осори бадеӣ ва публитсистии ӯ мушоҳида мешавад: қабули вомвожаҳо бо роҳи ҳазмгунсозӣ ва мутобиқгардонӣ. Ин таҷриба барои муайян намудани меъёрҳои истифодаи калимаҳои русиву аврупоӣ дар забони адабии тоҷикӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

Хулоса. Таҳқиқи меъёрҳои мутобиқати савтӣ ва аксентологии калимаҳои русиву аврупоӣ дар осори устод Садриддин Айнӣ нишон медиҳад, ки воридшавии унсурҳои иқтибосӣ ба забони тоҷикӣ дар осори ӯ раванди огоҳона ва бо зарурати таърихию иҷтимоии давр вобаста буда, ба талаботи рушди маориф, илм, техника ва ҳаёти ҷамъиятии нимаи аввали асри XX иртибот доштааст. Устод Айнӣ, аз як тараф, зарурати қабули мафҳумҳои нави

байналмилалиро эътироф намуда, аз ҷониби дигар, ҳифзи асолат, қудрати баён ва риояи меъёрҳои савтиву аксетологии забони тоҷикиро муҳим мешуморид.

Натиҷаҳои таҳқиқ нишон медиҳанд, ки дар марҳалаи аввали фаъолияти эҷодӣ ва илмии худ, махсусан то солҳои 30-юми асри XX, устод Айнӣ бештар ба мутобиқати вомвожаҳои русиву аврупоӣ ба низоми савтии забони тоҷикӣ таваҷҷуҳ дошт. Шаклҳое чун **теотр, телеграф, канол, директур, кумитет, колхуз, пӯчта, сека, гостинитса** ва монанди инҳо намунаҳои кӯшиши мутобиқ намудани вожаҳои нав ба меъёрҳои савтии забони тоҷикӣ мебошанд. Ин раванд дар ашъори ӯ, осори насрӣ, публитсистика, таҳияи луғатҳо ва ҳамчунин дар номаҳо ба таври равшан мушоҳида мешавад.

Муҳимтарин натиҷаи ин таҳқиқ он аст, ки аксари зиёиёну равшанфикрони охири асри XIX ва ибтидои асри XX – аз ҷумла Аҳмади Дониш, Ҳайрат, Асирӣ, Абулқосим Лоҳутӣ ва махсусан устод Айнӣ – барои мутобиқ намудани калимаҳои русиву аврупоӣ ба меъёрҳои савтии забони тоҷикӣ як таҷрибаи мушаххаси илмӣ ва амалӣ ба вуҷуд оварда буданд. Мутаассифона, ин таҷрибаи арзишманд дар солҳои Ҳокимияти Шуравӣ идома наёфт ва тадриҷан ҷойи худро ба истифодаи мустақими шаклҳои русӣ дод. Ба андешаи мо, эҳё ва идомаи ҳамин таҷрибаи ба меъёр даровардани иқтибосоти русиву аврупоӣ, ки дар фаъолияти илмию адабии мунавварфикрони тоҷик, пеш аз ҳама устод Айнӣ, анҷом шудааст, имрӯз низ барои рушди забони адабии тоҷикӣ, танзими вомвожаҳо, такмили меъёрҳои имло ва риояи қонуниятҳои дастгоҳи мутобиқгардонии он аҳаммияти назариявӣ ва амалии бузург дорад.

Ин раванд танҳо ба хусусияти нутқи маҳаллии мардум такя надошт. Дар бисёр мавридҳо худи адиб бо риояи меъёрҳои савтиву аксентологии забони тоҷикӣ шаклҳои нави мутобиқшударо пешниҳод кардааст. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки фаъолияти устод Айнӣ дар мутобиқ намудани калимаҳои русиву аврупоӣ яке аз марҳалаҳои муҳимми ташаккули меъёрҳои забони адабии муосири тоҷикӣ мебошад.

Аз ин рӯ, омӯзиши қонуниятҳои дастгоҳи мутобиқгардонии забони тоҷикӣ дар шароити имрӯза, ки раванди ҷаҳонишавӣ воридшавии зиёди вожаҳои хориҷиро ба забони тоҷикӣ ба вуҷуд овардааст, аҳаммияти махсус дорад. Истифодаи таҷрибаи устод Айнӣ дар мутобиқгардонии калимаҳои русиву аврупоӣ метавонад барои такмили меъёрҳои истилоҳсозӣ, риояи қонуниятҳои мутобиқшавии иқтибосот, танзими иқтибосот ва таҳкими асолати забони адабии тоҷикӣ заминаи илмӣ фароҳам оварад.

КИТОБНОМА

1. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 1. / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1958. – 346 с.
2. Айнӣ, С. Марги судхӯр. Ятим / С. Айнӣ. – Сталинобод, 1961. – 350 с.
3. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 12. / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 564+208 с.
4. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 8 / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 524 с.
5. Айнӣ, С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм, иборат аз як китоб). – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. – 680 с.
6. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷилди 2: Шеърҳо / Мураттибон: Абдухолиқи Набавӣ, Хуршед Эҳсон. – Душанбе: Дониш, 2020. – 656 с.
7. Айнӣ, Садриддин. Мактубҳо (Таҳия, таҳрир, тасҳеҳ ва тавзеҳот аз А. Маликзод ва Г. Усмонова) / С. Айнӣ. – Душанбе: «Меъроҷ Граф», 2023. – 664 с.

8. Асроров, В. Фольклор и творчество писателя в таджикской советской литературе: Дис. … д-ра филол. Наук / В.Асроров. – Душанбе, 1968. – 160 с.

9. Бердиева, Т. Тағйироти маънои калимаҳо дар забони тоҷикӣ / Т. Бердиева // Мактаби советӣ. – 1979. – №10. – С. 24-26.

10. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос / Т. Бердиева. – Душанбе, 1991. – 128 с.

11. Ваҳҳобов, Т. Ҷанбаҳои сотсиолингвистии рушди забони тоҷикии адабӣ (солҳои 20–30 асри XX). Китоби I / Т. Ваҳҳобов. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2005. – 215 с.

12. Ваҳҳобов, Т. Вазъи амалкарди забони тоҷикии адабӣ (пеш аз Инқилоби Октябр) / Т. Ваҳҳобов. – Хуҷанд: Ношир, 2013. – 112 с.

13. Ваҳҳобов, Т. Вазъи амалкарди забони тоҷикии адабӣ (солҳои 20–30-и садаи XX). Китоби II / Т. Ваҳҳобов. – Хуҷанд: Меъроҷ, 2014. – 328 с.

14. Калонтаров, Я. Обогащение таджикской лексики под влиянием русского языка / Я. Калонтаров // Известия Отделения общественных наук АН Таджикской ССР. – 1955. – №7. – С. 91-101.

15. Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ ва Аломатҳои китобати забони тоҷикӣ. – Душанбе: Хирадмандон, 2021. – 64 с.

16. Лоҳутӣ, А. Номаҳо (Тартибдиҳанда Х. Отахонова) / А. Лоҳутӣ. – Душанбе: Адиб, 2004. – 112 с.

17. Маҷидов, Ҳ. Калимаҳои русиву аврупоӣ дар забони тоҷикӣ / Ҳ. Маҷидов // Маърифат. – 2000. – №7–8. – С. 19-23.

18. Маҷидов, Ҳ. Мутобиқати калимаҳои иқтибосӣ ба меъёрҳои забони тоҷикӣ / Ҳ. Маҷидов // Маърифат. – 2000. – №9–10. – С. 27-30.

19. Маҷидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. Луғатшиносӣ / Ҳ. Маҷидов. – Душанбе, 2007. – 242 с.

20. Маҷидов, Ҳ. Қонуни мутобиқат – меъёри муҳим / Ҳ. Маҷидов //Сеҳри сухани форсии тоҷикӣ (Мақолаҳои мунтахаб). – Душанбе, 2014. – С. 175-186.

21. Маъсумӣ, Н. Дар бораи баъзе тағйирот дар таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ / Н. Маъсумӣ // Шарқи сурх. – 1951. – №6. – С. 16-28.

22. Маъсумӣ, Н. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX / Н. Маъсумӣ // Шарқи сурх. – 1954. – №11. – С. 118-124.

23. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод, 1959. – 294 с.

24. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1976. – 72 с.

25. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб / Н. Маъсумӣ.– Душанбе, 1980. – Ҷ. 2. 325 с.

26. Маъсумӣ, Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат/ Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2005. – 296 с.

27. Мукотибаи Садриддин Айнӣ ва Абулқосим Лоҳутӣ (Нашри дувум, бо такмил ва иловаҳо) / Ба чоп ҳозиркунанда ва муаллифи тавзеҳот Х. Отахонова; бо сарсухани М. Осимӣ. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 140 с.

28. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби II: Забон ва замон / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.

29. Сабзаев, С. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар / С. Сабзаев. – Душанбе, 1991. – 80 с.

30. Султон, Ҳ. Забони тоҷикӣ ва қудрати баёни устод Айнӣ / Ҳ. Султон [Манбаи электронӣ] // Низоми дастрасӣ: https://ravshanfikr.tj/shinokhti-masoili-i-timo-va-sijos/zaboni-to-ik-va-udrati-bajoni-ustod-ajn.html (Санаи нашр: 16 январи соли 2019).

31. Холова, М.Б. Мутобиқати савтии калимаҳои русиву аврупоӣ дар забони тоҷикӣ (Дар мисоли осори Пайрав Сулаймонӣ) / М.Б. Холова // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2023. – №4. – С. 53-60.

32.Холова, М. Мутобиқати савтии калимаҳои русиву аврупоӣ ва усулҳои ба меъёр даровардани онҳо дар забони адабии муосири тоҷикӣ: дис. ... номзади илмҳои филология / М.Б. Холова. – Душанбе, 2023. – 168 с.

33.Ҳошим, Раҳим. Сухан аз устодон ва дӯстон / Раҳим Ҳошим. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 272 с.

34.Шаропов, Н. Инкишофи лексикаи забони тоҷикӣ дар солҳои 40-ум / Н. Шаропов // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1967. – С. 155-169.

35.Шаропов, Н. Инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик бо терминҳои ҳарбӣ (солҳои 1940–1945) / Н. Шаропов. – Душанбе, 1970. – 132 с.

36.Шаропов, Н. Калимаҳои русию интернатсионалӣ дар забони адабии тоҷик / Н. Шаропов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 168 с.

37.Шаропов, Н. Сохта шудани калимаю терминҳои нав ба воситаи калка / Н. Шаропов // Мактаби советӣ. – 1980. – №3. – С. 14-16.

МЕЪЁРҲОИ МУТОБИҚАТИ САВТӢ ВА АКСЕНТОЛОГИИ КАЛИМАҲОИ РУСИВУ АВРУПОЙ ДАР ОСОРИ САДРИДДИН АЙНӢ: ТАҶРИБА ВА АҲАММИЯТИ ОН БАРОИ ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТОҶИКӢ

Дар мақола меъёрҳои мутобиқати савтӣ ва аксентологии калимаҳои русиву аврупоӣ дар осори устод Садриддин Айнӣ ва аҳаммияти ин навъи иқтибосот барои ташаккули меъёрҳои забони адабии муосири тоҷикӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Дар заминаи таҳлили муқоисавии ашъори устод Айнӣ, публитсистика, номаҳо ва фаъолияти луғатнигории адиб хусусиятҳои мутобиқгардонии вомвожаҳо ба низоми савтӣ, аксентологӣ ва имлоии забони тоҷикӣ муайян гардидаанд. Муаллифон нишон медиҳанд, ки устод Айнӣ дар истифодаи калимаҳои русиву аврупоӣ на ба тақлиди шаклҳои аслӣ, балки ба мутобиқ намудани онҳо ба қонуниятҳои дохилии забони тоҷикӣ такя кардааст. Дар мақола роҳҳои асосии мутобиқшавии садонокҳо ва ҳамсадоҳо, тағйири сохтори овозии калимаҳо, истифодаи шаклҳои мутобиқшуда ва аслӣ, инчунин нақши вомвожаҳо дар ташаккули меъёрҳои талаффуз ва имлои забони тоҷикӣ таҳлил шудаанд. Дар асоси маводи оморӣ басомади истифодаи шаклҳои гуногуни иқтибосот дар осори устод Айнӣ муайян гардида, нақши вожаҳои иқтибосӣ дар ғанигардонии таркиби луғавӣ ва рушди забони адабии муосири тоҷикӣ арзёбӣ шудааст. Хулосаҳои таҳқиқ собит менамоянд, ки таҷрибаи забонии устод Айнӣ дар мутобиқгардонии савтиву аксентологии вомвожаҳо барои такмили меъёрҳои имло, истилоҳсозӣ, танзими иқтибосот ва риояи қонуниятҳои дастгоҳи мутобиқгардонии забони тоҷикӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалии муҳим дорад.

Калидвожаҳо: *Садриддин Айнӣ, забони адабии муосири тоҷикӣ, қонуниятҳои дастгоҳи мутобиқгардонии забони тоҷикӣ, калимаҳои русиву аврупоӣ, вомвожаҳо, мутобиқати савтӣ, аксентология, меъёрҳои талаффуз, мутобиқгардонии иқтибосот, меъёрҳои имло, истилоҳсозӣ, луғатнигорӣ.*

НОРМЫ ФОНЕТИЧЕСКОЙ И АКЦЕНТОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ РУССКИХ И ЕВРОПЕЙСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ САДРИДДИНА АЙНИ: ОПЫТ И ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ СОВРЕМЕННОГО ТАДЖИКСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

В статье исследуются нормы фонетической и акцентологической адаптации русских и европейских заимствований в произведениях Садриддина Айни, а также значение данного пласта заимствованной лексики для формирования норм современного таджикского литературного языка. На основе сравнительного анализа художественных произведений, публицистики, эпистолярного наследия и лексикографической деятельности писателя определены особенности адаптации заимствованных слов к фонетической, акцентологической и орфографической системам таджикского языка. Авторы показывают, что Айни при употреблении русских и европейских заимствований руководствовался не принципом сохранения их исходной формы, а стремлением адаптировать их в соответствии с внутренними закономерностями таджикского языка. В статье анализируются основные способы адаптации гласных и согласных звуков, изменения звуковой структуры заимствованных слов, особенности функционирования адаптированных и оригинальных форм, а также роль заимствований в становлении орфоэпических и орфографических норм таджикского литературного языка. На основе статистического материала установлена частотность употребления различных форм заимствований в произведениях Айни и дана оценка их роли в обогащении словарного состава и развитии современного таджикского литературного языка. Результаты исследования свидетельствуют о том, что языковая практика Садриддина Айни в области фонетической и акцентологической адаптации заимствований имеет важное теоретическое и практическое значение для совершенствования орфографических норм, терминологической работы, регулирования процессов заимствования и соблюдения закономерностей адаптационного механизма таджикского языка.

Ключевые слова: *Садриддин Айни, современный таджикский литературный язык, закономерности адаптационного механизма таджикского языка, русские и европейские заимствования, заимствованная лексика, фонетическая адаптация, акцентология, орфоэпические нормы, адаптация заимствований, орфографические нормы, терминология, лексикография.*

NORMS OF THE PHONETIC AND ACCENTOLOGICAL ADAPTATION OF RUSSIAN AND EUROPEAN LOANWORDS IN THE WORKS OF SADRIDDIN AYNI: EXPERIENCE AND SIGNIFICANCE FOR THE MODERN TAJIK LITERARY LANGUAGE

The article examines the norms of phonetic and accentological adaptation of Russian and European loanwords in the works of Sadriddin Ayni and evaluates the significance of this layer of borrowed vocabulary for the formation of the norms of the modern Tajik literary language. Based on a comparative analysis of Ayni's literary works, journalistic writings, correspondence, and lexicographic activity, the study identifies the principal features of adapting loanwords to the phonetic, accentological, and orthographic systems of the Tajik language. The authors demonstrate that, in employing Russian and European loanwords, Ayni did not seek to preserve their

original forms; rather, he consistently adapted them in accordance with the internal linguistic principles of Tajik. The article analyzes the major patterns of vowel and consonant adaptation, modifications in the phonological structure of borrowed words, the use of both adapted and original forms, and the role of loanwords in the development of orthoepic and orthographic norms of the Tajik literary language. Statistical data are used to determine the frequency of different forms of loanwords in Ayni's works and to assess their contribution to the enrichment of the Tajik lexicon and the development of the modern Tajik literary language. The findings demonstrate that Ayni's linguistic practice in the phonetic and accentological adaptation of loanwords possesses considerable theoretical and practical value for improving orthographic standards, developing terminology, regulating lexical borrowing, and maintaining the principles of the Tajik language adaptation mechanism.

Keywords: *Sadriddin Ayni, modern Tajik literary language, adaptation mechanism of the Tajik language, Russian and European loanwords, borrowed vocabulary, phonetic adaptation, accentology, orthoepic norms, loanword adaptation, orthographic norms, terminology, lexicography.*

Маълумот дар бораи муаллифон: Шарифзода Лутфулло Абдулло – номзади илмҳои филологӣ, ходими илмии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. **Нишонӣ:** 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ -21; Тел.: +992-98-586-86-46; E-mail: sharifzodal@mail.ru

Холова Моҳира Буриевна – номзади илмҳои филологӣ, ассистенти кафедраи забони адабии муосири тоҷикии факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Нишонӣ:** 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17; Тел.: 918473232; E-mail: mkholova93@mail.ru

Сведение об авторах: Шарифзода Лутфулло Абдулло – кандидат филологических наук, научный сотрудник Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ. **Адрес:** 734025 Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки-21; Тел.: +992-98-586-86-46. E-mail: sharifzodal@mail.ru

Холова Мохира Буриевна – кандидат филологических наук, ассистент кафедры современного таджикского литературного языка филологического факультета Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025 Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17; Тел.: 918473232. E-mail: mkholova93@mail.ru

Information about the authors: Sharifzoda Lutfullo Abdullo – Candidate of Philological sciences, researcher at the Institute of Language and Literature named after Rudaki NAST. **Address:** 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue-21; Phone: +992-98-586-86-46; E-mail: sharifzodal@mail.ru

Kholova Mohira Burievna – Candidate of Philological sciences, the assistent of chair of modern Tajik literary language Faculty of Philology, Tajik National University. **Address:** 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17; Tel.: 918473232; E-mail: mkholova93@mail.ru

ТДУ: 811.21/.22+82

ИДИОМАҲО ДАР НОМАҲОИ САДРИДДИН АЙНӢ

Шуҳрат Мавлонзода
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Воҳидҳои фразеологӣ як ҳиссаи калони бойигарии таркиби луғавии забонамонро, ки ҳусну таровати ба худ хос доранд, ташкил медиҳанд. Онҳо аз ҷиҳати пайдоиш бо зиндагӣ, урфу одат, мафкураю ҷаҳонбинӣ ва ақлу заковати мардум иртибот дошта, дар заминаи онҳо ба вуҷуд меоянд. Бе омӯхтан ва истифодаи онҳо дар нутқи хаттию шифоҳӣ муайян кардани табиати забони миллии тоҷикӣ ғайри имкон аст [10, 30].

Дар забоншиносии тоҷик воҳидҳои фразеологӣ яке аз гурӯҳҳои воҳидҳои нисбатан сертаҳқиқшуда ба шумор раванд ҳам, боз паҳлуҳои таҳқиқношудаи зиёде доранд. Ғайр аз ин, таҳқиқи вижагиҳои онҳо дар осори адиби алоҳида барои такмили ин мавзуъ аҳаммияти хосса ҳам доранд. Ин гурӯҳи воҳидҳои забон дар матнҳо вижагиҳои хосси худро доранд, ки диққати хонандаро ба худ ҷалб мекунанд. Маҳз ҳамин диққатҷалбкунии фразеологизмҳо аст, ки муҳаққиқон паҳлуҳои гуногуни онҳоро омӯхтаанд ва омӯхта истодаанд.

Пажуҳишу баррасии воҳидҳои фразеологӣ аз назари донишмандони гузаштаамон низ дур намондааст. Чунончи, профессор Хоҷаев Д. дар боби «Масоили илми луғат (лексикология) аз назари Хоҷа Ҳасани Нисорӣ»қайд мекунад: « Маълум аст, ки маҷоз яке аз омилҳои асосии пайдоиши сермаъноӣ, омонимия ва воҳидҳои фразеологӣ маҳсуб мешавад. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ таъкид менамояд, ки дар маънии ҳақиқӣ ва маънии маҷозӣ алоқаи ташбеҳ бояд бошад « [15, 220].

Дар забоншиносии муосир доир ба воҳидҳои фразеологӣ донишмандони зиёде тадқиқоти илмӣ дар асоси асори адибони муосиру классик ба анҷом расидаанд, аммо дар пажуҳишҳои онҳо роҷеъ ба истифодаи воҳидҳои фразеологӣ дар асоси маводи номаҳои хусусӣ дида намешавад. Ҳол он ки ин мавзуъ дар забонҳои дигар, махсусан, дар забони русӣ дар асоси номаҳои хусусии адибон мақолаю рисолаҳои илмии зиёде навишта шудааст.

Профессор Ҳ. Маҷидов ва дигар забоншиносони бахши фразеология воҳидҳои фразеологиро аз рӯйи гурӯҳҳои семантикӣ ба се даста ҷудо кардаанд. Ба гурӯҳи якум идиомаҳо, ба гурӯҳи дуюм фразема ва ба гурӯҳи сеюм фразеологизмҳои ғайриидиоматикӣ [8, 29-37].

Воҳидҳои фразеологии идиоматикӣ. Аз рӯйи семантика идиомаҳо (юн.idioma-ифодаи махсус), ё худ ифодаи идиоматикӣ чунин воҳидҳои фразеологии махсуси замонамонро ташкил медиҳанд, ки бо мазмуни яклухту пуробуранг ва сохти ба қисмҳо ҷудонашавандаи худ ба калимаҳо наздикӣ доранд [8, 29].

Ҳарчанд фраземаҳо монанди идиомаҳо мундариҷаи яклухт ва сохту таркиби доимӣ дошта бошанд ҳам, бо баъзе вижагиҳои худ аз идиомаҳо фарқ доранд.

Чунончи, профессор Маҷидов қайд кардааст: « Агар маънои бутуни ифодаҳои идиоматикӣ дар натиҷаи тағйирёбии куллии маънои ҳамаи ҷузъҳои таркибӣ ба вуҷуд ояд, пас мундариҷаи яклухти фразема дар заминаи

маҳдудшавӣ, дигар шудан, тағйирёбӣ, вобаста шуда мондани маъно ва ё доираи истеъмоли як ё якчанд ҷузъи таркибӣ сурат меёбад» [8,32].

Гурӯҳи сеюми семантикии воҳидҳои фразеологиро фразеологизмҳои ғайриидиоматикӣ ташкил медиҳанд, ки ин гурӯҳ низ аз идиома ва фраземаҳо тафовут доранд. Маънои яклухти воҳидҳои фразеологии ғайриидиоматикӣ ба маҷмуи маъноҳои ҷузъҳои таркибии онҳо баробар меояд.

Муҳаққиқи самти воҳидҳои фразеологӣ Эгамбердиев Р. роҷеъ ба гурӯҳҳои маъноии воҳидҳои фразеологӣ чунин ибрози андеша кардааст: «Маънои маҷозӣ ва тобишҳои маъноӣ фақат дар доираи як калима воқеъ нагардида, аксар дар дохили ибора ва ҷумлаҳо дар маркази ба ҳам алоқамандии калимаҳои гуногун ҳосил мешаванд,ин хусусият барои яклухтии маънои фразеологӣ муҳим аст, зеро маънои фразеологӣ ағлаб ба яклухтӣ ва ба як марказ ҷамъшавии калимаҳо асос мекунад» [16, 186].

Воҳидҳои фразеологӣ дар осори бадеӣ, одатан, барои муассирии сухан ва хислати қаҳрамонро кушода додан истифода мешавад ва дар номаҳо бештар барои дарк кардани муҳтавои нома ва пуртаъсир баромадани он истифода мешавад.

Дар номанигорӣ баъзе воҳидҳои фразеологие истифода мешаванд, ки хосси ин услубанд. Ба ин гурӯҳ мо воҳиди фразеологии **нури дидаро**, ки ба маънои фарзанд ё шахси наздик истифода мешавад, ворид карда метавонем, чунки дар бештари номаҳои шахсӣ, ки аз тарафи волидон ба фарзандашон навишта мешавад, бо ибораи фразеологии **нури дида** оғоз мешавад. Ин хусусият дар номаҳои устод Айнӣ низ дида мешавад. Дар асоси маводди номаҳое, ки мо мавриди таҳлил қарор додем, идиомаи **нури дида** дар шакли **нури чашм** истифода шудааст. Чунончи: Нури чашмӣ Камол!, Нури чашмӣ Холида, **Нури чашмӣ** Муслиҳиддинхон! [5, 365]. Нури чашмӣ Абдушукур!

Сабаби истифода нашудани **нури дида,** ба назари мо, ки дар номаҳои шахсӣ нисбат ба калимаҳои услуби баланд, калимаи умумиистеъмол бештар дида мешавад. Бинобар ин, устод Айнӣ ибораи **нури дида**ро дар номаҳояш истифода накардааст. Аммо идиомаи **нури дида** дар мактубҳое, ки дар китоби «Таҳзиб-ус-сибён» овардааст, дида мешавад. Барои истиқомати тобистон дар мактаб аз доӣ изн хостӣ, **нури дидаи ман**! [4, 195]. **Нури дидаи** ман! Аз ту як хоҳиш дорам, ки ин аст: Дар роҳи хондан саъй кун, ғайрат кун! Одам шав! [4, 197].

Профессор Ҳ. Маҷидов роҷеъ ба калкаҳои фразеологӣ ибрози андеша карда, идиомаи **нури чашмро** калка аз забони арабӣ гуфтааст. Чунончи «..ё ин ки ҳамин гуна ифодаҳои рехтаи аз арабӣ тарҷумашудаи **марги муш** (samm al-far)- номи модаи маълуми химиявӣ, **нури чашм** (gurrat al-ayn)-шахси азиз (одатан фарзанд)» [8, 66-67].

Идиомаи **нури чашм** ба маънои «фарзанд» дар осори адибони классикамон дар шакли арабиаш низ истифода шудааст. Чунончи:

*Эй чордасола **қурратулайн**,*
Болиғназари улуми кавнайн [12, 37].

Дар забоншиносии тоҷик паҳлуҳои мухталифи ВФ омӯхта шудаанд, аммо то ҳол дар мавриди воҳидҳои фразеологии соҳавӣ пажуҳиши алоҳида анҷом дода нашудааст. Мақсади гуфтаи мо дар он аст, ки воҳидҳои фразеологӣ низ монанди калимаҳо дар як соҳаи муайян истифода шуданашон мумкин аст. Масалан, идиомаи **ба гардан гирифтан** дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ ҳамчун воҳиди фразеолгии соҳавӣ ба шумор меравад. Яъне вақте ки гунаҳгор ба гуноҳаш иқрор мешавад, аз тарфи шахси масъул – «гуноҳашро ба гардан

гирифт» гуфта мешавад. Ҳарчанд ҳам дар соҳаи ҳуқуқ ва ҳам дар дигар соҳаҳо маънои коре ё масъулиятеро ба уҳда гирифтан дорад. Аммо дар соҳаи ҳуқуқ ба маънои манфӣ истифода мешавад.

Дар номаҳои устод Айнӣ идиомаи **ба гардан гирифтан** ба гурӯҳи воҳидҳои фразеологии серистеъмол дохил мешавад. Устод Айнӣ идиомаи **ба гардан гирифтан**ро зиёд истифода кардааст, ки бештар ба маънои мусбат омадааст.

Муҳимтарин вазифае, ки **ба гардани редаксия меафтад**, ба Союзпечат барои нашри ин журнол ёрӣ ва маслиҳатҳои амалӣ додан ва агар ӯ маслиҳатро қабул накунад, ба воситаи идораҳои боло ӯро ба қабул маҷбур кардан аст [3, 136]. Дар ин шароит, албатта, таҳрири Камоли Хуҷандиро ба **гардан гирифта наметавонам** [3, 186].

Дар номаҳои устод Айнӣ идиомаҳои **ба гардан гирифта, ба гардан афтодан, ба гардан бор кардан** [5, 34] истифода шудаанд.

Воҳидҳои фразеологии **ба гардан афтидан** ва б**а гардан гирифтан** дар забони тоҷикӣ ба маъноҳои – чизеро ба уҳда, ба зиммаи худ гирифтан, ба чизе розӣ шудан, чизеро қабул кардан истифода мешавад.

Қонуни муҳокимаи ҷиноят, ки аз тарафи рафиқ Қӯқандбой Абдулхоликзода аз русӣ тарҷума шуда буд, **сар то по,** дида таҳрир карда баромадам…. [5, 28].

Идиомаи **сар то поро** низ ҳамчун воҳиди фразеологии соҳаи муҳаррирӣ гуфтан мумкин аст, чунки ин воҳиди фразеологӣ дар соҳаи илму таҳрир зиёд истифода мешавад. Қисме аз номаҳои устод Айнӣ, ки ба масъалаи таҳрир бахшида шудааст, ин воҳиди фразеологӣ бештар ба назар расид. Ба монанди: Аммо мактуб ва схема намедонам нусхаи чандум бошад, ки аз **сар то по** як ҳарфи равшан чопшуда надорад ва калимаеро пурра хондан мумкин нест [5, 228]. Чунки вай тарҷума буда, **сар то по** вайрон аст [5, 519].

Воҳиди фразеологии **сар то по** ба маъноҳои пурра, аз аввал то охир, муфассал истифода мешавад.

Устод Айнӣ дар бештари номаҳо дар бораи саломатиаш вобаста ба шахсияти мухотаб муфассал ё мухтасар маълумот додааст. Дар яке аз номаҳои худ ӯ дар бораи табобат карданаш маълумот дода, воҳиди фразеологии **ба ҷон расонданро** истифода кардааст: ….ҳамон шаб беморӣ боз авҷ кард ва ҳанӯз таб нагаштааст ва сулфизорхӯрӣ ва дигар давоҳо ҳам **ба ҷон расонд** [5, 483].

Идиомаи **ба ҷон расондан** дар забони тоҷикӣ ба маъноҳои «азоб дидан, дилмонда кардан ва ба дил задани чизе « истифода мешавад. Ин ибора дар «Фарҳаги ибораҳои рехта» чунин шарҳ ёфтааст: 1.касеро безор кардан, дилгир намудан, ба дараҷаи аз ҷон безоршавӣ расондан; 2.ба танг овардан, гирифтори мушкилӣ кардан [14, 664] Дар мисоле, ки дар нома истифода шудааст, ин фразеологизм ба маънои « аз ҷон безор шудан» омадааст.

Дар номаи дигаре, ки устод Айнӣ ба Мирзо Турсунзода навиштааст, доир ба вазъи саломатиаш сухан ронда, идиомаҳои **ҷон ба саломат бурдан ва кори худро тамом карданро** истифода кардааст. Ночор ман дивонро ба печка наздик оварда, кафҳои дасту поҳоямро ба девори сӯзони вай расонда истода, **ҷон ба саломат бурдам** [5,439]. Агар ман дар ин ҳолат рафтагори Истолинобод мешудам, дар роҳи вогзоли Самарқанд **кори худро тамом мекардам** [5, 439].

Ибораи фразеологии **ҷон ба саломат бурдан** ба маънои «зинда мондан» ва фразеологизми **кори худро тамом кардан** ба маънои «ба марг расондан, ё мурдан» истифода шудааст. Агар ба категорияи маъноии воҳидҳои фразеологӣ рӯй оварем, устод Айнӣ антонимҳои фразеологиро истифода кардааст, ки ин

маҳорати баланди устод Айниро дар истифодаи ин воҳиди забон нишон медиҳад.

Чунон ки дар дигар китобҳои Тоҷгиз хатоҳои матбаагӣ **ранги анъанавиро гирифтааст**, ин китоб ҳам аз он анъана холӣ намондааст [5,446].

Устод Айнӣ идиомаи **ранги анъанавӣ гирифтанро** дар номаҳояш ба он хотир истифода кардааст, ки дар чопи китобу мақолаҳо матбаа ғалатҳоро такрор мекардааст. Маънои фразеологизми **ранги анъанавӣ гирифтан** ин «ба шакл ё қолаб даромадан, анъана шудан, ба одат табдил ёфтан» аст.

Дар забони тоҷикӣ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ калимаҳои соматикӣ зиёд истифода мешаванд. Махсусан, калимаи **даст, дил, чашм**. Дар номаҳои устод Айнӣ низ нақши калимаҳои зикргардида дар таркиби идиомаҳо низ назаррас аст. Чунончи дар номаҳо идиомаҳои зерин истифода шудаанд, ки дар таркиби худ вожаи даст доранд: **даст кашидан** [5, 525], **даст назадан** [5, 111], **қалам ба даст гирифтан** [5, 124], **ба даст даромадан** [5, 147], **ба даст даровардан** [5, 189], аз даст додан [5, 269], **аз даст рафтан** [5, 548], **кор аз даст рафтан** [5, 596].

Устод Айнӣ ба маънои «навиштан» воҳиди фразеологии **қалам ба даст гирифтан ва қалам ронданро** истифода кардааст. Мисол: Аз 7 мой тавонистам **қалам ба даст гирам**, ин аст, ки дар 8 мой ба шумо ҷавоб менависам [5,124]. Соҳиби мақола дар сутуни охирин пруфессур Лошчинкоро сахт танқид кардааст ва умуман касонеро, ки дар бораи таърихи Осиёи Миёна **қалам рондаанд**, ном набурда, танқид мекунад… [5,498].

Маънои идиомаи **аз даст додан** ин «1.гум кардан; 2. бой додан; 3.маҳрум мондан; 4.дар вақту ҷояш истифода набурдан; 5. гурезонда» [13,306] мебошад.

Аммо устод Айнӣ ин воҳиди фразеолгиро ба маънои «дарҷ кардан ё фаромӯш кардан» истифода кардааст: Баъд аз эзоҳ ба хотирам гузашт, ки луғатро бинам, на ин ки «Ғиёс» ҳамин калимаи хурофотиро **аз даст дода** бошад [5, 269].

Дар он ҷо ман бо пруфессур Андрееф **даст ба гиребон шуда** ҷанг кардам (дар ин ҷанҷолҳо «лидер» танҳо ман будам ва баъзе касон фақат ба хотирхоҳии ман ба ман ёрӣ медоданд) [5, 465].

Идиомаи **даст ба гиребон шудан** ҳам дар нутқи хаттӣ ва ҳам дар нутқи шифоҳӣ баробар истифода мешавад. Маънои воҳиди фразеологии **даст ба гиребон шудан** «ҷанҷолу занозанӣ кардан ва баҳсу муноқиша « кардан аст. Дар номаҳои устод Айнӣ идиомаи зикргардида ба маънои «баҳсу муноқиша» омадааст.

Яке аз вазифаҳои воҳидҳои фразеологӣ диққати хонандаро ба худ ҷалб кардан аст. Устод Айнӣ дар номаҳо вақте сухан дар бораи адибону олимон меравад, аз ин воҳиди забон хеле моҳирона истифода мекунад. Масалан, дар номае, ки ба Мирзо Турсунзода дар бораи таҳрири асари «Ёддоштҳо» навиштааст, дар бораи Аҳмади Дониш сухан карда чунин гуфтааст: Аҳмад Махдумро як толеи нағз ба сафар дар Русия муваффақ карда буд, амири хурофотпарасти тарсончак ӯро «коҳин ва ошнои императори рус» гумон карда, ба вай **даст расонда натавонист** [5, 430].

Дар номаи дигаре, ки дар мавриди тарҷумаи романи «Ғуломон» ба устод Мирзо Турсунзода навиштааст, идиомаи **гиребони худро аз дасти касе раҳо кардан**, ки маънои «аз даъвои касе худро халос намудан»-ро дорад, истифода кардааст, ки хеле ҷолиб баромадааст.

Баъд аз он ки ҷанг тамом шуд, ман боз талаби худро ба пеши нашриёти Ӯзбекистон мондам, аммо дар ин вақт коркунони нашриёт на дастнависро ва на

наборро аз архиви нашриёт «наёфтанд» ва «гум шудааст» гуфтанд ва бо ҳамин **гиребони худро аз дасти ман халос карданд ва** нусхаи тарҷумаи тайёр ҳам бе ному нишон рафт [5, 476].

Дар таркиби идиомаҳо вожаи чашм низ серистеъмол аст. Бояд қайд намоем, ки дар номаҳои хусусӣ идиомаи **чашм дар роҳ будан** хоси номаҳои хусусӣ мебошад. Вақте ки ба ягон нафар, махсусан калонсолон нома менависанд, ибораи фразеологии **чашм дар роҳ буданро** истифода мекунанд. Ба хабари саломатӣ **чашм дар роҳам** [5, 213].

Устод Айнӣ идиомаи **чашм дӯхтанро**, ки маънои 1.Ба касе, чизе бо диққат нигоҳ кардан, нигоҳ карда мондан, интизор шуда мондан; 2. Ба касе, чизе бо нияти бад, бо чашми бад нигоҳ кардан, ба чашми касе, чизе ҳарисона нигаристан» дорад, дар ҷавоби мактуби собиқ директори осорхонаи таърихии кишваршиносии Бухоро Муҳсин Яъқубов, ки аз устод Айнӣ ба тафсил шарҳи ҳабс шудан ва ҷазо доданашро пурсидааст. Устод Айнӣ дар ҳаҷми 7 саҳифа бо тафсил чи гуна ҳабс шудан ва 75 чӯб заданашро аз тарафи мирғазабон навиштааст. Ҳамчунин дар номае, ки ба устод Абулқосим Лоҳутӣ соли 1937 навиштааст, барои исботи андешааш порчае дар бораи таърихи 75 чӯб заданаш маълумот додааст. Дар ана ҳамин ду мактуб устод Айнӣ идиомаҳои фразеологии **чашм дӯхтанро** хеле моҳирона истифода кардааст: Аммо ман на дод мегуфтам ва на аз чашмам об мебаровардам. Зеро онҳо душман буданд ва аз онҳо ҳамонро дида истода будам, ки **чашм доштам** ва ба интиқом ҳозир мешудам [5, 117]. Ман ба ӯ диққат карда, **чашм дӯхтам**. Ӯ гиря мекард ва Тоҳирҷони ҳалвогар буд [5, 598]. Ман воҳ нагуфта, **дандон ба дандон мондам** ва як бор ба қушбегӣ **чашм дӯхтам** [5, 599]. Аҳволи дигаре, ки маро зиёда **дар печутоб меандозад**, ин аст, ки занам бемор аст ва бачагонам хурдсол [5, 117].

Аз мисолҳои зикршуда маълум аст, ки устод Айнӣ барои ҷолиб баромадани номааш, ба ғайр аз воҳидҳои фразеологии **чашм дӯхтан, чашм аз замин кандан,** ҳамчунин идиомаи **дандон ба дандон мондан ва дар печутоб андохтанро** истифода кардааст.

Маълумоте, ки устод Айнӣ дар бораи 75 чӯб задани худ дар номаҳо овардааст, нисбат ба китоби «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам» муассиртар мебошад. Барои исботи андешаамон мо аз китоби «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам» ва аз номае, ки ба устод Лоҳутӣ навишта шудааст, мисол меорем. **Ҷумла аз нома:** Дар ҳақиқат **ман хеле борбардор будам**, дар вақте ки дар дари арки амир маро мезаданд, гӯштҳоям мепарид, хун аз баданам мешорид ва гоҳо аз ҳуш мерафтам, лекин вақте ки ба ҳуш меомадам, ба чашмони қушбегӣ ва дигар амалдорон **чашм дӯхта**, чунон тез-тез нигоҳ мекардам, ки онҳо маҷбур мешуданд **чашмҳошонро аз ман канда ба замин дӯзанд** [5, 117].

Намуна аз китоб: «Ба ҳамин тариқа, аз буни гардан то поини миёнам чӯбкорӣ мекарданд. Аз баданам хун пош мехӯрд, парчаҳои гӯшт ва пӯст ба ҳар тараф мепириданд. Дард тоқатфарсо буд. Аммо ба ман он вақт чунон қувват ва тоқате рӯй дод, ки аз вой гуфтан ва гиря кардан ба пеши он золимони фаҳшии палид ор мекардам ва мардонавор ба амалдорон нигоҳ мекардам « [1, 95].

Дар дигар номаҳои устод Айнӣ низ идиомаҳои зерин истифода шудаанд: Ӯ ҳамчунонки дар пеши шумо кардааст, **чашмашро ба замин дӯхта** чизе нагуфт [5,190]. Ин аҳвол дар зиндагӣ шуданист, аммо дар ҷавоби аҳволпурсии котиб чизе нагуфта, **чашм бар замин дӯхта истодан** нобахшиданист [5,190]. Зотан баъд аз ин аз ман сиҳҳати комилро **чашм доштан** номумкин аст [5, 406]. Агар ин корро тамом накарда, **аз дунё чашм пӯшам,** ҳамаи ин материалҳо ҳамроҳи ман ба гӯр мераванд [5, 605].

Воҳиди фразеологии **ба чашми касе нос пуф кардан** ба маънои «фиреб додан»-ро устод Айнӣ дар номаҳояш истифода кардааст, ки, ба назари мо, дар дигар осори устод Айнӣ истифода нашудааст. Аслан, ин воҳид дар деҳаҳо ба маънои аслии худ, яъне агар ба чашми хар парда давад, ё чашмдард шавад, барои сиҳат шудан, одатан нос мерезанд. Аммо устод Айнӣ дар номаҳояш ин воҳиди забониро ҳамчун воҳиди фразеологӣ истифода кардааст: Ҳатто як чашмаш ҳам намедидааст ва ҷаллоб **ба чашми ман нос пуф кардааст** [5, 611].

Вожаи **дил** низ дар таркиби идиомаҳо монанди вожаҳои **чашм ва даст** бештар истифода мешавад. Устод Айнӣ дар номаҳо идиомаҳои зеринро истифода кардааст, ки дар таркибашон вожаи дил доранд: **аз таги дил** [5,315]**, аз таҳди дил** [5, 589-590]**, дар дил гузаронидан** [5, 383]**, бо ҷону дил** [5,507]**, аз ҷону дил** [5, 614]**, дили касе беҳол шуд** [5, 52]**, дили касе пурхун** [5,117]**, дил тапидан** [5, 168]**, дили касе сӯхтан** [5, 437]**, дили касе сард шуд** [5, 50].

Чи гунае ки мебинем, устод Айнӣ идиомаҳоеро истифода кардааст, ки дар забони адабии имрӯза низ дар истеъмоланд. Яке аз вижагиҳои истифодаи идиомаҳои номаҳои устод Айнӣ дар он аст, ки устод дар номаҳо гунаи воҳидҳои фразеологиро истифода кардааст: Ман ба табрики шумо ҳам аз ҷониби худам ва ҳам аз ҷониби рафиқон самимона ва **аз таги дил** ташаккур баён мекунам [5, 315]. Муҳтарам пруфессур! Рухсат диҳед, боз як бори дигар **аз таҳти дил** шуморо табрик намоям [5,589-590].

Сабаби гунаи истифодаи идиомаҳои **аз таги дил ва аз таҳти дил** дар он аст, ки устод Айнӣ идиомаи **аз таги дилро** дар номае истифода кардааст, ки нома ба як афсари қаторӣ навишта шудааст. Воҳиди фразеолгии **аз таҳти дил** ба номаи профессор Семёнов А. навиштаи устод истифода шудааст. Чунонки мебинем, устод дар истифодаи воҳидҳои фразеологӣ ба мухотаби худ аҳаммияти ҷиддӣ медодааст.

Ин вижагӣ дар истифодаи идиомаи **бо ҷону дил ва аз дилу ҷон,** ки маънои «самимона, бомеҳру муҳаббат»-ро дорад, дида мешавад. Акнун, ки талаб карданд, **бо ҷону дил** ба навиштан сар кардам ва ба наздикӣ тамом карда мефиристонам ва дар оянда ҳам ба монанди ин гуна хидматҳои илмӣ тайёрам» [5,507]. Кушода шудани акодемияи Туркманистони Советиро **аз дилу ҷон** табрик менамоям [5,614]. Дар номаҳо бештар идиомаи бо ҷону дил истифода шудааст.

Бештари номаҳои устод Айнӣ дар масъалаи чопу таҳияи китобу мақолаҳо бахшида шудаанд. Устод Айнӣ дар як номае, ки ба Ҷалол Икромӣ навиштааст, идиомаи **дили касе хунук шуданро**, ки ба маънои «нисбат ба касе, чизе бе рағбат, бе ҳавас, беҳавсала гардонидан» ба кор бурда мешавад, истифода кардааст.

Аз тарҷумаи «Ғуломон», ки дар журнол чоп шудааст, фақат аз шаш печатний листаш, ки тарҷумаи Сухарува мебошад, аммо дар журнол кӯтоҳ карда, чоп карда шудааст, бо дубора кор кардан, фоида бурдан мумкин аст. Ҳамаи корро худам назорат карда истодам. Фақат дерҷавобии рафиқ Нурматуф **дили маро аз кор сард карда истодааст** [5, 505].

Воҳидҳои фразеологӣ низ монанди калимаҳо маъноҳоеро ифода мекунанд, ки табъи нависанда ва гӯяндаро ифшо мекунанд. Устод Айнӣ низ дар номаҳояш вобаста ба муҳтаво ва мавзуи нома воҳидҳои фразеологиеро истифода кардааст, ки маънои хурсандӣ ва ғамгиниро ифода кардааст.

Масалан, дар номае, ки ба Абулқосим Лоҳутӣ соли 1937 навишта шудааст, идиомаи **дили касе пурхун шуд**ро истифода кардааст. Сабаби истифодаи идиомаи мазкур дар он аст, ки устод Айниро соли 1937 баъзе касон туҳмат

мекунанд ва устод Айнӣ номаи мазкурро бо ҳамин сабаб ба устод Лоҳутӣ навиштааст.

Аммо ман, аммо мани бадбахт дар зарфи ин 20 сол танҳо ҳамин рӯз аст, ки **дилам пурхун аст,** аммо ҳеҷ зоҳир намекунам, то ки ба шодии бачагонам халал нарасонам [5, 117].

Устод Айнӣ идиомаи **дил пурхун шудан**ро ба маънои «дар азоб будан, азият кашидан, хафа шудан» истифода кардааст.

Вожаи сар низ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ зиёд истифода мешавад. Дар номаҳои устод Айнӣ низ воҳидҳои фразеологие, ки дар таркибашон калимаи «сар» доранд, зиёд истифода шудаанд. Ба монанди **аз сар гузаронидан** [5,548]**, дарди сар додан, сар печидан** [5,397]**, пул додану дарди сар харидан** [5,399]**, дарди сари барзиёд** [5,239].

Дар ҳақиқат, забоншинос Мирзоева М. роҷеъ ба истифодаи воҳидҳои фразеологӣ дар осори устод Айнӣ дуруст гуфтааст: «С. Айнӣ аз як асар то асари дигар на танҳо маҳорати нигориши худро дар насри бадеӣ такмил медиҳад, балки дар истифодаи воҳидҳои фразеологӣ ва моҳирона баҳрабардорӣ кардан аз имконоти услубии он низ сабки худро сайқал дода, ғанитар мегардонад « [11, 45].

Дар яке аз номаҳои устод сухан дар хусуси нақлиёти шахсӣ меравад, устод Айнӣ идиомаи **дарди сар**, ки маънои «ташвиш, кор ё чизи зиёдатӣ»-ро дорад, истифода кардааст. Бозгардонда додани ин мошин барои ман як **дарди сари барзиёд**и беманфиат аст (баъд аз ҷанг навашро диҳанд, беҳтар аст) [5, 339].

Идиомаи **пул дода, дарди сар харидан** бештар дар шакли байт – «Бе дарди сари нишаста будам, Пул додаму дарди сар харидам» мустаъмал аст. Профессор Ҳ. Маҷидов дар робита ба фразеологизми мазкур чунин гуфтааст: «Порчаҳои ҷудогонаи панду ҳикмат, латифа ва нақлҳои машҳур ҳам канда шуда, ба ифодаҳои рехта табдил ёфта метавонанд» [8,20] . Устод Айнӣ маҳорати баланди истифодаи воҳидҳои фразеологиро нишон дода, ҷузъи асосии байти мазкурро ҳамчун воҳиди фразеологӣ истифода кардааст, ки ин забони номаро боз ҳам диққатҷалбкунанда кардааст. Идиомаи **пул дода дарди сар харидан** маънои «бо рафтори худ, худро гирифтори ташвише кардан»-ро дорад. Охир ба Сека хат навишта, инро ҷорӣ кунондам, аммо барои журнол дубора ҷанҷол баровардан муносиб надидам ва ба сабаби беморӣ қуввати ҷанҷол ҳам надорам. Бинобар ин «**пул додаму дарди сар харидам**» гӯён ба тақдир тан дода нишастаам [5, 399].

Идиомаи **Худоро шунида бердиашро ҳанӯз нашунида**, ки маънои «сухани касеро то охир нашунидан»-ро дорад, аз афсона гирифта шудааст: Афсона чунин аст: Мулло аз Машраб «номат чист?» гуфта пурсидааст. Машраб дар ҷавоб «Худой...» гуфтан ҳамон мулло Машрабро ба кофирӣ ҳукм карда, ӯро задан гирифтааст. Машраб фарёд карда гуфтааст: «охир сухани маро тамом шунав, баъд аз он дар ҳаққи ман ҳукм барор – ман номамро «Худойбердӣ» гуфтан мехостам. Аммо ту «Худой»-ро шунида ба «бердӣ» –аш гӯш наандохта, маро кофир сохтӣ») [6, 243].

Ва ҳол он ки дар ҳар асар баъд аз тамоман хондан, фикр баён намудан мумкин аст, вагарна монанди мунозараи мулло бо Машраб мешавад, ки **«Худо»-ро шунида «берди»-ашро ҳанӯз нашунида**, Машраби бечораро кофир карда буд [5, 429].

Яке аз вижагиҳои хоси номаҳои хусусӣ дар он аст, ки дар онҳо дар баробари воҳидҳои фразеологии китобӣ, инчунин, воҳидҳои фразеологии гуфтугӯйӣ истифода мешаванд. Масалан устод Айнӣ идиомаи **шатта хӯрданро**

ба маънои «танқид кардан» истифода кардааст. Вақте ки имсол масъалаи мероси адабии миллатҳо ба майдон омада, шарқшиносони консервотур **шатта хӯрданд**, масъалаи терминро дигар кардан, ба майдон омад, ки ман дар ин кор хеле хурсандам [5, 466].

Дар номае, ки ба тафсири чи гуна дар Обхона афтодан маълумот додааст, воҳиди фразеологии **обию нонӣ карданро** ба маънои «ниҳоят сахт задан» истифода кардааст, ки, ба назари мо, ин ифода сохтаи худи устод Айнӣ мебошад. Баъд аз ягон соат Мирзо Назрулло Ғафурзодаро ҳам **аз шатта «обию нонӣ карда»**, оварда дар ҳамин обхона андохтанд [5,598].

Воҳиди фразеологии **обдузд афтодан ё обдузд гирифтан** дар забони адабии муосири тоҷикӣ ба гурӯҳи воҳидҳои фразеологии камистеъмол дохил мешавад. Маънои ин воҳиди фразеологӣ «кори ношоистаи касеро кашф кардан», ё «кори ношоистаи касе аз тарафи дигар кас ифшо шуд» ва ё «шарманда шудан»-ро дорад. Лекин қариб буд, ки «**обдузд афтам»,** зеро ранги сиёҳии шумо сабз ва аз они ман бунафш буд [5, 101].

Устод Айнӣ дар номаҳояш ин воҳиди фразеологиро ба маънои «шарманда шудан» истифода кардааст.

Забоншинос Н. Маъсумӣ дуруст зикр менамояд, ки «Онҳо (идиомаҳо–М.Ш) ҳамчун шаклҳои каму беш устувори ифода мазмунан як андоза умумӣ буда, доираи истеъмолашон нисбатан васеъ аст. Дурусттараш онҳо (идиомаҳо–М.Ш) аҳаммияти соҳагӣ доранд. Аз ин ҷиҳат ин хел шаклҳои ифода дар нутқ ба ҳодиса ва мавзуъҳои гуногун мувофиқ кунонида мешаванд.... [9, 195].

Роҷеъ ба идиомаи **об карда хӯрдан** забоншинос Н. Маъсумӣ дар китоби «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии муосири тоҷик» дар дар асоси гуфтаҳои забоншинос Д. Тоҷиев чунин ибрози андеша кардааст**: «Об карда хӯрдан-** нисбат ба ҳар гуна касбу кор ва предмети омӯзиш ба маънои тамоман аз худ кардан, омӯхтан, ҳифз намудан. Истеъмоли ин ибора дар сухани Раҳими Қанд ҳамчун аломати худтаърифкунӣ ба ҳамаи ин маъниҳо мувофиқат дорад» [9, 196]. Устод Айнӣ дар нома воҳиди фразеологии мазкурро низ ба маънои «аз худ кардан ва худтаърифкунӣ» истифода кардааст.

Охир, Камол ҳам 12-сола шуд, дар яксола мактаби русӣ қадре забони русиро ҳам омӯхт, ба қавли худаш **«об карда хӯрд»** [5, 133].

Идиомаи **ба майдон баромадан** ва гунаҳои он дар номаҳои устод Айнӣ ба идиомаҳои фаъол дохил мешаванд. Ин воҳиди фразеологиро устод Айнӣ аз ҳама бештар истифода кардааст. Устод Айнӣ идиомаи мазкурро ҳамчун идиомаи хосси нигориши адибон ба маънои «асар офаридану чоп кардан» истифода кардааст. Ин идиома ҳоло ҳам ба маънои чоп шудани асар истифода мешавад. Дар номаҳое, ки мо мариди пажуҳиш қарор додем, идиомаи мазкурро устод Айнӣ 30 маротиба дар шаклҳои гуногуни бевоситаю бавосита, тасдиқию инкорӣ: **ба майдон овардан, ба майдон баромадан, ба майдон наомадан, ба майдон омадан, ба майдон андохтан, ба майдон даромадан, ба майдон баровандан,ба майдон намондан, дар майдони адабиёт ба ҳаракат омадан, дар майдон ҳаракати пирона кардан, худро ба майдони наср задан** истифода кардааст.

…аз тарафи дигар, шеърҳои халқиро бо вазну шакли онҳо тадқиқ намоям ва ба болои инҳо натиҷаи таҷрибаи 50-солаи худро ҷамъ карда, чизе **ба майдон орам** [5, 194].

Устод Айнӣ дар «Луғати нимтафсилии забони тоҷикӣ» 4 маънои вожаи майдонро оварда, дар маънои чорум майдон ба маънои дунё омадааст. Дар давоми идомаи шарҳи майдон (ба майдон омадани ягон чиз... ба дунё омадани

он… ба вуҷуд омадани он). Майдон додан ба касе роҳ додан барои коре ба касе ё аз ҷиҳати ҳурмат кардан, ё аз ҷиҳати тарсидан аз ӯ. Майдон надодан роҳ надодан [2, 191] оварда шудааст.

Устод Айнӣ дар номае, ки ба Абдулғанӣ Мирзоев доир ба китоби ӯ – «Мулҳами Бухоро», андешаашро гуфтааст. Дар ҳамин нома дар бораи шарҳи ибораи **майдон ба тарҳ доданро** овардааст. Аммо дар охири банди чоруми ин мухаммас – дар мисраи дувуми Соиб дар ҷои «**майдон ба тарҳ дода»** эҳтимол «**майдон ба тарф дода бошад»** гуфта қайд кардаед, ин мухолифи ҳамаи нусхаҳоест, ки ман онҳоро дидаам, чунки дар ҳамаи он нусхаҳо ин калима дар шакли «**майдон ба тарҳ дода»** навишта шудааст [5,450]. Эҳтимол ҷое, ки шуморо дар шубҳа андохтааст, номаълум будани маънии «**майдон ба тарҳ дода»** бошад. Аммо дар адабиёти тоҷикӣ ба тарзи истилоҳ «майдон ба тарҳ додан»-ро дар мавриди бо касе мусобиқа ё мубориза карда, ба ҳарифи худ ғолиб омадан, кор мефармоянд, ки дар ин байт ин калима бо ҳамин маънӣ тамоман муносиб аст [5, 450].

Чи гунае ки мебинем, устод Айнӣ ибораи фразеологии **майдон ба тарҳ доданро**, ки маънои «ғолиб шудан»-ро ифода мекунад, шаҳр додааст. Ба назари мо, ин ибора дар забони адабии имрӯза истифода намешавад.

Баъзе аз номаҳои устод Айнӣ дар бораи фаъолияти адибони классик мебошад. Дар ин гуна номаҳо бештар назм низ истифода мешавад. Масалан, дар номае, ки ба Олимҷон Идрисӣ навиштааст, дар бораи Мирзо Бедил сухан карда, байте аз забони Бедил овардааст, ки дар он идиомаи **ба по ҳинои қаноат бастанро** истифода шудааст.

Дунё агар диҳанд, нахезам зи ҷои хеш,
***Ман бастаам ҳинои қаноат ба пои хеш** [5, 25].*

Устод Айнӣ бисёр инсони рӯзгордида ва ботаҷриба буд. Ӯ медонист, ки бо кӣ чи гуна суҳбат кунад ва кадом воҳидҳои забонро истифода кунад. Дар номае, ки ба Абдусалом Деҳотӣ навиштааст, идиомаи **бӯй бурданро** хеле бамаврид истифода кардааст. Аслан, идиомаи мазкур бештар дар нутқи шифоҳӣ ва дар байни савдогарон дар истеъмол аст. Сабаби истифодаи идиомаи мазкур дар он аст, ки устод Айнӣ дар нома аз рафти мусоҳибааш бо мудири анборро нақл кардааст. Маънои идиомаи **бӯй бурдан** ин «донистан, ҳис кардан» мебошад. Ман аз ин кор **бӯй бурдам,** ки ягон тағйироте дар таъминот ҳаст ва фавран ҳуҷҷати «Ходими хидматнишондодаи дар илм» буданамро нишон додам [5, 336-337].

Идиомаи дигаре, ки дар номаҳо истифода шудааст, ин идиомаи машҳури **обро лой карда, моҳӣ гирифтан** мебошад, ки маънои «1. Дар байни касон низоъ ва иштибоҳ андохтан, аз он фоида бурдан, 2. Бо роҳи фиреб ба мақсади худ муваффақ шудан»-ро дорад.

Ҳар масъалаеро, ки партия бо хирадмандии болшевикона ва бо дурандешии ленинона пеш мегузорад, даррав аз куҷо «суқмақошуқҳо» ва «берунаюзҳо» пайдо мешаванд ва аз фурсат фоида бурда, **обро лой намуда, моҳии худро сайд кардан мехоҳанд** [5, 480].

Дар ҳақиқат, муҳаққиқ Зоғакова Г. дуруст зикр менамояд, ки «...воҳидҳои идиоматикӣ гурӯҳи аз ҳама муъҷазу пуробуранг ва муассири воҳидҳои фразеологиро ташкил медиҳанд» [7, 29].

Аз таҳлилу баррасии мисолҳо маълум мешавад, ки устод Айнӣ дар номаҳо идиомаҳоеро истифода кардааст, ки муҳтавои номаҳоро муассиртар кардаанд. Агар истифодаи идиомаҳоро аз ҷиҳати басомад баррасӣ намоем, устод Айнӣ дар номаҳое, ки ба устод Лоҳутӣ навиштааст, аз ин воҳиди забон бештар истифода кардааст.

КИТОБНОМА

1. Айнӣ, С. Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам / С. Айнӣ.– Сталинобод, 1958.–127 с.
2. Айнӣ, С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик. Куллиёт.Ҷ.12 / С. Айнӣ .–Душанбе, 1976.–563 с.
3. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ / С. Айнӣ. – Душанбе, 2008. – 256 с.
4. Айнӣ, С. Куллиёт.Ҷилди 3.Таҳиягар ва мураттиб: Абдулҳай Маҳмадаминов / С. Айнӣ.– Душанбе, 2021.– 234 с.
5. Айнӣ, С. Мактубҳо. (Таҳия, таҳрир, тасҳеҳ ва тавзеҳоти Анзурати Маликзод ва Гулбаҳор Усмонова) / С. Айнӣ.– Душанбе, 2024.–720 с.
6. Абдухолиқ Набавӣ. Нигоҳе дигар ба рӯзгору осори устод Садриддин Айнӣ (Маҷмуаи пажуҳишҳо ва мақолот) / Набавӣ А.– Душанбе, 2023.–380 с.
7. Зоғакова, Г. Тафовути воҳидҳои фразеологии идиоматикӣ аз гурӯҳҳои дигари семантикӣ /Г. Зоғакова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ.– Душанбе, 2023. – №9. – С.27-34.
8. Маҷидов, Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик / Ҳ. Маҷидов.–Душанбе, 1982.–103 с.
9. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик/ Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. –385 с.
10. Мавлонзода, Ш. Баъзе вижагиҳои маъноии воҳидҳои фразеологӣ дар мактубҳои устод Айнӣ / Ш. Мавлонзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ.– Душанбе, 2023.–№8.– С.30-35.
11. Мирзоева, М. Воҳидҳои фразеологии асарҳои С. Айнӣ ва усулҳои тарҷумаи онҳо ба забони русӣ / М. Мирзоева.–Душанбе, 2008. –160 с.
12. Низомии Ганҷавӣ. Ахтарони адаб. Ҷилди 20 / Ганҷавӣ Н.–Душанбе, 2012. – 480 с.
13. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехта / М. Фозилов. –Душанбе, 1963. –Ҷ.1. –952 с.
14. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехта / М. Фозилов. –Душанбе, 1964. –Ҷ.2. –802 с.
15. Хоҷаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X–XVI. Монография / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2013. – 344 с.
16. Эгамбердиев Р. Маънои фразеологӣ (Дар асоси забони асари Восифӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ») /Р. Эгамбердиев // Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя восточних языков.– Самарқанд, 1972 . – С.186-191.

ИДИОМАҲО ДАР НОМАҲОИ САДРИДДИН АЙНӢ

Дар таркиби луғавии забонамон воҳидҳои фразеологӣ як ҳиссаи калонро ташкил медиҳанд. Фразеологизмҳо аз ҷиҳати пайдоиш бо зиндагӣ, урфу одат, мафкураю ҷаҳонбинӣ ва ақлу заковати мардум иртибот дошта, дар заминаи онҳо ба вуҷуд меоянд. Ҳарчанд дар забоншиносии тоҷик воҳидҳои фразеологӣ яке аз гурӯҳҳои воҳидҳои нисбатан сертаҳқиқшуда ба шумор мераванд, боз паҳлуҳои таҳқиқношудаи зиёде доранд. Дар забоншиносии тоҷик пажуҳиши воҳидҳои фразеологӣ дар асоси асори адибони муосиру классик ба анҷом расида бошад ҳам, дар пажуҳишҳои онҳо роҷеъ ба истифодаи воҳидҳои фразеологӣ дар асоси маводи номаҳои хусусӣ дида намешавад. Бинобар ин, мақолаи мазкур ба таҳқиқу баррасии яке аз гурӯҳҳои серистеъмоли фразеологизмҳо – идиомаҳо дар асоси маводи номаҳои устод Садриддин Айнӣ бахшида шудааст. Дар услуби номанигорӣ баъзе воҳидҳои фразеологие истифода мешаванд, ки хосси ин услубанд. Ба ин гурӯҳ воҳиди фразеологии ***нури чашм****, ки ба маънои фарзанд ё шахси наздикро дорад, ворид мешавад, чунки дар бештари номаҳои шахсӣ, ки аз тарафи волидон ба фарзандашон навишта мешавад, бо ибораи фразеологии* ***нури чашм*** *оғоз мешавад. Дар мақола вижагиҳои воҳидҳои фразеологии идиоматикӣ хеле*

муфассал таҳлилу баррасӣ шудааст. Муаллиф саҳм ва тақши воҳидҳои фразеологии идиоматикиро муайян карда, мавқеи ин гурӯҳи воҳидҳои фразеологиро дар номаҳои устод Айнӣ нишон додааст.

Калидвожаҳо: *воҳиди фразеологӣ, идиома, забон, маъно, адиб, услуб, номанигорӣ, хусусият, матн.*

ИДИОМЫ В ПИСЬМАХ САДРИДДИНА АЙНИ

В лексическом составе нашего языка фразеологические единицы составляют значительную часть. Фразеологизмы по своему происхождению связаны с жизнью народа, его обычаями, мировоззрением, образом мышления и умственными способностями и формируются именно на этой основе. Хотя в таджикском языкознании фразеологические единицы считаются одной из сравнительно хорошо изученных групп языковых единиц, они всё же имеют немало ещё не исследованных сторон.

Несмотря на то, что в таджикском языкознании изучение фразеологических единиц проводилось на материале произведений современных и классических писателей, в этих исследованиях не наблюдается рассмотрения употребления фразеологических единиц на основе материалов частной переписки. В связи с этим настоящая статья посвящена исследованию и анализу одной из наиболее употребительных групп фразеологизмов – идиом – на материале писем устода Садриддина Айни.

В эпистолярном стиле используются некоторые фразеологические единицы, характерные именно для данного стиля. К этой группе относится фразеологическая единица ***нури чашм****, которая означает «ребёнок» или «близкий человек», поскольку во многих личных письмах, которые родители пишут своим детям, начало оформляется именно этим фразеологическим выражением. В статье весьма подробно проанализированы и рассмотрены особенности идиоматических фразеологических единиц. Автор определил вклад и роль идиоматических фразеологических единиц и показал место этой группы фразеологических единиц в письмах устода Айни.*

Ключевые слова: *фразеологическая единица, идиома, язык, значение, писатель, стиль, эпистолярный жанр, особенность, текст.*

IDIOMS IN THE LETTERS OF SADRIDDIN AYNI

Phraseological units constitute a significant part of the lexical composition of our language. In terms of their origin, phraseologisms are connected with people's life, customs, mentality, worldview, and intellectual capacity, and they arise on that basis. Although phraseological units in Tajik linguistics are considered one of the relatively well-studied groups of linguistic units, they still have many aspects that remain unexplored.

Although in Tajik linguistics phraseological units have been studied on the basis of the works of modern and classical writers, these studies do not address the use of phraseological units on the basis of private correspondence. Therefore, the present article is devoted to the study and analysis of one of the most frequently used groups of phraseologisms – idioms – based on the material of the letters of Ustod Sadriddin Ayni.

*In the epistolary style, certain phraseological units are used that are characteristic specifically of this style. This group includes the phraseological unit of "****nuri chashm"****, which means «child» or «a close person,» because many personal letters written by parents to their children begin with this phraseological*

expression. The article analyzes and discusses in considerable detail the distinctive features of idiomatic phraseological units. The author identifies the contribution and role of idiomatic phraseological units and demonstrates the place of this group of phraseological units in the letters of Ustod Ayni.

Keywords: *phraseological unit, idiom, language, meaning, writer, style, epistolary writing, feature, text.*

Дар бораи муаллиф: Мавлонзода Шуҳрат Мавлон – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои филология, докторанти кафедраи забони адабии муосири тоҷикӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: (+992) 935885147. E –mail**:** shuhrat_b@mail.ru

Об авторе: Мавлонзода Шухрат Мавлон –Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, докторант кафедры современного таджикского литературного языка. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 935885147. E – mail**:** shuhrat_b@mail.ru

About the author: Mavlonzoda Shuhrat Mavlon **–** Tajik National University, Candidate of Philology sciences, the doctorant at the Modern Tajik literary language department. **Address:** 734025, Rudaki Avenue, 17. Dushanbe, Phone: (+992) 935885147. E –mail: shuhrat_b@mail.ru

ТДУ: 811.221.3'37

К ВОПРОСУ СТРУКТУРНОГО АНАЛИЗА КОНЦЕПТА «ДОМ» В ШУГНАНО-РУШАНСКОЙ ГРУППЕ ПАМИРСКИХ ЯЗЫКОВ

Шахло Некушоева
Институт гуманитарных наук им. академика Б. Искандарова НАНТ

В когнитивной лингвистике концепт обычно понимают как сложное и многоуровневое образование, в котором сочетаются разные по смыслу и функции компоненты. Так, в трудах Ю.С. Степанова концепт рассматривается как многослойное образование, включающее обиходный, индивидуально осмысленный и историко-этимологический уровни, отражающие эволюцию соответствующего понятия в языковом сознании [14]. В.И. Карасик предлагает модель концепта, основанную на разграничении образно-перцептивного, понятийного и ценностного компонентов, что позволяет учитывать не только семантическое наполнение, но и аксиологическое измерение концептуального содержания [4, 118].

Структурная организация концепта последовательно раскрыта в работах Г.Г. Слышкина, который выделяет интразону и экстразону, а также квазизоны и квазиэкстразоны, тем самым разграничивая собственно денотативные признаки и признаки, актуализируемые в переносных и паремиологических значениях [13, 17–18]. Существенный вклад в разработку структурной организации концепта внесли также З.Д. Попова и И.А. Стернин, предложившие модель, включающую образ, информационное содержание и интерпретационное поле, что позволяет рассматривать концепт как динамическое когнитивное образование, формируемое в процессе языковой и культурной интерпретации [7, 77–81].

Все рассмотренные подходы убеждают в том, что концепт представляет собой многомерное образование, в котором переплетаются структура и ценностный смысл. Поэтому в исследовании концепта ДОМ в языковой картине мира носителей шугнано-рушанской группы памирских языков важно видеть не только его иерархическое устройство, но и его культурную значимость. Это соотносится с подходом М. Б. Давлатмировой, согласно которому концептосфера народа включает ценностную, материальную и ассоциативную стороны, формируемые базовыми концептами, нормами поведения и культурным кодом [2, 6].

В настоящем исследовании в качестве методологической основы используется подход З.Д. Поповой и И.А. Стернина, согласно которому семантическое содержание концепта наиболее последовательно раскрывается через анализ его ядерных номинаций. Авторы отмечают, что при построении номинативного поля концепта исследователь может ограничиться выявлением прямых номинаций ключевого слова и его синонимов, формирующих ядро концепта, либо расширить анализ за счёт включения номинаций разновидностей денотата [7, 124]. В этом отношении важен и подход Е. В. Рахилиной, связывающей семантику предметных имён с их сочетаемостью, поскольку именно через устойчивые связи лексемы раскрывается её концептуальный потенциал [10].

Сходный принцип концептологической классификации отраслевой лексики реализован в исследовании С. Р. Рахматуллозода, посвящённом южным

и юго-восточным говорам таджикского языка. Как отмечает исследователь, рассмотрение концепта «сохтмон» (строительство) «целесообразно классифицировать на лексические единицы, относящиеся к стенам и глинобитонным стенам дома, лексические единицы, относящиеся к деревянной обшивке дома, и лексические единицы, относящиеся к интерьеру, окружению и крыше дома» [11, 33–34]. Обращение к такому опыту показывает продуктивность тематико-концептуального членения материала при анализе лексики, связанной с домом и его внутренней структурой.

В этой работе для выделения ядра концепта ДОМ в шугнано-рушанской группе памирских языков мы опираемся на первый из названных подходов. Дом рассматривается нами как сложное образование, в котором соединяются материальные, социальные и культурные смыслы. Поэтому его структура описывается через ядро, макрополя и микрополя, что помогает увидеть, как этот концепт организован в языковом сознании носителей шугнано-рушанских языков. Сходная мысль прослеживается в исследованиях концепта ДОМ, где он рассматривается не только как обозначение жилища, но и как культурно значимое пространство человеческой жизни [9].

В работах, посвящённых концепту ДОМ, подчёркивается его особая значимость в национальном ментальном пространстве, поскольку через него раскрываются базовые представления о жизни, семье и принадлежности [1]. В рамках этого подхода концепт ДОМ в языках шугн.-руш. группы рассматривается как система с чёткой внутренней организацией: в её центре находится ядро, а вокруг него группируются макрополя, связанные между собой по смыслу. В основе этой системы лежит ядерная лексема шугн. *čīd*, руш., хуф. *čod*, бр., рош. *čöd*, сар. *čed* ‘дом’, обладающая наибольшей концептообразующей нагрузкой. Наряду с ней в структуре концепта функционируют конкурирующие номинации шугн. *malā* // *māl(l)ā*, руш., хуф., бр. *mālā*, рош. *malā*, сар. *malá* и шугн. *xůnā*, руш., хуф., бр., рош., сар. *xona*, которые также обозначают дом в его базовом значении как жилище и место проживания, однако не совпадают с *čīd* полностью по своей семантической и функциональной роли. В результате комплексного морфологического исследования установлено, что основное лексическое ядро и связанные с ним конкурирующие номинации представлены 96 производными формами, включёнными в соответствующие словообразовательные гнезда [5; 6]. Именно вокруг этого соотношения ядерной и конкурирующих номинаций в ходе анализа синонимического поля были выявлены 5 логически организованных макрополей, которые в совокупности раскрывают основные семантические измерения концепта ДОМ в шугн.-руш. группе языков. История изучения концепта ДОМ в русском языкознании показывает, что данный концепт целесообразно рассматривать как сложное семантическое поле, включающее предметные, социальные и символические компоненты [8].

Связь дома с семьёй и родовой памятью неоднократно отмечалась в исследованиях русской языковой картины мира, где дом выступает не только как место проживания, но и как пространство сохранения семейных связей [12]. На основе анализа ценностных коннотаций, связанных с различными аспектами концепта ДОМ в языковой картине мира носителей шугн.-руш. группы языков, выделяются два макрополя, занимающие в его структуре особенно значимое положение: *Čīd-Jamāt* ‘Дом-Семья’ и *Kata-Čīd* ‘Малая родина’. Их доминирующий характер определяется не столько количеством входящих в них

единиц, сколько их смысловой и аксиологической нагрузкой. Именно в пределах этих двух макрополей дом получает наиболее глубокую культурную интерпретацию: в первом случае он осмысляется как пространство родства, совместной жизни, преемственности поколений и передачи норм, во втором как точка происхождения, локальной принадлежности и устойчивой связи человека с родной средой. Если другие макрополя раскрывают отдельные стороны дома, к примеру его материальное устройство, бытовое функционирование или ритуальную значимость, то *Čīd-Jamāt* и *Kata-Čīd* затрагивают те смысловые уровни, на которых дом перестаёт быть просто жилищем и становится основой социальной и культурной самоидентификации. Именно поэтому данные макрополя занимают центральное место в общей структуре концепта: через них наиболее полно проявляется представление о доме как о пространстве семьи, памяти, укоренённости и жизненной непрерывности.

Макрополе *Čīd-Jamāt* – Дом-Семья структурировано на четыре микрополя. Первое микрополе, обозначаемое термином шугн.-руш. *mardīnā*, включает лексические единицы, характеризующие мужской аспект; второе, представляемое термином шугн.-руш. *kaxoy*, отражает женский аспект; третье микрополе, обозначенное *qawm*, объединяет понятия, связанные с родственными связями; и, наконец, четвертое микрополе характеризуется как лексическая лакуна, условно названная *munosibat* – отношение, включающая совокупность лексических единиц, посредством которых артикулируется чувство единства и формируется отношение человека к понятию «дом». Это макрополе включает большое количество лексических единиц, которые различаются по своему значению и функции. Именно это показывает, что его внутренняя организация сложна и многослойна. Данное макрополе отражает представление о доме как о семье, включающей в себя родственные связи, традиции совместного проживания и социальной организации. В традиционной культуре данный аспект является ключевым, так как семья воспринимается как основа жизненного уклада, а сам дом - как место, где происходят основные процессы социализации и передачи культурных норм. Лексемы этого макрополя подчеркивают, что дом в первую очередь воспринимается не как материальная структура, а как пространство единства и родственных уз. Семейная модель дома является фундаментом для формирования индивидуальной идентичности и передачи ценностей из поколения в поколение.

Одним из наиболее значимых измерений концепта ДОМ в исследуемых нами языках является его связь с понятием малая родина, представленным в макрополе *Kata-Čīd* – Малая родина. Такое понимание согласуется с лингвокультурологическим подходом, при котором дом рассматривается как базовое понятие народного мировидения и один из устойчивых ориентиров этнокультурной идентичности [3]. Несмотря на то, что данное макрополе характеризуется наименьшим объемом языковых единиц в сравнении с другими макрополями структуры, именно здесь дом выступает в качестве микрокосма, отражающий особенности локальной культуры, традиций и социального уклада. Макрополе представлено двумя микрополями, характеризующимися наличием лексических лакун, что указывает на отсутствие конкретных лексических единиц для их прямой идентификации в шугнано-рушанской языковой системе. В этой связи микрополям даны условные наименования: первое микрополе условно обозначено как «архитектурные элементы с оттенком значения малой родины» (*kicor* ‘очаг’, *piδīnd* ‘порог’, *ʒīngak* ‘выступ очага’ и т.п.), отражающее

связь с материальными и пространственными аспектами родины, а второе как «выражения с семантикой малой родины» (*dod čīd* ‘отчий дом’, *mi čīd-and nof čūjin* ‘родился в этом доме’ и т.п.), подчеркивающее эмоционально-ценностное содержание этого понятия. Такое выделение микрополей помогает яснее увидеть внутреннее строение макрополя *Kata-Čīd*. В его пределах материальные признаки малой родины сочетаются с эмоционально значимыми представлениями о родном доме, и именно это придаёт данному фрагменту концепта многомерный характер. Этот пласт концепта особенно важен в традиционной культуре шугнано-рушанской этнической группы, где привязанность к родному селению или долине формирует основу идентичности.

Концепт ДОМ в языковой картине мира шугн.-руш. этнической группы включает важный культурный пласт, наиболее отчетливо представленный в макрополе *Čīd-Sunat* ‘Дом-Традиция’. В пределах этого макрополя дом осмысляется не только как место проживания, но и как пространство сохранения и воспроизводства традиционного опыта. Именно в доме закрепляются и передаются обрядовые формы поведения, нормы внутрисемейного взаимодействия, представления о допустимом и должном, а также устойчивые способы организации повседневной жизни. В фольклорной картине мира дом также выступает как культурно маркированное пространство, связанное с традицией, обрядом и коллективной памятью [15]. В этом смысле дом выступает хранителем культурной памяти, поскольку с ним соотносятся ритуальные действия, семейные обычаи и формы бытового уклада, имеющие устойчивое значение в жизни сообщества. Символическая нагрузка дома особенно ясно проявляется в тех случаях, когда он становится местом сакрально маркированных действий, связанных с жизненным циклом человека, внутренним устройством семьи и соблюдением традиционного порядка. Тем самым макрополе *Čīd-Sunat* раскрывает в структуре концепта ДОМ не только предметно-бытовой, но и нормативно-культурный уровень.

В рамках макрополя шугн.-руш. *Čīd-Sunat* – ‘Дом-Традиция’, который отражает дом как носитель традиционного культурного опыта, нами условно выделены четыре микрополя, характеризующие специфические традиционные практики, связанные с жизненным циклом и бытом: шугн.-руш. *čīdmīzd sunat-en* – традиции, связанные с процессом постройки дома, демонстрирующие архитектурные и бытовые обычаи, формирующие физическое и символическое пространство жилья (шугн.-руш. *soat-at zamůn čīxtow* ‘определить благоприятное время для постройки дома’, шугн.-руш. *kiryar* ‘призыв на помощь для постройки дома’, и т.п.); микрополе шугн.-руш. *tawalud sunat-en* представлен теми традициями и обрядами рождения, которые неразрывно связаны с концептом ДОМ (*ar γůk-weδd* ‘обряд укладывания ребенка первый раз в колыбель’, который происходит около *ǎāsitan* ‘главный столб традиционного дома’, *kūdak rūʒ-va ziwêstow* ‘обряд выведения ребенка через окно на крыше дом’, и т.п.). Эти и другие ритуалы подчеркивают, что рождение рассматривается как событие, происходящее в домашней среде, где оно приобретает особое значение для начала новой жизни и для укрепления социального и культурного наследия; микрополе *cirowpiδid sunat-en* включает исключительно те похоронные обряды, которые интегрированы в структуру концепта ДОМ и подчеркивают его ценностные аспекты в культуре носителей (*zīr tar piδīnd taraf ole čīdow* букв. катить камень в сторону порога дома, *murϑā bāx̌ ʒīngak ti ribīdow* ‘положить долю покойного на выступе очага’, и т.п.). Здесь речь идет не о ритуалах,

направленных исключительно на погребальное прощание, а о тех церемониях, в которых дом как архитектурный и символический элемент играет решающую роль, отражая преемственность традиций и глубокую связь с исторической памятью. Наконец, микрополе *Diga sunat-en* – другие традиции включает в себя исключительно те языковые единицы, относящиеся к традиционным практикам, которые не вписываются в ранее выделенные категории, но при этом способствуют более полному раскрытию концепта *Дом*. Эти единицы играют важную роль в формировании целостной картины дома, обогащая его смысловые и культурные аспекты. (шугн.-руш. *kiloγuzγuz* – обряд в дни празднования Навруза, проводимый через окно на крыше традиционного дома, *piδīnd-and nol juktow* ‘забить подкову на пороге’, и т.п.). Предложенное членение материала помогает увидеть, как традиционные элементы включаются в структуру макрополя и соотносятся с концептом ДОМ. Это позволяет точнее определить роль обрядовых и бытовых практик в представлениях о доме у носителей шугнано-рушанской группы памирских языков.

Концепт ДОМ проявляется в ярко выраженном материальном измерении, что находит отражение в макрополе *Čīd-Mīzd* – ‘Постройка дома’. Это макрополе включает четыре взаимосвязанных микрополей, каждое из которых раскрывает отдельную сторону материального воплощения жилища. Микрополе *Čīd-mīzd injům* – ‘Стройматериалы’ охватывает строительные материалы, то есть ту вещественную основу, из которой создаётся дом. С ним непосредственно связано микрополе *Čīd qismaten* – ‘Части дома’, объединяющее архитектурные элементы и конструктивные части жилища, поскольку именно материалы получают предметное оформление в составе отдельных частей дома. Следующее микрополе *Čīd-mīzd* – ‘Стройка’, отражает уже сам процесс постройки, в рамках которого строительные материалы и конструктивные элементы соединяются в единое целое и образуют завершённую форму дома. Наконец, микрополе *Mozījen* – ‘Строители’ сосредоточено на людях, участвующих в строительстве, и тем самым переводит анализ из плоскости предметных характеристик в сферу практической деятельности. Логика связи этих микрополей выстраивается последовательно: от материала к конструктивному элементу, от конструктивного элемента к процессу создания дома, от процесса к человеку как непосредственному носителю строительного опыта. Именно поэтому макрополе *Čīd-Mīzd* представляет собой не простой перечень материальных признаков, а внутренне организованную систему, в которой вещественные, конструктивные и деятельностные компоненты дома взаимно дополняют друг друга и формируют целостное представление о доме как о созданном, обустроенном и освоенном пространстве.

Наконец, повседневный бытовой аспект дома представлен в макрополе *Čīd-Sirixtakori* – Дом-Хозяйство, которое охватывает все, что связано с внутренним устройством жилища и организацией быта. В этот раздел концепта входят представления о распределении функций внутри дома, использовании предметов домашнего обихода, а также хозяйственные и экономические аспекты, связанные с ведением домашнего хозяйства. Макрополе представлено следующими 3-мя логически связанными микрополями, условно названными: *Dar-at Palandar* – ‘Хозяйственные постройки’, который включает в себя комплекс вспомогательных зданий и сооружений, предназначенных для обеспечения бытовых и хозяйственных нужд домохозяйства, не являющихся непосредственно жилыми помещениями (шугн. *žīzdůn*, руш., хуф. *žozδůn*, бр.

žözδon, рош. *žözδon* «помещения для хранения дров», шугн. *žīv*, руш. *xiδůn,* бр. *žöv*, рош. *žöv*, сар. *žev* «яма», «закрома, для хранения зерна» и т.п.); *Xůnadori*//*Sirixtakori* – ‘Домашнее хозяйство’, где представлены лексемы для обозначения организации и ведения домашнего хозяйства. Здесь рассматриваются аспекты распределения обязанностей, использование и методов управления ресурсами, необходимых для поддержания жизнедеятельности внутри дома (шугн. *xůnadori* - хозяйство, *xu xůnā anjīvdow* – заниматься хозяйством, шугн. *yoc weδd*, руш., хуф., бр. *yōc wiδd*, рош. *yōc wīδd*, сар. *yuc čɛwg* - разводить огонь, шугн. *zidůn*, рош. *jedon* «кладовая», «кладовка»; «чулан» для хранения пищевых запасов, шугн. *žīv*, бр. *žöv*, рош. *žöv*, сар. *žev* «яма», «закрома, для хранения зерна» и т.п.); и третье микрополе условно названное *Nizům-at tartīb* – ‘Порядок и бережливость’, объединяет аспекты, связанные с внутренним порядком, рациональным использованием ресурсов и сохранением материальных ценностей (шугн. *xůnador* ‘бережливый /бережливая’, *kicor kaxoy joy* ‘место вокруг очага принадлежит женщине’, шугн. *tartībot* ‘порядок’, ‘распорядок’ и т.п.) . Это поле охватывает не только практические меры по экономии, но и символические и культурные нормы, поддерживающие бережливость и порядок в быту.

Все выделенные макрополя связаны между собой и образуют единую иерархически организованную систему. Центральное место в ней занимает ядро концепта ДОМ, которое соединяет его основные смысловые аспекты. Так, макрополе семья тесно переплетается с макрополем традиций, поскольку именно в рамках дома происходит передача норм и ценностей от старших поколений к младшим. Взаимосвязь между домом как постройкой и домом как пространством быта очевидна, поскольку материальные условия определяют повседневную организацию жизни. Кроме того, представление о доме как о малой родине усиливает его символическое значение, связывая концепт с исторической и этнической идентичностью.

Таким образом, проведённый анализ показывает, что концепт ДОМ в шугнано-рушанской группе памирских языков имеет не разрозненную, а чётко организованную иерархическую структуру. Его смысловым центром выступает лексема *čīd*, которая образует ядро концепта и служит основной точкой смыслового развертывания всей системы. Номинации *mālā* и *xůnā*, не совпадая с ней полностью по объёму и функциональной нагрузке, выступают как конкурирующие обозначения дома и вместе с тем расширяют границы концептуализации, включая в неё дополнительные предметные, бытовые и культурные оттенки значения. Именно вокруг этого соотношения ядерной и конкурирующих номинаций формируется дальнейшая система макро- и микрополей, отражающая дом не только как жилище, но и как пространство семьи, традиции, повседневного уклада и малой родины. В результате концепт ДОМ предстаёт как один из опорных фрагментов языковой картины мира носителей шугнано-рушанских языков, в котором материальные, социальные и духовные признаки объединены в целостную когнитивную модель.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Валеева, Д. Р. Репрезентация концепта «Дом» в русской языковой картине мира: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Д. Р. Валеева. – Казань, 2010. – 20 с.

2. Давлатмирова, М. Б. Ценностная концептосфера как основа аксиологических исследований в таджикском языкознании: монография / М. Б. Давлатмирова. – Санкт-Петербург: Сциентиа, 2026. – 137 с.

3. Житников, М. Л. Дом как базовое понятие народного мировидения: лингвокультурологический аспект: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / М. Л. Житников. – Томск, 2006. – 191 с.
4. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Москва: Гнозис, 2004. – 389 с.
5. Некушоева, Ш. С. Дом, где живет история: культурные ценности через призму лексических единиц: сборник научных статей / Ш. С. Некушоева. – Душанбе: Сифат-Офсет, 2024. – 230 с.
6. Некушоева, Ш. С. Лексико-словообразовательные гнезда с вершиной *čīd* и *xůnā* (на материале памирских языков) / Ш. С. Некушоева // Вестник Бохтарского государственного университета. – 2022. – № 3. – С. 93–110.
7. Попова, З. Д. Когнитивная лингвистика: учебное издание / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с.
8. Потпот, Р. М. История изучения концепта «дом» в отечественном языкознании / Р. М. Потпот // Вестник угроведения. – 2013. – № 2 (12). – С. 54–66.
9. Потураева, Е. А. Метафорические обозначения концепта «дом» в русской языковой картине мира / Е. А. Потураева // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 318. – С. 58–73.
10. Рахилина, Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость / Е. В. Рахилина. – Москва: Русские словари, 2000. – 416 с.
11. Рахматуллозода, С. Р. Этнолингвистический анализ концепта «строительство» в южных и юго-восточных говорах таджикского языка / С. Р. Рахматуллозода // Словесность. – 2025. – № 3 (52). – С. 19–34.
12. Слепцова, Е. В. Концепт дом в русской языковой картине мира и тетралогии «Братья и сёстры» Ф. А. Абрамова: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Е. В. Слепцова. – Владивосток, 2009. – 259 с.
13. Слышкин, Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты: автореферат диссертации ... доктора филологических наук / Г. Г. Слышкин. – Волгоград, 2004.
14. Степанов, Ю. С. Константы: словарь русской культуры: опыт исследования / Ю. С. Степанов. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
15. Филиппова, Е. В. «Дом» как фрагмент фольклорной картины мира на материале английских и русских народных баллад: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Е. В. Филиппова. – Саратов, 2001. – 191 с.

К ВОПРОСУ СТРУКТУРНОГО АНАЛИЗА КОНЦЕПТА «ДОМ» В ШУГНАНО-РУШАНСКОЙ ГРУППЕ ПАМИРСКИХ ЯЗЫКОВ

В статье анализируется когнитивная структура концепта ДОМ в шугнано-рушанской группе памирских языков. В центре внимания находятся пять макрополей, через которые раскрывается многомерность этого концепта в традиционной культуре. В основу исследования положены ядро концепта, представленное ядерными номинациями концепта čīd, mālā, xůnā и его концептуальные разветвления, которые демонстрируют связь материального, социального и духовного аспектов дома. На основе анализа выявлена иерархическая система макрополей, в которой каждое микрополе дополняет общий концепт ДОМ*, формируя целостную когнитивную модель.*

Ключевые слова: *концепт* ДОМ*, шугнано-рушанская группа языков, макрополе, микрополе, структурный анализ, ядро.*

ДАР БОРАИ МАСЪАЛАИ ТАҲЛИЛИ СОХТОРИИ КОНСЕПТИ «ХОНА» ДАР ЗАБОНҲОИ ГУРӮҲИ ШУҒНОНӢ-РӮШОНӢ

Дар мақолаи мазкур сохтори когнитивии консепти ХОНА дар гурӯҳи забонҳои шуғнонӣ-рӯшонӣ баррасӣ мегардад. Таҳлил ба ҷудо намудани панҷ

макромайдони калидӣ асос ёфтааст, ки чандандозагии ин консептро дар фарҳанги анъанавӣ инъикос менамоянд. Таҳқиқот бар асоси ядрои консепт мазкур, ки бо қабати синонимии сīd, mālā, хӯпā ифода ёфтааст, инчунин тақсимбандии консептуалии он амалӣ шуда, робитаи ҷанбаҳои моддӣ, иҷтимоӣ ва маънавии хонаро нишон медиҳанд. Дар асоси таҳлил низоми иерархии макромайдонҳо ошкор карда шуд, ки дар он ҳар як микромайдон консепти умумии ХОНА-ро такмил дода, модели ягонаи когнитивиро шакл медиҳад.

Калидвожаҳо: *консепти ХОНА, гурӯҳи шуғнониву рӯшонии забонҳо, макромайдонҳо, микромайдонҳо, таҳлили сохторӣ, ядро.*

ON THE STRUCTURAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF "HOME" IN THE SHUGHNAN-RUSHAN GROUP OF PAMIRI LANGUAGES

This article examines the cognitive structure of the concept "home" in the Shughni-Rushani group of Pamirian languages. The analysis is based on the identification of five key macrofields that reflect the multidimensional nature of this concept in traditional culture. The study is centered on the core of the concept, represented by the core zone chid, mala, xŭna and its conceptual branches, which illustrate the connection between the material, social, and spiritual aspects of home. Based on the analysis, a hierarchical system of macrofields has been identified, in which each microfield complements the overall concept of "home", forming a holistic cognitive model.

Keywords: *concept of "home", Shughni-Rushani language group, macrofields, microfields, structural analysis, core.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Некушоева Шаҳло Саиднуриддиновна – н.и.ф., муовини директори Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ. **Нишонӣ:** ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдорова 4, e-mail: nekushoevash@gmail.com, тел.: (+992 935971176).

Некушоева Шахло Саиднуриддиновна – кандидат филологических наук, заместитель директора Института гуманитарных наук НАНТ, **Адрес:** ГБАО. г. Хорог, ул. У. Холдорова 4, e-mail: nekushoevash@gmail.com, тел.: (+992 935971176).

Nekushoeva Shahlo Saidnuriddinovna – candidate of philology sciences, Deputy Director of the Institute of Humanities of the National Academy of Sciences of Tajikistan, **Address:** Tajikistan. GBAO, Khorog city, U. Kholdorov 4 Street, Khorog, E-mail: nekushoevash@gmail.com. Phone: (+992 935971176).

ТДУ: 391. 550 – 3 (575.3)

СТРУКТУРА И ОРГАНИЗАЦИЯ АНТРОПОНИМОВ В «ШАХНАМЕ» АБУЛЬКАСИМА ФИРДОУСИ

Мохчехра Асадова
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Известное во всем мире произведение «Шах-наме» – «Книга царей», «Книга о царях», «Царь-книга», «Царская книга», автором которой является Абу-л-Касим Хасан ибн Исхак ат-Туси, известный во всем мире под именем Фирдоуси, относится к XI веку и «продолжает оказывать серьезное идентификационное влияние не только на Иран, но и на Пакистан и Афганистан, не исключая всю Центральную Азию, и в особенности Таджикистан» [1, 67].

Таджикский ученый М.М. Махмадиев [6], исследуя творческое наследие Фирдоуси, обращает внимание на территориальное единство персидского и таджикского народов, которое сохранялось долгие столетия, поддерживаемое общим культурным достоянием, в том числе, произведениями великого поэта, и особенно его шедевром «Шахнаме». Анализируя культурные коды иранской традиции, Л.Г. Лахути [5] приходит к выводу, что «Шах-наме» Фирдоуси – это моделирующая система персоязычной культуры. Иранские исследователи М. Бахраман и А. Абд Гхани [15] акцентируют внимание на роль Фирдоуси в формировании персидского языка и литературы, аналогичную роли А.С. Пушкина для русского языка, И.В. Гете – для немецкого языка, В. Шекспира – для английского языка и англоговорящего мира. Ш. Кадхани [16] полагает, что Фирдоуси удалось в гармоничных комбинациях языковых единиц соединить вдохновение и историческое содержание.

В настоящей статье будут рассмотрены некоторые аспекты антропонимики произведения А. Фирдоуси «Шахнаме». Формирование и развитие антропонимической системы иранских языков напрямую связано с культурными традициями древних персов. Поклонение явлениям природы, тотемистические и анимистические представления стали частью духовной культуры. В именах того периода существовала неразделимая связь «предмет – имя – человек», которая позволяла рассматривать имя как часть личности. Особенности антропонимического узуса в традиционной иранской культуре обусловлены мифическими представлениями о природе имени: отождествлением имени и его носителя или убеждением в существовании сокровенной связи между именем и человеком, верой в способность имени «замещать» человека; имя является неким вечным знаком, которое соединяет его носителя с предками и потомками, т.е. становится знаком бессмертия человека, рода и т.д.

Структура и организация антропонимов «Шахнаме» различны, и их исследование имеет большое научное значение для дальнейших разработок языковых особенностей этого памятника.

Для реализации ономастических исследований было проведено множество работ в области языкознания таджикского и других персоязычных народов.Поэтому при исследовании и обсуждении этой темы мы в основном опираемся на эти исследования.

Чтобы показать и изучить структуру антропонимов «Шахнаме», мы выбрали иранские антропонимы. Помимо иранских имен, в «Шахнаме» входят и неиранские имена, такие как арабские, турецкие, греческие и т.д.

Некоторые исследователи классифицируют индоевропейские имена по их структуре на три типа: 1) сложные имена (например, санскритское Ашва-пати «царь коней»); 2) имена сложные и в дальнейшем сокращающиеся и дополненные специальными суффиксами (например, санскритское Ашва-ла); 3) апеллятивные имена, то есть родовые имена или нарицательные имена, используемые в качестве личных имен (санскр. Mūšika «мышь»). Эти типы имен наблюдались с начала исторического периода в 9 группах индоевропейских языков: индийских, иранских, греческих, кельтских, иллирийских, фракийских, немецких, славянских, балтийских [10, 63].

Следует отметить, что при классификации иранских имен в «Шахнаме» мы встречаем имена, для которых указанные выше закономерности узкы, например, *Тур, Зол, Доро, Рустами Зол, Туси Нузар* и т.д. Поэтому в ходе анализа и группировки антропонимов «Шахнаме» возникла необходимость расширения этой классификации.

Необходимо отметить, что в таджикском языкознании структуре имен уделялось недостаточное внимание исследователями, особенно ономастами. Что касается структуры имен людей в «Шахнаме», то известные ученые до сихпор не высказали своей точки зрения. В этом аспекте стоит упомянуть лишь статью известного ономаста Ш. Хайдари и монографию шахномиста О. Косимова, в которых с обзорной и общей точки зрения рассматривалась тема имен людей в «Шахнаме».

Профессор А.Л. Хромов делит ягнобские и таджикские топонимы на основе закономерностей топонимизации индоевропейских языков и, прежде всего, славянских языков на четыре группы: 1) простые топонимы, образованные без каких-либо словообразовательных и словоизменительных элементов.: *Аѓба, Бароз;* 2) топонимы, созданные в результате соединения слов, т.е. топоним-составные или сложные топонимы: *Селтуда, Девсанг;* 3) Топонимы-фразы: *Барози Поён, ГузариҒула;* 4) топонимы, состоящие из основы и топоформанта[12]и в дальнейших анализах мы опираемся на это деление при структурном анализе иранских названий «Шахнаме».

В исследованиях по топонимике обращено внимание на новый структурный тип топонима и топонимов, который, по мнению профессора О.Мамаджонова, «данный тип географических названий изучен в современной номенклатуре и, особенно в таджикском языкознании, в рамках понятия топонимов и микротопонимов во множественном числе [14, 39]. На основании особенностей этого типа строения сложных существительных ученые европейской номенклатуры выделили их в особую группу – множественное число*tantum*. Вслед за ними такое появление существительных в таджикском языкознании впервые заметил таджикский ономаст О. Мамаджонов. Согласно трактовке этой номенклатуры, «*pluraliatantum»*– это тип топонимов, «возникших из множественного числа некоторых имен собственных как единая и основная форма: сомоны, шейбаны, газневиды, гурийцы (династии)» [7, 39-40]. В системе имен «Шахнаме» появилось такое проявление имен (*pluraliatantum*) в виде словосочетаний, что свидетельствует о продолжении наших древних традиций именования. Например, Баҳроми Баҳромиён, Баҳроми Озармаҳон, Баҳроми Ашкониён, Зангаи Шоварони т.д. Стоит отметить, что эта закономерность есть и в наших древних произведениях, в том числе в «Авесте».

Таким образом, иранские антропонимы «Шахнаме» уместно разделить на пять групп:

1) простые антропонимы;

2) ложные антропонимы (корень или основа + антропоформа);

3) сложные антропонимы или составные антропонимы;

4) антропонимические словосочетания;

5) антропонимы множественного числа *tantum.*

1. Простые антропонимы. Антропонимы, созданные без каких-либо словообразовательных, словоизменительных и антропонимических формантов, называются простыми антропонимами. Такие антропонимы состоят только из основы. Например, *Бед, Бежан, Гав, Гев, Доро, Зав, Зол, Кисро, Мехр, Мох, Мои, Нор, Рой, Ром* и другие [20].

Стоит отметить, что в системе иранских антропонимов «Шахнаме» простые антропонимы имеют свойство образовывать новые имена. Другими словами, они имеют другие антропонимические компоненты и создают фальшивые и сложные имена. Например, а) *Меҳр: Бузурҷ+меҳр (муарраби Бузург–меҳр), Бурз+меҳр, Зар+меҳр, Меҳр+бундод, Меҳр+бурзин, Меҳр+пирӯз, Меҳр+он, Меҳр+ҳурмузд; б) Пур//Фур: Фағ+фур, Шо(ҳ)+пурваамсолиинҳо; в) Рой // Род: Род+мон, Род+рӯй, Род+фаррух.*

Этот тип личных имен в системе иранских антропонимов «Шахнаме» составляет меньшую по численности часть.

2. Вторичные антропонимы. Антропоформант означает суффиксы личных имен. Следующие антропоформанты в большей степени способствуют формированию фальшивых антропонимов иранского имени в «Шахнаме». Например: а) антропоформант -а: *Гева/Гев+а, Гуроза/Гуроз+а, Завора/Завор+а,Занга/Занг+а, Кабуда/Кабуд+а, Сурха/Сурх+а, Шеда/Шед+а* и др.;

б) антропоформант **-ак:** *Бобак/Боб+ак, Маздак/Мазд+ак, Равшанак/Равшан+ак*и др.;

в) антропоформант **-ин:** *Бурзин/Бурз+ин, Додбурзин/Дод+бурз+ин,Гургин/Гург+ин, Рӯин/Рӯ+ин*и др.;

г) антропоформант –об, -оба, -ова: *Бӯроб/Бӯр+об, Гӯроб/Гӯр+об, Меҳроб/Меҳр+об, Рудоба/Руд+оба, Судоба/Суд+оба(ова)*и др. [11, 282];

д) антропоформанты **-он, -ён:** *Андиён/Анди+ён, Ҳумон/Ҳум+он, Ҷӯён/Ҷӯ+ён*и др.;

е) антропоформант **-ӯй:** *Бурзӯй/Бурз+ӯй, Вастӯй/Васт+ӯй, Гурӯй/Гур+ӯй,Мардӯй/Мард+ӯй, Зангӯй/Занг+ӯй, Ҷавонӯй /Ҷавон+ӯй*и др.;

ё) антропоформант **-ӣ:** *Гиромӣ / Гиром+ӣ, Монӣ / Мон+ӣ, Нарсӣ/Нарс+ӣ, Рӯдакӣ/Рӯдак+ӣ, Фағонӣ/Фағон+ӣ* и др.

3. Сложные антропонимы или антропоним-композиты. Антропонимы, образовавшиеся в результате соединения корней (слов), называются сложными антропонимами или составными антропонимами.

Большинство сложных иранских антропонимов «Шахнаме» созданы в результате сложного подчинительного словообразования, а их части относятся к разным частям речи. Например:

а) существительное+существительное: *Гулнор / Гул+(а)нор, Гулшаҳр / Гул+шаҳр, Гурзасп / Гурз+асп, Меҳроб / Меҳр+об, Моҳёр / Моҳ+ёр, Меҳрҳурмузд / Меҳр+ҳурмузд, Фароин / Фар+оин, Кӯҳгӯш / Кӯҳ+гӯш, Шедасп / Шед+асп, Хуршед / Хур+шед*и др.;

б) существительное+прилагательное: *Меҳрпирӯз / Меҳр+пирӯз, Рӯзбеҳ / Рӯз+беҳ, Шаҳрноз / Шаҳр+нози* др.;

в) прилагательное+существительное: *Аржасп / Арж+асп, Бузургмеҳр / Бузург+меҳр, Бурзмеҳр / Бурз+меҳр, Лӯҳрасп / Лӯҳр+асп, Зардушт / Зард+ушт, Озодсарв / Озод+сарви* т.п.;

г) существительное+**числительное:** *Бевараспп / Бевар+асп*;

д) существительное+глагол: *Дилорой / Дил+орой, Зарвон ё Зарбон / Зар+вон,*

Гурдгир / Гурд+гир, Гурдофарид / Гурд+офарид, Лашкарситон / Лашкар+ситон, Моҳофарид / Моҳ+офарид, Номх(в)ост / Ном+х(в) ост, Шаҳргир / Шаҳр+гир, Чеҳрзод / Чеҳр+зоди др.;

е) прилагательное+глагол: *Беҳофарид / Беҳ+офарид, Беҳзод / Беҳ+зод, Хушнавоз / Хуш+навози* др.

Стоит отметить, что среди компонентов сложных антропонимов встречаются и соединительные гласные. Профессор Л.С. Пейсиков назвал эти гласные интерфиксами и определил их следующим образом:»Интерфикс является структурным средством словообразования языка и соединяет лексические морфемы» [8, 15]. Например:

а) интерфикс -и-: *Фарибурз/Фар+и+бурз;*

б) интерфикс -у-: *Манучеҳр/Ман+у+чеҳр;*

в) интерфикс -о-: *Фарохон / Фар+о+хон, Фаромарз / Фар+о+марз.*

Стоит отметить, что большинство антропонимов «Шахнаме» созданы именно таким способом, т.е. антропонимом-композитом. Собранные нами многочисленные примеры являются доказательством того, что этот тип имен более продуктивен, чем другие типы.

4. Антропонимы-словосочетания. Имена, состоящие из двух и более слов и соединенные друг с другом суффиксом, называются антропонимами-словосочетаниями. В академической грамматике таджикского языка, а также в трудах других лингвистов определение словосочетания представлено следующим образом: «Фраза, образованная из двух и более независимых слов посредством подчинительной связи.Словосочетание, как и слова, входит в группу номинативных средств языка, и объясняет связь между предметом и событием, знаком и действием». Здесь мы ограничиваемся фиксированным определением словосочетаний и хотим показать положение антропонимов-словосочетаний в уникальном произведении – «Шахнаме».

Некоторые исследователи, в том числе О. Гафуров, высказывают мнение, что фамилия у таджиков, в основном, получила свое существование после Октябрьской революции. Он пишет: «После Великой Октябрьской социалистической революции и восстановления Советской власти в Средней Азии произошли большие изменения в таджикской антропонимике. Почетные звания и прозвища исчезли, их заменили фамилии [3].

Во-первых, что такое фамилия? «Фамилия,– пишет известный русский номолог А.В. Суперанская, – создавалась у разных народов и разных социальных групп в разные эпохи. Слова выполняли функцию фамилий, обозначавших внешний вид людей в средние века и особенно в эпоху Возрождения и этим показывали определенные места или принадлежность к особому роду. Например, Иоанн Дамаскин, Иуда Кариотский, Гершон бен Соломон Арлийский, Эразм Роттердамский и другие» [10, 76].

Такая схема имен широко используется в антропонимах «Шахнаме»: *Золи Сом, ПуриТах(в)ора, Соми Исфандиёр, Рустами Зол, Рустами Зобули, Шамрони*

Шугни, Шопури Рози и других. Итак, эти примеры являются сильным и неопровержимым доказательством того, что в истории именования наших предков фамилия широко использовалась с древних времен.

Следует отметить, что структура и способы образования классической фамилии (если это словосочетание корректно) имеет свои особенности, что подтверждает собранный нами материал:

Антропоним-словосочетания или классические фамилии состоят из двух и более имен, причем между каждым из них имеется дополнительное слово, связывающее их и раскрывающее происхождение, родословную и местонахождение обладателя имени. Например: *Фурӯди Сиёвуш, Ҳурмузди Харрод, Ҳумони Виса* и другие.

Антропоним-словосочетания можно разделить на три группы по их назначению и функции:

1) антропоним-словосочетания, где первая часть словосочетания представляет собой имя человека, а вторая часть обозначает местожительства или место рождения этого человека.

Например: *Пирӯзи Конӣ, Рустами Зобулӣ, Соми Наримон, Шамирони Шугнӣ, Шопури Розӣ* и другие.

2) антропоним-словосочетания, первая часть которых –имя человека, а вторая часть – титул, прозвище, псевдоним. Например, *БаҳромиГӯр, Баҳроми Чӯбина, Баҳроми Ял, Гурӯи Зиреҳ, Золи Зар, Зангӯлаи Гурд, Ковуси Кай* и т.п.;

3) антропонимы – словосочетания, первая часть которых представляет имя человека, а вторая часть – имя его отца. Например: *Баҳмани Ардавон, Баҳроми Баҳром, Баҳроми Сиёвуш, Баҳроми Шопур, Бежани Тархон, Бежани Гев, Золи Сом, Дастони Сом, Пирони Виса, Фарибурзи Ковусшоҳ, Хусрави Парвиз* и другие.

Из вышеизложенного можно сделать вывод, что наши предки имели своеобразный способ именования, и мнение о том, что фамилии появились в антропонимии таджикского народа после революции, не совсем соответствует действительности. До революции таджикская фамилия появлялась в зависимости от целей автора и потенциальных возможностей языка для подчеркивания особых качеств или черт человека, что мы наглядно наблюдаем на примере антропонимов «Шахнаме». Следует отметить, что этот классический способ образования фамилий до сих пор функционирует и активно используется в народе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Атоев, А.М. Культурное пространство мировоззренческих идей «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук. – 2015. – Т. 65. – № 4. – С. 67-72.

2. Брокмейер, Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – №3 – С. 29-42.

3. Гафуров, А.Г. Таджикская антропонимия//Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. – М., 1970.

4. Касимов, О. Х. Лексика «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси: автореф. дис. … док. филол. наук: 10.02.22 [Место защиты: Ин-т яз., лит., востоковед. и письмен. наследия АН Респ. Таджикистан] / Касимов ОлимджонХабибович. – Душанбе, 2011 – 54 с.

5. Лахути, Л.Г. Культурные коды иранской традиции (от «Шах-наме» Фирдоуси к Маснави ‘Аттара) / Л.Г. Лахути // Вестник РГГУ. Серия «Востоковедение. Африканистика». – 2014. – № 6 (128). – С. 66-95.

6. Махмадиев, М. М. Историческая правда и художественный вымысел в «Шахнаме» Фирдоуси (История династии Сасанидов): автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.01.06 [Место защиты: Институт языка и литературы им. Рудаки АН Республики Таджикистан] / Махмадиев Музаффар Мунаввarович. – Душанбе, – 1995. – 22 с.
7. Махмадчонов, О. Топонимия ва микротопонимияи қисмати шимолии водии Ҳисор. – Душанбе: Шучоиён, 2010. –
8. Пейсиков, А.Л. Очерки по словообразованию персидского языка. - М., 1973. –
9. Рейснер, М.Л., Чалисова Н. Ю. Образ поэзии в поэзии: литературная рефлексия в персидской классике X-XIV вв. (касыда и маснави) / М.Л. Рейснер, Н. Ю. Чалисова // Поэтологические памятники Востока. Образ, стиль, жанр. – М., 2010. – С. 209-217
10. Суперанская, А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. – М.: Наука, 1969. – 152 с.
11. Суперанская, А.С. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 185 с.
12. Хромов, А.Л. Общая лингвистическая характеристика топонимии и микротопонимииЯгноба // Известия АН Таджикской ССР, отделение общественных наук. - Душанбе, № 3(45), 1966. – С.84-85.
13. Хромов, А.Л. Историко–лингвистическое исследование Ягноба и Верхнего Зеравшана. Автореф. дисс. д. филол. н. – Душанбе, 1970. – 320 с.
14. Шохмухаммади Хайдари. Из истории изучения антропонимии ираноязычных народов. - Пермь: От и до, 2009.
15. Bahraman, M., Abd Ghani A. The Shahname of Firdausi: Persian Educational Repository / Mostafa Bahraman, Aniswal Abd Ghani // 2012 International Conference on Management and Education Innovation IPEDR. – Singapore: IACSIT Press, 2012 – vol.37 (2012) – P. 184-188.
16. Kadkani, M. Sh. Figurative Language in Persian Poetry / M. Sh. Kadkani. – Tehran: Agahpublication, 2009.

СТРУКТУРА И ОРГАНИЗАЦИЯ АНТРОПОНИМОВ В «ШАХНАМЕ» АБУЛЬКАСИМА ФИРДОУСИ

В настоящей статье автор рассматривает некоторые аспекты антропонимики произведения А. Фирдоуси «Шахнаме». Формирование и развитие антропонимической системы иранских языков напрямую связано с культурными традициями древних персов. Поклонение явлениям природы. тотемистические и анимистические представления стали частью духовной культуры.Автор отмечает, что в системе иранских антропонимов «Шахнаме» простые антропонимы имеют свойство образовывать новые имена. Также автор считает, чтофамилии имеют другие антропонимические компоненты и создают фальшивые и сложные имена.Наши предки имели своеобразный способ именования, и мнение о том, что фамилии широко появились в антропонимии таджикского народа после революции, не соответствует действительности. До революции таджикская фамилия создавалась для особых целей выразительности некоторых особых качеств человека, что мы наблюдали на примере антропонимов «Шахнаме». Следует отметить, что классический фамильный метод до сих пор жив и используется в народе.

Ключевые слова: *таджикский язык, антропонимия, «Шахнаме», имя, фамилия, герой произведения, топонимика, языкознание, грамматика, части речи, синтаксис.*

СОХТОР ВА ТАШКИЛИ АНТРОПОНИМҲО ДАР «ШОҲНОМА»-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ

Муаллиф дар ин мақола баъзе ҷанбаҳои антропонимияи асари «Шоҳнома»-и А.Фирдавсиро мавриди баррасӣ қарор додааст. Ташаккул ва инкишофи низоми антропоними забонҳои эронӣ ба суннатҳои фарҳангии

форсизабонони бостон робитаи мустақим дорад. Парастиши ҳодисаҳои табиат, ақидаҳои тотемистӣ ва анимистӣ ба маданияти маънавӣ дохил шуданд. Муаллиф қайд мекунад, ки дар низоми антропонимҳои эронии «Шоҳнома» антропонимҳои сода майл ба ташаккули номҳои нав доранд. Муаллиф, инчунин иддао мекунад, ки насаб, ҷузъҳои дигари антропонимӣ дошта, номҳои бардурӯғ ва мураккаб эҷод мекунанд. Ниёгони мо тарзу услуби хоси номгузорӣ доштанд ва ақидае, ки пас аз инқилоб дар антропонимикаи халқи тоҷик насабҳо ба таври васеъ пайдо шудаанд, ба ҳақиқат наздик нест. Пеш аз инқилоб фамилияи тоҷикӣ бо ҳадаф ва воситаҳои худ офарида шуда буд, ки мо онро дар мисоли антропонимҳои «Шоҳнома» мушоҳида кардем. Бояд гуфт, ки усули оилавии классикӣ то ҳол зиндааст ва дар байни мардум истифода мешавад.

Калидвожаҳо: *забони тоҷикӣ, антропонимия, «Шоҳнома», ном, насаб, қаҳрамонони асар, топонимика, забоншиносӣ, грамматика, қисмҳои нутқ, синтаксис.*

THE STRUCTURE AND ORGANIZATION OF ANTHROPONYMS IN ABU L-QASIM FIRDAWSI'S «SHAHNAMEH»

In this article, the author examines some aspects of the anthroponymy of A. Firdawsi's work – «Shahnameh.» The formation and development of the anthroponymic system of Iranian languages is directly linked to the cultural traditions of the ancient Persians. The worship of natural phenomena, totemic and animistic beliefs became part of their spiritual culture. The author notes that in the Iranian anthroponymic system of the "Shahnameh", simple anthroponyms tend to form new names. The author also believes that surnames have other anthroponymic components and create false and complex names. Our ancestors had a unique way of naming themselves, and the idea that surnames became widespread in the anthroponymy of the Tajik people after the revolution is not true. Before the revolution, Tajik surnames were created to express certain unique qualities of a person, as we observed in the example of the anthroponyms of the "Shahnameh". It should be noted that the classic surname method is still alive and well among the people.

Keywords: *Tajik language, anthroponymy, Shahnameh, first and last name, literary hero, toponymy, linguistics, grammar, parts of speech, syntax.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Асадова Моҳчеҳра Рустамовна – дотсенти кафедраи умумидонишгоҳии забони англисии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, **Нишонӣ:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел: **93-523-06-78**. E-mail: **mohchehra-78@mail.ru**

Сведения об авторе: Асадова Мохчехра Рустамовна – доцент общеуниверситетской кафедры английского языка Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки,17. Тел: **93-523-06-78**. E-mail: **mohchehra-78@mail.ru**

Information about the author: Asadova Mohchehra Rustamovna – associate professor of the Department of English language of Tajik National University. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **93-523-06-78**. E-mail: **mohchehra-78@mail.ru**

ТДУ: 800/801.822

САРНАВИШТИ НОМВОЖАИ ТАЪРИХИИ «САРВОДА»

Сайфиддин Мирзоев
Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Маълумоти муқаддимотӣ. Омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофӣ, бавижа ҷойномҳои куҳани мавзеъҳои гуногуни кишварамон яке аз масъалаҳои муҳим ва судманду боарзиш дар забоншиносии муосир ба шумор меравад. Мусаллам аст, ки номвожаҳои куҳани ҷуғрофии кишвар инъикосгари давраҳои гуногуни таърихи ташаккул ва таҳаввули забонҳои эронӣ, бахусус, забони тоҷикӣ мебошанд, ки то замони мо айнан ва ё бо бархе аз тафовутҳои овозӣ ҳифз гардидаанд. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки ин навъи номвожаҳои ҷуғрофӣ барои такмили тафаккури зеҳнии наслҳои имрӯза, ояндаву минбаъда дар хусуси забонҳои давраи бостону миёнаи азбайнрафтаи эронӣ, суннатҳои ҳунармандӣ ва пешаи гузаштагонамон, сарватҳои гаронбаҳои табиӣ сарзамини паҳноварамон маълумот медиҳанд.

Яке аз вижагиҳои муҳим ва асосии номвожаҳои ҷуғрофӣ дар он ифода меёбад, ки онҳо ҷузъҳои устувор ва камтаҳаввулёфтаи забонҳои давраи бостонро дар худ нигоҳ доштаанд.

Дар ин робита, мо кӯшиш намудем, ки доир ба сарнавишти номвожаи ҷуғрофие, ки имрӯз минтақаи шимолии кишвар (ноҳияи Айнии вилояти Суғд) бо номи Сарвода маъруфият дорад, баъзе мулоҳизоти хешро иброз намоем.

Аҳаммияти пажуҳиш. Мавриди зикр аст, ки таҳлил ва таҳқиқи номвожаи ҷуғрофии Сарвода аз он ҷиҳат мубрам ва актуалӣ мебошад, ки ин гуна таҳқиқи муфассали як номвожаи маҳалли қадима ва субстрати суғдидошта бори нахуст дар шакли як мақолаи мукаммали илмӣ ба риштаи таҳқиқи луғавию маъноӣ, сохторӣ ва решашиносӣ сурат мегирад. Номи ин маҳалли суғднишин, ки мардумони он аз давраҳои хеле қадим сукунат кардаанд ва аз як насл ба насли дигар гузашта, номи он бо бархе аз тафовутҳои овозӣ то замони мо омада расидааст, аз ҷониби донишмандони номшиноси ин минтақа камтар мавриди таваҷҷуҳ қарор ёфтааст. Гузашта аз ин, ягон пажуҳиши забоншиносии алоҳидае, ки махсусан ба ин номвожаи ҷуғрофӣ бахшида шуда бошад, ба мушоҳида намерасад.

Зарурати интихоби мавзуъ. Зарурати интихоби ин масъала таваҷҷуҳи махсуси муҳаққиқи мақоларо номи ин маҳал, бавижа сайри таърихии он дар давраҳои гуногуни таърихӣ, мафҳуми асосӣ ва дақиқи он, ташаккул ва таҳаввули сохториаш, инчунин аз нигоҳи муҳаққиқони пешини ин минтақа дар канор мондани ин номвожа ба миён оварда.

Дараҷаи омӯзиши мавзуъ. Мусаллам аст, ки дар бораи номвожаҳои ҷуғрофии минтақаҳои гуногуни кишварамон, аз ҷумла, номҳои болооби Зарафшон ва Яғноб корҳои зиёди илмӣ ба анҷом расидааст. Дар ин самт нақши донишмандони хориҷӣ ва ватанӣ хеле муҳим аст. Омӯзиш ва баррасии ҳамаҷонибаи топоним ва микротопонимҳои ҷумҳурӣ, асосан, аз солҳои 50-60-уми асри XX оғоз гардида ва имрӯз, махсусан, таваҷҷуҳи донишмандони ватаниро бештар ба худ ҷалб намудааст. Роҷеъ ба ин масъала, бавижа номвожаҳои ҷуғрофии минтақаи болооби Зарафшон, ки номвожаи мавриди андешаи мо мутааллиқ ба мавзеи номбурда аст, то андозае норавшан мондааст.

Донишманди шинохта А.Л. Хромов аз ҷумлаи он муҳаққиқон ба ҳисоб меравад, ки бори нахуст ба таври мукаммал номвожаҳои ҷуғрофии ноҳияҳои Айнӣ, Мастчоҳ ва Яғнобдараро таҳқиқу баррасӣ намудааст [9].

Доир ба ин масъала инчунин, муҳаққиқ Б. Тураев машғул буда, асару мақолаҳои зиёде ба нашр расонидааст, ки муҳимтаринашон асари монографии «Микротопонимияи водии Яғноб» мебошад [6].

Ҳамин тавр, насли нисбатан ҷавон аз аввали солҳои 2000-ум ба баъд ба майдони илми номшиносии минтақаи номбурда ворид гардида, ба таҳлил ва таҳқиқи забоншиносиву таърихии номвожаҳои ҷуғрофии ҷудогонаи минтақаи болооби Зарафшон, аз ҷумла ноҳияҳои Панҷакент, Айнӣ, Мастчоҳ ва Яғнобдара машғул гардида, саҳми худро гузоштанд. Масалан, Б. Тураев дар робита ба таҳқиқи сохтори лексикӣ-семантикӣ ва калимасозии микротопонимҳои Яғноб [7;8], А. Одинаев ба таҳлили номвожаҳои ҷуғрофии Садаи Миёнаи Мастчоҳи Куҳна [5] ва дигарон корҳои илмӣ анҷом додаанд.

Бо вуҷуди таҳия ва интишори асару мақолаҳои илмӣ ва дифои диссертатсияҳои докториву номзадӣ бархе аз мавзеъҳо ва номвожаҳои ҷудогона, ба ҷузъ аз ишораҳои, иҷмолӣ (кутоҳ) ва хусусиятҳои лексикографидошта таҳқиқоти мукаммал ва дақиқе рӯйи кор наомадааст, ки аз ин андеша номвожаи Сарвода низ истисно нест.

Муҳаққиқи номшинос Олимҷон Муҳаммадҷонов, роҷеъ ба ин масъала таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, андешаҳои хешро дар яке аз асарҳояш ба таври зайл баён кардааст: «Вазъи кунунии таҳқиқу омӯзиши топонимияи маҳалҳои Тоҷикистон дар сатҳи қобили қабул қарор надорад» [2, 14]. Андешаи Олимҷон Муҳаммадҷонов мувофиқи матлаб буда, ҳақ ба ҷониби ӯст. Мо низ ҷонибдори андешаи ин муҳаққиқи шинохтаи номшиносем, зеро нуқтаи баёншуда ба номвожаи мавриди назари мо ҳам иртибот дорад.

Дар ин замина, муаллифи ин сатрҳо низ ба номвожаҳои субстрати суғдидоштаи маҳаллаҳои зисти аҳолинишини ноҳияҳои Варзоб ва Айнӣ таваҷҷуҳи махсус дошта, онҳоро дар заминаи маводи забони яғнобӣ таҳқиқ ва муқоиса намудааст. Аз ҷумла, мақолае бо унвони «Таҳқиқ ва рамзкушоии бархе аз номвожаҳои ҷуғрофии Варзоб» ба нашр расонидааст, ки маҳз ба ҳамин масъала бахшида шуда, ҳар як номвожа ба таври муфассал шарҳу тавзеҳ ёфтааст [6, 37-47].

Мушоҳида ва пажуҳишҳои анҷомёфта нишон медиҳанд, ки бештари номвожаҳои ҷуғрофии ноҳияи Айнӣ хеле қадимӣ буда, барои насли имрӯза ба мерос мондаанд. Чун ин номвожаҳо шакли бунёдии худро нигоҳ доштаанд, аз ин ҷиҳат баро насли имрӯза мафҳуми онҳо норавшан боқӣ мемонад. Ба маънои чунин навъи номвожаҳо онҳое сарфаҳм мераванд, ки аз таърихи забон, бавижа забонҳои форсии бостон ва миёна огоҳӣ дошта бошад ва ё ақаллан забони яғнобиро донад. Барои тақвият бахшидан ба андешаи хеш метавон ба нуктаи зер ишора кард: «Бисёр номвожаҳои ҷуғрофии водии Зарафшон, Варзобу Ромит қадимӣ, бавижа суғдӣ буда, то ҳол асолати бунёдии худро нигоҳ доштаанд, ки маънои онҳоро тавассути забони яғнобӣ метавон пайдо ва муайян кард» [3, 39].

Бинобар ин, бояд ба як нуктаи муҳим ишора кард, ки забони яғнобии муосир яке аз гӯйишҳо ва ё идомаи забони суғдии қадима ба ҳисоб рафта, хушбахтона, то ба имрӯз танҳо дар Тоҷикистон ҳифзу боқӣ мондааст. Омӯзиши ин забони куҳанбунёди миллати тоҷик аҳаммияти арзишманд дошта, бештари ҷойномҳои таърихии ин минтақаро бо шарофати зинда мондани забони яғнобӣ, ки бо номи забони суғдии нав низ маъруф аст, шарҳу тавзеҳ додан мумкин аст.

Навгонии таҳқиқ. Дар ин мақола навгонии таҳқиқ дар он инъикос меёбад, ки номвожаи ҷуғрофии **Сарвода** бори нахуст дар шакли як мақолаи алоҳида мавриди таҳқиқи муфассал ва ҳамаҷониба, аз ҷумла, таҳлили луғавию маъноӣ,

сохторӣ, этимологӣ ва ғайраҳо бо усулҳои (методҳои) диахронӣ ва синхронӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Инчунин, хусусиятҳои субстратии ҷузъҳои ин номвожа (сар+вода) аз нуқтаи назари ташаккулу таҳаввули он дар даврaҳои дуру дарози таърихӣ ва забоншиносӣ, сайри таърихӣ ва решашиносии вожаи мавриди пажуҳиш то ҷойи имкон баррасӣ гардид.

Ҳадафи таҳқиқ. Барои амалӣ гардидани мақсад муҳаққиқ дар таҳқиқ ва таҳлили мавзуъ ба масъалаҳои зерин таваҷҷуҳ зоҳир намуд:

- Ҷамъоварии мавод ва дар заминаи онҳо интихоби яке аз номвожаҳо мавриди баррасӣ;
- Муайян намудани гунаи вожаи **Сарвода** дар маҳалҳои дигар;
- Муайян ва муқаррар намудани хусусиятҳои маъноию луғавӣ ва сохторӣ, инчунин, ташаккул ва таҳаввули номвожаҳои **Сарвода** дар даврaҳои гуногуни таърихӣ.

Албатта, ба таври дақиқ муайян намудани маънои номҳои ҷуғрофӣ бисёр мураккаб буда, бештар ба таври шартӣ маънидод мешаванд, ки А. Л. Хромов андешаи худро роҷеъ ба ин масъала чунин баён кардааст: «... дар этимологияи номҳои ҷуғрофӣ, махсусан, ҷиҳати ҷолиб он аст, ки ҳатто «этимологияи дақиқтарин» ҳам шартӣ (фарзиявӣ) ба ҳисоб меравад. Танҳо дар баъзе мавридҳои муайян, бо истифода аз маводди субстратӣ ва таърихӣ эътибор додан ба калкаи номвожаҳо (кӯчиши бевоситаи маъно ва ё калимаҳо), маълумотномаи физикӣ-ҷуғрофии маҳал метавон сарнавишти топонимиро то андозае муайян намуд» [9, 5].

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Ин масъала, пеш аз ҳама, муаяйн ва муқаррар намудани сохтори номвожаи Сарвода, вижагиҳои маъноию луғавӣ, ташаккул ва таҳаввули он то ҷое мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Ҳамин тавр, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқоти мақола дар чунин нукоти пажуҳиш дарҷ мегарданд:

1. Муайян намудани маънои луғавию маъноӣ ва сохтории вожаи Сарвода;
2. Муайян ва муқаррар кардани аналогҳои ин номвожа дар қиёс бо номи бархе аз мавзеъҳои дигар;
3. Таҳлил ва таҳқиқи сайри таърихӣ, этимологӣ, инчунин ташаккул ва таҳаввули номвожаи Сарвода.

Усулҳои таҳқиқ. Ҳангоми баррасии мавзуъ усулҳои гуногуни забоншиносӣ, аз ҷумла мушоҳида, пурсишҳои майдонӣ, муқоисавии диахронӣ ва синхронӣ истифода гардидааст. Инчунин, ҳангоми ташреҳи номвожаи **Сарвода** маводи забонҳои эронии бостону миёна, бавижа авестоӣ, суғдӣ ва забони муосири яғнобӣ низ ба кор рафтааст.

Сарвода. Сарвода яке аз номҳои ҷуғрофиёие мебошад, ки дар самти чапи дарёи Яғноб қарор дорад. Ин номвожаи ҷуғрофиёӣ бо номи маҳаллии сукунат (шаҳраки) Зарафшон маъруфият дошта, аз ҷиҳати ҳудудӣ - маъмурӣ дар ноҳияи Айнӣ мебошад.

Ба андешаи мо, вожаи ҷойноми ***Сарвода*** аз ҷиҳати сохт вожаи мураккаб буда, аз ду ҷузъ – ***сар*** ва ***вода*** ташкил ёфтааст. Лозим ба зикр аст, ки ин номвожаи ҷуғрофиёӣ шакли таҳаввулёфтаи ***сардвота*** ё ***сардбода*** мебошад. Шояд суоле ба миён ояд, ки барои чӣ ва ё бо кадом сабаб ба ин шакл даровардааст?

Ин вожа, манзур ҳарду ҷузъи он: ***сард*** ва ***вота*** калимаҳое мебошанд, ки бунёди хеле қадима доранд. Ҷузъи аввал ***сард*** дар забони адабии тоҷикӣ маъмул буда, муродифи он вожаи *хунук* аст, ки бештар дар забони тоҷикӣ ба кор меравад

ва шарҳу тавзеҳ намехоҳад, зеро ин калимаҳо ҳам ***сард*** ва ҳам ***хунук***, дар забони тоҷикӣ мавриди истифодаанд.

Вожаи ***сард*** бунёди бисёр куҳан дошта, сарчашмаи он то ба забонҳои эронии бостон, аз ҷумла, авестоӣ мерасад. Дар забони авестоӣ ба гунаи ***sarəta*** дар форсии миёна вожаи ***sarəta*** содатар шуда, аз ҳиҷои дуюм овози садоноки ***ə (e)*** ва аз ҳиҷои сеюм ё охири калима овози садоноки ***a*** ихтисор гардида ба сурати ***sart*** даромадааст, ки дар забони суғдӣ айнан ҳамин шаклро дорад. Дар давраи ташаккули нави забонҳои эронӣ вожаи ***sart*** дар забони тоҷикӣ ба гунаи ***sard*** даромад, яъне овози ҳамсадои беҷаранг ва нугизабонии **t** (т) ба овози ҷарангдор ба нӯгизабонии **d** (д) бадал шудааст. Дар забони яғнобӣ овози садоноки **a** ба овози садоноки **o** бадал гардида, ба сурати ***sord*** роиҷ гаштааст.

Дар бораи вожаи мавриди андеша, муҳаққиқони шинохтаи рус М.С. Андреев ва Е.М. Пешерева таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, дар бахши луғатномаи китоби «Ягнобские тексты» ин вожаро дар муқоиса бо бархе аз забонҳои қадимаи эронӣ, форсии миёна ва нав чунин нишон додаанд: **sord** холодный [*ср.согд.* ***srt*** *(=sart), т.* ***sard,*** *афг.* ***sōr*** *(жен.р.* ***sara****) ормури* ***sal***^{a} *авест.* ***sarəta -]*** [1, 323]

Ҷузъи дуюми номвожаи ҷуғрофиёии ***Сарвода*** калимаи ***вода*** аз ҷиҳати сохт сохта мебошад, ки аз ***вод*** ва пасванди маконсози **-a** таркиб ёфтааст. Ин калима ҳам аз ҷиҳати хостгоҳ хеле решаи куҳан дошта, сарчашмаи он иртибот ба забони авестоӣ дорад. Вожаи ***вода*** шакли таҳаввулёфтаи ***vāta*** мебошад. Ин калима дар авестоӣ бо сурати **vāta** ва дар забони суғдӣ ба гунаи ***w't [wāt]*** ба маънои «*бод, шамол»* истифода мегардидааст [1, 353; 10, 9870].

Чуноне ки аз ин муқоисаҳо маълум мешавад, дар аввал ин вожа дар забони авестоӣ дар шакли ***vāta*** маъмул будааст ва забонҳои форсии бостон овози садоноки охири калима ихтисор шуда, дар забонҳои форсии миёна, аз ҷумла, дар забони суғдӣ ба гунаи ***wāt*** берун омадааст. Дар ташаккули баъдии забон дар забонҳои эронии нав, вожаи ***wāt*** дар забони тоҷикӣ таҳаввул ёфта, ҳамсадои ҷарангдор ва лабудандонии **w** (в) ба овози ҳамсадои ҷарангдор ва лабулабии **b** (б) инчунин, овози ҳамсадои беҷаранг ва нугизабонии **t** (т) ба овози ҳамсадои ҷарангдор ва нугизабонии **d** (д) табдил ёфта, ба гунаи ***бод*** берун омадааст, ки асосан, хоси забони адабии тоҷикӣ мебошад ва дар гуфтори мардум доираи истифодаи муродифи он *шамол* бештар аст, ки вожаи арабист.

Дар забонҳои нави эронии дигар, аз ҷумла, дар забони яғнобӣ дар сурати суғдӣ, айнан, бидуни тағйирот, яъне ба сурати ***wot*** ҳифз гардидааст. Лозим ба зикр аст, ки дар забони яғнобӣ дар шакли алоҳида ба маънои «*бод, шамол»* ба кор намеравад, балки дар бахши калимаҳои кишоварзӣ, яъне ***wotai*** *ё* ***woti karak*** ҳамчун феъли таркибии номӣ ба маънои «*бод додан, бод кардан»* дар мавриди коҳро аз дон ҷудо кардан истифода мешавад. Ин калима дар фарҳангҳои забони яғнобӣ сабт гардидааст, ки шоҳиде ҳам оварда шудааст: ***То шамол навот, хок вота накуношт.*** *– То шамол набошад, коҳро бод намекунанд (То бод навазад, коҳро бод намекунанд*) [11, 44];

Ҳамин тавр, дар маҷмуъ, метавон гуфт, ки гунаи куҳани номвожаи ҷуғрофиёи ***Сардвода дар шакли Sardwata*** буда, дар раванди давраҳои дуру дарози таърихӣ ва ташаккулу таҳаввули забони тоҷикӣ дар давраҳои гуногун дар гуфтори мардум ба сурати ***Сарвода*** даромадааст. Аз ин ҷо чунин ба мушоҳида мерасад, ки аз ҷузъи аввал овози ҳамсадои **d (д)** ҳазф шудааст. Дар забони тоҷикӣ қонуне ҳаст, ки агар дар калима се ҳамсадо пайи ҳам омада бошад, яке аз онҳо ихтисор мешавад ва вожаи мавриди назар аз ин қоида мустасно нест.

Вожаи ***Сардвода*** ду зинаи калимасозиро паси сар намуда, пас ба ин шакл даромадааст. Дар зинаи аввал ба калимаи ***сард*** лексемаи ***вот (вод)*** ҳамроҳ шуда, вожаи мураккаби ***сардвот*** *(= сардвод) «боди сард, сардбод»* ба вуҷуд омадааст.

Дар зинаи дуюм ба ин вожа пасванди калимасози **- а** пайваст шуда, номи макон сохтааст, яъне маконе, ки боди сард дорад.

Вожаи ***Сардвота (Сардвода)*** аз ҷиҳати ҷойгиршавии ҷуғрофӣ мувофиқат мекунад, зеро аз ду тарафи он шаҳрак, ки дарёи Яғноб ва рӯди Искандаркӯл мегузарад. Аз ин рӯ, аз ду тараф боди сард мевазад, барои ҳамин чунин номро ба худ касб намудааст. Аз ҷумла, метавон ба сарчашмаҳои ҷуғрофиёӣ низ ишора кард, ки ин андешаи моро тақвият мебахшад. Масалан, дар «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл» шарқшиноси шинохтаи рус Александ Кун, ки мутарҷимаш Абдурраҳмони Мустаҷир ин номвожаи ҷуғрофиро ба гунаи **Сардбода** зикр намудааст [4]

КИТОБНОМА

1. Андреев, М. С. и Пещерева Е.М. Ягнобские тексты с приложением ягнобского-русского словаря, составленного М. С. Андреевым, В. А. Ливщицем и А. К. Писарчик. – М. – Л.: Академии наук СССР, 1957. – 392 с.
2. Маҳмадҷонов, О. Топонимия ва микротопонимияи қисмати шимолии водии Ҳисор / О. Маҳмадҷонов. – Душанбе: Шуҷоиён, 2010. – 288 с.
3. Мирзоев, С. Таҳқиқи ва рамзкушоии бархе аз номвожаҳои ҷуғрофии Варзоб / С. Мирзоев. – Суханшиносӣ, №2, 2019. – С. 37-47.
4. Мустаҷир, А.С. Рӯзномаи сафари Искандаркӯл / А.С.Мустаҷир. –дастнавис, вараҳи 185, 1870.
5. Одинаев, А. Топонимия и микротопонимия центральной сады горной Масчи (лингвистический аспект): автореф. дисс..канд.филал.наук: 10.02.22 / А. Одинаев. - Душанбе, 2018. - 26с.
6. Тӯраев, Б. Микротопонимияи водии Яғноб. -Душанбе: Ирфон, 2019. - 273 с.
7. Тӯраев, Б. Номвожаҳои ҷуғрофии субстрати суғдӣ дар қаламрави Панҷакенти бостонӣ. – Суханшиносӣ, №2, 2020. – С. 26 -38.
8. Тӯраев, Б. Нақши ҷашн ва суннатҳои мардумӣ дар номвожаҳои ҷуғрофии водии Яғноб. – Суханшиносӣ, №1, 2021. – С. 5 –12.
9. Хромов, А.Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана [Тексты] / А.Л. Хромов. –Душанбе: Ирфон, 1975, Вып.1. – 85 с.
10. Gharib, B. Sogdian Dictionary (Sogdian – Persian – English) / B. Gharib . – Tehran: Farhangan, 1995. – 11615.
11. Mirzozoda, S. Farhangi yagnobi – tojiki – anglisi / S. Mirzozoda. – Душанбе: Деваштич, 2008. – 436 с.

САРНАВИШТИ НОМВОЖАИ ТАЪРИХИИ «САРВОДА»

Таҳлил ва таҳқиқи номвожаҳои ҷуғрофӣ, махсусан номҳои куҳани мавзеъҳои гуногуни Тоҷикистон яке аз масъалаҳои бисёр муҳимми забоншиносӣ ба ҳисоб меравад. Номвожаҳои куҳани ҷуғрофӣ инъикосгари давраҳои дуру дарози таърихӣ буда, маҳсули забонҳои қадимаи эронӣ мебошанд, ки бештари онҳо то ба рӯзгори мо айнан ва ё бо бархе аз тафовутҳои овозӣ (фонетикӣ) ҳифз гардидаанд.

Дар ин мақола танҳо як номвожаи ҷуғрофӣ, ки бо номи Сарвода маъруф аст, ба риштаи таҳқиқ даромадааст. Мақола ба масъалаҳои муайян ва муқаррар намудани сохтори номвожаи ҷуғрофии Сарвода, хусусиятҳои маъноию луғавӣ, моҳият, мавқеъ, дараҷаи омӯзиш, ташаккулу таҳаввули он бахшида шудааст.

Ҳангоми ташреҳи вожаи Сарвода аз маводи забонҳои эронии бостону миёна, аз ҷумла авестоӣ, суғдӣ ва забони муосири яғнобӣ истифода гардидааст.

Калидвожаҳо: *номвожаҳои ҷуғрофӣ, забоншиносӣ, забонҳои қадимаи эронӣ, Сарвода, забони авестоӣ, забони суғдӣ, забони муосири яғнобӣ.*

ЭТИМОЛОГИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ИМЕНИ «САРВОДА»

Анализ и изучение географических названий, особенно древних названий различных местности в Таджикистане, является одним из важнейших вопросов современной лингвистики. Древние географические названия отражают длительные исторические периоды и являются продуктом древних иранских языков, большинство из которых сохранилось до наших дней либо в буквальном смысле, либо с некоторыми фонетическими различиями.

В данной статье в сферу исследования включен только один географический термин, известный как Сарвода. Статья посвящена вопросам определения и установления структуры географического термина Сарвода, его семантических и лексических особенностей, уровня изучения, формирования и эволюции.

При объяснении топонима Сарвода использовались материалы из древнеиранских и среднеиранских языков, включая авестийский, согдийский и современный ягнобский.

Ключевые слова: *географические термины, лингвистика, древнеиранские языки, сарвода, авестийский язык, согдийский язык, современный ягнобский язык.*

ETYMOLOGY OF THE HISTORICAL TOPONYMIC – «SARVODY»

The analysis and study of geographical names, especially ancient names of various places in Tajikistan, is one of the most important linguistic issues. Ancient geographical names reflect long historical periods and they are products of ancient Iranian languages, most of which have survived to this day, either literally or with some phonetic differences.

This article examines only one geographical term, which are known as Sarvoda. It addresses the definition and structure of the geographical term Sarvoda, its semantic and lexical features, essence, position, level of study, formation, and evolution.

In explaining the word Sarvoda, materials from ancient Iranian and Middle Iranian languages, including Avestan, Sogdian, and modern Yaghnobi, were used.

Keywords: *geographical terms, linguistics, ancient Iranian languages, Sarvoda, Avestan language, Sogdian language, modern Yaghnobi language.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоев Сайфиддин – сарходими шуъбаи таърихи забон ва забоншиносии қиёсии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ; **Нишонӣ:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21; Тел.: +992919803820, е-майл: sayfiddinmirzoev851@mail.ru

Сведения об авторе: Мирзоев Сайфиддин – Главный научный сотрудник отдела истории языка и сравнительно-исторического языкознания Института языка и литературы имени Абуабдуллох Рудаки НАНТ; **Адрес:** Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21; Тел.: +992919803820, Е- майл: sayfiddinmirzoev851@mail.ru

Information about the author: Mirzoev Sayfiddin – Chief researcher at the History and comparartive-historical linguistics department of the Institute of Language and Literature named after Abuabdulloh Rudaki of NAST; **Address:** Republic of Tajiristan, 734025, Dushanbe City, 21 Rudaki Street; Phone: +992919803820, E- mail: sayfiddinmirzoev851@mail.ru

ТДУ: 821.222.9.1

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ, ОТРИЦАНИЯ ФУНКЦИЯ И МЕСТО НА- В ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМАХ

Зебуннисо Холназарова
Институт языка и литературы имени Рудаки НАНТ

Функция, место и сущность формообразующих морфем **на -, ма -** в различных формах глагола.

В предлагаемой статье будут анализированы морфологические средства выражения отрицания, определены их функции, место и сущность, а также рассмотрена роль формообразующих морфем **на -** и **ма-** в образовании различных глагольных форм. Будут установлены критерии их употребления и выявлены различные свойства отрицательных префиксов.

Сказуемые, приобретающие отрицательное значение посредством морфем **на-** *и* **ма-**, придают предложению различные семантические оттенки отрицания, выражающие несогласие, невозможность, несостоятельность, неосуществление определённого действия или цели, несовершение действия, отсутствие лица, предмета либо явления, а также отсутствие необходимости в осуществлении какого-либо действия, поступка и т. п. в определённый временной период.

Сказуемые, получившие отрицательное значение благодаря морфемам **на-** и **ма-**, придают предложению различные отрицательные оттенки, такие, как *несогласие, невозможность, несостоятельность, неосуществление какого-либо дела, цели, несовершение действия, отсутствие лица, предмета или явления, а также отсутствие необходимости в определенное время в каком-либо деле, поступке и т.п.*

Глагол таджикского языка, синтаксическая функция которого – выражение сказуемого, имеет два формообразующих префикса **на -** и **ма-**.

Отличительной особенностью этих префиксов является то, что один из них **на -** употребляется чаще, а другой **ма -** – реже и только в повелительном наклонении.

Отрицательный префикс **на -**, выполняя определенную функцию, имеет свои особенности и место употребления. Основное значение префикса **на -** заключается в выражении отрицания.

Таджикские языковеды по-разному высказывались относительно префикса **на -**. Одна группа исследователей называет его глагольной частицей [4, 182–185; 27, 177–182], другая – отрицательным формообразующим префиксом.

Формообразующие префиксы **на-** и **ма-** в учебнике «Таджикский язык» названы частицами: «Отрицание образуется путём присоединения к глаголам частиц **на-** и **ма -**: **наомад, намерасад, кор намекунад**» [18, 297-300].

В «Грамматикаи забони тоҷикӣ» содержатся краткие сведения о выражении отрицания путём прибавления префикса **на-** (**нахонд, нарафт**...), о его месте в сложных глаголах (**набаромад, дарнагирифт, дарнамонд**) и в именных составных глаголах, где **на-** выступает со вторым компонентом (туро **фаромӯш намекунанд**). В этом издании префикс **ма-** приводится в форме **на-** [6, 212].

В труде «Забони адабии ҳозираи тоҷик») префикс **на-** отмечается как нормативная форма выражения отрицания. [9 , 244-245].

Префикс **на -** также привлекал к себе внимание группы ученых. Так, А.З. Розенфельд, В. С. Расторгуева и Н. Масуми, исследовавшие глагол, указали на то, что с помощью **на-** образуются отрицательные глаголы.

А.З. Розенфельд в четвертом выпуске Очерков по грамматике современного таджикского языка – «Глагол», сообщая об отрицании и способах образования отрицательных глаголов, указывает на место формообразующего префикса **на-** в простых, сложных и составных глаголах. Автор отмечает: «Употребление частицы отрицания при сложных глаголах имеет некоторые особенности: а) При префиксальных глаголах частица отрицания ставится обычно между префиксом и основой глагола: Одина **барнагашт**. – Одина не вернулся. Исключение представляют префиксальные глаголы **баромадан, даромадан, баровардан**, **бардоштан, даровардан, фуромадан, фуровардан**, в которых частица отрицания всегда вставится впереди приставки» [20, 17].

Таким образом, А.З. Розенфельд отмечает как бы ненормативность употребления отрицательной частицы в сложных глаголах и не относит упомянутые глаголы к группе **а.**

Между тем собранные нами материалы свидетельствуют о том, что эти глаголы как в классической литературе, так и в современном таджикском литературном языке, за исключением глаголов **фуромадан** и **фуровардан**, употребляются в двух отрицательных формах**: набаромадан – барнаомадан, надаромадан – дарнаомадан, (дарнаёмадан), набаровардан – барнаовардан, набардоштан – барнадоштан, надаровардан – дарнаовардан,** а также глагол **набастан** – **барнабастан, (дарнабастан**) и т. п. В современном таджикском литературном языке вторая отрицательная форма приведенных глаголов употребляется реже, чем первая: Қорӣ ... сари худро аз дастархон **барнамедошт** [2, 106] – Кори... не поднимал головы со стола. Ҷавон аз таъна **даҳон барнабаст** [23, 330] – Юноша не перестал упрекать.

В 1964 году В.С. Расторгуева и А. А. Керимова выпустили книгу «Система таджикского глагола», в которой комплексно и системно исследуется крупнейшая часть речи таджикского языка – глагол. В этом труде рассматриваются структура, форма, основы, спряжение и другие стороны глагола в таджикском языке, а также, подробно сообщается о формообразующих префиксах **на- и ма**. [19, 18-19].

В монографии «Система таджикского глагола» говорится о месте употреб- ления отрицательного префикса **на-** (автор называет его отрицательной частицей – З.Х.) в сложных глаголах. Между прочим, здесь указывается, что отрицательный префикс **на -** в сложных глаголах, начинающихся с префикса **дар-**, следует за ним, а в глаголах, образованных с префиксом **фар-**//**фур-**, стоит перед префиксом. Сообщая о формообразующих средствах выражения отрицания – **на -** и **ма -**, авторы пишут: «Частица **на-** может присоединятся к любой форме глагола: **нарафт** – он не ушел, **намерафт** – он шел, **нагуфта буд** – он не говорил, (прежде), **нарав** – не ходи, **нарафтагӣ** – не ходивший и т.д. Частица **ма-** может присоединяться только к формам повелительного наклонения(паралельно с частицей **на-**) **марав**!//**нарав**! –не ходи!, **матарсед ! // натарсед**– не бойтесь!» [19, 28].

Как видно, В.С. Расторгуева и А. А. Керимова называют отрицательные префиксы частицами и отмечают, что и в сложных, и в составных глаголах (с именным компонентом) основное ударение принимают частицы и отмечают, что и в сложных, и в составных глаголах (с именным компонентом) основное ударение принимают частицы **на-** и **ма-**: **нагуфтам** –я не сказал, **магӯй!** – не говори!, **тамом накард** – он не закончил, **нагуфта будам** – я не говорил (прежде). В таджикском языке, согласно правилам орфографии, отрицательные частицы **на-** и **ма -** пишутся слитно с глаголом, добавляют авторы[19, 18-19].

Действительно, глубокое наблюдение В. С. Расторгуевой о том, что основное ударение принимают **на -** и **ма -** и о слитном написании их с глаголами в таджикском языке, свидетельствует, что **на-** и **ма -** являются не отрицательными частицами, а формообразующими глагольными префиксами. И правильно то, что их пишут слитно с глаголом.

В названном труде сообщается о 15 вспомогательных глаголах, их месте при образовании составных форм глагола, особенно о месте префикса **на-** в сложно-деепричастных глаголах во многих случаях, хотя и соединяется со вторым компонентом, т.е. с вспомогательным словом, относится ко всему предложению[19, 28-29].

А.А. Керимова, говоря о модели сложного глагола, специально отмечает то, что они чаще употребляются в условно-сослагательном наклонении, и только в форме аориста, и особенно в придаточных предложениях условия и времени, а также вместе с модальными словами употребляются при выражении значения предосторожности[19, 280].

Автор пишет также, что в придаточных условных предложениях с префиксом **на -** не все вспомогательные глаголы могут быть употреблены.

В придаточных предложениях времени средство отрицания может выступать чаще с вспомогательными глаголами **рафтан**, **омадан**, **баромадан, мондан, гирифтан, додан, дидан**[19, 280-282].

Отрицание в полном значении этого слова проявляется в предложении и благодаря предложению. Ни отрицательное местоимение **ҳеҷ**, ни различные отрицательные наречия, ни частицы **не** и **на** и ни отрицательные формы глагола без предложения, без особых синтаксических конструкций не могут ясно выразить отрицание с эмоциональными оттенками. И различные отрицательные глагольные формы тоже четко выражают значение тогда, когда они выступа--ют в сочетании с другими словами предложения в функции сказуемого.

В простых предложениях современного таджикского языка отрицательные префиксальные глаголы широко употребляются в функции сказуемого. Отрицательный префикс **на-** со сложными глаголами может выступать в различных ситуациях.

В зависимости от места отрицательного префикса **на-** глаголы можно разбить на такие группы:

I. В глаголах, образованных при помощи формообразующих префиксов **во-** и **боз-** , префикс **на-** имеет постоянное место, т.е. отрицательный формообразующий префикс всегда располагается между неотрицательными формообразующими префиксами и основой глагола. Префиксы **во -** и **боз -** тоже в свою очередь имеют устойчивое место, т. е. они всегда выступают в начале. Это обстоятельство тесно связано с относительной самостоятельностью и устойчи-

востью места префиксов **во-** и **боз-**: **вохӯрд – вонахӯрд; бозгашт -бознагашт; боз гуфт – бознагуфт; бозгирифт- бознагирифт; бозистод -бознаистод; бозпурсид -бознапурсид; боздошт -бознадошт:** Аммо ӯ дар он ҷоҳо ба ман **вонахӯрд** [2, 35] – Но он мне там не встретился. Вай пеш аз ин ҳеҷ гоҳ ба чунин суол **вонахӯрда буд** (13, 82). – Он до этого никогда не сталкивался с таким вопросом. Занаш Зевар аз ғурбату моҷаро **бознамеистод** [24, 314] – Его жена Зевар не прекращала ссор.

2. В глаголах, образованных с неотрицательными префиксами **дар-**, **бар-** и **ме-**, отрицательная морфема **на-** выступает в разных позициях в зависимоти от места указанных префиксов, лексического значения глагольных основ и стиля изложения писателей.

Морфема **на-** со сложными глаголами, имеющими префикс **дар-**, может располагаться в двух местах. С рядом глаголов, таких, как **дарафтод – дарнаафтод, даргирифт - дарнагирифт, даромад - дарнаомад, дарёфт -дарнаёфт, дармонд- дарнамонд,** отрицательный префикс занимает место только в середине, т.е. перед формообразующей морфемой и перед глагольной основой: Ва ҳамчунин дар раставу бозор ва тамошохонаҳо ҳеҷ тане осуда ва беғам ба назар **дарнаёмад** [1, 530] – А также на улицах, рынках и в театрах никто не выглядел спокойным и беззаботным.»Ба зарба тоб меорад? Аз пой **дарнамеафтад**? [15, 39] – Он выдержит удар? Не упадет на землю? Дигар гургҳои гурусна ба рама **дарнамеафтанд** [5, 117] –Больше голодные волки не нападут на стадо**.** Хор **дарнагирифт** [11, 38]– Хворост не зажегся. Касе хеста чароғро **дарнамегиронид** [16, 12] **–** Никто не зажигал свет. – Касе ки савод дорад, ҳеҷ гоҳ **дарнамемонад** [23, 88] – Образованный человек никогда не пропадёт.

В некоторых глаголах, как например, **даровард – надаровард** позиция морфемы **на-** относительна неустойчива. Она может располагаться и в начале слова, и между префиксом **дар-** и основой глагола: **даровард – надаровард – дарнаовард.**Последняя форма характерна для классического стиля.

В глаголах, образованных с префиксом **бар -** отрицательная формообразовательная морфема в основном располагается в середине: **баргашт – барнагашт, бархост – барнахест (барнахост), баргардонид – барнагардонид, барандохт – барнаандохт, бархезонд – барнахезонд:** Аммо вай базудӣ **барнагашт** [13, 250] **–** Но он не скоро вернулся. Раҳимбой-ака **чашм** аз ман **барнамегирад** [27, 122] –Рахимбой-ака не отводит от меня глаз. … ки шамол **барнаандозадаш**, аз реша **барнахезонадаш**…[27, 122] – ... как бы ветер не вырвал его с корнем.

В глаголах **баромадан** и **бардоштан** отрицательный префикс может занимать две позиции: и в начале глагола (**набаромад, набардошт**), и между префиксом и основой глагола (**барнаомад// барнаёмад, барнадошт**), и в обеих позициях, в зависимоти от целей и обстоятельств высказывания, морфема **на-** имеет постоянное место. Н. Масуми, указав на два способа употребления в сложных глаголах префикса **на-**, пишет, что в глаголах, которые образованы с префиксами **бар-, дар-, фур**-, отрицательный префикс чаще всего выступает в начале: ... шабҳо бисёр вақт аз хона **намебаромад** [14,199]**–**...ночами часто не выходил из дома. Однако, как показывают собранные материалы, употребление морфемы **на -** в начале сложных глаголов современного таджикского ли-

тературного языка, явление весьма распространенное, но иногда ее можно встретить и между префиксом, образующим такие глаголы и основой глагола (особенно в словах **баромадан** и **бардоштан**).

Чи бас афсонаҳои оташинам ҳасту хомӯшам,
Ки бонге барнаёяд аз даҳони бози хокистар[29, 50] –
Сколько же угасло во мне пламенных страстей, и я затих,
Что и звука не исходит из безмолвных, покрытых пеплом уст.

Ҳар оина то ранҷ набарӣ, ганҷ барнадорӣ [32, 909] – Без труда не вытащишь и рыбку из пруда. [Без страданий и труда сокровищ не обрести *досл.*] Қори ишкамба сарашро аз табақ **барнадошт** [2, 43] – Кори ишкамба не поднял головы от блюда.

Отрицательный префикс **на -** в глаголах, имеющих префикс **ме -,** в основном располагаются впереди отрицательного глагола: **намебинад, намеояд, намешунавад, намедонад** и т.п. Однако в языке бывают и такие ситуации, когда морфема **на -** может поменять своё привычное место, и в стилистических целях она выступает не перед префиксом **ме** -, а после него. Это можно наблюдать и в классической, и в современной поэзии:

Биё, ки бе ту ба сад гуна доғ месӯзам,
*Ту **менадониву** ман доғ-доғ месӯзам [8, 304].*
Приди – без тебя я в скорбях сгораю,
Ты не ведаешь, я весь в ранах тоски пылаю.

Дар он дарё шудастам ғарқа, к-он ҷо
*Ба ҷуз ғам **менабинам** соҳили хеш [3, 96] .*
В том море, где я утонул,
Кроме горя, не вижу берега своего

*Туро ҳам донаму ҳам **менадонам**,*
Аёну ноаёни ман – дили ман [31, 838].
Ты мне знаком – и всё же непостижим,
Зримый и незримый мой – душа моя.

Такие отрицательные формы глагола достаточно широко используются в современном литературном языке. Хотя степень их употребления по частотности не такая высокая, как в классической литературе, но все же они встречаются как в поэзии (чаще такие глаголы, как **менадонам, менашавад**), так и в прозе (главным образом, глаголы **барнаомадан, барнахестан, барнадоштан, бознагуфтан, бознагирифтан** и **вонахӯрдан**).

В формировании простых отрицательных предложений наряду с другими вспомогательными глаголами активно участвуют и модальные слова. Вспомогательные модальные глаголы **тавонистан, хостан, боистан /бояд и шоистан/ шояд** выступают в различных глагольных конструкциях. В большинстве случаев эти глаголы, принимая префикс **на -**, в отрицательной форме выражают различные модальные оттенки. Они показывают отрицательное отношение говорящего к окружающей действительности. Экспрессивное проявление отрицания, различные его семантические оттенки очень четко выражаются именно благодаря модальным словам.

Среди модальных глаголов глагол **тавонистан** в образовании глагольных форм и выражении различных временных форм занимает особое место. Выступая в отрицательной форме в различных глагольных и синтаксических конструкциях, особенно в формах прошедшего простого времени, в повествовательных формах прошедшего времени, настояще – будущего времени как отмечается в научном труде «Современный таджикский литературный язык», он выражает «невожможность совершения действия» [9, 240-241] Например: Ризо аз сарбозҳо **пинҳон шуда наметавонист** [24, 300] – Ризо не мог скрыться от сарбозов.

При употреблении в отрицательной форме глагола **тавонистан** в качестве вспомогательного глагола в прошедшем простом и длительном времени часто наблюдается деепричастие в качестве основного компонента сказуемого, и в редких случаях можно встретить в этой роли полную форму неопределенного наклонения. В таких синтаксических конструкциях вспомогательная отрицательная форма показывает невозможность осуществления воли, цели и намерения, а также неприятное положение подлежащего, которое выражено полной формой инфинитива: Бечора, аз андешаи душманиву ғазаби амлокдор зани лаҷомгусехтаи худро **сахтгирӣ кардан ҳам наметавонист** [24, 108] – Бедняга, из-за неприязни и гнева амлакдара он не мог держать в строгости свою необузданную жену. Чашми чапашро умуман **кушода наметавонист**[17, 181] – Он совсем не мог открыть левый глаз.

В предложении вспомогательный отрицательный глагол иногда может располагаться перед основным глаголом. В таком случае обычно оба компонента составного глагола употребляются в спрягаемой форме. «В то же время вспомогательный глагол, независимо от своего места и спрягаемой формы, требует употребления в форме аориста основного глагола: Ман **натавонистам ҷавобаш гӯям** [« Садои Шарқ»] « – Я ему не мог ответить [9, 240].

Как известно, глагол **хостан** выражает желание и наклонность к совершению действия. Этот модальный глагол, подобно глаголу **тавонистан** во всех конструкциях принимает отрицательный префикс. Надо сказать, что в отрицательной форме семантические оттенки **хостан** выражаются сильнее, четче и решительнее: Ман дигар бо шумо **гап задан намехоҳам**. Я больше не хочу разговаривать с вами. Духтараки чаҳорсолаашонро пагоҳӣ худаш ба боғча бурда буд. Имрӯз касе ба суроғаш **нахоҳад рафт** [17, 11] – Свою четырёхлетнюю дочку он сам утром отвёл в детский сад. Сегодня за ней, увы, никто не придет.

Отрицательная форма модального глагола **хостан** чаще всего употребляется в будущем составном времени, относительно меньше – в настояще – будущем времени, прошедшем простом и очень редко – в будущем времени: Ин одамон ба вай зарар **нахоҳанд расонид** [17, 50] – Эти люди не причинят ему вреда. Роҳгузарон ... ҳатто бо дурбин нигаранд ҳам, нишоне аз ӯ **нахоҳанд дид** [17, 18] – Прохожие… даже с биноклем, не увидят и следа его. Бузург дигар нест. Бузург ин нангро **нахоҳад дид, нахоҳад шунид, нахоҳад донист, нахоҳад сӯхт** [17, 50] -– Бузурга больше нет. Бузург не увидит этого позора, не испытает его, не будет знать, не будет страдать.

В зависимости от цели и способа выражения мысли форма будущего составного времени, отрицательный компонент которого состоит из глагола **хостан**, сближается с формой настояще – будущего времени: Филм аз ҷиҳати техникӣ ва бадеият **монеае нахоҳад пайдо кард** [16, 17] – С технической и художественной точки зрения фильм не вызовет затруднений.

Модальный глагол **хостан**, в форме будущего составного времени в тех случаях, когда в качестве основного компонента составного сказуемого выступает отрицательное причастие настоящего времени, не может принимать отрицательный префикс: Ана ҳамин дарси вопасини мо **сабақи фаромӯшношуданӣ хоҳад буд** [19, 38] – Вот именно этот наш последний урок станет незабываемым наставлением.

Разумеется, мы не утверждаем категорически, что в этом случае вспомогательный компонент никогда не принимает отрицательный префикс. В языке возможно появление обеих ситуаций: а) появление в отрицательной форме одного из компонентов составного сказуемого; б) принятие отрицательного префикса обоими компонентами, каждый из которых употребляется в определенных случаях. Второе явление относится к отрицанию отрицания, о чем будет сказано в другом месте.

Вспомогательный глагол **боистан** в форме **бояд** не является исключением из этого правила, Если в составе предложения употреблено модальное слово **бояд**, то, как правило, отрицательный префикс принимает модальное слово: Восеъ **набояд бетоқатӣ кунад** [24, 89] – Восе не должен проявлять нетерпение. Ту **набояд кор кунӣ** [21, 51] – Ты не должен работать.

Одной из отличительных особенностей модального слова **бояд** является то, что оно выступает с формой аориста: Ҳеҷ оқил **набояд** ҷони худро бедарак **дар таҳлука андозад** [24, 332] – Ни один разумный человек не должен безрассудно подвергать свою жизнь опасности. Ин ҷо буданамро **набояд** касе **донад** [21, 314] – Никто не должен знать, что я нахожусь здесь.

В редких случаях со словом **набояд** выступает вспомогательный компонент именных составных сказуемых как в форме полного инфинитива, так и сокрашенного, причем в полной форме инфинитив встречается чаще в классической форме и в современной поэзии:

*Ишқи туро **хурд набояд шумурд**/[3, 48] –*
Не меркнет величие твоей любви

Маро бо шумо нест ҷангу набард,
***Набояд** ба ман ҳеҷ дил **ранҷа кард** [26, 168] –*
Между нами нет ни распри, ни вражды,
Я с тобой не враждую и не веду борьбы.

Чун об ба ҳар ҷӯй набояд рафтан / [31, 803] –
Не стоит идти за каждым зовом

Форма **набояд** с составными глаголами и различными синтаксическими конструкциями обычно употребляется для подчеркивания необходимости и невозможности совершения действия подлежащего. Это слово придает предложению также оттенок *повеления и приказания*: Шӯриш тамом нашуда, балки рӯз

то рӯз авҷ гирифта истодааст. Сустӣ **набояд кард** [24, 309] – Восстание не кончилось, наоборот, оно разгорается с каждым днем. Не следует медлить.

Хотя это модальное слово позиционно относительно свободно и располагается в различных местах, но чаще всего оно находится рядом с дополнением и сказуемым и «хотя оно и отдаляется от связанного с ним глагола, оно служит для выражения основных смысловых оттенков» [9, 242].

Модальные слова, как и отрицательные частицы, насколько удаляются от сказуемого – основного центра высказывания предложения, настолько увеличивается их самостоятельность**: Набояд** ӯро **кор фармоянд**, аз қуввати вай **истифода баранд** [11, 78] – Они не должны заставлять его работать, использоват его.

В Отрицательных предложениях модальное слово **бояд** в функции вспомогательного слова употребляется двояко: оно выступает и в утвердительной, и в отрицательной форме при этом в последнем случае оно более употребительнее. С вспомогательными глаголами **баромадан, гирифтан, дидан, додан, нишастан, будан,** оно часто принимает отрицательный префикс. Когда **бояд** употребляется в составе предложения, сказуемое выступает преимущественно в форме аориста и выражает условно-сослагательный оттенок: Марди оқил набояд ба дасти рақиб баҳонае барои айбдор кардани худаш диҳад [24, 123] – Разумный мужчина не должен давать противнику повода обвинить его в чём-либо. Вай **набояд** маро **фиреб медод**[21, 184] – Он не должен был обманывать меня. – **Набояд** ягон кас **бинад**[22, 36] – Никто не должен видеть. Вай ҷойи раёсатро **набояд гирад** [32, 58] – Он не должен занимать место руководителя.

В языке наблюдается и такая сравнительно редкая ситуация, когда отрицательный префикс выступает не с модальным словом , а с вспомогательным глаголом составных именных сказуемых. Он может выступат в разных позициях и неотрицательной форме: Ту **бояд** одамони обрӯнокро **маранҷонӣ** [28, 82] –Ты не должен обижать уважаемых людей. Касе сояи моро бояд набинад [30, 75] – Никто не должен видеть нашу тень.

Но иногда модальные слова, особенно слово **бояд**, не принимают отрицательный префикс из-за наличия в составе предложения отрицательных единиц. Так, когда в составе предложения имеются отрицательные сочетания **ҳеҷ чиз, ҳеҷ кас, ҳаргиз, асло** и т.п., модальное слово не принимает отрицательную морфему. В этом случае отрицательный компонент соединяется только со сказуемым. Модальное слово, располагаясь подальше от сказуемого, подчеркивает и второстепенный член, стоящий рядом с ним, и сказуемое: Гул, шумо **бояд** аз ман ҳеҷ чизро **руст накунед** [32, 332] – Гул, вы не должны ничего скрывать от меня.

Другой случай, когда модальное слово не принимает отрицательный префикс, наблюдается в предложениях с однородными членами, если однородные сказуемые поясняют причинно-следственные отношения, а модальное слово одинакого подчеркивает необходимость совершения действия однородного члена. Вследствие этого одно из сказуемых выступает в утвердительной форме, другое – в отрицательной. Сказуемое должно выступать в форме изъявительного наклонения и в этом случае отрицательное сказуемое передаётся уже в форме условно-сослагательного наклонения. Поэтому слово **бояд** не может принимать морфему **на -**, так как в противном случае нарушится смысловое

соотношение: Дастаи мерган **бояд** тирандозӣ карда, онҳоро пеш омадан намонад [24, 274] – Отряд стрелков должен был вести огонь и не дать им продвинуться вперед.

Отрицательная форма **набояд** отдельно употребляется и в качестве неполного отрицательного предложения. В этом случае слово **набояд**, соответствуя форме и содержанию предшествующего предложения, служит для выделения основной цели, высказанной в предложении, и его содержанию. Это синтаксическое явление редко наблюдается в языке: Не, набояд касе маро шиносад... **Набояд** [21, 319] – Нет, никто не должен меня узнать. Не должен! Ё масъаларо медонисту аз ман гап гирифт? Не. **Набояд** [21, 424] – Или он знал о ситуации и просто выведывал у меня информацию? Нет. Не может быть. Мардон набояд гирянд. **Набояд**! [Ёддошти муаллиф] – Мужчинам плакать не следует. Ни в коем случае!

Естественно, что в простых предложениях, когда в функции сказуемого выступают именные составные глаголы, отрицательный префикс присоединяется к вспомогательному компоненту: Аммо Фирдавсӣ маслиҳати дӯстонашро **қабул намекард** [25, 254] – Но Фирдоуси не последовал совету друзей. Барф даруни мӯзааш даромада, об мешуд. Лекин сардиро **ҳис намекард** [5, 51] – Снег попадал внутрь его сапог, таял. Однако он не испытывал ощущения холода.

Отрицательная форма аориста **бошад / набошад** употребляется в языке не только как глагол, но и в качестве союза и частицы. Авторы учебников таджикского языка для высшей школы и других работ **набошад** относят к группе сложных союзов [9, 410; 7, 92].

Но относительно того , что **бошад** имеет отрицательную форму и с помощью обычного морфологического средства отрицания (префикса **на-**) образуется **набошад**, они не высказали своего мнения. Между тем это слово образовано посредством отрицательного префикса **на-** и формы аориста вспомогательного глагола **будан** (бошад). Поэтому, на наш взгляд, не следует называть его сложным союзом и включать в разряд союзов.

Слово **набошад** выступает в различных позициях и имеет свои особенности. В отрицательной форме оно не всегда выражает значение отрицания, что связано с местом употребления, речевой ситуацией и целью употребления. Потому что отрицательное слово **набошад** употребляется не только как глагол, но может также использоваться в функции других частей речи, как, например, союз, частица, а также модальное слово.

Слово **набошад** как глагол выполняет две функции: 1) вспомогательный глагол и 2) самостоятельный глагол. В качестве сказуемого слово **набошад** в основном встречается в составе понудительных и восклицательных предложений, а части которых употребляется для выражения требования, желания, настойчивой просьбы, призыва с высоким чувством к совершению какого-либо действия, обязывания и руководства, и в этих случаях выражает отрицание: Ҳой халқ, **тарсу набошед**! [24, 248] – О люди, не ведайте страха!

Как самостоятельный глагол, слово **набошад** в основном используется в модели сложноподчиненного предложения с придаточным условным: Агар касе набошад, бо соҳиби хона қадаре суҳбат карда менишаст [1, 260] – Если

никого не было, он немного беседовал с хозяином дома. В других синтаксических ситуациях слово **набошад** выражает неотрицательное значение:

1. Если оно в качестве вспомогательного компонента составного именного сказуемого выступает в составе вопросительного риторического предложения, выражает выражение утверждения:

– Биё, ба хонаи мо равем. – Ба ман мумкин-мӣ? – Чаро **мумкин набошад**? [24, 122] – Пойдем к нам. – А мне можно? – А почему нельзя?

2. Слово **набошад** употребляется не только как сказуемое, но и в качестве предложения. В функции предложения **набошад** всегда выступает в одной конструкции с вопросительным местоимением **чӣ** и в модели вопросительных риторических предложений служит утвердительным ответом на вопросительное предложение: – Ҳамин ту ба ман чой медодӣ? – **Набошад чӣ**? – Ба ҷои чой захр медодӣ, захри заҳум… Чой, а! [30, 434] – Так ты дал бы мне чай? – А почему бы и нет? – Вместо чая дал бы мне яд, смертельный яд … Но не чай! – Пас моро то шаҳр мебаред? – **Набошад чӣ**! Ман дар худи деҳа якбора ба ин қарор омада будам[30, 450] – Значит вы довезёте нас до города? – А почему бы и нет! Я ещё в самой деревне сразу решил так. Выражение **набошад-чӣ** является синонимом утвердительно-усилительной частицы **албатта** и утвердительной частицы **ҳа**. Это утверждение подтверждается следующими примерами: – Ман ҳам бибиам барин мешуда бошам-мӣ, оя? – бо чашмони тар мепурсид Зебӣ. – **Албатта, набошад-чӣ**? – ҷавоб медод модарам [24, 35] – Мама, а я тоже стану такой как моя бабушка? – с заплаканными глазами спрашивала Зеби. – Конечно, а как же? –отвечала моя мать. – Ту ҳам ягон мақсад дорӣ? – **Набошад чӣ**? – ... гуфт ӯ[30, 260] – У тебя тоже есть какая-то цель? – А как же иначе? – … сказал он.

В этой позиции, то есть после утвердительной частицы **албатта,** выражение **набошад-чӣ** появляется не случайно. Это синтаксическое явление имеет стилистический характер. В целях повтора одного и того же грамматического средства писатель пользуется другим, одинаковым по значению и функции средством с целью усиления и выделения стилистического характера **набошад-чӣ** как утвердительного ответа.

Набошад как союз [10, 231] наблюдается в языке в двух случаях: во–первых–в составе сложного преложения, во-вторых – в окружении однородных членов простого предложения.

Слово **набошад** употребляют также в функции вводного слова [10, 205-206]. В этом случае оно заполняет пустую нишу в высказываемой мысли, восстанавливает логическую связь простых предложений и контекста: – Дард дигар асту аҷал дигар, гуфтаанд. –Хайр, **набошад** чӣ кор мекунем? [24, 164] – Говорят, ведь: болезнь одно, а смерть – другое. – Ну, а что поделаем? – **Набошад**, биё бо ман гӯштин бигир. – Бо ту? [17, 194]. – Тогда иди, поборись со мной. – С тобой? – Мехоҳам, ки баргашта равед. **Набошад**, ҷавобгар мешавед. – Чӣ хел? [22, 73] – Я хочу, чтобы вы вернулись назад. Иначе, будете отвечать за это. – Как это?

В качестве вводного слова **набошад** чаще выступает с вопросительными предложениями и сравнительно редко – с предложениями повествовательными: Вай ниятҳои бад доштанаш мумкин. **Набошад**, барои чӣ ин қадар Фирӯзаро ҷустуҷӯ кард? [12, 286] У него могут быть плохие намерения. Если нет, то почему он так долго искал Фирузу? Ман боз шуморо дида метавонам? – Ҳа, набошад чӣ! – гуфт Фирӯза каме табассум намуда ? [12, 192] – Я смогу снова вас увидеть? – Конечно, а как же иначе! – **с** лёгкой улыбкой сказала Фирӯза. – Хайр, майлаш, **набошад** ман меравам [12, 298] – Ладно, хорошо, тогда я пойду.

Слово **набошад** как частица используется в конструкции с отрицательным местоимением **ҳеҷ**. В этом случаи синоним **ҳеҷ набошад** считается

наречие **ақаллан** (по меньшей мере, хотя бы)**: Ҳеч набошад** нимаашро, ҳамин рӯз ба ман пешакӣ диҳед! Илоҳӣ саломат бошед! [2, 17] – Хотя бы половину дайте мне сегодня заранее! Дай Бог вам здоровья! Илтимос, оча, шумо вазъиятро фаҳмонед: **ҳеҷ набошад**, аз номи ман гап занед [30, 279] – Пожалуйста, мама, объясните ситуацию: Хотя бы от моего имени поговорите.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Айнӣ, С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). / С. Айнӣ .Иборат аз як китоб. Душанбе: Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. – 680 с.
2. Айнӣ, С. Марги судхур (қисса). / С.Айнӣ . – Душанбе: Адиб, 2010. – 220 с.
3. Анварӣ. Ғазалиёт./Анварӣ. – Душанбе: Адиб, 2011. – 480 с.
4. Арзуманов, С., Джалолов, О. Забони тоҷикӣ. Учебник таджикского языка для высших учебных заведений. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 416 с.
5.Баҳманёр.Сармаддеҳ. Шоҳаншоҳ (маҷмӯаи ҳикояҳо ва роман)/Баҳманёр. – Душанбе: Адиб, 2013. – 472 с.
6. Грамматикаи забони тоҷикӣ. - Сталинобод: НДТ., 1956. – 148 с.
7.Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе: Дониш, 1985. – 358 с.
8. Деҳлавӣ, Амир Хусрав. Ғазалиёт. / Амир Хусрав, Деҳлавӣ. – Душанбе: Адиб, 2014. – 480 с.
9. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология.- Қ. I. / Душанбе: Маориф, 1982. – 465 с.
10.Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қ. II. / – Душанбе: Маориф, 1984. – 321 с.
11.Икромӣ, Ҷ. Асарҳои мунтахаб./ Ҷ. Икромӣ. –Душанбе: Ирфон, 1973. – 331 с.
12.Икромӣ, Ҷ. Духтари оташ (роман). / Ҷ. Икромӣ. – Душанбе:Адиб, 2009 – 560 с.
13. Икромӣ, Ҷ. Ман гунаҳгорам. / Ҷ. Икромӣ - Сталинобод: НДТ., 1958. – 352 с.
14.Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 2. Забоншиносӣ. / Н.Маъсумӣ. – Душанбе: Адиб, 2005. – 351с.
15.Мирзо К. Ишқи сархӯр (ду роман). / К Мирзо. – Душанбе, Адиб, 2020. – 240 с.
16.Муҳамммадиев, Ф. Палатаи кунҷакӣ.). / Ф. Муҳаммадиев. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 368 с.
17.Муҳаммадиев, Ф. Хиёбони Нодир (қисса ва ҳикояҳо). /Ф. Муҳаммадиев. – Душанбе: Адиб, 2010. – 240 с.
18. Ниёзмуҳаммадов, Б., Каримов А. Забони тоҷикӣ барои синфҳои V-VI. Қ1 . / Б. Ниёзмуҳаммадов, А. Каримов. – Душанбе: Маориф, 1980. –
19. Расторгуева В. С., Керимова А. А. Система таджикского глагола. – Москва: Наука, 1964. – 291 с.
20. Розенфельд, А. З. Глагол. Очерки по грамматике современ-ного таджиукского языка.вып. 4. /А. З. Розенфельд. – Сталинабад: НДТ., 1954. – 80 с.
21. Сорбон. Куллиёт. Ҷ. I. Ровии Амондара. /Сорбон. – Душанбе: Эҷод, 2009. – 488 с.
22. Сорбон. Куллиёт. Ҷ. II. (Ҷӯгӣ). / Сорбон. – Душанбе: Эҷод, 2009. – 444 с.
23.Турсун, С. Мунтахаби осор./С. Турсун. – Душанбе: Адиб, 2013. – 560 с.
24.Улуғзода, С. Восеъ. /С. Улуғзода.-– Душанбе: Ирфон, 1979. – 368 с.
25.Улуғзода, С. Фирдавсӣ. Роман. /Улуғзода С.- Душанбе: Адиб, 1988. – 272 с.
26.Фирдавсӣ Абулқосим. Шоҳнома. Ҷ. III./ Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.
27. Халилов, А. Ҳиссачаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. // А. Халилов. В сб.: Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Дониш . – 1975. – С. 177-182.
29. Ҳушанг Соя. Замин. / Соя Ҳушанг. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 91с.
30. Ҷалил, Р. Асарҳои мунтахаб. – Китоби II. Шӯроб. / Р. Ҷалил. – Душанбе: Адиб, 1988. – 464 с.
31. Шералӣ, Л. Куллиёт. Ҷ.1. Ашъор/ Л.Шералӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 993 с.
32. Шерозӣ, С. Фарҳанги забони тоҷикӣ . –Душанбе: Ирфон, 1978. – 905 с.

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ, ОТРИЦАНИЯ ФУНКЦИЯ И МЕСТО НА- В ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМАХ

В статье определены функции, места и сущность формообразующих морфем ***на-, ма-*** *в образовании различных глагольных форм. Установлен критерий их употребления, а также другие свойства отрицательных префиксов.*

Выявлено, что сказуемые, получившие отрицательное значение благодаря морфемам ***на-, ма-****, придают предложению различные отрицательные оттенки, такие, как несогласие, невозможность, несостоятельность, неосуществление какого-либо дела, цели, несовершение чего-либо, отсутствие кого-либо, чего-либо, ненадобность в определенное время чего-либо, какого-либо дела, поступка и т.п.*

Как известно, глагол таджикского языка, синтаксическая функция которого – выражение сказуемого, имеет два формообразующих префикса ***на-*** *и* ***ма-****. В статье показана отличительная особенность этих префиксов в сфере их применения, где один из них* ***на-*** *употребляется чаще, а другой* ***ма-*** *– реже и только в повелительном наклонении.*

Префикс ***на-****, основное значение которого - выражение отрицания, выполняя определенную функцию, имеет свои особенности и место употребления.*

Ключевые слова*: глагол таджикского языка, формообразующие морфемы* ***на -*** *и* ***ма-****, отрицательные глаголы, отрицательное значение.*

ВОСИТАҲОИ МОРФОЛОГИИ ИФОДАИ ИНКОР, ВАЗИФА ВА МАВҚЕИ НА- ДАР ШАКЛҲОИ ФЕЪЛӢ

Дар мақола вазифа, мавқеъ ва моҳияти морфемаҳои шаклсози ***на- , ма -*** *дар ташаккули шаклҳои гуногуни феълӣ муайян гардидааанд. Меъёри истифодаи онҳо, инчунин дигар хосиятҳои пешвандҳои инкорӣ нишон дода шудааст. Муайян гардид, ки хабарҳое , ки аз феълҳои инкории бо морфемаҳои* ***на-, ма-*** *таркиб ёфтаанд, ба ҷумла тобишҳои гуногуни манфӣ медиҳанд, ба монанди розӣ набудан, номумкин будан, номуносиб будан, иҷро накардани ягон кор, мақсад, иҷро накардани чизе, набудани касе, чизе, нолозим будани чизе, ягон кор, амал ва ғайра.*

Тавре ки маълум аст, феъли забони тоҷикӣ, ки вазифаи синтаксисии он дар ҷумла ифодаи хабар аст, ду пешванди шаклсози ***на-*** *ва* ***ма-*** *дорад. Дар мақола хусусияти фарқкунандаи ин префиксҳо дар доираи истифодаи онҳо нишон дода шудааст, ки яке аз онҳо –* ***на-*** *серистифода буда, дигарӣ –* ***ма-*** *камтар ва танҳо дар сиғаи амрӣ корбурд мешавад. Префикси* ***на-****, ки маънои асосии он ифодаи инкор аст, вазифаи муайян, хусусият ва ҷои истифодаи худро дорад.*

Вожаҳои калидӣ: *феъли забони тоҷикӣ, морфемаҳои шаклсози* ***на-*** *ва* ***ма-,*** *феълҳои инкорӣ, мазмуни инкор.*

MORPHOLOGICAL MEANS OF EXPRESSING NEGATIVE FUNCTION AND PLACE ON- IN VERB FORMS

The article defines the functions, places and essence of the formative morphemes na- , ma- in the formation of various verb forms. A criterion for their use has been established, as well as other properties of negative prefixes.

It has been revealed that predicates that have received a negative meaning due to the morphemes na- , ma-, give the sentence various negative shades, such as disagreement, impossibility, inconsistency, failure to accomplish any business, goals, imperfection of something, absence of someone, something, lack of need at a certain time of something., any deed, deed , e t c .

***Keywords**: Tajik verb, formative morphemes ending **na** - and **ma-**, negative verbs, negative meaning.*

Сведения об авторе: Холназарова Зебуннисо – ведущий научный сотрудник отдела лексикографии и терминологии Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ, кандидат филологических наук, тел.: +992 90 057 66 66 e- mail: zebunniso1@mail.ru

Маълумот дар бораи муаллиф: Холназарова Зебуннисо – ходими пешбари илмии шуъбаи фарҳангнигорӣ ва истилоҳоти Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ, номзади илми филология, тел.: +992 90 057 66 66, e- mail: zebunniso1@mail.ru

About the author: Kholnazarova Zebunniso – Leading Researcher of the Institute of the languages and literature by name Abuabdullo Rudaki of the Academy of Sciences of Tajikistan, candidate of Philology Sciences, phone.: +992 90 057 66 66 - mail: zebunniso1@mail.ru.

ТДУ: 811.992.0

ИСТИЛОҲОТИ АНАТОМӢ ВА РОҲҲОИ ҲАМГУНСОЗИИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Абдулло Юсупов,
Меҳрангез Мусозода
Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино

Илми тиб ва амалияву таҳсилоти тиббӣ моҳиятан байналмилалӣ ва ба забони ягонаи аз тарафи умум эътирофу қабулшуда эҳтиёҷ доранд. Чунин забон дар айни замон дар аксари мамолики дунё забони лотинӣ мебошад. Дар сатҳи системаи давлатии нигоҳдории тандурустӣ, таҳсилот ва нашрияҳои илмӣ, ҳуҷҷатнигории ягонаи тиббӣ истилоҳоти расмӣ бо забони давлатӣ низ дар баробари забони лотинӣ муҳим ва арзишманд аст. Дар ин хусус, ҳанӯз солҳои 50-уми асри гузашта пешвои мактаби анатомияи Иттиҳоди Шуравӣ Д.А. Жданов навишта буд, ки «То имрӯз дар тибби илмӣ ва амалӣ, ҳатто дар китобҳои дарсии фанни анатомия истифодаи номураттаб ва худсаронаи истилоҳоти этимологияашон гуногун ба назар мерасад: истилоҳоти анатомии лотинии давраи тобазелӣ, истилоҳоти нодуруст ва таҳрифшудаи BNA, ҳатто истилоҳоти йенӣ истифода мешаванд. Аксари муаллифон, махсусан клинисистҳо ибораистилоҳоти номақбули анатомиро ба кор мебаранд» [1].

Аз шумораи зиёди забонҳои мавҷудаи миллӣ дар ҷаҳон кам забоне ҳаст, ки ба он осори бузурги илмӣ боқӣ монда бошад. Хушбахтона, забони тоҷикии порсӣ аз ин гуна афзалият бархурдор аст. Нахустбунёдгузорони забони илмии тоҷикӣ дар давраи классикӣ олимони бузурги аҳди Сомониён Абуалӣ ибни Сино ва Абурайҳони Берунӣ мебошанд [10, 6], ки пояҳои улуми зиёд, аз ҷумла илми анатомияро низ устувор кардаанд, ки паҳнои он батадриҷ вусъат гирифта, имрӯз имконоти васеъ барои ифода кардани ҳар мафҳуми илмиро медиҳад.

Номенклатураи анатомӣ (nomina anatomica) феҳристи дорои системаи илман асосноки истилоҳоти анатомист, ки дар риштаҳои биология ва тиб мавриди истифода қарор мегирад. Дар илми тибби муосир Номенклатураи байналмилалии анатомӣ ба забони лотинӣ ва Номенклатураи миллии анатомӣ ба забони миллӣ вуҷуд дорад. Пайдоиш ва ташаккули номенклатураи анатомӣ ба пайдоиш ва рушди илми анатомия робита дорад. Истилоҳоти анатомӣ дар Аврупо дар заминаи ду забони классикӣ (юнониву лотинӣ) ва дар Шарқ ба забони милливу арабӣ ба вуҷуд омада ташаккул ёфтааст. Гарчанде номенклатураи анатомии муосир асосан аз вожа-истилоҳоти лотинӣ таркиб ёфтааст, вале дар он истилоҳоти юнониву арабӣ низ зиёданд.

Аввалин истилоҳоти анатомӣ дар Аврупо (номи узвҳои алоҳида) тақрибан 3000 сол муқаддам дар Юнони Қадим сабт шудаанд. Табибони Юнони Қадим тақрибан 700 истилоҳи анатомиро ба кор мебурданд.

Румиҳо истилоҳоти анатомии юнониро пазируфта онро бо истилоҳоти нави лотинӣ мукаммал гардониданд. Вақте ки истилоҳоти лотинӣ дар кишварҳои Аврупои Шимолӣ ва Марказӣ паҳн шуданд, онҳо хусусиятҳои забонии ин кишварҳоро қабул карданд, аз ин сабаб дар номҳои анатомӣ истилоҳоти зиёди гибридӣ ва варваризмҳо пайдо шудан гирифтанд.

Номенклатураи анатомӣ дар тули асрҳо пайваста мукаммал мегашт. Ҳар як ихтироъ ё кашфе, ки дар соҳаи анатомия ба амал меомад, номи навро тавлид мекард. Мавҷуд будани муродифҳои зиёд боиси ғалатфаҳмиҳо мешуданд. Баъзе узвҳоро бо номи кашшофашон мегузоштанд: найчаи шунавоии Евстахий ба номи Евстахий (B. Eustahius, 1520 –1574); маҷрои шарёнии Боталло ба номи Боталло (L. Botallo, 1530 –1600); найчаи бачадон (найчаи Фаллопий) ба номи Фаллопий (O. Fallopius, 1523 –1562) гузошта шудаанд.

Дар миёни истилоҳоти анатомӣ мафҳумҳои географӣ (insula), геометрӣ (trigonum), инчунин истилоҳоте, ки дар муқоиса бо ашёҳои дигар ба вуҷуд омадаанд, ба мушоҳида мерасанд.

Аз ҷумлаи онҳое, ки аввалин бор барои танзими истилоҳоти анатомӣ кӯшиш кардааст, Леонардо да Винчиро (1452–1519) метавон номбар кард. Вай бори нахуст мушакҳои организми одамро дар асоси мавқеъ ва функсияашон тасниф кардааст. А. Везалий (1514 –1564) ба хотири бартараф кардани дарҳаму барҳамиҳо, ки дар номенклатура ҳукмфармоӣ мекард, таърифҳои арабӣ ва калимаҳои лотинии асримиёнагиро беэътибор донист, калимаҳои юнониро ба забони лотинии классикӣ тарҷума кард ва сирф ифодаҳои лотиниро дохил намуд. Аммо баъзе аз тарҷумаҳои ин ифодаҳо чандон қобили қабул набуданд.

Дар охири асри XVIII миқдори истилоҳоти анатомӣ аз 30 000 гузашта буд, онҳо ба интихоб ва систематизатсияи илмӣ эҳтиёҷ доштанд. Дар рушду такомули истилоҳоти анатомӣ саҳми Генле (F. G. J. Henle) калон аст, вай якҷоя бо Оуэн (R. Owen) як қатор истилоҳотро пешниҳод намуд, монанди: сатҳҳо ва меҳварҳои бадани одам (ventralis – батнӣ; dorsalis - пуштӣ; medialis – медиалӣ, ба дарун нигаронидашуда, ба сатҳи мобайнӣ нигаронидашуда; lateralis- латералӣ, ба берун нигаронидашуда), ки кори мутахассисонро дар ин самт хеле сабук гардонид. Дар оянда дар ин самт корҳои фундаменталӣ низ буруз карданд, ки боиси такмилу таҳкими истилоҳоти анатомӣ гаштанд, аз қабили «Onomatologia anatomica»-и Гиртл (J. Hyrtl, 1880). Бо ташаббуси Гис (W. His, 1863 –1934) дар Ҷамъияти олмонии анатомҳо (Лейпсиг, 1887) масъалаи ислоҳу такмили истилоҳоти анатомӣ мавриди баррасӣ қарор дода шуд, ки дар натиҷа соли 1889 таҳти сарварии Келликер (R. A. Kolliker) комиссияи махсус таъсис дода шуда, ба ҳайати он донишмандони як қатор кишварҳо ҷалб шуда буданд. Феҳристи истилоҳоти анатомии лотинии тартибдодаи комиссия дар ҳамоиши Ҷамъияти анатомҳо дар Базел (1895) қабул шудааст, ки бо номи Номенклатураи анатомии Базел (Baseler Nomina Anatomica – BNA) маъруф аст.

Оид ба таҳия кардани номгӯйи байналмилалии истилоҳоти анатомӣ ҳанӯз дар охири асри XIX ва авоили асри XX кор шуруъ шуда буд [2]. Аммо на номгӯйи истилоҳоти анатомии Базел (1895) ва на номгӯйи Йена (1935) ба ҳайси номенклатураи байналмилалӣ эътироф ва тасдиқ карда нашуданд. Кумитаи байналмилалии номенклатура бори нахуст соли 1950 дар Конгресси байналмилалии анатомҳо дар Оксфорд таъсис дода шуд. Маҳз ҳамин Кумита бори нахуст номгӯйи лотинии истилоҳоти анатомиро таҳия кард, ки расман сазовори эътирофи байналмилалӣ гашт ва бо номи Номенклатураи анатомии Париж (PNA) маъруф буда, 30-юми июли соли 1955 дар Париж, дар Конгресси IV байналмилалии федеративии анатомҳо тасдиқ карда шуд ва аз тарафи донишмандони аксари мамолики дунё мавриди корбурд қарор гирифта, дар заминаи он истилоҳоти анатомии миллӣ низ рӯйи кор омаданд.

Шурои олимони тибби ВТ ИҶШС бо қарори худ аз 31.01.1959 зарурати истифодаи истилоҳоти PNA-ро дар институтҳои тиббӣ, идораи маҷаллаҳо, нашриёти «Медицина», Энсиклопедияи калони тиббӣ, хадамоти патологоанатомӣ, экспертизаи тибби судӣ ва тибби клиникӣ эътироф намуд. Ҳамзамон Шурои олимони тиббӣ тавсия дод, ки дар заминаи PNA номенклатураи анатомии забони русӣ ҳамгун ва танзим карда шавад. Президиуми идораи Ҷамъияти умуиттифоқии анатомҳо, гистологҳо ва эмбриологҳо дар бораи дар Ҳамоиши навбатии VIII умумииттифоқии анатомҳо, гистологҳо ва эмбриологҳо дар соли 1974 (ш. Тошканд) тасдиқ намудани лоиҳаи номенклатураи анатомии забони русӣ қарор қабул кард.

Истилоҳоти анатомӣ бо забонҳои миллии ҷамоҳири шуравӣ низ аҳёнан танзим ва таҳия мешуд, дар ин самт фаъолияти донишмандони Ҷумҳурии Беларус қобили зикр аст. Дар ин ҷо аллакай соли 1923 масъалаи ҳамгунсозӣ ва танзими истилоҳоти анатомӣ бо забони беларусӣ оғоз шуда буд ва натиҷаи корашон солҳои 1926, 1927 ва 1929 қисм-қисм нашр гардид. Мутаассифона, дар заминаи сиёсати шовинистии ҳукумати шуравӣ дар соли 1930 ба ҳамаи муаллифон ҷазо (репрессия) муқаррар карда шуд ва корашон нотамом монд.

Дар Тоҷикистон фақат китоби «Латинско–русско–таджикский словарь» (муаллиф Ҳ. Мирзоев) соли 1966 аз тарафи аъзои кафедраи анатомияи нормалии Институти давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино омода ва нашр карда шуд. Мутаассифона, китоби мазкур на дар шакли луғати истилоҳот, балки ҳамчун луғати тафсирии истилоҳоти анатомӣ, на мувофиқи системаҳо, балки аз рӯйи алифбо тартиб дода шудааст. Бо вуҷуди ин, китоби мазкур дар замони худ кори ниҳоят муҳим ва судманд буда, барои бо забони тоҷикӣ дарк кардан ва фаҳмидани номвожаҳои анатомӣ ёрии калон расонидааст. Аммо аксари истилоҳоти пешниҳодкардаи муаллиф имрӯз қобили қабул нест.

Имрӯз, ки забони тоҷикӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳайси забони давлатӣ шинохта шудаасту тамоми ҷанбаҳои ҳаёти ҷамъиятиро фаро мегирад, масъалаи ба забони илм табдил додани он яке аз масоили марказии пажуҳиши забоншиносон ва соири мутахассисони соҳоти мухталифи илму техника маҳсуб мешавад.

Дар баробари мушкилоти такмилу ташкили лексикаи ҷамъиятиву сиёсӣ, масъалаи дар асоси имкониятҳои забони аслӣ бунёд кардани системаи истилоҳоти фанҳои дақиқ, аз ҷумла илмҳои табиатшиносӣ ба миён меояд, аз ин ҷиҳат, ба андешаи мо, дар чунин ҳолат вазифаи аввалиндараҷаи забоншиносон ҳамгунсозии истилоҳот ва танзими равандҳои истилоҳсозӣ бояд бошад. Гуфтан ҷоиз аст, ки бидуни мавҷудияти системаи истилоҳоти илмӣ ва соҳавӣ ягон забон наметавонад, ки вазифаи иҷтимоии худро пурра анҷом диҳад. Дар робита ба ин, омузиш ва пажуҳишҳои фундаменталии масоили мухталифи илм, аз ҷумла илми тиб, ҷиҳати дақиқ ва мушаххас интиқол додани иттилоот ва аз байн бурдани монеаҳои забонии байни мутахассисон аҳаммияти калонро касб мекунад. Зарурати дигар ин аст, ки истилоҳоти тиббӣ, махсусан истилоҳоти анатомӣ дар канор, яъне дар сарҳади байни лексикаи умумиистеъмолӣ ва тахассусӣ қарор доранд ва тавассути барномаҳои телевизиониву радио ва ВАО, шабакаҳои иҷтимоии интернетӣ суҳбату вохӯриҳои мутахассисон бо мардуми сатҳи дониши тахассусиашон гуногун тамоюли дохил шудани вожаҳои лаҳҷавӣ ва истилоҳоти иқтибосии анатомӣ ба забони илмии тоҷикӣ вусъат пайдо карда

истодааст. Ҳамаи ин падидаҳои экстралингвистӣ боиси он мегарданд, ки сарҳади байни истилоҳоти тиббии «тахассусии маҳдуд» ва «умумиистеъмолӣ» тадричан аз байн рафта, онҳо майдони истилоҳии худро тарк карда ба забони адабӣ мегузаранд. Раванди аз доираи маҳдуди истеъмол дар забони мутахассисон ба ҳаёти маъмулӣ интиқол ёфтани истилоҳоти соҳавӣ таввассути мубодилаи табиб – бемор рух медиҳад.

Ҳамаи ин падидаҳо зарурати таъхирнопазири дар заминаи истилоҳоти аслии тоҷикӣ сохтани истилоҳоти анатомиро ба миён меовард.

Зикр бояд кард, ки имрӯз вазъи истилоҳоти анатомии забони тоҷикӣ чандон хуб нест, корбурди ягонаи истилоҳот ҳам дар байни мутахассисони тибби амалӣ, ҳам дар байни намояндагони тибби назарӣ, аз ҷумла мутахассисони соҳаи анатомия низ риоя намешавад. Чун асос ва бунёди истилоҳоти тиббиро истилоҳоти анатомӣ ташкил медиҳанд, бидуни ҳамгунсозӣ, танзим ва ба система ворид кардани онҳо дар бораи ҳамгунсозӣ ва танзими истилоҳоти тиббӣ сухан рондан имконнопазир аст.

Бо дарназардошти мавқеи имрӯзаи забони тоҷикӣ ва забони таълиму пажуҳиш қарор гирифтани он раёсати ДДТТ ба номи Абуалӣ ибни Сино таҳия ва нашри фарҳанги номвожаҳои анатомиро зарур дониста, дар асоси маводи «Международная анатомическая номенклатура» фарҳанги «Номвожаҳои анатомӣ»-ро таҳия намуда, бо ҷалби мутахассисони соҳа ва забоншиносон онро таҳриру такмил карда, нашр намуд. Мушкилоте, ки ҳангоми мураттабсозии фарҳанг ба миён омаданд, асосан номураттабӣ ва ягона набудани истифодаи истилоҳот аз тарафи муаллифони гуногун аст, ки бархе аз онҳоро бармешуморем.

1. **Истилоҳоти нав.** Баъди солҳои 30-юми қарни гузашта, пас аз қатъ гаштани тамосҳои фарҳангиву илмӣ бо Афғонистону Эрон дар истилоҳоти илмии забони тоҷикӣ, аз ҷумла забони тиб тағйироти куллӣ ба амал омад, барои ифодаи номи бемориҳову узвҳои бадан ва амалу шуғлҳои табобат бар ивази вожаҳои аслии тоҷикӣ ва арабии маъмул калимаҳои нав ба ҳайси истилоҳ қабул карда шуданд:

Дар тибби имрӯз	Дар тибби ниёкон
Мушак	Азала ва азалот [3; 17], гӯшти сурхӣ [3].
Қабурға	Устухони паҳлу ва зилъ (азлоъ). Устухони кажак, номи вай ба тозӣ азлоъулхалф [3].
Қовуқ	Зиҳор [3; 17].
Ҷоғ	Манаҳ ва фак. Ва факро ба форсӣ зафр [зафар) гӯянд ва ба Марв манаҳ гӯянд [17].
Манаҳ	Занахдон (факи фурӯсун ду пора аст ва занахдон пайвандгоҳи ӯст [17].
Тағояк	Ғузруф ва нармустухон. Нармустухон, ки варо ғузруф гӯянд [3]
Бачадон	Раҳм (раҳим) ва заҳдони занон [3;4]
Артерия	Шарён, рагҳои ҷаҳанда [3;17].
Вена	Варид, рагҳои ноҷаҳанда [3;17].
Буғум, банд	Мафсал// мафсил, пайванд [3;17].
Туш	Устухони сина, устухони қас [3;17]
Кос	Ҳавсала, нишастгоҳ [3;17]
Илики устухон, мағзи устухон	Мух
Ҳароммағз	Нухоъ, пуштмоза

Бояд зикр кард, ки дар ин давра таъсири забони узбекӣ ба истилоҳоти илмии забони тоҷикӣ назаррас буда, вожаҳои қабурға, қовуқ, туш, илик ва ғ. дар ҳамин замина пайдо шудаанд, вале этимологияи истилоҳҳои ҷоғ, кос ва тағояк равшан нест.

2. **Барои ифодаи як мафҳум пешниҳод шудани ду ва ё зиёда вожа**: дар таҳлилу таҳрир ва ислоҳи нуқсонҳои фарҳанги мазкур донишмандони соҳаи тиб, анатомия ва забоншиносӣ фаъолона саҳм гузоштаанд. Пешниҳодҳо ва эродҳои судманду боарзиши мутахассисони соҳаи тиб - президенти АИТ ҶТ профессор Н.Ф.Файзуллоев, директори Коллеҷи ҷумҳуриявии Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҳ. И. Ибодов, профессори кафедраи анатомияи одам ва забони лотинии ДДТТ ба номи Абуалӣ ибни Сино д.и.т., профессор Ф. А. Абдураҳмонов, кормандони ҳамин кафедра таҳти сарварии мудири кафедра д.и.т. С. Т. Ибодов, дотсенти кафедраи бемориҳои кӯдакони №2 ДДТТ ба номи Абуалӣ ибни Сино Б. М. Ҳайдаров, д.и.б. профессори ДМТ М. Б. Устоев, н.и.б, дотсенти ДМТ Ҷ. Б. Бурҳонов ва соҳаи забоншиносӣ - Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати ҶТ бо роҳбарии раиси Кумита Г. Шарофзода, д.и.ф. Мирзо Ҳасани Султон, раиси бахши илмҳои забоншиносии Шурои ҳамгунсозӣ С. Назарзода баҳри мукаммал гаштани маводи фарҳанг мусоидат карданд.

А) **истилоҳоти умумӣ:** ҷисм, пайкар, тана, бадан; шавкӣ, нешдор, қиррадор; ноҳия, қисм, тараф, қитъа, минтақа (мо бо такя ба осори тиббии классикон вожаи ноҳияро интихоб кардаем, ки имрӯз дар забони дарӣ ва форсии Эрону Афғонистон маъмуланд); васатӣ, мобайнӣ, миёнҷоӣ, байнӣ, мобайнӣ; сатҳӣ, рӯякӣ ва ғ.

Б) **дар баробари вожаҳои лотинӣ ба кор бурдани вожаҳои маъмули аслӣ ва иқтибосии забони тоҷикӣ**: вертикалӣ - амудӣ; горизонталӣ – уфуқӣ; медиалӣ – дарунӣ; сагиттальӣ - тиршакл, шоқулӣ, фронталӣ – ҷабҳӣ, ҷабинӣ; пароксималӣ – наздик ба меҳвари бадан; периферӣ –канорӣ, дур, атрофӣ; латералӣ- ҷонибӣ ва ғ.

В) **аъзо ва аҷзои бадан**: буғум, мафсал//мафсил, банд, пайванд; мағз-майна (мо истилоҳи майнаро қабул кардем, зеро ибораи мағз дар танҳоӣ, берун аз матн мафҳуми **cerebralis-**ро ифода карда наметавонад, илова бар ин ибораи «мағзи устухон» низ мавҷуд аст, дар китобҳои дарсии анатомия истилоҳи майна ва майнача маъмул аст; устухони фарқи сар, тораки сар; сутунмуҳра, аррапушт; устухонҳои чанбари болоӣ/ поёнӣ, устухонҳои андомҳои болоӣ/ поёнӣ, устухонҳои атрофи болоӣ/ поёнӣ (Ossa membri superioris /inferioris); carpus – пешкаф, сарпанҷа; шохаи бигизшакл - дарафшшакл; паси сар - пушти сар; гулӯ, ҳанҷара (laryngis); трахея, хирной; устухони зиҳор, устухони қовуқ, устухони зери ноф; уретра, пешобрез, шошарез, пешоброҳа; масона, пешобдон, шошадон; сурин, дунба; айнаки зону, кулчаи зону, косачаи зону; Colon (ободочная кишка) – қулун, рӯдаи ғафс, чархакрӯда, пӯон; intestinum jejunum (тощая кишка) –рӯдаи наҳиф, рӯдаи пӯч, сафедрӯда, тиҳирӯда, миъоуссоим, рӯджаи рӯзадор; гиреҳи лимфавӣ, ғуддаи ва ғадуди лимфавӣ; олати мардӣ, нара, қазиб (чун дар адабиёти тиббии классикӣ вожаи арабии қазиб хеле зиёд ба кор рафтааст ва имрӯз дар Эрону Афғонистон низ маъмул аст ва ҳам аз лиҳози назокати баён қабул кардем, дигар ин ки олати мардӣ ё олати таносулӣ ин номи узв не, балки вазифаи он мебошанд. Масалан, чашм - олати дидор; пой - олати такя ва ҳаракат (3.4); хоя, тухм, байза; orbita, чашмхона, косаи чашм ва ғ.

Ба таври хулоса метавон гуфт, ки истилоҳоти анатомиро дар забони тоҷикӣ ба танзим даровардан ва ҳамгун сохтан имконпазир аст. Зеро дар давоми чанд соли охир дар ДДТТ ба номи Абуалӣ ибни Сино, Коллеҷи ҷумҳуриявии ВТ ва ҲИА ҶТ китобҳои дарсии анатомия, гистология, эмбриология таълиф ва нашр шудаанд. Истилоҳоти анатомӣ дар китобҳои бахшида ба самтҳои мухталифи тибби амалӣ, мисли ҷарроҳӣ, бемориҳои дарунӣ, бемории кӯдакон ва ғ. ба таври густурда истифода мешаванд. Таҷриба нишон дод, ки мутахассисони соҳа дар кори танзим ва ҳамгунсозии истилоҳоти соҳавӣ манфиатдоранд ва фаъолона саҳм мегиранд.

КИТОБНОМА

1. Абдураҳмонов, Фозил. Анатомияи одам / Фозил Абдураҳмонов. - Душанбе, 1995. Ҷилди 1. – 504 с.
2. Абдураҳмонов, Фозил. Анатомияи одам / Фозил Абдураҳмонов. - Душанбе, 1997. Ҷилди 2. – 454 с.
3. Абубакр Рабеъ бинни Аҳмад Ал-Ахавайнӣ Ал-Бухорӣ. Ҳидоят-ул-мутааллимин фи тиб. Ба эҳтимоми Ҷалол Матинӣ. – Машҳад, 1344. – 234 с.
4. Капанадзе, Ламара. О понятиях «термин» и «терминология» / Ламара Капанадзе // Развитие лексики современного русского языка. – Москва: Наука, 1965. – С. 75-85.
5. Кубрякова, Елена. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи / Елена Кубрякова. – Москва: Наука,1991. – 238 с.
6. Лейчик, Владимир. Основные проблемы терминоведения / Владимир Лейчик // Сборник докладов международного круглого стола. – Омск, 1991. – С. 25-27.
7. Мирзоев, Ҳабибулло. Анатомический словарь / Ҳабибулло Мирзоев. – Душанбе: Дониш, 1966. – 382 с.
8. Михайлов, Сергей. «Международная анатомическая номенклатура / Сергей Михайлов. – Москва: Медицина, 1980. –240 с.
9. Нуров, П. Вижагиҳои истилоҳ ва истилоҳсозӣ дар «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино / Пирмаҳмад Нуров// Суханшиносӣ. – №3 (43), 2023. – С.6-16.
10. Расулӣ, М. Фарҳанги тиббӣ (русӣ-тоҷикӣ-лотинӣ). / Муҳаммадҷон Расулов. – Душанбе, 1988. Ҷилди иловагӣ. А-Я. – 460 с.
11. Расулӣ, М.Я. Фарҳанги тиббӣ (русӣ-тоҷикӣ-лотинӣ) / Муҳаммадҷон Расулов. - Душанбе, 1973. Ҷилди 1. А – З. – 483 с.
12. Расулӣ, М.Я. Фарҳанги тиббӣ (русӣ-тоҷикӣ-лотинӣ) / Муҳаммадҷон Расулов. – Душанбе, 1982. Ҷилди 2. И–М. – 464.
13. Расулӣ, М.Я. Фарҳанги тиббӣ (русӣ-тоҷикӣ-лотинӣ) / Муҳаммадҷон Расулов. – Душанбе, 1983. Ҷилди 3. Н–П. – 416.
14. Расулӣ, М.Я. Фарҳанги тиббӣ (русӣ-тоҷикӣ-лотинӣ) / Муҳаммадҷон Расулов. – Душанбе, 1986. Ҷилди 4. Р-Я. – 488.
15. Усмонов, М., Ибодзода, С. Анатомияи одам / Мулло Усмонов, Саидмуқим Ибодзода. – Душанбе, 2022. Ҷилди 2. – 376 с.
16. Усмонов, М., Ибодзода, С.. Анатомияи одам / Мулло Усмонов, Саидмуқим Ибодзода. – Душанбе, 2022. Ҷилди 1. – 491 с.
17. Ҷузҷонӣ, Абуубайд. Захираи Хоразмшоҳӣ / Бо эҳтимоми Сайид Сирҷонӣ. – Теҳрон, 1355. – 302 с.

ИСТИЛОҲОТИ АНАТОМӢ ВА РОҲҲОИ ҲАМГУНСОЗИИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Истилоҳоти анатомӣ дар забони касбии илмҳои тиб мавқеи калидиро ишғол мекунад, зеро ин истилоҳот дар тамоми бахшҳои тиб, аз ҷумла тибби клиникӣ ва назариявӣ ба таври васеъ корбаст мешаванд. Онҳоро барҳақ

васлгари тибби амалӣ ва тибби назариявӣ ҳисобидан мумкин аст. Аз ҳамин ҷост, ки танзим ва ҳамгунсозии онҳо дар миқёси ҷаҳонӣ ва тамоми забонҳои дунё масъалаи мубрам маҳсуб меёбад. Бо мақсади таъмин кардани муошираты байналмилалӣ дар байни мутахассисони соҳа «Номенклатураи байналмилалии анатомӣ» нашр шудааст, ки баъдан намояндагони дигар забонҳо дар асоси он истилоҳоти анатомии забони худро ба танзим даровардаанд. Ҳамчунин дар забони тоҷикӣ низ ин кори басо муҳим аз тарафи Маркази тарҷумаи адабиёт ва истилоҳоти МДТ «ДДТТ ба номи Абуалӣ ибни Сино» анҷом пазируфтааст, ки дар мақолаи мазкур роҳҳо, хусусиятҳо ва тарзи сохтани фарҳанги «Истилоҳоти анатомӣ» мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

***Калимаҳои калидӣ**. Истилоҳоти анатомӣ, номенклатураи анатомӣ, Кумитаи байналмилалии анатомҳо, Номенклатураи анатомии Париж (PNA), Конгресси IV байналмилалии федеративии анатомҳо, Шурои олимони тибби ВТ ИҶШС.*

АНАТОМИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ И ПУТИ ИХ УНИФИКАЦИИ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

Анатомическая терминология, широко используемая во всех отраслях медицины, занимает ключевое место в профессиональном языке медицинских наук, включая клиническую и теоретическую сферы. Данную терминологию по праву можно считать связующим звеном между клинической и теоретической медициной. В связи с этим, проблема унификации и упорядочения анатомических терминов в международном масштабе и в отдельных языках приобретает особую актуальность. С целью обеспечения международной коммуникации между специалистами отрасли издана «Международная анатомическая номенклатура», на основе которой впоследствии представители отдельных языков унифицировали свою анатомическую терминологию. Для таджикского языка эта задача была выполнена специалистами Центра перевода отраслевой литературы и научной терминологии ГОУ «Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино». В настоящей статье рассматриваются способы, лексикографические особенности и методы составления словаря «Анатомическая терминология».

***Ключевые слова**. Анатомическая терминология, анатомическая номенклатура, Международный комитет анатомов, Парижская анатомическая номенклатура (PNA), IV международный федеративный конгресс анатомов, ученый медицинский совет МЗ СССР.*

ANATOMICAL TERMS AND WAYS OF THEIR UNIFICATION IN THE TAJIK LANGUAGE

Anatomical terminology, widely used in all branches of medicine, occupies a key place in the professional language of medical sciences, including clinical and theoretical spheres. This terminology can rightfully be considered a link between clinical and theoretical medicine. In this regard, the problem of unification and systematization of anatomical terms on an international scale and in individual languages is particularly relevant. In order to ensure international communication between specialists, the «International Anatomical Nomenclature» was published, on

the basis of which representatives of individual languages subsequently unified their anatomical terminology. For the Tajik language, this task was completed by specialists from the Center for Translation of Medical Literature and Terminology of the SEI «Avicenna Tajik State Medical University». This article examines the methods, lexicographic features and techniques for compiling the dictionary «Anatomical Terminology».

***Keywords**: medical terminology, anatomical nomenclature, International Committee of Anatomists, Paris Anatomical Nomenclature (PNA), IV International Federal Congress of Anatomists, Scientific Medical Council of the USSR Ministry of Health*

Маълумот дар бораи муаллифон: Юсупов Абдулло Исмоилович – н.и.ф., дотсенти кафедраи забони тоҷикии МДТ «Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино»**,** E-mail: abdullo-yusupov@inbox.ru. телефон: 985 63 64 65.

Мусозода Меҳрангези Асомуддин – унвончӯйи кафедраи забони тоҷикии МДТ «Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино», E-mail: musozoda.mekhrangez@mail.ru, телефон: 988 85 61 16

Сведения об авторах: Юсупов Абдулло Исмоилович – к.ф.н., дотсент кафедры таджикского языка ГОУ «Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино»«, E-mail: abdullo-yusupov@inbox.ru, телефон: 985 63 64 65.

Мусозода Мехрангези Асомуддин - соискатель кафедры таджикского языка ГОУ «Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино»«, E-mail: musozoda.mekhrangez@mail.ru, телефон: 988 85 61 16

Information about the authors: Yusupov Abdullo Ismoilovich – Candidate of Philology sciences, Associate Professor at the Tajik Language department, SEI «Avicenna Tajik State Medical University», E-mail: abdullo-yusupov@inbox.ru; Phone: 985 63 64 65.

Musozoda Mehrangezi Asomuddin – Applicant at the Department of Tajik Language SEI «Avicenna Tajik State Medical University», E-mail: musozoda.mekhrangez@mail.ru, Phone: 988 85 61 16

ТДУ: 811.992.0'42:81'373

КОРПУСНЫЙ АНАЛИЗ БАЗОВЫХ И СОСТАВНЫХ ЦВЕТОВ НА МАТЕРИАЛЕ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

Мутриба Ансорова
Таджикский государственный педагогический институт в городе Пенджикент

В эпоху стремительного развития цифровых технологий и накопления огромных массивов текстовой информации корпусная лингвистика закономерно выдвинулась на передний план, став ключевым инструментом для объективного анализа языка. Как отмечает В. П. Захаров, «*данный подход основан на анализе обширных массивов текстовых данных (корпусов) с целью выявления особенностей функционирования языковых единиц в различных контекстах, определения закономерностей их употребления и описания семантических изменений»* [3, 13].

Среди русских учёных, занимающихся исследованием данного языкового явления, следует выделить академика РАН В. А. Плунгяна – одного из основателей Национального корпуса русского языка. По его мнению, «*корпус необходим исследователям, систематизирующим языковые данные, а также в образовательных целях, поскольку он ускоряет освоение языковой компетенции»* [9, 7–20]. Согласно суждению В. П. Захарова, *«главная функция корпуса – предоставление достоверной информации об употреблении слов и выявление лексических и грамматических моделей благодаря лингвистической разметке»* [3, 8].

Материалом настоящего исследования послужил Национальный корпус таджикского языка (далее – НКТЯ), созданный под руководством профессора Д. М. Искандаровой [4, 5, 6]. Представители данной научной школы активно используют когнитивно-корпусный подход, основанный на интеграции методов корпусной лингвистики и принципов когнитивной науки [7].

В рамках настоящего исследования предпринимается попытка проведения корпусного анализа базовых цветообозначений таджикского языка – *сурх* («красный»), *сабз* («зелёный»), *сафед* («белый»), *сиёҳ* («чёрный»), *кабуд* («синий») и *зард* («жёлтый») – с целью определения частотности их употребления и выявления когнитивно-метафорических значений. В ходе анализа материалов Национального корпуса таджикского языка было выявлено, что базовые цветообозначения функционируют не только в своём прямом значении, но и активно участвуют в формировании образных и когнитивно-метафорических смыслов. В большинстве случаях цветовые лексемы приобретают символическое значение, отражая культурные и мировоззренческие представления народа [8, 11, 15,].

Так, лексема *сабз* («зелёный») в корпусных материалах нередко соотносится с идеями весны, обновления, молодости и жизненной силы. Например, в поэтической строке: «*Баҳорзодаи ман, сабзи рангбози ман, / Биёву ранг даровар бар ин сафеду сиёҳ*» («Моё дитя весны, моя зелень красок, приди и раскрась этот бело-чёрный мир») [12, 65]. Аналогичная когнитивная модель наблюдается и в тексте у У. Чоршанбезода: «*То хаёлам сабзу фикрам сабзу руҳам тоза аст...*» («Пока мои мечты зелёные, мои

мысли зелёные, а душа свежа») [14, 18]. В данном случае *сабз* передаёт представление о духовной молодости и свежести мышления.

Не менее показательным является функционирование цветообозначения *сафед* («белый»), которое выступает символом красоты, чистоты и совершенства [10,с.146]. В свою очередь, лексема *зард* («жёлтый») в «Шахнаме» Фирдоуси часто ассоциируется с угасанием света и окончанием жизненного этапа: «*Бар ин гуна то рӯз баргашт зард, / Баровард шаб чодари ложвард*» [13, 459].

Таким образом, по результатам корпусного анализа можно считать, что базовые цветовые лексемы являются важными элементами концептуализации действительности. Исследование концептуализации цвета в языке опирается на универсальные закономерности категоризации **[**1, 5**]** и системный анализ семантических примитивов [2, 287].

В Национальном корпусе таджикского языка цветовая лексема ***«сурх» (красный)*** встречается 4428 раз. Лексема проявляет широкое семантическое поле и разнообразные функциональные значения в текстах.

Количественный анализ показывает, что «сурх» (красный) часто выступает в метафорических и символических значениях, связанных с эмоциями и социальными категориями. Так, выражения типа «*аз шарм сурх шудан*» описывают физиологическую реакцию, связанную **с эмоциональным состоянием стыда или смущения**, что подтверждается примерами из Корпуса, например, *аз ҷавонон ҳамоне хуб аст, ки* ***аз шарм сурх шавад****, на ин ки* ***сафед шавад*** (из молодых хорош тот, кто краснеет от стыда, а не бледнеет); *чанд бор дасту по ҷунбонду* ***аз шарм*** *то буни гӯш шалғамвор* ***сурх шуда нишаст*** (несколько раз он замахивался руками и ногами и, покраснев от стыда до самых ушей, как свёкла, сел); *Хуршеда* ***шармида сар боло*** *карду дар ойина Ёқуби аз* ***гармӣ суп-сурх*** *ва лабони кашоли ӯро дида, дилаш таҳ кашид* (Хуршеда, смутившись, подняла голову и, увидев в зеркале Якуба, раскрасневшегося от жары, с приоткрытыми губами, почувствовала, как у неё ёкнуло сердце); ***Аз ҳаяҷон сурх*** *шудам* (покраснел(-а) от волнения); *Ман аз ин* ***дурӯғ каме сурх шуда*** *зери* ***хиҷолат*** *мондам* (мне стало стыдно за эту ложь, я слегка покраснел(-а) и смутился(лась)) [2].

Исследуемая цветовая лексема также обозначает **символы свободы, патриотизма и чести**, что проявляется в сочетаниях с военной и государственной тематикой: *Муродҷон хизмати Ватанро содиқона баҷо оварда,* ***бо рӯи сурх*** *ва сари боло баргашт* (Муроджон честно исполнил свой долг перед Родиной и вернулся с высоко поднятой головой и с честью); *Бо орденҳои* ***Байрақи сурх, Ситораи Сурх****, Кутузов дараҷаи қадрдонӣ шудааст* (Он был удостоен орденов Красного Знамени, Красной Звезды и Кутузова) и др. [2].

В когнитивно-семантическом плане ***сурх*** ассоциируется с энергией, эмоциональной интенсивностью, а также патриотизмом и любовью. В текстах цвет «сурх» тесно связан с **символикой свободы и любви**, что отражено в таких выражениях, как ***лолаҳои сурх*** *рамзи муҳаббат ва ишқро ифода мекунанд* (красные тюльпаны символизируют любовь); *Яъне ранги сурх озодӣ, сафед оромӣ, сабз ободии давлат ва миллатро ифода мекард* (То есть, красный цвет олицетворял свободу, белый – спокойствие, а зелёный – благополучие государства и нации). Помимо этого лексема «сурх» выражает **природу и материальные объекты**: *Рӯян – як навъ растанӣ, ки аз вай ранги сурх тайёр мекунанд* (Руян – это вид растения, из которого получают красную краску)*; Нонҳои суп-сурх, хушлаззатанд* (Румяные лепёшки очень вкусные) [2].

На основе корпусного материала выявлена частотность и семантика устойчивых сочетаний лексемы «сурх» с другими цветовыми лексемами, что

отражает богатство цветовой системы таджикского языка и когнитивные связи между цветами.

1. Сочетание ***«сурху сафед»*** (красный и белый) встречается в корпусе ***3634 раза***. Данное сочетание является наиболее частотным и представлено в разнообразных контекстах:

a) Описательные сочетания с растениями и пищевыми продуктами: *гулҳои сурху сафед, лолаи сурху сафед, ҳалвои сурху сафед*.

b) Фразеологические выражения, отражающие эмоциональные состояния и психологические переживания: *ман аз ин навиштаҳо сурху сафед шудаму азоби виҷдон кашидам; аз таъна сурху сафед шуд; аз ифтихору ғурур сурху сафед мешуд.*

c) Семантика сочетания связана с контрастом и дополнением, где «сурх» и «сафед» выступают как символы эмоциональных состояний и моральных оценок, например, **«краснеть и бледнеть от стыда».**

2. Сочетание ***«сурху кабуд»*** (красный и зелёный) имеет **1001** словоупотребление. Частотное сочетание, связанное с описанием физиологического состояния и природных образов, например, «*ҳаяҷони зиёд лабон* ***сурху кабуд гашта****, мушакҳои сурху кабуд, сурати гулҳои* ***сурху кабуд****»*. Данное цветовое сочетание используется при выражении эмоций и физиологических реакций, где «***кабуд»*** может символизировать **«холод или подавленность»,** создавая контраст с энергичным ***«сурх».***

3. Сочетание ***«сурху зард»*** (красный и желтый) в НКТЯ встречается ***763*** раза и используется преимущественно в описаниях природных явлений и цвета одежды: «*яке дашт бини ҳама сурху зард, оби сурху зард андар ҷӯйҳо, ҷомаи сурху зард бипӯшид, гулҳои сурху зард»*. Это сочетание ассоциируется с символикой смены времени суток (рассвет, закат) и богатства природных оттенков.

4. Цветовое сочетание ***«сурху сиёҳ»*** (красно-чёрный) употребляется в текстах НКТЯ ***460*** раз. Это сочетание употребляется при описании визуальных образов и природных явлений: «*даврачаҳои сурху сиёҳ дар пеши чашмаш ба рақс даромаданд, икраи сурху сиёҳ мехӯранд, донаҳои шатранҷ сурху сиёҳ буданд*». В найденых примерах это цветовое сочетание употребляется при создании контрастных, динамических визуальных образов.

5. Сочетание ***«сурху сабз»*** (красный и зелёный) – ***363*** словоупотребления. Сочетание «сурху сабз» чаще всего выступает в описательных контекстах с элементами одежды, ювелирных изделий и природных объектов: *сурху сабз мепӯшид ва сафед; ҷавоҳироти сурху сабз; алвонҳои сершумори сурху сабз ҳанӯз парешон буданд*. Эти сочетания отражают традиционные и культурные ассоциации с цветами, где **«сабз»** символизирует жизнь и плодородие, а **«сурх» – энергию и силу**.

Сочетания лексемы **«сурх»** с другими цветовыми лексемами образуют устойчивые конструкции, которые отражают богатую систему цветовых концептов таджикского языка. Они выполняют не только описательную функцию, но и несут выраженную когнитивно-эмоциональную нагрузку, способствуя формированию образных и метафорических значений.

Согласно корпусному анализу, цветовая лексема ***«сабз»*** (зелёный), имеет 4097 словоупотреблений, что указывает на её высокую частотность и широкое употребление как в разговорной, так и в художественной, идеологической и поэтической речи. Исследуемый цвет в таджикском языке обладает как прямым значением: *ин кӯҳи баланд бину ин домани сабз* (посмотри на эту высокую гору и её зелёное подножие), так и **переносным**, например, в образном значении

символизирует ***процветание, развитие, плодородие***, особенно в контексте национальной символики: *сабз ободии давлат ва миллатро ифода мекард* (зелёный цвет символизировал благополучие государства и нации); Цвет «сабз» (зелёный) как метафора жизни, возрождения, весны, роста: *сабз мегардаду мешукуфад ҳар баҳор* (весной всё зеленеет и расцветает); *Ҳар кас ниҳоле сабз кард, Наврӯз шуд, деҳқон шудем* (каждый посадил зелёное дерево – наступил Навруз, мы стали земледельцами); **«сабз»** как характеристика внешности человека (цвет глаз): *ба гурӯҳи чашмони обӣ чашмони рангашон сабз, кабуд ва қаҳваранг дохил мешаванд* (к глазам цвета воды цвета относятся глаза зелёного, голубого и карего оттенков). В поэтическом подкорпусе цвет «сабз» выступает в функции метафоры **жизни и надежды**, например, *Ман охирин нафаси сабз дар хазони туям – в данном контексте* лирический герой называет себя тем, кто остаётся живым, тёплым, полным любви и надежды – даже когда в душе или жизни другого человека наступила осень (потеря, грусть, конец чего-то светлого) [2].

На материале Национального корпуса таджикского языка были выявлены устойчивые сочетания лексемы цвета «сабз» с другими цветовыми лексемами. Так, наиболее частотными являются следующие коллокации: ***«сабзу сурх»*** (530 словоупотреблений), ***«сабзу кабуд»*** (411), ***«сабзу зард»*** **(128),** ***«сабзу сиёҳ»*** (68) ***и «сабзу сафед»*** (32). Данные сочетания свидетельствуют о продуктивности лексемы «сабз» в составе цветовых коллокаций, отражающих разнообразие цветовых образов и оттенков в таджикской лексике и культуре.

Следует отметить, что лексема ***«сабз»*** в таджикской лмнгвокультуре представляет собой не только цветообозначение, но и ключевую смысловую единицу таджикской языковой картины мира. Её многозначность, высокая частотность и богатый стилистический потенциал делают её объектом особого интереса в рамках лексико-семантических и лингвокультурологических исследований.

На материале НКТЯ нами были проанализированы когнитивные метафоры, в которых ключевую роль играет цветовая лексема «сабз» (зелёный). В рамках теории концептуальной метафоры (Lakoff & Johnson, 1980), данная лексема активно функционирует в составе ряда устойчивых метафорических моделей, отражающих базовые ментальные категории и концепты таджикской языковой картины мира, например, они в определённых контекстах ассоциируются следующим образом:

1. цвет «сабз» (зелёный) с жизненной энергией, обновлением, внутренней силой: *рӯхи сабз, бахори сабз мисли рӯи ту* [2];

2. с счастьем и удачей: *ба шумо калами сабзу кадами сабз ва ба аҳли хонадонатон бахту саодат хохонем, накши сабзу бахти сабз:*

3. с процветанием и изобилием. Зелёный цвет в национальном контексте символизирует благополучие, гармонию и плодородие:

Чаман сабзу хама чои Ватан сабз.

Шавад рухи хама андар бадан сабз [2];

4. с удачей, творчеством и успехом: *калами сабз* и т.п.

Проведённый корпусный и лингвокультурологический анализ цветовой лексемы «сабз» подтверждает её важную роль в таджикской языковой картине мира. Исследуемая цветовая лексема в таджикской лингвокультуре на материале НКТЯ ассоциируется с жизнью, возрождением, процветанием и надеждой. В рамках теории концептуальной метафоры «сабз» выступает ключевым элементом когнитивных моделей, отражающих ценности и представления таджикского народа о природе, обществе и духовности.

Лексема «сафед» (белый) обладает высокой частотностью в таджикском языке и представлена в Национальном корпусе таджикского языка 5593 словоформами. Семантическое поле данного слова включает как прямое обозначение цвета, так и переносные значения, связанные с чистотой, светом, невинностью и моральной оценкой, например, в предложениях – *мазмуни калимаи тохар сафед мебошад* и *зог бо шустан сафед нашудааст* цветовая лексема «сафед» употребляется в прямом значении, обозначая чистоту и светлый оттенок. В то же время, в предложениях: *Онхо ба чуз аз худро сафед кардан дар назди президент, дигар дар фикри иктисод нестанд* и *акли сиёхро аз сафед фарк кардан дорам* наблюдается переносное употребление, где *«сафед кардан»* означает оправдание или очищение от вины, а «*акли сафед*» противопоставляется «*ақли сиёҳ*» и символизирует чистоту мыслей и добросовестность [2].

Соответственно, лексема «сафед» выполняет как описательную, так и оценочную функцию, что свидетельствует о её важной роли в лексико-семантической системе таджикского языка.

На материале НКТЯ были выявлены многочисленные когнитивные метафоры с лексемой «сафед» (белый). Наиболее продуктивными оказались следующие устойчивые выражения и метафорические конструкции: *«духи сафед»*, *«бахти сафед»*, *«рохи сафед»*, *«худро сафед кардан»*, *«поёни шаби сиёҳ сафед аст»*, *«дасти онхоро сафед кунем»*, *«рухсораам шуд сафед»*.

Итак, цвет «сафед» в таджикской лингвокультуре символизирует:

1. счастье и удачу: *духи сафед, бахти сафед*;
2. оправдание, очищение от вины: *худро сафед кардан*;
3. надежду и преодоление трудностей: *поёни шаби сиёҳ сафед аст*;
4. искреннюю помощь или поддержку: *дасти онхоро сафед кунем*;
5. Облегчение или очищение внутреннего состояния: *рухсораам шуд сафед* и др.

Таким образом, лексема «сафед» в рамках когнитивной семантики таджикского языка выступает как универсальный символ моральной и духовной чистоты, а её метафорические употребления свидетельствуют о богатстве и глубине национальной картины мира таджикского народа.

Лексема цвета «сиёҳ» (чёрный) в Национальном корпусе таджикского языка насчитывает 5470 словоупотреблений. Семантическое поле слова «сиёҳ» охватывает как прямое обозначение цвета: *нигини ин ангуштари шиъӣ аз санги сиёҳ ва тираранг мебошад*, так и устойчивые метафорические конструкции **с негативной окраской**: *«захми сиёҳ», «абри сиёҳ», «рӯзи сиёҳ»*. В данных словосочетаниях цветовая лексема «сиёҳ» символизирует **несчастье, трудности и тяжёлые жизненные периоды**. В выражении «*дуо мекунем, ки дигар ягон абри сиёҳ ба рӯйи бахти ин ду ҷавони зебо соя наафканад*» (мы молимся, чтобы больше никакое несчастье не затмило счастье этих двух прекрасных молодых людей) наблюдается образное использование метафоры **«абри сиёҳ»** (чёрная туча), которая символизирует **беду, несчастье или жизненные трудности**. В контексте данной фразы **«абри сиёҳ»** (тёмная туча) метафорически представлена как внешняя угроза или негативное воздействие, способное омрачить бахт (судьбу) двух молодых людей.

Интересно противопоставление «***Худро сафеду дигаронро сиёҳ мебинем***», в котором цвета ***«сафед»*** и ***«сиёҳ»*** выступают как символы морального и этического дуализма – **чистоты и греха, света и тьмы**. Образ «*Як ними моҳ **сиёҳ бошад,** ними дигараш **сафед аст***» отражает идею дуализма и баланса противоположностей.

Итак, лексема «сиёҳ» в таджикском языке является значимым когнитивным и культурным символом, насыщенным разнообразными прямыми и переносными значениями, которые широко представлены в лексико-семантической и метафорической системе языка.

Слово «кабуд» в текстах НКТЯ встречается 917 раз. Данное слово употребляется как в прямом – **обозначение цвета** (синий, голубой, осенне-небесный), применительно к природным и материальным объектам: *осмон кабуд, санги кабуд, чойи кабуд,* так и переносном значениях:

1. **символ физического состояния** (болезненности, посинения кожи при удушье или усталости), а также как метафора эмоционального и душевного страдания (печаль, подавленность), часто используется в поэтическом контексте;

2. Слово **кабуд** ассоциируется ***с болезнью или страданием:*** *Ҳамин вақт хамиртурши ҷавин рафта дар гулуи додараки ман дармонд ва додаракам аз ҳавли ҷон дасту по мезад ва* ***чашмонаш сафед*** *шуданду* ***лабонаш каб кабуд*** *гаштанд* (В это время закваска застряла в горло моего младшего брата, и мой брат начал хвататься за жизнь, его руки и ноги двигались судорожно, глаза побелели, а губы посинели);

3. кабуд **как символ молодости и красоты:** *Одамон барои* ***ҷавону зебо мондан*** *аз роҳу усулҳои гуногун истифода мебаранд. Яке аз ин роҳҳо бештар* ***нӯшидани чойи кабуд*** *аст* (люди используют разные способы, чтобы оставаться молодыми и красивыми. Один из таких способов – чаще пить зелёный чай);

4. **отражение душевного состояния, грусти:**

Эй Биноӣ, шуд фалак аз дуди оҳи ман кабуд,
В-арна буд ӯ низ сар то по чу моҳу х (в) ар сафед [1, 279];
(О Бинои, небо стало сизым от дыма моих стенаний;
в противном случае оно было бы белым, как луна).

Цветовая лексема «кабуд» в текстах НКТЯ является многозначной и насыщенной по своему смысловому наполнению. В прямом значении «кабуд» обозначает оттенки синего цвета, применительно к природным и материальным объектам, в то время как в переносных значениях оно обретает более глубокие символические функции. «Кабуд» в переносном значении используется как символ физического состояния (болезнь, посинение: ***лабонаш каб-кабуд шуд***), выражает эмоциональные и душевные переживания (печаль, тоска), служит символом красоты и молодости: ***Одамон барои ҷавону зебо мондан……нӯшидани чойи кабуд***, а также выполняет важную метафорическую роль преимущественно в языке поэзии: ***шуд фалак аз дуди оҳи ман кабуд***.

Слово «зард» текстах НКТЯ встречается 1201 раз. Исследуемое слово в прямом значении обозначает жёлтый цвет и используется для описания внешности, природных явлений, предметов и символов, например, *зард кардаст ранги мӯяшро* (она (или он) покрасила волосы в жёлтый цвет), *гули зард* (жёлтый цветок), *Ҳамон сол ҳаво гарм омаду зардолуҳо дар моҳи май зард шуданд* (В том году погода была тёплой, и абрикосы в мае уже пожелтели)» и др. Однако в формате текстов оно нередко приобретает переносное, образное значение, расширяя своё семантическое поле, например:

1. **«зард» ассоциируется с болезнью, усталостью и страхом**: *чеҳрааш зард мисли барги хазон* (его (или её) лицо было жёлтым, как увядший лист). *Ҳасан дар ҳоле, ки дасти Зайнабро гирифта буд, рангпаридаву зард ба назарам меомад* (Хасан, держа за руку Зайнаб, казался мне бледным и жёлтым); *чун Баҳодур дид, ки гунаи Амҷад зард 167бут о ҳолаташ дигаргун гашт, ангушт бар даҳон ниҳода ишорат кард, ки хомӯш бош ва ба назди ман биё* (Когда

Баҳодур увидел, что щёки Амджада побледнели (пожелтели) и его состояние изменилось, он, приложив палец к губам, жестом показал: Молчи и подойди ко мне) [2];

В данных примерах цветовая лексема «зард» *выражает* страдания, волнения или душевное потрясение.

2. **«Зард»** выражает эмоциональное состояние, особенно в поэтических текстах, где передаёт чувства печали, одиночества и тоски:

Дар ғарибӣ гашта-гашта, ранги зард овардаам,
Ранги зардамро ба пеши аҳли дард овардаам.
«Скитаясь в чужих краях, я приобрёл болезненный оттенок лица,
Свою печаль принёс к тем, кому знакома боль» [2].

3. Цветовая лексема **«зард»** используется для обозначения природных изменений, утраты первоначального вида и признаков старения предметов: «дафтарҳои алоҳидае доштам, ки баъзеи онҳо зард шуда буданд» (У меня были отдельные тетради, некоторые из них пожелтели). В описании природных явлений данный цвет также может характеризовать визуальные признаки окружающего мира: **«офтоби зард»** (жёлтое солнце), **«барги зард»** (жёлтый лист) и т. п.

Итак, важно отметить, что цветовая лексема «зард» в текстах НКТЯ используется не только для описания желтого цвета, но и как символ физического, эмоционального и эстетического состояния, активно вовлекается в создание выразительных образов и смысловых ассоциаций.

В заключение следует отметить, что проведённое исследование, основанное на данных Национального корпуса таджикского языка, показало, что цветовая лексика таджикского языка обладает богатым семантическим, стилистическим и когнитивным потенциалом. Шесть базовых цветообозначений – сурх (красный), сабз (зелёный), сафед (белый), сиёҳ (чёрный), кабуд (синий) и зард (жёлтый) – активно функционируют в исследуемом языке не только в прямом значении, но и в переносном, образно-символическом, отражая ментальные, культурные и эмоциональные представления таджикского этноса.

Результаты анализа показали, что данные цветовые лексемы ассоциируются со следующими понятиями:

1. Цвет **«сурх»** (красный), ҷасорат (энергия), шаҳват (страсть), озодӣ (свобода), ватандӯстӣ (патриотизм), а также шарму ҳаё (эмоциональные состояния: стыд, волнение);

2. Цвет **«сабз»** (зелёный)**:** зиндагӣ (жизнь), ҳосилхезӣ (плодородие), баҳор (весна), эҳё, зинда шудани табиат (возрождение природы), рушди маънавӣ (духовный рост) и умед (надежда);

3. Цвет **«сафед»** (белый) выражает тозагӣ (чистота), рушноӣ (свет), сафедкунӣ (оправдание) и др.;

4. **Цвет «сиёҳ»** символизирует бадӣ (зло), мусибат (беда), дарду ғам (страдание), душвориҳои зиндагӣ (жизненные трудности);

5. **Цвет «кабуд»**: природные и телесные качества и их особенности, а также как метафора ғам (печаль), ҷавонӣ (юность), саломатӣ (здоровье).

6. **Цвет «зард»**: беҳолӣ (физическая слабость), тарс (страх), ғаму андуҳ (тоска, печаль), в переносном значении тирамоҳ и пажмурдагӣ (осень, увядание).

Особый интерес представляют сочетания цветовых лексем между собой, например: *сурху сафед, сабзу зард, сурху сиёҳ* и др., в которых проявляются культурные и символические контрасты. Такие сочетания активно используются в поэтическом и художественном дискурсе для выражения сложных эмоциональных состояний и национально-культурных смыслов.

Теперь перейдём к анализу составных цветообозначений, зафиксированных в Национальном корпусе таджикского языка: ***хокистариранг*** (букв. «цвет пепла»), ***бунафшаранг*** (букв. «цвет фиалки», фиолетовый), ***ҷигариранг*** (букв. «цвет печени», малиновый, пурпурный, тёмно-красный), ***гулобиранг*** (букв. «цвет розы», розовый) и ***алоранг*** (букв. «алый», ярко-красный).

Лексема гулобиранг в текстах НКТЯ была упомянута 10 раз, например, лар тан куртаи махини гулобиранг дорад (она была одета в тонкое розовое платье) – в данном примере гулобиранг используется в прямом значении, обозначающем оттенок цвета, близкий к розовому. В примере – бар рӯйи рост лу холи гулобиранг дорад – (на правой щеке две розовые ролинки) цветовая лексема гулобиранг служит для описания одежды или черт внешности человека. В поэтическом дискурсе исследуемая составная цветовая лексема выступает в метафорическом, эстетическом значении, передавая эмоциональное и эстетическое впечатление:

Ба лабхои гулобиранг, гашти қадди дилҷӯят,
Бубахшидам чавониро
(За розовые губы и грацию твоих шагов,
Я отдаю свою молодость)

В данном примере оттенок «гулобиранг» переносится на образ губ (лабҳои гулобиранг), ассоциируется с красотой, свежестью и юношеской энергией.

Лексема не только обозначает цвет, но и выполняет выразительную функцию, усиливая эмоционально-образное восприятие текста.

Лексема **бунафшранг** в материалах НКТЯ имеет 9 зафиксированных словоформ, например, **берун бунафшаранг гашт, самти шарқии осмон бунафшаранг гардад.** В данных примерах бунафшранг используется в прямом значении, в частности при описании природных явлений. В художественных текстах исследуемый составной цвет передаёт эмоциональное, эстетическое и художественное значения, связанные с красотой, величием или торжественностью, например, **Охир, вай гули гулдонро ниҳоят дӯст медошт, ба он зуд-зуд об рехта, аз бӯю бунафшаранг шукуфтаи ғунчаҳояш ҳаловат мебурд** (он очень любил цветок в горшке, часто поливал его и наслаждался ароматом и фиолетовым цветом распустившихся бутонов).

Слово ***ҷигариранг*** встречается в НКТЯ 8 раз. На материале НКТЯ лексема **ҷигариранг** зафиксирована 8 раз. Анализ её употребления демонстрирует как прямое, так и метафорическое значение: **«Гурда узви ҷуфт буда, шакли лӯбиёмонанд ва сатҳи ҳамвору ҷигариранг дорад»** (почка является парным органом, имеет форму фасоли и ровную поверхность тёмно-красного цвета); **«Тир чакаи сарашро сурох намуда, хуни сурхи ҷигариранг ба рухсорааш мешорид»** (стрела пронзила голову, и тёмно-красная кровь потекла по его лицу). В данном примере **ҷигариранг** создаёт выразительный художественный образ, отражающий интенсивность, драматизм или телесную естественность.

На материале корпуса лексема **хокистариранг** зафиксирована 1 раз, например, **дар фазои рӯд селаи чайкаҳо (моҳихӯракҳо)-и хокистариранг парвоз доштанд** (В воздушном пространстве над рекой пролетала стая чаек серого цвета)**.** В данном примере цвет охарактеризует окраску птиц. Цветовая лексема не несёт ярко выраженной эмоциональной или метафорической нагрузки, что характерно для употребления серого цвета в таджикской художественной и описательной речи.

Цветовая лексема **алоранг** не встречается в корпусе.

Таким образом, проведённый анализ лексики **цветообозначений** на материале Национального корпуса таджикского языка показывает, что составные цветовые лексемы имеют многоуровневую семантическую систему,

поскольку они функционируют как описательные элементы, а также как метафорические и эстетические средства, усиливающие эмоционально-образное восприятие текста.

Метод корпусного анализа позволил определить не только частотность базовых и составных цветовых лексем, но и выявить их когнитивно-семантические характеристики использования этих цветов в таджикском языке.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Берлин, Б., Кей П. Базовые цветообозначения: их универсальность и эволюция. / Б. Берлин, П. Кей. – Беркли: Издательство Калифорнийского университета, 1969. – 178 с.
2. Вежбицкая, А. Семантика цветообозначений. / А. Вежбицкая // Семантика: примитивы и универсалии. – Оксфорд: Издательство Оксфордского университета, 1996.–334 с.
3. Захаров, В. П., Богданова С. Ю. Корпусная лингвистика: учебник для студентов гуманитарных вузов. – Иркутск: ИГЛУ, 2011. – 161 с.
4. Искандарова, Д. М. Национальный корпус таджикского языка как инструмент лингвистических исследований. / Д. М. Искандарова // Казанская наука. – 2021. – № 1. – С. 94–97.
5. Искандарова, Д.М. Национальный корпус таджикского языка как объект языковой политики. / Д.М. Искандарова // II Международный конгресс «Языковая политика стран Содружества Независимых Государств (СНГ)»: сб. тезисов. – М., 2021. – С. 54–55.
6. Искандарова, Д. М. Хусусиятҳои хосси Пайкараи миллии забони тоҷикӣ / Д. М. Искандарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2021. – № 1. – С. 5–13.
7. Искандарова, Д.М. Языковые корпуса как объект реализации стратегических национальных программ. / Д. М. Искандарова // XIII Ломоносовские чтения: материалы Международной научно-практической конференции, посвящённой 115-летию академика Бободжона Гафурова. – Душанбе, 2023. – С. 191–197.
8. Мирзоев, В. Г. Былины и летописи [Текст] / В. Г. Мирзоев. – М.: Мысль, 1978. – 254 с.
9. Плунгян, В. А. Корпус как инструмент и как идеология: о некоторых уроках современной корпусной лингвистики // Русский язык в научном освещении. – 2008. – № 2 (16). – С. 7–20.
10. Рамаяна: эпос Древней Индии. / пер. Б. Ходжи. – Душанбе, 2021. – 256 с.
11. Русская народная поэзия. – Л.: Художественная литература, 1984. – 582 с.
12. Суханшиносӣ: научный журнал. – Душанбе, 2022. – № 1. – 176 с.
13. Фирдоуси, А. Шахнаме. Ч.2. / А. Фирдоуси. – Душанбе, 2025. – 703 с.
14. Чоршанбезода, У. Вараҡи сабзи дил. / У. Чоршанбезода. – Душанбе, 2021. – 111 с.
15. Шевчук В. Н. Информационные технологии в переводе. / В. Н. Шевчук. – М.: Зебра Е, 2013. – 384 с.

Источники

16. Камолиддин, Б. Девони ашъор / Б. Камолиддин; ба кӯшиши С. Саъдоншо Имронов. – Душанбе, 2012. – 702 с.
17. Национальный корпус таджикского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tajik-corpus.org

КОРПУСНЫЙ АНАЛИЗ БАЗОВЫХ И СОСТАВНЫХ ЦВЕТОВ НА МАТЕРИАЛЕ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

В статье представлены результаты корпусного анализа базовых и составных цветообозначений таджикского языка на материале Национального корпуса таджикского языка. Объектом исследования являются базовые

*цветовые лексемы **сурх, сабз, сафед, сиёҳ, кабуд, зард,** а также составные цветообозначения **гулобиранг, бунафшаранг, ҷигариранг, хокистариранг** и **алоранг.** Цель исследования заключается в определении частотности употребления данных лексем, выявлении их семантических особенностей, устойчивых сочетаний и когнитивно-метафорических значений. Результаты исследования показывают, что базовые и составные цветовые лексемы функционируют не только как средства номинации цвета, но и как важные элементы репрезентации национально-культурной картины мира таджиков. Установлено, что цветовые номинации отражают эмоциональные состояния, эстетические оценки, природные явления и культурные символы. Проведённый анализ подтверждает высокую информативность Национального корпуса таджикского языка как эффективного инструмента изучения семантики и функционирования цветообозначений в современном таджикском языке.*

***Ключевые слова:** Национальный корпус таджикского языка, корпусная лингвистика, цветообозначения, базовые цвета, составные цвета, когнитивная лингвистика, семантика, метафора, языковая картина мира, цветовая символика, лексема, коллокации, частотность, таджикский язык, корпусный анализ.*

ТАҲЛИЛИ ЛИНГВИСТИИ РАНГҲОИ АСОСӢ ВА ТАРКИБӢ ДАР ПАЙКАРАИ МИЛЛИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

*Дар мақола натиҷаҳои таҳлили **пайкаравии лексемаҳои** асосӣ ва таркибии ифодакунандаи ранг дар забони тоҷикӣ дар асоси маводи **Пайкараи миллии забони тоҷикӣ** пешниҳод шудаанд. Объекти таҳқиқро лексемаҳои асосии ранг **сурх, сабз, сафед, сиёҳ, кабуд, зард,** инчунин лексемаҳои таркибии ифодакунандаи ранг **гулобиранг, бунафшаранг, ҷигариранг, хокистариранг** ва **алоранг** ташкил медиҳанд. Ҳадафи таҳқиқ муайян намудани басомади истифодаи ин лексемаҳо, ошкор сохтани хусусиятҳои **семантикӣ,** ҳамнишиниҳои устувор ва маъноҳои **когнитивӣ-истиоравии** онҳо мебошад. Натиҷаҳои таҳқиқ нишон медиҳанд, ки лексемаҳои асосӣ ва таркибии ифодакунандаи ранг на танҳо ҳамчун воситаи номгузории ранг, балки ҳамчун унсурҳои муҳими инъикоси манзараи миллӣ-фарҳангии ҷаҳонбинии тоҷикон низ амал мекунанд. Муайян гардид, ки номгузориҳои ранг ҳолатҳои эҳсосӣ, арзёбиҳои эстетикӣ, падидаҳои табиат ва рамзҳои фарҳангиро инъикос менамоянд. Таҳлили анҷомдодашуда арзиши баланди иттилоотии Пайкараи миллии забони тоҷикиро ҳамчун воситаи муассири омӯзиши **семантика** ва хусусиятҳои корбурди лексемаҳои ифодакунандаи ранг дар забони муосири тоҷикӣ тасдиқ менамояд.*

***Калидвожаҳо:** Пайкараи миллии забони тоҷикӣ, забоншиносии пайкаравӣ, лексемаҳои ифодакунандаи ранг, рангҳои асосӣ, рангҳои таркибӣ, забоншиносии когнитивӣ, семантика, истиора, манзараи забонии ҷаҳон, рамзшиносии ранг, лексема, ҳамнишинӣ, басомад, забони тоҷикӣ, таҳлили пайкаравӣ.*

CORPUS ANALYSIS OF BASIC AND COMPOSITE COLOR TERMS BASED ON THE NATIONAL CORPUS OF THE TAJIK LANGUAGE

*This article presents the results of a corpus-based analysis of basic and compound colour terms in the Tajik language based on the materials of the National Corpus of the Tajik Language. The object of the study includes the basic colour lexemes **surkh, sabz**, **safed, siyoh, kabud**, and **zard,** as well as the compound colour terms **gulobirang, bunafsharang, jigarirang, khokistarirang,** and **alorang.** The aim of the study is to determine the frequency of occurrence of these lexemes, identify their semantic features, stable collocations, and cognitive-metaphorical meanings. The*

findings demonstrate that both basic and compound colour terms function not only as means of colour nomination but also as important elements reflecting the national and cultural worldview of the Tajik people. The analysis reveals that colour nominations express emotional states, aesthetic evaluations, natural phenomena, and cultural symbols. The study confirms the high research potential of the National Corpus of the Tajik Language as an effective tool for investigating the semantics and functioning of colour terms in contemporary Tajik.

Keywords: *National Corpus of the Tajik Language, corpus linguistics, colour terms, basic colours, compound colours, cognitive linguistics, semantics, metaphor, linguistic worldview, colour symbolism, lexeme, collocations, frequency, Tajik language, corpus analysis.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ансорова Мутриба Муаззамовна – декани факултети забонҳои хориҷии Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент, **Суроға:** 735340, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Суғд, шаҳри Панҷакент, хиёбони Рӯдакӣ, 106. **E-mail:** info@dotpanj.tj **Тел.:** (+992-3475) 5-25-34 / 5-41-4.

Сведения об авторе: Ансорова Мутриба Муаззамовна – декан факультета иностранных языков Таджикского государственного педагогического института в городе Пенджикент. **Адрес:** 735340, Республика Таджикистан, Согдийская область, город Пенджикент, проспект Рудаки, 106. E-mail: info@dotpanj.tj Тел.: (+992-3475) 5-25-34 / 5-41-4

Information about the author: Ansorova Mutriba Muazzamovna – Dean of the Foreign Languages faculty of of the Tajik State Pedagogical Institute in Penjikent. **Address:** 735340, Republic of Tajikistan, Sughd Region, Penjikent, Rudaki Avenue, 106. E-mail: info@dotpanj.tj Tel.: (+992-3475) 5-25-34 / 5-41-4.

ТДУ: 811.992.0'367.5

ВИЖАГИҲОИ ТАШАККУЛ ВА МАВҚЕИ КОРБУРДИ ИБОРАҲОИ СИФАТӢ ДАР ОСОРИ НАСРИИ ОХИРИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX

Раъно Бобокалонова
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

Оғози ташаккули забони адабии тоҷикӣ ба қарнҳои IX-X рост омада, аломатҳои забони адабӣ ва меъёрҳои он аз ҷониби забоншиносон муайяну мушаххас карда шудааст. Масалан, «ба ин забон дар ин давра корҳои давлатӣ, мукотиботи расмӣ сурат гирифта, адабиёти бадеии оламшумул офарида мешавад, асарҳои илмӣ ва таърихӣ таълиф меёбанд. Инкишофи минбаъдаи забони адабӣ ва омӯзишу тадқиқи он дар тули ҳазор сол бо тарзу роҳҳои гуногун давом кардааст» [14, 3].

Ибора аз ду ва зиёда ҳиссаи номии нутқ ташаккул ёфта, дорои мафҳуми мураккаб буда, омӯзиши он дар боби наҳв сурат мегирад. Дар омӯзиши муқаддамотии ибора муаллифони китобҳои дарсӣ ба мисли Саидризо Ализода, А. Мирзоев, Ҳоҷизода Б. ва дигарон хизмати шоистае кардаанд.

Масъалаҳои наҳв зери пажуҳиши ҳамаҷонибаи устодон Б.Н. Ниёзмуҳаммадов, Н.А. Маъсумӣ, Д.Т. Тоҷиев, В.С. Расторгуева, А. Эшонҷонов, М. Исматуллоев, Р. Ғаффоров, М. Қосимова, Ф. Зикриёев, А. Мирзоев, М. Акрамов, Б. Камолиддинов, Х. Ҳусейнов, С. Атобуллоев, С. Абдураҳимов, М. Набиев, Д. Хоҷаев қарор гирифтааст.

Ибора дар натиҷаи ягонагии семантикию грамматикии ду калимаи мустақил ба вуҷуд меояд, зеро «калимаҳои дохилии ибора бо се навъи алоқа - изофӣ, вобастагӣ ва ҳамроҳӣ ба ҳамдигар муносибат пайдо мекунанд» [10, с.170]. Ибора яке аз воҳидҳои синтаксисӣ буда, дорои вижагиҳои алоҳидае мебошад, ки онро ба таври зайл метавон дастабандӣ кард:

а) Ибора асосан аз ду калимаи мустақил, ки ҳар кадом дорои маънои алоҳидаи лексикӣ буда, яке бо дигаре тобеъ аст, ташкил меёбад;

б) Калимаҳо дар ибора, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати маънӣ ва хосияти грамматикӣ алоқаманд мегарданд. Ин нукта чунин маънӣ дорад, ки паҳлу ба паҳлу истодани калимаҳо ҳанӯз ибораро ба вуҷуд намеорад [13, 22];

в) Ибора мафҳуми мураккабро мефаҳмонад;

г) Як калима ибора намешавад, вале як калима ҷумла мешавад: *Баҳор. Мардум ба кишту кор машғуланд*;

ғ) Алоқаи мувофиқат ба ибора хос нест, вале дар ҷумла маъмул аст;

д) Алоқаи пайваст ба ибора хос нест.

Дар ташаккули ибора ҳамаи ҳиссаҳои номии нутқ баробар иштирок намекунанд. Исм, ки ифодакунандаи номи ашё аст, бештар ҷузъи асосии ибора шуда меояд, сифат аломати ашёро нишон медиҳад, он дар аксар маврид ҷузъи тобеъ шуда, чигунагии ҷузъи асосиро мефаҳмонад.

Ибора дорои хусусияти номинативӣ мебошад: *хонаи баланд, ҳамин манзил, садаф барин сафед.*

Ин аз он дарак медиҳад, ки ҳамаи ҳиссаҳои номии нутқ хусусияти предметӣ- исмӣ мегиранд ва дар ибора ҷузъи тобеъкунанда шуда меоянд.

Дар забоншиносии тоҷик М.Акрамов ягона муҳаққиқе мебошад, ки доир ба ибораҳои сифатии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ таваҷҷуҳ зоҳир карда,

натиҷаи бардошти хешро дар китоби «Ибораҳои сифатии забони адабии ҳозираи тоҷик» (Душанбе: Дониш, 1977. – 164 с.) инъикос кардааст.

Таҳлил нишон медиҳад, ки ибораҳои сифатие, ки воситаи алоқаи онҳо бо пешояндҳо ташаккул ёфтаанд, нисбат ба навъҳои дигараш авлавият дорад. Нақши пешояндҳо дар сохтани ибораҳои сифатӣ ниҳоят калон буда, онҳо мазмуни ҷузъҳои ибораро бо тобишҳои гуногуни маънои худ тағйир дода метавонанд. Бино ба надешаи М.Акрамов «пешояндҳо аз маънои луғавӣ тамоман маҳрум нестанд» [3, 28]. Махсусан пешояндҳои номии таркибии «ба мисли», «нисбат» «ба», «пеш аз» ва пешояндҳои номии содаи «мисли», «монанди», «баъди» чунин хусусиятро доранд. Аз ин махсусияти дастурӣ пешояндҳои аслии содаи «аз», «то», «дар», «ба» ва ғ. маҳрум мебошанд. Пешояндҳои аслӣ сермаъно буда, пешояндҳои номӣ аксаран якмаъно мебошанд. Пешояндҳои аслӣ «дар ҳуд маъноҳои басе гуногун ва ҳатто хилофи якдигарро нигоҳ медоранд. Ин маъноҳо танҳо дар таркиби он ибораҳо кушода мешаванд, ки дар дохили онҳо вазифаи ёридиҳандагии худро иҷро мекунанд» [3, 29].

Лозим ба ёдоварист, ки то ҳол дар забоншиносии тоҷик доир ба усули ташаккули ибораҳои сифатӣ ва тобишҳои маъноии онҳо дар заминаи осори насрии охири асри XIX ва ибтидои асри XX таваҷҷуҳ нашудааст. Аз ин рӯ, мо зарур донистем, ки дар асоси асарҳои «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, «Туҳфаи шоҳӣ»-и Мирзо Абдулазими Сомии Бӯстонӣ ва «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл»-и Абдурраҳмон Мустаҷири Самарқандӣ, ки маҳз дар ҳамин давр иншо шудаанд, доир ба корбурди ибораҳои сифатӣ маълумот диҳем.

Ибораҳои сифатӣ бо пешоянди «аз». Дар ибораороии сифатӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ пешоянди **«аз»** нақши муҳим дошта, ташаккули ин навъи ибораҳо бо ин воситаи алоқа сермаҳсул мебошад.

Ибораҳое, ки бо воситаи пешоянди **«аз»** сурат мегиранд, муносибатҳои пуркунандагӣ, сабаб, қиёсӣ, масоҳатӣ ва замонро ифода мекунанд. Қариб аксарияти ин намуд ибораҳо муносибати сабабиро ифода менамоянд. Чунончи, дар ин ҷумла ибораи сифатӣ барои ифодаи муносибати пуркунандагӣ омадааст: *Ин ҳама* ***аз дуои бад*** *фуқароёни Урметан ва Фалғар мебошад* [4, 35].

Бояд қайд кард, ки ибораҳои озоди наҳвӣ: зиндонҳои тангу тор, равғани шикам, фоидаи маблағ, оммаи мардум: Роҳбароне, ки чанде пеш нозпарвар буданд, акнун дар зиндонҳои тангу тор ба ҷойи баракабобу гӯшти будана ғаму хуни дил мехӯрданду равғани шикаму гардан об мекунанд (А. Самад, Ёр дар бари ёр, 11). Болшевикон роҳ намедиҳанд, ки шумо барин судхӯрон миллионҳо сум пулашонро, ки аз хӯрдани хуни мардум ҷамъ кардаанд, дар банк гузошта, аз фоидаи маблағ ҳар сол садҳо ҳазор сум даромад карда, шикамашонро хорида нишинанду оммаи мардум аз гуруснагӣ бимиранд (С. Айнӣ, Марги судхӯр, 143). Ибораҳои фразеологӣ: ба дарёи пуртуғёни хаёлот ғӯта задан «фикру хаёли зиёд кардан», гурги борондида «шахси рӯзгордида, таҷрибадор», аз об хушк баромадан «дар ҳолати гунаҳкорӣ бегуноҳ баромадан»: Содиров, ки тамоми шаб паҳлу зада, чукур фикр мекарду ба дарёи пуртуғёни хаёлот ғӯта зада, хулосаҳо мебароварда… (К. Мамадов, Кофтукови ҷиноятқор, 10). Дар ин кӯҳпора гурги борондида вай, бунёдаш мустаҳкам (Ҷ. Акобир, Пазмонӣ, 268). … чизҳои гуногунро харида, ба магазини худ бурда мемонад ва бо ҳамин ба чашми муфаттишон, агар оянд, хок мепошад, ана дар он вақт аз об хушк мебарояд (Қ. Наимӣ, Фоҷиа дар чашмасор, 67) [с. 99-100].

Ниҳоят, тобишҳои грамматикии пешоянди мавриди назарро, ки ҳамчун воситаи алоқа дар ибораҳои сифатӣ нақши калидӣ дорад, ба таври зайл метавон дастабандӣ кард:

1) Муносибати қиёсӣ. Дар мутуни осори номбаршуда доираи ифодаи муносибати қиёсӣ ба васитаи пешоянди **«аз»** дар ибораҳои сифатӣ хеле фарох

буда, дар баъзе маврид ҷузъи асосии сифатҳои аслӣ ва дар мавридҳои алоҳида чун ҷузъи тобеи исм истифода мешаванд. Чунончи:...Аслан ҳавои подшоҳӣ дар сар набуд, кулоҳи таркро бар торак аз тоҷ беҳтар ва либоси таҷридро дар бар **аз хилъати подшоҳӣ хуштар** дониста, мегуфт [8, с.179]. Пойи онҳо **аз замин як вақаб боло** меистад ва ҳамроҳи он бо суръат роҳ мераванд [9, с.156].

2) Муносибати объектӣ. Дар матн мушоҳида мешавад, ибораҳое, ки бо пешоянди **«аз»** ифода ёфтаанд, вобаста ба маънои луғавии ҷузъҳояшон муносибати объектиро низ инъикос мекунад. Ба вазифаи ҷузъи асосӣ сифатҳои аслии навъи **пур, лабрез** рӯйи кор омадаанд.Чунончи: Шавад пурчин ба ҷунбиш нофа **аз зулфи пур аз чинат**, - Шавад мушки Хито ночиз пеши зулфи мушкинат [9, с.30].

3) Муносибати объект бо тобиши маҳдудӣ. Дар ин навъи ибораҳои сифатӣ муносибати объектӣ бо тобиши маҳдудӣ, ки бо пешоянди **«аз»** ифода ёфтаанд, аламату чигунагии ҷузъи асосӣ бо маънои ҷузъи тобеъ маҳдуд карда мешавад. Чунончи: ***Аз камоли бешармӣ****, сипари беозармӣ ба зӯр гирифта, вилояти Чирогчиро ғорат карда, молу мавошии фуқаро арзаи наҳбу тороҷ кард* [8, с.70]. *Баъд аз интиқол ва иртиҳоли он подшоҳи соҳибиқбол, ин бандаро низ* ***даст аз амал кӯтоҳ*** *гардида, аз адами ёварии бахт,...* [8, с.21].

4) Муносибати масоҳат. Дар ташкили сохти чунин ибораҳо ба вазифаи ҷузъи асосӣ бештар сифатҳои маънои масоҳатро ифодакунанда омада, исмҳои дорои маънои макон ва ҷонишинҳои шахсӣ ҳамчун ҷузъи тобеъ истифода шудаанд: **...**Нишони зиҳобу заволи давлат аст ва муҳориба бо лашкари узбак **аз хафсалаи мо берун** [8, с.105].

5) Муносибати сабаб. Нақши корбурди исм дар муносибати сабаб ҳамчун ҷузъи тобеъ хеле калон буда, онҳо гурӯҳи гуногуни лексикиро ташкил мекунанд.Чунончи: **аз лола суп-сурх, аз дидори дӯст хушбахту масрур.** Шоҳрух Мирзо **аз бедонишӣ боби дӯстиро** ба рӯйи мо баста, моро тавофи марқади мунаввар ва Машҳади мутаҳҳари имом монеъ шуд [8, с.108]. *Қишлоқи он мавзеъро, ки ба даруни сой мебошад, онро* ***аз ҷиҳати танг*** *будан Кум ном ниҳоданд* [4, с.39].

6) Муносибати замон. Масалан**:***Дар мавзеи мазкур қӯрғони куҳнае* ***аз қадим мондагӣ*** *аст, номи онро Муғ мегуфтаанд* [4, 240].

Баъзан дар матни асарҳо, ки ба воситаи пешоянди **«аз»** ибораҳои сифатӣ сохта шудаанд, дар мавридҳои алоҳида ҷузъи асосӣ чида шуда омадааст. Бояд гуфт, ки бархе аз онҳо сифатҳои аслӣ буда, антоними якдигар мебошанд. Чунончи: *Ҳама* ***аз сангҳои қайроқӣ калону хурд*** *будааст* [4, 41].

Бино ба андешаи профессор Ш.Рустамов «дар ифодаи муносибатҳои қиёсӣ бартарии аломати ҷузъи тобеъкунанда дар муқоиса бо предмете, ки аз ҷиҳати хосияти асосии худ бо ин аломат монандӣ дорад, таъкид мегардад» [13, 41]. Чунончи: *..Баъд аз ҳукм баровардан ва сиқа навишта, муҳрашро пахш карда мегирифтааст ва* ***аз ҷанҷоли калон бисёртар*** *мегирифтааст* [4, 97].

Дар ин ҳолат исм мавзееро нишон дода, бо ин барои равшантар зоҳир шудани сифат кумак мекунад.Чунончи: *Ба нақли ҳикоёти Тифлису Рум, / Бувад майли у* ***бештар аз улум*** [9, 32].

Бояд зикр кард, ки дар ибораҳои сифатӣ бо пешоянди **«аз»** ифода ёфтани муносибати масоҳагӣ бисёр кам ба назар мерасад.

Як гурӯҳи калони ибораҳои сифатии бо пешоянди **«аз»** ташаккулёфта барои ифодаи муносибати замон меоянд.Дар ҷумлаи зер ба вазифаи ҷузъи асосӣ сифати аслӣ омада, ҷузъи тобеъ бо таркиби «**аз аввалӣ»** ифода ёфта, тобиши маънои муқоисаро расонидаанд. Чунончи: Чун муллоён садои милтиқро шуниданд, **аз аввалӣ бештар** дар андохтани сангу кулӯх кӯшида, сахттар шуданд [4, 30].

Сохта шудани ибораҳои сифатӣ бо пешояди **«то».** Дар матн ин пешоянд барои инъикоси муносибати замонӣ ва масоҳагӣ хизмат мекунад: ***То насиби ҷумлагӣ*** *аз хони эҳсонаш баранд, - Зад салои омм бар хурду бузурги рӯзгор* [9, 177].

Мушоҳида мешавад, ки дар баъзе ибораҳои сифатӣ ҷузъи асосӣ чида шуда, бо пайвандаки пайвасткунандаи **«ва»** (нуқтапардозӣ ва иншотарозӣ) бо якдигар алоқаманд шудаанд. *Махфӣ мабод, ки Мирзо Содиқи Муншӣ, ки* ***дар майдони нуқтапардозӣ ва иншотарозӣ****, гуйи мусобиқат аз акрон рабуда...* [8, 80].

Ибораҳои бо пешоянди «дар». Чунонки маълум аст, пешоянди аслии **«дар»** яке аз унсурҳои ёвари серистеъмол ва сермаъно дар забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад. Вобаста ба маънои луғавии ҷузъҳо муносибати замониро ифода мекунад: ... *Мӯйсафедон мегӯянд,* ***дар қадимулайём як кофири сиёҳварда*** *макон карда будааст, ки алҳол Сиёҳварда мегӯянд* [4, 29]. *Бегназарбей кенегас* ***дар ҳавои худсарӣ*** *афтода, сар аз рибқаи итоат кашид* [8, 33].

Дар матни асарҳо исмҳои **вақт, давр, замон** ҳамчун ҷузъи ибораҳо истифода шудаанд: Дар он ҷой ҷамоаи хоҷагон **дар вақти қадим** аз вилояти Самарқанд, омада нишастаанд... [4, 28].

Дар мавқеъҳои ҷудогона баъзан гунаи классикии пешоянди **«дар» - «андар»** омадааст. Масалан: Аз Рустами овозадор **андар** ҷаҳон [5, 201]. Оламе андар паноҳат якқалам осудааст, / Дар паноҳи Ҳақ ту бошӣ, эй шаҳи оламмадор [9, 42].

Мавқеи истифодаи пешоянди «андар» дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ маҳдуд шудааст.

Таҳлил нишон дод, ки яке аз вазифаи асосии пешояндҳои **«ба»** ва **«барои»** дар ибораҳои сифатӣ ифодаи таъинот мебошад. Чунончи: *Омадани фавоқеҳ* ***ба рикоби олӣ*** *ба тариқаи мустамиррӣ хосаи ин вилоят аст* [9, 108].

Пешояндҳои **мисли, чун** ва муродифи онҳо барои ифодаи муносибати қиёсӣ, сохтани ибораҳои ташбеҳӣ хизмат кардаанд. Чунончи: *Рӯзи умеди муфсидони бадфарҷом* ***чун шом бенур*** *шуд* [8, 76].

Ибораҳои мазкур аз ҷиҳати маъно бо ибораҳои сифатии изофӣ муродиф шуда метавонанд. Муродифу мувозиҳои ибора аз ҷиҳати обуранги услубӣ дар матни асарҳо хеле серистеъмол аст. Дар матн чида шуда омадани ибораҳои ҳаммаъно барои аз лиҳози тобиш ва возеҳ падид омадани маъно мусоидат кардааст. Чунончи, дар ҷумлаи зер ибораи **«бистари фароғат**» бо «**сарири салтанат**» ба якдигар ҳаммаъно буда, онҳо ба сифати ҷузъи тобеъ исмҳои ифодакунандаи ҷою маконро қабул кардаанд: *Дар Абдулфайзхон ба ёвари тадбир ва хайрхоҳии аморатпаноҳи мазкур,* ***дар бистари фароғат ва сарири салтанат*** *осуда, чанде ба хушию хурраммӣ рӯзгор мегузаронид* [8, 33].

Бо ин пешоянд як гурӯҳ ибораҳои сифатӣ дар матни асарҳо муносибати пуркунандагиро ифода кардаанд:...*Дар боби илми иншо ва ҷузъиёт моҳир ва* ***дар хушнависӣ беназир-(хушнависи беназир)*** *буда, воридоти айёми обои изоми худро таърихе навишта, муъҷазу зебо* [8, 80].

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки ҷузъҳои ибора низ тартиби ҷойгиршавии муқаррарии худро иваз карда метавонанд. Далел аз он аст, ки таҳқиқи тартиби калима дар ҷумла назар ба ибора фарохтар аст.

Қолабҳои ибарасозӣ дар матнҳои асарҳо монанди ибораороии классикӣ ва забони муосири тоҷикӣ ба радифи сарфии ҳиссаҳои мустақили нутқ вобаста мебошад, ки ҳар яки онҳо категория ва шаклҳои хос доранд.

Як хусусияти услубии корбурди ибораҳои сифатӣ дар осори классикӣ он аст, ки сифатҳои нисбӣ бе пасвандҳо омада метавонанд. Масалан, *Бар-ин гуна сиву се фарсанг танг, / Аз ин рӯю он рӯй* ***девори санг*** [5, 179]. Чунин шеваи баён

бо тақлид ба суханварони классик дар осори даврони мавриди таҳлил низ мушоҳида мегардад: *Ва дар болои Зарафшон* ***пуле дорад аз чӯб*** [4, 43].

Бояд зикр намуд, ки дар тартиби қонунҳои иборасозӣ хусусиятҳои хоси миллии забон барҷаста инъикос меёбад. Яке аз масъалаҳои муҳимми илми синтаксис ин алоқаи калимаҳо дар ибора ба ҳисоб меравад. Пешояндҳо воситаҳои ифодаи муносибати наҳвии ҳиссаҳои номӣ ба ҳисоб рафта, ҳамчунин барои алоқаманд намудани онҳо хизмат мекунанд.

Дар матни асарҳо мушоҳида мешавад, ки ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳамчун синоними ибораи атрибутӣ истифода шудааст: *Оби чашма, ки ях барин хунуки соф мебошад* [4, 34]. *Оби чашма хунуки соф мебошад.*

Дар ин ибора калимаи тобеъкунандааш, ки сифати «хунук» мебошад, муносибати объектӣ ва субъектӣ мушоҳида мешавад. Бояд гуфт, ки «ибораи сифатӣ аз муродифоти ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошад. Ибораҳои атрибутӣ, ки калимаи асосии онҳо сифат мебошад, ибораҳои номии тафсилии дорои муносибатҳои гуногуни синтаксисиро ташкил медиҳанд. Ин ибора як навъ синоними ҷумлаи пайрави муайянкунанда мешавад» [14, 302].

Аз маводи фактологии мавриди таҳлил маълум мегардад, ки ибораҳои сифатии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба мисли ибораҳои дигар муносибати гуногуни наҳвиро анҷом додаанд. Сифат дар ибора, пеш аз ҳама, ҷузъи тобеъ буда, эзоҳдиҳанда мебошад. Аз ин рӯ, муҳаққиқон бар ин назаранд, ки «ибораҳои сифатӣ чун қоидаи маъмул дар дохили ибораҳои номӣ сурат ёфта, маҳз дар ҳамин ҷо хосияти тобеъкунии худро зоҳир менамоянд. Ба ин маънӣ, ҳатто дар сурати аз исм канда шудан ҳам, бо исме муносибат доштани онҳо дар назар дошта мешавад» [13, 39-40].

Ибораҳои сифатӣ дар забони тоҷикӣ назар ба ибораҳои феълӣ ва исмӣ камистеъмол мебошанд. Мушоҳида нишон дод, ки ибораҳои сифатӣ дар матн асосан ба воситаи бандаки изофӣ, пешояндҳо ва алоқаи ҳамроҳӣ ташаккул ёфтаанд: *Дар ҷониби пул гузашта дидем, ки як* ***тахтасанги сафед*** [4, 24]. *Дидем, ки бисёр ҷои* ***хуби файзосор*** *будааст* [4, 25]. *Агар падари бачаи* ***навзод нотавонтар*** *бошад, ду чоряк биринҷро ош карда, ба занҳои хешу табор хӯронда, кӯдакро ба гаҳвора мебастаанд...*[4, 48].

Дар ташкили ибораҳои сифатӣ ба вазифаи ҷузъи тобеъ ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва таркибҳои гуногун истифода мешаванд. Формулаи асосии ҷойгиршавии ҷузъҳои ибораҳои сифатӣ ба таври зайл аст: **ҷузъи тобеъ + ҷузъи асосӣ; ҷузъи асосӣ + ҷузъи тобеъ.**

1.Сифат + исм.Ин навъи ибораҳои сифатӣ бештар бо бандаки изофӣ ба сифат тобеъ гаштаанд: Эй орази шукуфта **ба хубӣ чаман-чаман.** В-эй зулфи саркашат ҳама чин-чин, шикан-шикан [9, 29]. Ин тумон **кӯчактарин тумоноти Бухорои Шариф** аст...[9, 56]. Аҳолии ин иёлат куллан ва тамоман қабоил ва ашоири тарокима аст, ки **ғаюру ҷасуртарин қабоилу ашоири аҳолӣ** ва раоёи Моваруннаҳранд [9, 71].

2. Сифат + сифат. Ибораҳои сифатӣ, ки ҳар ду ҷузъашон сифат буда, бо алоқаи изофӣ сурат гирифтаанд: *Болои он ду обро кӯҳи Кумарғ меноманд, ки кӯҳи* ***баланди азим*** [4, 48]. *Он мавзеъро Сангистон мегӯянд, аз ин сабаб ки дар аслаш шаҳри Бостон мегуфтаанд ва вилояти* ***ободи калон*** *будааст* ...[4, 49]. ... *Ба ҷое расидем, ки бисёр ҷойи* ***яланги калон*** [4, 73].

Баъзе аз ҷузъҳои тобеи ибораҳои сифатии гурӯҳи мазкур хусусияти исмӣ зоҳир кардаанд: *Эй* ***пири хирад****, бинмо бар мо ту ишоратҳо, / Дар мадҳу санои шаҳ гӯем иборатҳо* [8, 186].

3. Сифат + зарф. Забоншинос М.Акрамов доир ба ин навъи ибораҳо таъкид мекунад, ки «ибораҳои сифатие, ки ҷузъи тобеашон зарф аст, серистеъмолтарин ва маъмултарини алоқаи ҳамроҳӣ дар забони адабии ҳозираи

тоҷикӣ мебошад. Сабаби ин дар он аст, ки аз ҳиссаҳои мустақилмаънои нутқ бештар зарф майли ба сифат тобеъ шудан дорад» [3, 121]. Дар ибораороии сифатӣ таносуби иштироки зарфҳо хеле гуногун аст. Ибораҳои сифатии бо зарфҳои замон, макон, миқдор, дараҷа ва андоза ташаккулёфта бештар бо алоқаи ҳамроҳи сохта шудаанд:

1) Муносибати миқдор. Дар матни асарҳо корбурди ибораҳои муносибати ифодакунандаи маънои миқдор хеле густарда мебошад.Чунончи: *Ва роҳи он мавзеъ* ***бисёр борик*** *мебошад*[4, 51]. *Ва он мардум* ***каммтар - каммтар деҳқонӣ*** *доштаанд, ки сабаби авқот гоҳ мешудааст, гоҳ не* [4, 47].

2) Муносибати дараҷа. Дар ҷумлаи зерин муносибати дараҷа аз тобиши маъноии ҷузъи асосӣ зоҳир мешавад.Чунончи: *Ҳокими ин мамлакат* ***бағоят соҳибнуфузи ҳукм*** *аст,...*[9, 83]. *Абдулфайзхон ин маъниро шунида,* ***зиёда ғамгин*** *шуда, дар фикри мудофиа афтода,...*[8, 36].

3) Муносибати макон. Ин навъи ибораҳо нисбат ба анвои дигари қолаби ибораҳои сифатӣ маҳдуд мебошад: *...Самти шарқии ин тумон* ***сар то сар муттасил*** *аст ба Чӯли Малик ва Оқсоҷ* [9, 58].

Дар ташаккули қолаби мазкур баъзан пешоянди **«ба»** низ истеъмол шудааст: *Ҳар сола аз ҳубуботи он* ***ба хориҷабисёр*** *ҳамлу нақл мешавад* [9, с.109].

Хулоса, аз таҳлили асарҳои мазкур маълум мегардад, ки дар матни онҳо ибораҳои сифатӣ хеле фаровон истифода гардида, дар ташаккули ҷузъҳои тобеъшавандаашон бештар аз ҳиссаҳои мустақили нутқ сифат, исм ва зарф иштирок кардаанд. Воситаи алоқаи ҷузъҳои ин навъи ибораҳо асосан бо пешоянду пасояндҳо (алоқаи вобастагӣ), бандаки изофӣ ва бидуни ягон воситаи дастурӣ (алоқаи ҳамроҳӣ) сурат гирифтааст. Аз чунин воситаҳои алоқа пешоянду пасояндҳо зиёдтар истифода шудаанд.

Дар аксари маврид ба ҳайси ҷузъи тобеъкунанда сифатҳои аслӣ ва сифатҳои нисбӣ истифода шудаанд. Аммо таносуби корбурди онҳо дар ташаккули ибораҳои сифатӣ ҳамгун набуда, сифатҳои аслӣ нисбат ба нисбӣ афзалият доранд.

Таҳқиқи ҳаматарафаи ибораҳои сифатӣ, дар заминаи осори як давраи муайян, дорои аҳаммияти илмию амалӣ дошта, барои дарки манзараи ташаккули тадриҷии ибораҳои забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дар даврони мухталиф созгор хоҳад буд.

Ҳамин тариқ, корбурди ибораҳои сифатӣ дар асарҳои номбаршуда, аҳаммияти муҳимми забонӣ ва услубӣ дошта, асоси истифодаи онҳо на барои суханпардозӣ ва зебу зинати зоҳирии тасвир аст, балки, пеш аз ҳама, барои тақвияти мазмун ва мундариҷаи он мебошад.

КИТОБНОМА

1. Абдураҳимов, С. Ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷик. -Душанбе: Дониш, 1973.-165с.

2. Абдураҳимов, С. Ибора ва аъзоҳои чида // Андешаҳо оиди сухану суханварӣ ва баъзе бозёфтҳои он (Маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Сино, 1944. – С.10-18.

3.Акрамов, М. Ибораҳои сифатии забони адабии ҳозираи тоҷик. М. Акрамов. – Душанбе: Дониш, 1977.-164с.

4.Абдураҳмони Мустаҷир. Рӯзномаи сафари Искандаркӯл. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 176с.

5. Абулқосим, Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 3. / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.

6. Мирзоев, А. Доир ба ибора ҳамчун воҳиди мустақили синтаксис//Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Шуъбаи фанҳои ҷамъиятӣ. -Душанбе, 1965, №3 (41). – С. 48-60.

7.Мирзоев А. Хелҳои алоқаи синтаксисӣ дар ибора // Масъалаҳоизабоншиносӣ.- Душанбе: Дониш, 1975.-С.112-122.
8.Мирзо Абдулазими Сомии Бӯстонӣ. Туҳфаи шоҳӣ. – Душанбе, 2022. – 360с.
9. Муҳаммад Содиқхӯҷаи Гулшанӣ. Таърихи ҳумоюн. – Душанбе: 2006. – 388с.
10.Норматов М. Муқаддимаи забоншиносӣ. -Душанбе:Матбуот: 2011.- 252с.
11. Ниёзмуҳаммадов Б. ва Ниёзӣ Ш. Грамматикаи забони тоҷикӣ. – Синтаксис. Нашри нуҳум. – Сталинобод, 1961. – 118с.
12. Носирҷон Маъсумӣ. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 2013.-367с.
13. Рустамов Ш. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 2. – Душанбе, 1984. – 321с.
14.Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис. – Душанбе: Маориф,1988. – 331с.
15. Таҳти назари Шукуров, М., Капранов, Р., Маъсумӣ Н., Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Нашриёти «Советская энстиклопедия»: Москва. – 969. – 961с.
16. Забирзода Ш. Ибораҳои фразеологии муболиғавӣ дар забони адабии муосири тоҷикӣ/ Шаҳло Забирзода // Суханшиносӣ маҷаллаи илмии институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2025. №2 (51) С. 99-113

ВИЖАГИҲОИ ТАШАККУЛ ВА МАВҚЕИ КОРБУРДИ ИБОРАҲОИ СИФАТӢ ДАР ОСОРИ НАСРИИ ОХИРИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX

Дар мақола доир ба ташаккул ва мавқеи истифодаи ибораҳои сифатӣ, ки дар заминаи осори насрии охири асри XIX ва ибтидои асри XX мавриди корбурди суханварони ин давр қарор гирифтааст, таваҷҷуҳ зоҳир шудааст.

Ибора яке аз воҳидҳои меҳварии синтаксис буда, бо вижагиҳои фарқкунандаи худ аз дигар воҳидҳои забонӣ тафовут дорад. Аз ин рӯ, муаллифи мақола кӯшиш бар он намудааст, ки чунин хусусиятҳои ибораҳоро дар заминаи ибораҳои сифатӣ бо овардани маводи фактологии ҷолиби диққат аз осори насрӣ нишон диҳад.

Ибора дар забони тоҷикӣ бо роҳҳои гуногун шакл мегирад. Ибораҳои сифатӣ дар забони тоҷикӣ бо се навъи алоқа - изофӣ, вобастагӣ ва ҳамроҳӣ ба ҳамдигар алоқаи синтаксисӣ пайдо мекунанд. Муаллиф оид ба истифодаи роҳҳои сохташавии ибораҳои сифатӣ, ки ҷузъҳои тобеъшавандаашон аз ҳиссаҳои номии нутқ (ба мисли исм, сифат ва зарф) ба воситаи пешояндҳои пасоянд ташакул меёбанд, андешаҳои судманди илмиро баён намудааст. Зимни таҳқиқ муайян шудааст, ки ибораҳои сифатӣ назар ба ибораҳои исмӣ, дар осори даврони мавриди таҳлил, камтар мавриди корбурди адибон қарор гирифтаанд.

Қайд шудааст, ки ибораҳои сифатӣ дар матни асарҳои «Таърихи ҳумоюн»-и Муҳаммадсодиқи Гулшанӣ, «Туҳфаи шоҳӣ»-и Мирзо Абдулазими Сомии Бӯстонӣ ва «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл»-и Абдурраҳмон Мустаҷири Самарқандӣ бо тобишҳои гуногуни маъноӣ зоҳир шудаанд.

Пешояндҳо яке аз унсурҳои ёвари грамматикие мебошанд, ки дар ташаккули ибораҳои сифатӣ, ҳамчун воситаи алоқа, нақши калидӣ доранд.

Ҳамчунин муаллиф қайд намудааст, ки ибораҳои сифатӣ дар асарҳои номбаршуда, аҳаммияти муҳимми забонӣ ва услубӣ дошта, асоси истифода шудани онҳо дар матни асарҳо на барои суханпардозӣ ва зебу зинати зоҳирии тасвир, балки барои пурқувваткунии мазмун ва мундариҷаи он мебошад.

Калидвожаҳо: *наҳв, ибора, калима, ибораҳои сифатӣ, ҷумла, ҷузъ, тобеъкунанда ва тобеъшаванда, алоқаи тобеъ, изофӣ, ҳиссаҳои номӣ, муносибати замонӣ, муносибати объектӣ, муносибати қиёсӣ.*

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И СФЕРЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ СЛОВОСОЧЕТАНИЙ В ПРОЗАИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье рассматриваются вопросы формирования и особенностей употребления прилагательных словосочетаний на материале прозаических произведений конца XIX – начала XX века, созданных представителями литературы данного периода.

Словосочетание является одной из ключевых синтаксических единиц и отличается от других языковых единиц своими специфическими признаками. В связи с этим автор статьи предпринимает попытку выявить особенности словосочетаний на примере прилагательных словосочетаний, опираясь на интересный фактический материал из прозаических произведений.

В таджикском языке словосочетания формируются различными способами. Прилагательные словосочетания образуют синтаксические связи посредством трёх типов отношений: изафетной, зависимой и примыкательной. Автор излагает ценные научные положения о способах образования прилагательных словосочетаний, зависимые компоненты которых выражены именными частями речи (такими как существительное, прилагательное и наречие) и формируются с помощью предлогов и аффиксов. В ходе исследования установлено, что прилагательные словосочетания по сравнению с именными словосочетаниями реже используются в анализируемых произведениях.

Отмечается, что прилагательные словосочетания в текстах произведений «Таърихиҳумоюн» Мухаммадсодика Гулшани, «Туҳфаишоҳӣ» Мирзо Абдулазима Сомии Бустони и «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл» Абдуррахмона Мустаҷири Самаркандского проявляются с различными смысловыми оттенками.

Предлоги являются одним из вспомогательных грамматических элементов, которые играют ключевую роль в формировании прилагательных словосочетаний как средства синтаксической связи. Также автор отмечает, что прилагательные словосочетания в указанных произведениях обладают важным языковым и стилистическим значением, и их использование в тексте направлено не на внешнюю декоративность и украшение речи, а на усиление содержания и смысловой насыщенности произведений.

Ключевые слова: *синтаксис, словосочетание, слово, прилагательные словосочетания, предложение, компонент, главное и зависимое, подчинительная связь, изафет, именные части речи, временные отношения, объектные отношения, сравнительные отношения.*

FEATURES OF THE FORMATION AND USAGE OF ADJECTIVAL PHRASES IN PROSE WORKS OF THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES

The article examines the formation and usage of adjectival phrases based on prose works of the late nineteenth and early twentieth centuries produced by literary figures of this period.A phrase is considered one of the core syntactic units and is distinguished from other linguistic units by its specific characteristics. Therefore, the author attempts to reveal these features through the analysis of adjectival phrases, drawing on noteworthy factual material from prose texts.

In the Tajik language, phrases are formed in various ways. Adjectival phrases establish syntactic relations through three types of connections: izafet, dependency, and adjacency. The author presents valuable scholarly insights into the formation of adjectival phrases whose dependent components are expressed by nominal parts of speech (such as nouns, adjectives, and adverbs) and are formed through the use of prepositions and affixes. The study reveals that adjectival phrases are used less frequently than nominal phrases in the analyzed literary works.

It is noted that adjectival phrases in the texts of «Tarikhi Humoyun» by Muhammad Sodiq Gulshani, «Tuhfayi Shahi» by Mirzo Abdulazim Somi Bustoni, and «Ruznomayi Safari Iskandarkul» by Abdurahmon Mustajiri Samarqandi appear with various semantic nuances.

Prepositions are among the auxiliary grammatical elements that play a key role in the formation of adjectival phrases as a means of syntactic connection. The author also emphasizes that adjectival phrases in the mentioned works possess significant linguistic and stylistic importance, and their use in the text is not intended for rhetorical embellishment or external ornamentation, but rather for strengthening the meaning and enriching the content of the works.

Keywords: *syntax, phrase, word, adjectival phrases, sentence, component, head and dependent elements, subordinative relation, izafet, nominal parts of speech, temporal relations, object relations, comparative relations.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Бобокалонова Раъно Норбаевна – дотсенти кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ. Нишонӣ: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121. Телефон: (+992) 933 77 29 33. E-mail: b.rano@bk.ru

Сведения об авторе: Бобокалонова Рано Норбаевна – доцент кафедры методики преподавания языков и литература Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни, Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121. Тел.: (+992) 933 77 29 33. E-mail: b.rano@bk.ru

About the author: Bobokalonova Rano Norbaevna – Associate professor of the Department of methods of teaching languages and literature Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni, **Address**: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121. Phone: (+992) 933 77 29 33. E-mail: b.rano@bk.ru

ТДУ: 811.992.0'373

ХУСУСИЯТҲОИ СОХТОРӢ ВА МАЪНОИИ ВОҲИДҲОИ ЛЕКСИКИИ ИФОДАКУНАНДАИ ҲОЛАТ (ДАР МИСОЛИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ, РУСӢ ВА АНГЛИСӢ)

Таҳмина Солиева
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров

Дар забоншиносии муосир омӯзиши воҳидҳои лексикии ифодакунандаи ҳолат яке аз масъалаҳои муҳимми таҳқиқоти муқоисавӣ ва типологӣ ба шумор меравад. Ифодаи ҳолат ва вазъияти предмет дар забонҳои гуногун дорои хусусиятҳои хоси сохторӣ, маъноӣ ва функсионалӣ мебошад. Аз ин рӯ, таҳлили муқоисавии сифатҳои ҳолат дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ имкони медиҳад, ки умумиятҳо ва тафовутҳои низоми семантикӣ ва грамматикии ин забонҳо муайян карда шаванд.

Мубрамияти мавзуъ дар он зоҳир мегардад, ки сифатҳои ифодакунандаи ҳолат на танҳо хусусияти предметро тавсиф мекунанд, балки вазъияти ҷисмонӣ, равонӣ ва эҳсосии субъекти нуткро низ инъикос менамоянд. Дар забонҳои мавриди омӯзиш ин гурӯҳи воҳидҳои лексикӣ аз лиҳози сохтор, маъно ва вазифаи синтаксисӣ дорои хусусиятҳои гуногун мебошанд. Хусусан, дар забони англисӣ бинобар хусусияти аналитикии он падидаҳои атрибутсия ва конверсия васеъ ба назар мерасанд, ки боиси наздикшавии исм ва сифат мегарданд.

Дар забоншиносии тоҷик, рус ва англис масъалаи сифатҳо аз ҷониби муҳаққиқони гуногун мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, масъалаҳои семантикӣ ва грамматикии сифатҳо дар осори В.В. Виноградов, Ҳ. Суит, Э.Г. Меҳробова ва дигарон баррасӣ шудаанд. Бо вуҷуди ин, хусусиятҳои сохторӣ ва маъноии воҳидҳои лексикии ифодакунандаи ҳолат дар муқоисаи се забон то ҳол ба таври комил таҳқиқ нагардидааст.

Ҳадафи таҳқиқот муайян намудани хусусиятҳои сохторӣ, маъноӣ ва функсионалии воҳидҳои лексикии ифодакунандаи ҳолат дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ мебошад.

Барои расидан ба ҳадафи мазкур вазифаҳои зерин гузошта шуданд: муайян намудани ҷойгоҳи сифатҳои ҳолат дар низоми ҳиссаҳои нутқ; таҳлили хусусиятҳои семантикии сифатҳои ҳолат; баррасии хусусиятҳои грамматикӣ ва синтаксисии онҳо; муайян намудани хусусиятҳои изоморфӣ ва алломорфии сифатҳои ҳолат дар забонҳои муқоисашаванда; таҳлили вазифаи атрибутивӣ ва предикативии сифатҳо.

Фарзияи таҳқиқот аз он иборат аст, ки воҳидҳои лексикии ифодакунандаи ҳолат дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дорои умумиятҳои маъноӣ буда, аз ҷиҳати сохторӣ ва вазифавӣ фарқиятҳои назаррас доранд.

Таҳқиқоти мазкур дар заминаи усулҳои муқоисавӣ-таҳлилӣ, тавсифӣ ва семантикӣ анҷом дода шудааст. Барои таҳлил маводи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ истифода гардиданд.

Манбаи асосии мавод осори бадеӣ, грамматикаҳои илмӣ, луғатҳо ва корҳои таҳқиқотии забоншиносонро ташкил медиҳанд. Дар раванди таҳқиқ

намунаҳои лексикӣ ва синтаксисии сифатҳои ҳолат ҷамъоварӣ ва таҳлил шуданд.

Дар ҷараёни таҳқиқ усулҳои зерин истифода гардиданд: усули муқоисавӣ барои муайян намудани хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи сифатҳои ҳолат; усули семантикӣ барои таҳлили маъноии воҳидҳои лексикӣ; усули сохторӣ барои муайян намудани хусусиятҳои грамматикӣ ва калимасозии сифатҳо; усули контекстуалӣ барои таҳлили маънои сифатҳо дар муҳити нутқ.

Объекти таҳқиқот сифатҳои ифодакунандаи ҳолат дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ мебошанд.

Предмети таҳқиқот хусусиятҳои сохторӣ, маъноӣ ва вазифавии ин гурӯҳи воҳидҳои лексикӣ ба шумор меравад.

Хусусиятҳои грамматикии сифат дар забони тоҷикӣ. Дар забоншиносии тоҷик сифат ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ эътироф гашта, аломат, хосият ва моҳияти ашё ё падидаҳоро ифода менамояд. Ин ҳиссаи нутқ бо исм робитаи зичи грамматикӣ дошта, на худи ашё, балки вазъият, нисбат ва ҳолати онро инъикос мекунад [3, 183]. Тибқи таснифоти маъмул, сифатҳо аз лиҳози маъно ва вазифаи грамматикӣ ба ду гурӯҳи асосӣ: аслӣ ва нисбӣ ҷудо мешаванд, ки ҳар кадоме дорои нишондиҳандаҳои хоси худ мебошанд [3, 184].

1. **Сифатҳои аслӣ:** Ин гурӯҳи сифатҳо аломати ашёро мустақиман ва бевосита ифода мекунанд (масалан: *васеъ - широкий - wide, мушкил - сложный - difficult*).

2. **Сифатҳои нисбӣ:** Ин воҳидҳо аломатро тавассути муносибат ба ашёи дигар, мавод ё амал нишон медиҳанд (масалан: *хонаи чӯбин - деревянный дом - a wooden house*).

Таҳлили муқоисавии сифатҳои нисбӣ дар забони англисӣ. Дар раванди муқоисаи ин забонҳо мушоҳида мешавад, ки миқдори сифатҳои нисбӣ дар забони англисӣ дар робита ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ ба куллӣ камтар аст [8, 35]. Ин хусусият боиси зуҳури падидаи «конверсия» мегардад, ки дар он исмҳо бидуни тағйири шакл вазифаи сифатро иҷро мекунанд. Ин навъи алоқаро дар забоншиносии англис ҳамчун сохторҳои N+N (Noun + Noun) мешиносанд:

Wall newspaper – газетаи деворӣ;

Winter examination – имтиҳони зимистона;

City library – китобхонаи шаҳрӣ.

Сифатҳои аслӣ ва нисбӣ аз чанд ҷиҳат бо ҳам тафовут доранд. Яке аз нишондиҳандаҳои асосии сифатҳои аслӣ дар забонҳои мавриди омӯзиш, мавҷудияти категорияи дараҷа мебошад [3, 183]. Бархӯрди ин ду гурӯҳ дар он зоҳир мегардад, ки сифатҳои нисбӣ, бархилофи сифатҳои аслӣ, дараҷаи аломатро нишон дода наметавонанд. Масалан, калимаҳои «хонаи чӯбин», «wooden house» ё «деревянный дом»-ро наметавон дар шакли дараҷаи қиёсӣ ё олӣ (*чӯбинтар, woodener*) истифода бурд. Бояд зикр кард, ки сифатҳои аслии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бар зидди забони русӣ, категорияи ҷинс (род), шумора ва падеж (ҳолат)-ро надоранд, ки ин аз хусусияти аналитикии ин забонҳо дарак медиҳад.

Мақоми сифатҳои ҳолат дар низоми сифатҳои аслӣ. Дар забоншиносии тоҷик сифатҳои аслӣ доираи васеи маъноҳоро, аз қабили ранг, бӯй, маза, ҳарорат ва хусусиятҳои физикии ашё ифода мекунанд. Ба ақидаи мо, сифатҳое, ки ифодагари **ҳолат** мебошанд, маҳз ба гурӯҳи сифатҳои аслӣ дохил мешаванд. Ин

воҳидҳо ҳолатҳои ҷисмонӣ, равонӣ ва хислатҳои инсониро инъикос менамоянд. Масалан, сифатҳои *пир, ҷавон, ҷасур, доно, содиқ, матин, тарсончак* ва ғайраҳо мустақиман вазъияти субъекти нутқро тавсиф мекунанд.

Мисол: «Дар қишлоқ ҳеҷ кас вай барин арӯси зебо, **ҳалиму доно**, бо хату савод надорад» [3, 184].

Дар ин ҷо ҷуфти сифатҳои «ҳалиму доно» на танҳо хислат, балки ҳолати доимии зеҳнӣ ва равонии шахсро ифода карда, вазифаи муайянкунандаи ҳолатро иҷро мекунанд.

Хусусиятҳои сифат дар забонҳои русӣ ва англисӣ. Дар забони русӣ сифат ҳамчун ҳиссаи нутқ аз рӯйи се меъёри асосӣ тасниф мешавад:

1. **Семантикӣ:** Ифодаи аломати ашё.
2. **Морфологӣ:** Мавҷудияти мувофиқати грамматикӣ бо исм аз рӯйи ҷинс, шумора ва падеж; мавҷудияти дараҷаҳои қиёс дар сифатҳои аслӣ ва аффиксҳои хоси калимасозӣ дар сифатҳои нисбӣ (*стеклянный, столовый*).
3. **Синтаксисӣ:** Қобилияти иҷро кардани вазифаи хабар (предикат) дар шакли кӯтоҳ ва пурра.

Дар забони англисӣ бошад, сифат бештар бо хусусиятҳои семантикӣ ва синтаксисии худ фарқ мекунад. Барҳӯрди синтаксисии сифат дар забони англисӣ дар он зоҳир мешавад, ки он вобаста ба мавқеи худ дар ҷумла (пеш аз исм ё пас аз феъл) метавонад маънои ҳолат ё хосиятро амиқтар ифода намояд.

Хусусиятҳои функсионалии исм дар забони англисӣ ва масъалаи ҷудоӣ. Аз сабаби кам будани нишондиҳандаҳои морфологӣ дар сифатҳои забони англисӣ, падидаи «атрибутсия» васеъ паҳн шудааст. Ин имкон медиҳад, ки исм дар вазифаи муайянкунанда (pre-modifier) нисбат ба исми дигар хизмат кунад (*stone wall, glass door, education ministry, verb forms, winter session*). Дар ин гуна сохторҳо калимаи аввал (масалан, *stone*) аз ҷиҳати вазифаи синтаксисӣ ва семантикӣ ба сифатҳои нисбӣ шабоҳат дорад, вале аз нигоҳи морфологӣ исм боқӣ мемонда, куллан сифат шуморида намешавад. Ин ҳолат боиси хира шудани марзи байни ҳиссаҳои нутқ мегардад, ки хоси забонҳои низомашон ҷудоӣ (изолятивӣ) мебошад [6, 397].

Ҳамзамон, дар забони англисӣ фарқ кардани калимаҳои мураккаб аз ибораҳои озод низ мушкил аст (масалан: *schoolboy, school-teacher, school building*). Ин норавшании ҳудуди байни воҳидҳои лексикӣ ва синтаксисӣ забони англисиро ба забонҳои дорои тарзи ифодаи синтаксисии алоқаи калимаҳо наздиктар менамояд.

Таснифоти сифатҳо дар забоншиносии рус. Дар системаи забони русӣ сифатҳои баҳодиҳӣ (*хороший – плохой*) ва ҷенак (*низкий – высокий*) мавқеи махсус доранд. В.В. Виноградов илова бар ин, сифатҳои ифодакунандаи шакл ва рангро муайян мекунад, ки хусусиятҳои ашёро тавассути эҳсос ва дарк инъикос менамоянд. Ин воҳидҳо дар навбати худ ҳолати ҷисмонии одамон ва ҳайвонот, хосиятҳои дохилӣ, инчунин ҳолатҳои доимӣ, муваққатӣ ва равониро ифода мекунанд [2, 97].

Табиати предикативӣ ва семантикии сифатҳои аслӣ. Сифатҳои аслӣ предикатҳои «классикӣ» ба шумор мераванд, зеро онҳо аломатро ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи денотат (ашёи ишорашаванда) ифода мекунанд. Маънои семантикии онҳо вобаста ба мазмуни денотат метавонад тағйир ёфта, ба доираи семантикии ҳамсоя гузарад [3, 183].

Барои мисол, истифодаи гуногунҷабҳаи сифати «печальный»-ро дар контекстҳои мухталиф муқоиса мекунем:

«Печальный пейзаж» ва *«печальное происшествие»* (ҳолати ҳодиса ва табиат);

«Печальное настроение» ва *«печальное выражение лица»* (ҳолати ботинӣ ва зуҳуроти берунии он);

«Рыцарь печального образа» (сифати доимии хислат).

Таҳлили мисолҳои адабӣ низ ин нуктаро тасдиқ мекунад: Мисол: *«Как много говорит ночь усталому человеку!»* (4, 13). Дар ин ҷо сифати «усталый» (хаста) ҳолати физиологӣ ва равонии шахсро дар як вақти муайян ифода карда, вазифаи муайянкунандаи ҳолати субъекти нутқро иҷро мекунад.

Муносибатҳои парадигматикӣ дар низоми сифатҳои аслӣ. Муносибатҳои маъноӣ дар дохили низоми сифатҳои аслӣ, пеш аз ҳама, ба семантика асос ёфта, бо зуҳуроти антонимия (аксулмаъноӣ) ва синонимия (ҳаммаъноӣ) хос мебошанд. Ин муносибатҳо на танҳо дар шабоҳати зоҳирии воҳидҳо, балки дар наздикии аломатҳои мафҳумӣ (масалан, дар мисоли вожаҳои марбут ба «шодӣ», «ҳаёт» ва ғайра) зоҳир мегарданд.

Ҳангоми таҳлили категорияи сифат дар забони англисӣ, забоншинос бо принсипҳои гуногуни таснифотӣ рӯ ба рӯ мешавад, ки ин аз гуногунии нигоҳҳо ба табиати ин ҳиссаи нутқ дарак медиҳад. Дар забоншиносии ватанӣ шарҳи мукаммали таснифоти мавҷудаи сифатҳои забони англисӣ аз ҷониби Э.Г. Меҳробова пешниҳод шудааст [7, 48]. Муаллиф дар таҳқиқоти худ назарияҳои забоншиносони барҷастаи англис, аз ҷумла Ҳ. Суит ва Несфилдро мавриди баррасӣ ва нақд қарор медиҳад.

Дар таснифоти Ҳ. Суит [10, 69], ки муаллифи аввалин грамматикаи назариявии забони англисӣ мебошад, таъсири назарияи ҷузъҳои нутқ ба куллӣ эҳсос мешавад. Ӯ дар доираи категорияи сифат гурӯҳҳои зеринро ҷудо мекунад:

1. **Сифат-шахс;**
2. **Сифат-ҷонишин;**
3. **Сифат-шумора.**

Бо назардошти он ки вазифаи аввалиндараҷаи сифат ифодаи хосияти предметҳо мебошад, Ҳ. Суит сифатҳоро ба ду гурӯҳи калон тақсим намудааст:

Attribute adjectives (сифатҳои муайянкунанда): воҳидҳое, ки аломати доимии предметро ташкил медиҳанд.

Qualifying adjectives (сифатҳои тавсифӣ): воҳидҳое, ки маънои исмҳои бо онҳо алоқамандро маҳдуд ё муайян мекунанд [10, 70].

Бояд қайд кард, ки тақсими сифатҳои забони англисӣ ба категорияҳои аслӣ (qualitative) ва нисбӣ (relative) хусусияти сирф семантикӣ (маъноӣ) дорад [7, 48]. Ин таснифот дар асоси дараҷаи ифодаи аломат ва умқи маъноии воҳидҳои лексикӣ сурат мегирад.

Таҳлил нишон дод, ки дар ҳамаи забонҳои мавриди омӯзиш сифатҳои ҳолат бештар ба гурӯҳи сифатҳои аслӣ дохил мешаванд ва ҳолатҳои ҷисмонӣ, равонӣ ва эҳсосиро ифода менамоянд.

Сифатҳои «certain» ва «ill» вобаста ба вазифаи предикативӣ ё атрибутивии худ истифода шуданашон маънои худро тағйир медиҳанд. Масалан, сифати *certain* дар вазифаи атрибутивӣ маънои «муайян», «аниқ»-ро ифода мекунад: *a certain person* – «шахси муайян». Аммо ҳангоми дар вазифаи предикативӣ

омадан маънои «боварӣ доштан», «мутмаин будан»-ро мегирад: *I am certain of his honesty* – «Ман ба ростқавлии ӯ мутмаинам». Ҳамин гуна, сифати *ill* дар вазифаи предикативӣ бештар маънои «бемор»-ро дорад: *He is ill* – «Ӯ бемор аст». Дар вазифаи атрибутивӣ бошад, он метавонад маънои маҷозӣ ё баҳодиҳанда гирад: *ill luck* – «бахти бад», *ill manners* – «рафтори ношоиста». Ин ҳолат нишон медиҳад, ки вазифаи синтаксисии сифат метавонад ба тағйири маъноии он таъсири ҷиддӣ расонад.

Дар забони англисӣ ва тоҷикӣ бисёр сифатҳо вобаста ба муҳити луғавӣ ва мавқеи худ хусусияти бисёрмаъноӣ пайдо мекунанд. Чунин хусусият махсусан дар сифатҳое мушоҳида мешавад, ки хусусияти эҳсосӣ-баҳодиҳиро ифода менамоянд. Масалан, сифати *cold* дар маънои аслӣ «сард» будани ҳароратро нишон медиҳад, вале дар маънои маҷозӣ метавонад муносибати бепарвоёна ё ҳиссиёти хунукро ифода кунад: *cold weather* – «ҳавои сард», *cold reply* – «ҷавоби бепарвоёна». Дар забони тоҷикӣ низ чунин ҳолат мушоҳида мешавад: «гарм» метавонад ҳам ҳарорати баланд ва ҳам муносибати самимонаро ифода намояд.

Аз ҷиҳати сохтор сифатҳо ба содда, сохта ва мураккаб ҷудо мешаванд. Сифатҳои содда аз як реша иборат буда, бе ёрии аффиксҳо сохта мешаванд: *good, small, black*. Сифатҳои сохта тавассути аффиксҳо ба вуҷуд меоянд: *hopeful, dangerous, useful*. Дар забони тоҷикӣ низ чунин намунаҳо мавҷуданд: «умедвор», «хатарнок», «фоиданок». Сифатҳои мураккаб аз ду ё зиёда ҷузъ таркиб ёфта, як маънои томро ифода мекунанд: *snow-white, dark-blue, well-known*.

Дар забони тоҷикӣ сифатҳои ҳолат ба монанди «доно», «ҷасур», «хаста», «тарсончак» ҳолати шахс ё предметро мустақиман инъикос мекунанд. Ин воҳидҳо асосан вазифаи атрибутивӣ ва предикативиро иҷро менамоянд.

Дар забони русӣ сифатҳо дорои категорияҳои ҷинс, шумора ва падеж буда, бо исм мувофиқат мекунанд. Сифатҳои ҳолат дар ин забон метавонанд ҳолатҳои доимӣ ва муваққатиро ифода намоянд: «печальный», «усталый», «больной».

Дар забони англисӣ бинобар маҳдуд будани нишондиҳандаҳои морфологӣ падидаҳои атрибутсия ва конверсия васеъ мушоҳида мешаванд. Исмҳо метавонанд дар вазифаи сифат истифода шаванд: wall newspaper, city library, winter examination.

Муайян гардид, ки баъзе сифатҳо вобаста ба вазифаи синтаксисии худ маънои гуногун мегиранд.

Масалан, мисолҳои зеринро муқоиса мекунем: *a certain person – I am certain the report is ready*; «шахси муайян» – «ман боварӣ дорам, ки гузориш омода аст»; *ill tidings – She is ill*; «хабари бад» – «вай бемор аст». Дар ин ҷумлаҳо мушоҳида мешавад, ки сифат вобаста ба вазифаи синтаксисии худ маънои гуногун касб мекунад. Дар вазифаи атрибутивӣ сифати *certain* маънои «муайян»-ро ифода намояд ҳам, дар вазифаи предикативӣ маънои «мутмаин», «боварӣ доштан»-ро мегирад. Сифати *ill* низ дар вазифаи атрибутивӣ хусусияти баҳодиҳанда дошта, маънои «бад»-ро ифода мекунад, вале дар вазифаи предикативӣ ҳолати ҷисмонии шахсро нишон дода, маънои «бемор»-ро мефаҳмонад.

Таҳлил инчунин нишон дод, ки дар забони англисӣ баъзе калимаҳои ифодакунандаи ҳолат танҳо дар вазифаи предикативӣ истифода мешаванд, ки ин хусусияти муҳими грамматикии онҳо мебошад.

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки сифатҳои ҳолат дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ дорои хусусиятҳои умумии семантикӣ мебошанд, зеро онҳо ҳолат, хосият ва вазъияти предмет ё шахсро ифода мекунанд.

Дар баробари ин, байни ин забонҳо фарқиятҳои сохторӣ низ мавҷуданд. Забони русӣ бинобар хусусияти флективии худ дорои нишондиҳандаҳои морфологии ҷинс, шумора ва падеж мебошад, дар ҳоле ки забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ чунин категорияҳоро надоранд.

Бояд зикр кард, ки баъзе забоншиносон калимаҳои категорияи ҳолатро дар забони англисӣ ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ ҷудо менамоянд [5, 36]. Ба ин гурӯҳ одатан калимаҳое дохил мешаванд, ки ҳолати ҷисмонӣ, руҳӣ ё эҳсосии шахсро ифода мекунанд. Аз ҷумла, калимаҳои марбут ба беморӣ бештар ба категорияи ҳолат мансуб дониста мешаванд. Хусусияти муҳими чунин калимаҳо дар он аст, ки онҳо асосан дар вазифаи предикативӣ истифода мешаванд ва имкони маҳдуди атрибутивӣ доранд.

Истифодаи калимаи *ill* дар вазифаи муайянкунанда танҳо дар баъзе таркибҳои устувор ва ибораҳои лексикализатсияшуда нигоҳ дошта шудааст. Масалан: *ill news* – «хабари бад»; *It’s an ill wind that blows nobody any good* – «Ин шамоли бадест, ки ба касе фоидае намеорад». Дар чунин мавридҳо сифати *ill* маънои аслии «бемор»-ро аз даст дода, хусусияти маҷозӣ ва баҳодиҳанда пайдо мекунад. Ин падида нишон медиҳад, ки рушди маъноии сифатҳо ба равандҳои таърихӣ ва услубии забон низ вобастагӣ дорад.

Дар забони англисӣ вазифаи синтаксисии сифат ба маънои он таъсири назаррас мерасонад. Ин хусусият боиси рушди бисёрмаъноӣ ва тағйирпазирии семантикии сифатҳо мегардад.

Таҳқиқот нишон дод, ки падидаи атрибутсия дар забони англисӣ марзи байни исм ва сифатро нисбатан норавшан мегардонад. Ин ҳолат хоси забонҳои аналитикӣ ва изолятивӣ мебошад.

Натиҷаҳои таҳқиқот бо фарзияи пешниҳодшуда мувофиқат намуда, собит месозанд, ки сифатҳои ҳолат дорои умумиятҳои типологӣ буда, аз ҷиҳати сохтор ва вазифа фарқиятҳои муҳим доранд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки натиҷаҳои он метавонанд дар таҳияи курсҳои муқоисавии грамматика, тарҷумашиносӣ ва омӯзиши забонҳои хориҷӣ истифода шаванд.

Аз ҷумла, дар оянда таҳқиқи амиқтари хусусиятҳои прагматикӣ ва услубии сифатҳои ҳолат метавонад самти муҳими пажуҳишҳои минбаъда гардад.

Таҳқиқот нишон дод, ки воҳидҳои лексикии ифодакунандаи ҳолат дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ҷойгоҳи муҳим доранд ва барои ифодаи ҳолатҳои ҷисмонӣ, равонӣ ва эҳсосии субъект хизмат мекунанд.

Муайян гардид, ки сифатҳои ҳолат бештар ба гурӯҳи сифатҳои аслӣ мансуб буда, дар ҳар се забон вазифаҳои атрибутивӣ ва предикативиро иҷро менамоянд.

Дар забони русӣ хусусиятҳои морфологӣ нисбат ба забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бештар инкишоф ёфтаанд. Дар забони англисӣ бошад, падидаҳои атрибутсия ва конверсия нақши муҳим дошта, ба бисёрмаъноӣ ва тағйирёбии семантикии сифатҳо мусоидат мекунанд.

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки омӯзиши муқоисавии сифатҳои ҳолат барои муайян намудани қонуниятҳои умумии типологии забонҳо аҳаммияти муҳим дорад.

КИТОБНОМА

1. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 896с.
2. Виноградов, В.В. Поэтика русской литературы. // В. Виноградов Избранные труды. – М., 1976. – 123 с.
3. Граматикаи забони адабии ҳозираи точик. – Душанбе, 1986. – 372 с.
4. Драйзер Т. Сестра Керри. Роман. «Ирфон», – Душанбе, 1982. – 495 с.
5. Иванова, И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка: Учебник. – М.: Высшая школа, 1981. – 285 с.
6. Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 1177с.
7. Меграбова, Э. Г. О разрядах имен прилагательных в английском языке. – Горький, 1976. – 253 с.
8. Усмонов, К.У. Морфологияи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ. – Хуҷанд, 2015. – 196 с.
9. Шрамм, А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных. Л., 1979. – С. 17-23.
10. Sweet, H. A New English Grammar: Logical and Historical. Vol. 1. Oxford: Clarendon Press, 1931.
11. Thompson, E.S. / Lobo The King of Currumpaw and Other Stories. – M, 1956. – P 391.

ХУСУСИЯТҲОИ СОХТОРӢ ВА МАЪНОИИ ВОҲИДҲОИ ЛЕКСИКИИ ИФОДАКУНАНДАИ ҲОЛАТ (ДАР МИСОЛИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ, РУСӢ ВА АНГЛИСӢ)

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи хусусиятҳои сохторӣ ва маъноии воҳидҳои лексикии ифодакунандаи ҳолат дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Дар таҳқиқот ҷанбаҳои муқоисавии сифатҳои аслӣ ва нисбӣ, хусусиятҳои грамматикӣ, семантикӣ ва синтаксисии онҳо мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Муаллиф масъалаҳои ифодаи ҳолат, муносибати сифат ба категорияҳои грамматикӣ, падидаи атрибутсия ва конверсия дар забони англисӣ, инчунин хусусиятҳои предикативӣ ва атрибутивии сифатҳоро баррасӣ менамояд. Дар асоси мисолҳои забонҳои муқоисашаванда умумиятҳо ва тафовутҳои типологии низоми сифатҳо муайян карда шудаанд. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд дар омӯзиши муқоисавии забонҳо, типологияи забонӣ ва таълими грамматикаи забонҳои англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ истифода шаванд.

Калидвожаҳо: *сифат, ҳолат, семантика, вазифаи предикативӣ, вазифаи атрибутивӣ, сифатҳои аслӣ, сифатҳои нисбӣ, конверсия, атрибутсия, типологияи муқоисавӣ.*

СТРУКТУРНЫЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ СОСТОЯНИЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ТАДЖИКСКОГО, РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Данная статья посвящена исследованию структурных и семантических особенностей лексических единиц, выражающих состояние, в таджикском,

русском и английском языках. В работе рассматриваются сравнительные аспекты качественных и относительных прилагательных, их грамматические, семантические и синтаксические особенности. Особое внимание уделяется способам выражения состояния, связи прилагательного с грамматическими категориями, явлениям атрибуции и конверсии в английском языке, а также предикативным и атрибутивным функциям прилагательных. На основе анализа языковых примеров выявляются общие и отличительные типологические черты системы прилагательных в сопоставляемых языках. Результаты исследования могут быть использованы в области сравнительного языкознания, лингвистической типологии и методики преподавания английского, русского и таджикского языков.

Ключевые слова: *прилагательное, состояние, семантика, предикативная функция, атрибутивная функция, качественные прилагательные, относительные прилагательные, конверсия, атрибуция, сравнительная типология.*

STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF LEXICAL UNITS EXPRESSING CONDITION (BASED ON THE TAJIK, RUSSIAN, AND ENGLISH LANGUAGES)

This article is devoted to the study of the structural and semantic features of lexical units expressing condition in the Tajik, Russian, and English languages. The research examines the comparative aspects of qualitative and relative adjectives, as well as their grammatical, semantic, and syntactic characteristics. Particular attention is paid to the expression of state, the relationship between adjectives and grammatical categories, the phenomena of attribution and conversion in English, and the predicative and attributive functions of adjectives. Based on the analysis of linguistic examples, the study identifies both common and distinctive typological features of adjective systems in the compared languages. The findings of the research may be applied in comparative linguistics, linguistic typology, and the teaching methodology of English, Russian, and Tajik languages.

Keywords: *adjective, condition, semantics, predicative function, attributive function, qualitative adjectives, relative adjectives, conversion, attribution, comparative.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Солиева Таҳмина Насимҷоновна – унвонҷӯи МДТ «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров», e-mail solievatakhmina434@gmail.com., ORCID iD: 0009-0009-2138-3614.

Сведения об авторе: Салиева Тахмина Насимджоновна – соискатель в ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» e-mail solievatakhmina434@gmail.com ORCID iD: 0009-0009-2138-3614.

Information about the author: Solieva Tahmina Nasimjonovna – Post-graduate student SEI «Khujand State University named after academician Bobojon Gafurov» e-mail solievatakhmina434@gmail.com., ORCID iD: 0009-0009-2138-3614.

ТДУ: 811.222.8'367.4

ЧАСТИЦЫ В ЯЗЫКАХ ШУГНАНО-РУШАНСКОЙ ГРУППЫ

Саидрасул Шамиров
Хорогский государственный университет им. М. Назаршоева

Имеющиеся грамматические исследования памирских языков, в особенности шугнано-рушанской группы (включающей шугнанский с баджувским диалектом, рушанский, хуфский, бартангский, рошорвский, сарикольский языки), преимущественно содержат фрагментарные сведения о лексико-морфологических особенностях частей речи и рассматривают отдельные синтаксические единицы. Глубокое сравнительное изучение грамматических категорий памирских языков позволяет выявить закономерности формирования языковых структур под влиянием как внутренней эволюции, так и таджикского языка. В связи с этим, семантическое, грамматическое и функциональное исследование самостоятельных и служебных частей речи шугнано-рушанской группы на основе актуальных языковых данных представляет значительную научную ценность, т.к. оно позволит выявить различные языковые явления в современном состоянии этих языков, их взаимное влияние, а также воздействие на них таджикского языка.

Среди служебных частей речи особое место занимают частицы. Они являются важным, хоть и дополнительным, компонентом структуры предложения и текста, влияющим на его интерпретацию. Изучение частиц в различных языках сопряжено с рядом трудностей. К ним относятся определение статуса частиц как отдельной части речи, разграничение их от других служебных частей речи, а также анализ их функционирования и привативной семантики вне контекста. Особого внимания требуют функционально-семантические особенности частиц, их лексические значения, смысловые и модальные оттенки, передаваемые в предложении.

В трудах по памирским языкам частицы изучены недостаточно полно. Их разряды, значения и функции в грамматических описаниях шугнано-рушанских языков и диалектов представлены в сжатом виде. Кроме того, остаются неисследованными семантико-грамматические особенности частиц данной группы в сравнительном аспекте.

Частицы шугнано-рушанской группы языков как отдельная служебная часть речи представлены в монографиях Т.Н. Пахалиной, Д. Карамшоева, М. Файзова, Н. Карамхудоева, Х. Курбонова, Т. Бахтибекова, С. Мирзабдиновой. Отдельные частицы получили лексикографическую интерпретацию в словарях И.И. Зарубина, В.С. Соколовой, Т.Н. Пахалиной, Д. Карамшоева, М. Аламшоева, Ш. Аламшоева. Вопросы семантики дейктических частиц в шугнано-рушанской группе проанализированы в монографии Ш. Юсуфбекова и других авторов.

В работах, посвященных памирским языкам, частицы традиционно классифицируются по известной схеме на отрицательные, усилительные, соединительные, определительные, вопросительные, указательные и др. Также рассматриваются грамматические и смысловые оттенки отдельных частиц. Д. Карамшоев на материале баджувского диалекта анализирует значения таких частиц, как на, най («нет»), нала, а, е, ю, аро, аба, ало, ачен, аро, хан, эро, а, аӡ, ко, хай, нахо, там, дад, та, йима, нист, нор, дод и др.

Т.Н. Пахалина исследует функцию частиц в сарыкольском языке, посредством которых передаются некоторые оттенки значений глагольных

форм, таких как пожелание, вопрос, побуждение, отрицание, утверждение, а также частицы, употребляющиеся при обращении, указательные и ряд усилительных частиц.

В исследовании рассматриваются энклитические частицы, такие как -(у)ik и -(у)а, которые присоединяются к словам в предложении. Частица -(у)ik, обычно примыкая к первому члену предложения, может указывать на временные характеристики действия: настоящее, обычное, длительное или повторяющееся время.

Она также может выражать реальность условия в придаточных с союзом – са, либо предположение, допускать опасность или возможность при глаголе в прошедшем времени.

Частица -(у)а используется с глаголами настоящего-будущего и прошедшего предположительного времени. Её присоединение к глаголу передает оттенки предположения, сомнения, невероятности, удивления, а также косвенного приказа, желательности или необходимости.

Автор также анализирует модальную функцию других частиц, таких как са, (у)о, ku(yu), которые могут выполнять указательную, соединительную, усилительную или отрицательную роль.

Более детально частицы бартангского языка исследованы Н. Карамхудоевым. Классификация частиц проведена по нескольким параметрам. В зависимости от позиции в предложении частицы делятся на три группы: не имеющие фиксированного места, стоящие перед словом, к которому относятся, и стоящие после него.

По связи с частями речи частицы делятся на две группы: те, что употребляются только с определенными частями речи (например, ти – с глаголами настоящего-будущего времени, мар манд – ри – с перфектной формой глагола), и те, что могут использоваться с различными частями речи (например, – а). Отдельно выделяются частицы, способные оттенять значение не только слов, но и целых предложений, иногда образуя эллиптические конструкции.

Некоторые частицы приближаются по значению к морфемам, выступая в роли формообразующих и словообразующих суффиксов (например, мар, ти, ма, на для глаголов; – av, йи для имен).

Н. Карамхудоев выделяет в бартангском языке следующие разряды частиц: усилительные, усилительно-ограничительные, подвижные энклитические, отрицательные, усилительно-указательные, вопросительно-эмоциональные, утвердительные, побудительные, частицы обращения, глагольного происхождения, выражающие предположение, модальные, уступительные, сложносоставные описательные, вводящие прямую речь и другие. Подобные классификации представлены в работах М. Файзова (рушанский язык) и С. Мирзабдиновой (хуфский диалект рушанского языка).

Целью настоящей статьи является представление результатов сравнительного семантического и функционального анализа частиц языков шугнано-рушанской группы, а также выявление различий в их структуре, семантике, грамматических значениях и функциональных особенностях. Исследование проводилось в сравнительном аспекте, с акцентом на выявление специфических различий между языками и диалектами данной группы в области структуры, семантики, грамматических значений и функциональных особенностей различных разрядов частиц.

В статье особое внимание также их семантическим, грамматическим и функциональным особенностям, а также общим и специфическим чертам различных языков и диалектов.

В процессе исследования в качестве теоретической базы послужили фундаментальные научные труды русских и отечественных лингвистов, таких как В.В. Виноградов, Д.Э. Розенталь, А. Шахматов, С.М. Колесникова, И.И. Зарубин, В.С. Соколова, Д.И. Эдельман, Т.Н. Пахалина, А.Л. Грюнберг, И.М. Стеблин-Каменский, Д. Карамшоев, М. Файзов, Н. Карамхудоев, Х. Курбонов, Т. Бахтибеков, Ш. Рустамов, К. Халилов, С. Мирзобдинова и др.

Теперь приступим в анализу частиц в каждом конкретном языке в данной языковой группе.

Частицы рушанского языка

Частицы рушанского языка приводятся И.И. Зарубиным в его труде «Бартангские и Рушанские тексты и словарь 1937 г.», но полностью они представлены (со всеми значениями) в монографии В.С. Соколовой [11, 1959].

Частицы баджувского диалекта обстоятельно описаны в работе Д. Карамшоева [6, 1963].

Частицы сходны во всех диалектах и языках шугнано-рушанской языковой группы; поэтому мы ограничиваемся их классификацией и примерами их употребления во фразах.

Частицы рушанского языка делятся на следующие виды: 1 вопросительные частицы: *ō(yō)1ā.*

Эти частицы обычно находятся в конце вопросительного предложения.

Частица *ō(yō)* в обычном вопросительном предложении выражает вопрос. При этом сказуемое произносится на более высоком тоне, на следующем за ним частицы ō(yō) тон понижается: *tā mum kitōb ẋēyt– o?* «Читал ли ты эту книгу? *Nurat tar maktab vid –ō.* Был ли ты сегодня в школе?

Частица придаёт вопросительному предложению оттенок недовольства, возмущения, удивления, сомнения. Её место в предложении позиционно свободное, т.к. она может помещаться в конце предложения: *tā kitōb binīd-i?* «Разве твоя книга пропала?, в середине предложения: *a, mō, mu, pid–i yat?* «мама, разве отец приехал?»; *mu-I xu qatay nayosaf?* «меня разве не возьмёте собой?»

Частица [ā] придаёт вопросительному предложению оттенок сомнения, находясь в конце предложения: *tā kaẋt-en-an firēpt-ā?* «твои хлеба созрели-да?»; *tā pid yat – ā?* «отец твой приехал – да?».

Она может быть употреблена также самостоятельно, без предшествующего слова в тех случаях, когда собеседник не понял или не расслышал вопроса: *a ďa, mu, žowat nawunč-ō?* «эй, мальчик, ты не видел мою корову? – а?

2. Утвердительные частицы: [ūw], [ō], (h), [ā], [ō], [ačiz], [acarang], [atnā], [bali], [acadi] употребляются при утвердительном ответе на вопрос: *tu mis sāwiyō? –ūw//ō.* «ты тоже пойдёшь»? - да?); *tā xu maktab tayōr čug-i? –ōn, ha? «*ты окончил школу»? - да».

Союз bali имеет то же значение, но с оттенком некоторой фамильярности, пренебрежения к собеседнику: *ẋac taar dum zimc dēt-ō? –bali* «эй парень ты упустил воду в посев? – да?» Союзы acarang, atnā, ačiz, acadi употребляются при более усиленном утверждение: *tu mis tar sūr sāwiyō? – ačiz, atnā* «ты тоже пойдёшь на свадьбу? Да, конечно.

Yā tā puc kōrgar suj-ō? Acadi «твой сын уже вырос – да? – да, конечно.

3. Отрицательная частица [гне] употребляется при отрицательном ответе на вопрос: *Bōdуršo tar kōr nuẋtuyj-ō? – na.* «Бодуршо вышел на работу? - нет»; *tā nur way nawunt-ō? – na* «ты его сегодня не видел? – нет».

Звательные частицы [ē//ēy], [ay], [ū], [ūy], [a], [yo] употребляются как отдельно, так и при именах в функции обращения, принимая при этом главное фразовое ударение. Примеры во фразах: *ē tūt čay?* «Эй, ты кто?»; *ē tama af az kā –ǰe?* «Эй, вы откуда?»; *ēy tama af az kā-ǰe?* «эй, вы откуда?»; *agδaday ẋac šāpōvmak*»эй мальчик, не мути воду»

При более подчёркнутом обращении, частицы [ē], [ā] могут ставиться впереди обращения и после него: *ā-Mākam-ā, sust mālāk!* «Эй, Махкам, держись / крепись»; *ēy, viro-yē maš žow ala ar kāxt dēc* «Эй, брат, говорят наша корова зашла в посевы!»; *ēy, dō-yē dum xu magnitafon ǰurki!* «Дядя, заводи магнитофон».

Специальное употребление имеет значительная частица [yō], которая встречается только при обращении к божествам: *yō Ali madad!* «букв.:. Али, помоги!»; *Yō Xuδōyi ažda āzōri ōlam!* «О, владыка 18 –ти тысячи миров»; *yō, Mawlō, tā-re mālim!* «о, Боже мой, тебе известно» и т.д.

5. Усилительно-указательная частица [1к//yik] усиливает значение указательности и употребляется с указательными местоимениями: *yā tā kitōb yikim* «эта та твоя книга»; *yi kid tama čudō?* «тот ли ваш дом?»; *Yik mum daftar mure dāk* «дай мне эту тетрадь».

6. Частицы, выражающие предположения: [ẋō], [ala], [nāla], [tu], [luv]. Частицы [ẋō], [tu], [luv] употребляются параллельно примеры: *Bāraẋun ẋō az dēraẋun γulade* «кажется, Барушан больше чем Дерушан»; *tā ẋōway nawunt* «кажется ты его не видел»; *yā ta luv mis vid* «кажется, он тоже был»; *mu tu luv ar ǰonde –ca ta wunδ* «как будто, я где-то тебя видел».

Частица [ala], [nāla] употребляется при передаче чужой речи*: wistō Sōlita luvd naala yā xadūrj wiron* «Кузнец Соли говорит: мельница, дескать, не работает».

Частицы глагольного происхождения: [*lāk*] «пусть» от глагола *lā čidow* «пускать», [*yast*] «может быть», от глагола [*vidow*] «быть», *te* «давай», от глагола [*taydow*] «идти», «ехать», *ya* «давай» от глагола [*yatōw*] «приходить», [*lak*] усилительная частица, выражают пожелание или предупреждение с различными модальными оттенками. Например: *lāk, tā pid xafā mā sāwt* «пусть отец не обижается»; *dis kin-ide, laki tu mis amande vaw* «сделай так, чтобы ты тоже был там»; *niϑ γalat lāk yid mis niϑt* «посиди пока, пусть он тоже сядет».

[*Yast*] – модальная частица выражает сомнение, или неуверенность в возможности совершения действия: *yast nur yā nayiδd* «может быть, он сегодня не придет»; *yast yā tuyǰ* «возможно, он уехал»; *yast tu mu qustin dāδi* «вдруг ты меня поборешь»; *yast māδ mu fānd dāδan* «может быть ,они меня обманывают».

[*Ya*], [*te*] – побудительные частицы, выражают побуждение или просьбу к совместному действию: *ya, taydam!* «давай поедим»; *te čoy birēzām* «пошли, попьём чаю»; *te tar maktāb sawam* «давай пойдём в школу»; *Yē tār daẋt γīw sāwam* «давай пойдём в стень охотиться» и т.д.

Баджувский диалект шугнанского языка

Речевые частицы [*а- чен*], [*у-чен*] используются в шугнанском языке и в шахдаринском диалекте. В баджувском диалекте используется в полной форме «*а-ба- чен* «: *а-чен, дарсен асид лап келā вад* «ребята, уроки в этом году были очень сложными» (ш.х)*; а-чен, дāден чай* «ребята, кто это?»; *а-чен, дам ваз чисет wӯрӌ дам нахӣрт* «ребята, смотрите, чтоб волк не съел козу».

Указательная частица [*йима*]. Эта частица, как и указательные местоимения различается по степени и пощади: близкая степень (*йима*), средняя степень (*йида*), дальная степень (*йиwy, йywa*).

Wузум йида ди-дунд фāмт тама-рд-ум лӯд» (ш.х) мурд йима, δо-ара сол сӯт «для меня прошло уже 1-2 года»; йа, йywy тӣвдак ана «вот это комар».

Частица [*ку*]. Эта частица выражает просьбу: *ку ва ту қӣч молум хуб сӯд «давай я помассирую тебе живот, и будет легче»; ку wефард чой ки* (ш.х) «налей-ка им чаю».

Частица [*ку*] – также выражает сомнение и недоверие: *wāδен ку ар тāх δод* «Может они упали в пропасть»; *маш-ан-ден қawмийот, ку пеҳцет розӣ-та сен-о* «мы же родственники, лучше спросите их, они согласны?»; *йа ку бунчояки кор кӣхто муваққати?* «она работает постоянно или посменно?».

Частица [*а-ла, нāла*]. Эта частица используется для передачи чужой речи. *Ю а-ла чилим-и бас чӯӯ* «говорят, он бросил курить»; *Ширин нала-ала гине вӯӯ* «говорят, Ширин женился»; *ю нāла- ала ар ху вирод сӯр найат* «говорят, он не приехал на свадьбу брата».

Частица [*хе̂р*]. Эта частица в баджувском диалекте имеет форму хāй. Частица *[хер] (бч. хай)* используется, когда человек от одной мысли переходит к другой, и также используется при соглашении. *Йу даδ лӯвд: хēр са* «позже он сказал, хорошо, иди»; *хēр гāц, хēх кумен розӣ ди вад, даδ ситирахм we* «если родственники девушки согласны, позже нужно ставить ситирахм».

Частица [*нахо*] Эта частица обозначает недоверие, сомнение, удивление. *Нахо wам пуц wам начост* «неужели её сын не присматривает за нею»; *йу лӯд нахо одам та дис кихт* «он сказал, «неужели человек так поступает!».

Другие частицы шугнанского языка, которые обозначают упорство, желание и недоверие: [*мис*], [*ното*], [*дӯнд*], [*га/ги*] и [*бор*]: *а гāц, ту мис цow* «эй ты тоже коси траву» *wуз-ум мис ҳуд* «я тоже слышал» *маки Акӣмбек мис падӯд вуд* «дядя Акимбек тоже здесь был» *бāди цайиʒ ното арум сен* «хорошо, после сбора урожая могут пойти туда» *ми гиδабуц ното wуз зēм ата дам гӯк ту* «хорошо, колыбельку возьми ты , а я возьму ребёнка».

Ишкашимский язык

Частицы

В ишкашимском языке имеются следующие частицы: [*ak*],- [*mьs*],- *(ь)s,-bi,-(y)o, on, noy, ku, ma, a- , o-*.

1. *ak* –(*ag-*) - препозитивная безударная частица, усиливающая указание: *ak-adčoqumь –no* «вот этот нож мой»; *amiak-mā-ṣtokośьqśū* «он влюбился в эту девушку»; *boriag-wānzūyd* «хоть бы она вот его взяла»; *ag-māk* «вот здесь яма»; *azi-mak-sōtcь xoncenьṣt ūk žonjmьm-bodьčorded* «когда я вот сейчас вышел из дому, мне попалось навстречу какая-то женщина». Частица [*ak/g*] – при наличии предлога всегда ставится перед ним: *azi-mak- рь- wāvār-jo-mast* «я подождал его у той самой двери»; *awandonak- kь dānrozišьd* «они согласились на это».

2. *dak* - постпозитивная безударная частица, выделяющая слово, усиливая, подчеркивая или оттеняя его значение: *ār-kū ʒatь-bo-dakxьṣšьd, ak-wān-Ius* «кто тебе самой понравился, того и бери в мужья»; *mьruūkō yurьk-dakxāron* «воробьи даже неспелые (абрикосы) едят»; *jьk-dakpьzini?* «ты все-все знаешь?»

3. *mьs* - постпозитивная усилительно – присоединительная частица (примерно соответствует русским тоже: *также, -то): azi-mьsti-gūlšьm* «я тоже поеду с тобой»; *amṣavi-nogьrevōn – mьsvьrozō sānu* «у этого платья и воротник-то поднимается вверх»; *agar sōt-ьsazitoqacevьd-ьm –ьsṣam-mьsšьd-ьm-ьs* «если бы сейчас я был один, я и ночью пошел бы».

4. – (ь)s- постпозитивная частица, имеющая несколько значений.

Она употребляется, во-первых, для усиления или выделения слова (приблизительно соответствует русским –же, -то): *ṣāb –ьsna-xьtūk, šьmmūlūkvьd* «ночью–то он не вставал, ленивый он человек был; *i-bobist-upanjsūm-ьszoyā* «за нее двадцать пять рублей и то жалко»; *āz-ьstьmьx-boyāžьmza, tьmьxšьv, azmak ṣab*

ālьm «я же вам говорю, (что) вы идите, а я здесь на ночь останусь» Частица –(ь)s может быть употреблена дважды: *azxādak-ьsvār – noypičātkanūkbo-s* «я сам-то собираюсь снять печать с двери (от того что не нахожу спичек)».

Во-вторых, частица-(ь)s может указывать на настоящий момент совершения действия, *kьlo- s kьSadāf-noymošin-ьsāndьrvu* «она шьет тюбетейку на машинке Садаф»; *ampotšāarpьgā sь xejo-sxьt, ōyad-ьsag-mā činōr-viš-bo, mākьsxedūst, xepšьr –ьszьnūd, xenamōz -ьsbьlāvd* «этот царь каждое утро вставал, приезжал (на коне к месту) под чинарой, здесь он умывался, читал намаз».

Наконец частица –(ь)s при глагольной форме прошедшего времени может выражать возможное следствие, результат, а в условном предложения с союзом aga(r) или ce (или с теми и другим одновременно) - ирреалность условия. В этом случае используется частица бы: *amьnkьlō sōf-ьsyaltšьd* «моя тюбетейка сейчас бы слетела»; *bōriag-wān-ьszūyd* «хоть бы она взяло»; *agasōt-ьsmьltьqcevьd, pigā torikōn-ьsšьd –ьm- ьs škor* «если бы сейчас у меня было ружье, то я утром чуть свет пошел бы на охоту».

5. *-bi–* частица, употребляющаяся в разговорной речи и только при глагольной форме настоящего- будущего времени. Она может придавать высказыванию оттенок категоричности, уверенности, иногда, наоборот, предположения, или указывает на будущее или совершенное настоящее действие. Например: *–bi:jьkmison, ič-kū-bina-šūdьrayūk* «все лягут спать никто не пойдет жать»*; aylōqdirnьst , māe-boidьv – bi* «летовье недалеко, к полудню вы дойдете»; *dьmošinpь zastāv, sō-bitācon* «на заставе две машины, сейчас они отправятся»; *kьžūkūk-bo-biboš yāžon* «быку ведь, понукая говорят «бош»«.

6. *-y(o)* - вопросительная частица: *aXьdobāxš, mьx –onjogā nьszūyd-o?* «мы, Худобахш, не захватили посуды?» При наличии вопросительного слово частица –у(о) отсутствует *awitь-bo čizšū?* «он кем тебе приходится?» *kьnjośьwi* «куда ты идешь?» Выражая вопрос, частица –у(о) может вносить, кроме того, некоторые модальные оттенки: возможность, желательность, просьбу*: šьopь daambiō, kāsanič-či āst-o?* «пойдемте к тем камням, посмотрим, (может быть) там что-нибудь есть?»; *a rafeqō, ūk nalnā - kьnьv-oza, ūk soāt maś yulšьon?* «не расскажете ли вы, друзья, что-нибудь, чтобы мы позабавились часок?»

7. *on*-утвердительная частица: *mendi-bowetūk –ьi-o? –on* «ты положила ей яблок? - Да».

8. *noy* - отрицательная частица, противовостоящая я утвердительной [on] (да): *nerNьd-bošьwi-yo? –noy* «ты сегодня пойдешь в Ныд? – Нет».

9. *ku-* побудительная частица: *ku, bьlāvdarьboyiza, ād-ьsrōst-ь isu-o?* ну-ка, прочти это рубои как оно, хорошо получается?

10. *ma-* частица, употребляющаяся при даче чего-либо кому-нибудь: *ma,ukčьlimgox* «на покури немного».

11. *a* -препозитивная частица, употребляющаяся при обращении к кому-нибудь: *aXьdobāšvektьm-boižьm* «Худобахш, принеси мне воды».

12. *o-* препозитивная звательная частица. В отличие от частицы а, она употребляется при зове кого-нибудь, находящегося далеко: *o Xьnzo! gugьrdmьm –boižьm!* «Хынзо –о! принеси мне спичек!»

Анализ шугнанских частиц показывает, что они довольно легко соотносятся с некоторыми исходными единицами, от которых, по всей видимости, произошли. Изменения коснулись содержательной стороны функционирования частиц: они утратили свое лексическое значение и стали использоваться именно как частицы, для выражения контекстуального и конситуативного значения. Таким образом, вопрос происхождения и классификации частиц в настоящее время еще далек от своего более или менее

адекватного решения, поскольку конверсия как способ словообразования изучались в основном применительно к знаменательным частям речи: переходу имен прилагательных в разряд имен существительных, существительных в наречия и т.д. Если же говорить о конверсии знаменательных частей речи в разряд служебных, то требуются дополнительные историко – лингвистические разыскания, в то время как проблема становления, развития, функционирования и особенно происхождения служебных частей речи не может ограничиваться лишь описанием на синхронном уровне. Кроме того, мы имеем дело с переходом изменяемой части речи в неизменяемую, а также с таким синхроническим явлением, когда слово в одной и той же форме [неизменяемые слова] совмещает несколько функций [грамматический синкретизм]. Этот тип конверсии наиболее распространен и наименее ясен [15, 342].

Классификация частиц также представляет серьезные трудности, поскольку «…частицы не вписываются точным образом не только в школьную схему предложения, но и в словари и грамматики» [14, 7]. Обычно классификация проводится по семантическому признаку, но семантика частиц весьма многообразна, и это многообразие, как и их количество, все возрастает.

Частицы плохо поддаются классификации вследствие многообразия значений, привносимых ими в текст. Это связано с тем, что нередко одна и та же частица передает разнообразное содержание, которое реализуется только в контексте. В этом заключается одна из причин того, что в семантических классификациях непоследовательность оказывается практически неустранимой.

Как отмечает Т.М. Николаева, «частицы, с одной стороны, лишенная частиц речь воспринимается как излишне сухая, невежливая, поскольку в ней нет контакта, связи, отношения, вовлечения собеседника в сферу общего знания, даже взаимопонимания». При этом «…одна и та же частица оказывается способной передать несколько коммуникативных линий одновременно: они выражают отношение адресанта к адресату или к описываемой ситуации, презумпции говорящего, его намерения, его эмоции <….> частицы обладают способностью выражать минимальной ценой весь комплекс прагматических значений» [15, 25].

В грамматике язгулямского языка и в других памирских грамматиках не приводится определенный список частиц. Эта принципиальная размытость список частиц связана с размытостью их семантики, а именно: они одновременно и многозначны, и синонимичны. Как отмечает Д.И. Эдельман «Границы круга оттенков эмоциональных частиц весьма неопределенны. Это дает возможность употребления в предложении сразу двух эмоциональных частиц с приблизительно одинаковым значением» [14, 91]. Таким образом, функциональная семантика частиц как бы налагается одна на другую.

Иранисты при этом отмечают, что выяснение вопросов формирования частиц, сгруппированных по значению даже в пределах одной основной функции, затруднено тем, что семантическая структура частиц иногда исключительно сложна: одна и та же частица в пределах одной функции может выражать разные значения [14, 89]. Например, в язгулямском языке акцентирующая частица *о* в зависимости от контекста может приобрести и другие дополнительные оттенки, например: подтверждение, сомнения, удивление, досады, радости.

Многогранностью значений частиц и тонким их переходом объясняется разнобой в количестве семантических групп даже по одному и тому же языку, что наглядно видно и на примере бартангского языка. Разряды частиц обычно, хотя и в разном составе, приводятся в каждой грамматике. Классификация

частиц производится большинством памироведов на основе учета привносимых ими экспрессивных и модальных оттенков. Так, Д. Карамшоев в баджувском диалекте шугнанского языка выделяет следующие разряды частиц: 1) вопросительные; 2) звательные; 3) утвердительные; 4) усилительные; 5) отрицательные; 6) сомнительные; 7) указательные; 8) указательные местоименные частицы и пр. [6, 235-240].

В классификации шугнанских частиц Т. Бахтибекова акцент сделан на модальности, и каждая из выделенных групп представляет ее разновидность: 1) модально-усилительные частицы; 2) модально-ограничительные; 3) модально-утвердительные; 4) модально-отрицательные [1, 78-82]. Н. Карамхудоев перечислияет модальные и немодальные частицы и наряду с этим подходит к классификации частиц с учетом их происхождения, выделяя собственно частицы, отыменные и отглагольные частицы [8, 20-42].

В грамматиках ваханского языка также представлены разные классификации частиц. Так, А. Л. Грюнберг и И.М. Стеблин-Каменский в ваханском языке выделяют 12 разрядов частиц: 1) вопросительные, 2) восклицательные, 3) утвердительно – усилительные, 4) отрицательные, 5) звательные, 6) частицы возгласы и т.д. [18, 652-657]. Т.Н. Пахалина воздерживается от выделения разрядов частиц [10].

Подводя итог современному состоянию вопроса о частицах в иранистике и памирском языкознании, можно сказать, что при классификации частиц в иранских языках наблюдается отсутствие единых принципов и критериев, а также терминологический разнобой, что имеет свои объективные и субъективные причины.

Во-первых, данная категория серьезно не изучалась, недостаточен привлекаемый к исследованию материал. Во-вторых, при классификации частиц каждый автор исходил из разных позиций. В-третьих, сама частица является сложной и многогранной категорией и трудно поддается классификации. Это вполне понятно, ибо частицы в известной мере полисемантичны, их значения отличаются друг от друга тонкими нюансами, зависят от влияния контекста, речевой ситуации. К тому же в языке происходит постоянный процесс появления новых и оттенков значений у старых и образования новых частиц путем грамматикализации знаменательных лексических единиц.

Таким образом, иранисты своими исследованиями внесли огромный вклад в решение сложной и многогранной проблемы не только частиц, но и всех служебных частей речи в целом, которая до сих пор остается дискуссионной как в иранистике, так и в языкознании в целом. Тем не менее, вопросы классификации частиц, а также определение их лингвистического статуса, остаются актуальными, что можно объяснить, прежде всего, многоаспектностью и сложностью частиц.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Бахтибеков, Т. Грамматикаи забони Шуғнонӣ / Т. Бахтибеков. – Душанбе: Дониш, 1979. – 146 с.
2. Виноградов, В.В. Русский язык: грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов. Издание второе. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
3. Грюнберг, Л.Г., Стеблин-Каменский И.М. Ваханский язык (Языки Восточного Индукуша) / Л.Г. Грюнберг, И.М. Стеблин-Каменский. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1976. - 668 с.
4. Есперсен, О. Философия грамматики. Изд. 2-е. / О. Еперсен. – М.: УРСС Едиториал, 2002. – 408 с.

5. Стеблин-Каменский, И.М. Спорное в языкознании / И.М. Стеблин-Каменский. - Л.:Наука, 1974. - С. 144.
6. Карамшоев, Д. Баджувский диалект шугнанского языка / Д.Карамшоев. – Душанбе: Изд-во АН Тадж. ССР, 1963. – 365 с.
7. Карамшоев, Д. Частицы бартангского языка / Д.Карамшоев // Сборник статей по памирским языкам. – Душанбе: Дониш,1963. –С. 153.
8. Карамхудоев, Н. Бартангский язык (Фонетика и морфология) / Н.Карамхудоев. – Душанбе: Дониш, 1973. - С. 363- 407.
9. Пахалина, Т. Н. Ишкашимский язык. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1959.·- 254 с.
10. Соколова. В.С. Рушанские и Хуфские тексты и словарь / В.С. Соколова. - М., - Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 336 с.
11. Файзов. М. Рушанский язык Советского Памира / М.Файзов. – Душанбе: Дониш, 1966. – 228 с.
12. Эдельман, Д.И. Сравнительная грамматика восточно– иранских языков. Морфология. Элементы синтаксиса / Д.И. Эдельман. – М.: Наука, 1990. - С. 287.
13. Эдельман, Д.И. Шугнано-рушанская языковая группа Новоиранские языки: Восточная группа / Д.И. Эдельман. - М.: Наука. 1987. - С. 236-347.
14. Юсуфбеков. Ш.П. Дейктичность в языках шугнано-рушанской группы: семантико-прагматические аспекты / Ш.П. Юсуфбеков. - М.: Азбуковник, 1998. – 151 с.

ҲИССАЧАҲО ДАР ГУРӮҲИ ЗАБОНҲОИ ШУҒНОНӢ-РӮШОНӢ

Дар мақола муаллиф вазъи имрӯзаи масоил доир ба ҳиссачаҳоро мавриди таҳлил қарор додаст. Ҳамчунин нуқтаи назари эроншиносон доир ба ин масоил нигошта шуда, масъалаҳои ба ин соҳа алоқаманд, ки дар оянда бояд ҳалли худро ёбанд, муайян карда шудаанд.

Шакли фонетикии овози ҳиссачаҳо дар забонҳои шуғнонӣ ва рӯшонӣ бо ҳамдигар монандӣ доранд, дар забонҳои ишкошимӣ, вахонӣ бошад бо ҳамдигар тамоман алокаманд нестанд, зеро тарзи талаффузашон гуногуншакл мебошад. Дар забони язгуломӣ омӯзиши ҳиссачаҳо тамоман ба роҳ монда нашудааст. Дар оянда бояд ҳиссачаҳо дар забонҳои помирӣ пурра омӯхта шаванд.

Калимаҳои калидӣ: *забонҳои эронӣ, предикат, ҳиссачаҳо, азнавсозӣ, мафҳумҳои грамматикӣ, функсияҳои прагматикӣ, қисмҳои фонетикӣ.*

ЧАСТИЦЫ В ЯЗЫКАХ ШУГНАНО-РУШАНСКОЙ ГРУППЫ

В статье проанализировано современное состояние актуальных вопросов, связанных с частицами. Также обсуждаются точки зрения иранских исследователей по этим вопросам и определяются проблемы, связанные с этой сферой, которые должны быть решены в будущем.

Фонетическая форма частиц в шугнанском и рушанском языках схожа между собой, но в ишкашимском и ваханском языках, они не родственны друг другу, поскольку их произношение различно. В язгулямском языке изучение частиц ещё не проведится. Перед учёными –иранистами стоит задача скорейщего тотального изучения частиц в памирских языках.

Ключевые слова: *иранские языки, сказуемое, частица, реконструкция, грамматическое понятие, прагматическая функция, фонетическая часть.*

PARTICLES IN THE LANGUAGES OF THE SHUGHNI–RUSHANI GROUP

The article analyzes the current state of research on key issues related to particles. It also discusses the views of Iranian researchers on these issues and identifies problems in this field that need to be addressed in the future.

The phonetic forms of particles in the Shughni and Rushani languages are similar to each other, whereas in the Ishkashmi and Wakhi languages, the particles are not related, as their pronunciation differs. In the Yazgulyam language, particles have not yet been studied. Iranian linguists face the task of conducting a comprehensive study of particles in the Pamir languages as soon as possible.

Keywords: *Iranian languages, predicate, particle, reconstruction, grammatical concept, pragmatic function, phonetic form.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шамиров Саидрасул Гуломрасулович – муаллими калони кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. Нишонӣ: ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯч. И. Гулдасташо, 14. Тел.: (+992)935081269; e-mail: rasul20042004@mail.ru.

Сведение об авторе: Шамиров Саидрасул Гуломрасулович – старший преподаватель кафедры иностранных языков Хорогского государственного университета им. М. Назаршоева. Адрес: ГБАО, г. Хорог, ул. И. Гулдасташо, 14. Тел.: (+992)935081269; e-mail: rasul20042004@mail.ru.

Information about the author: Shamirov Saidrasul Gulomrusulovich – head teacher of foreign language department of Khorog State University named by M. Nazarshoev. Address: GBAO, Khorog, st. I. Guldastasho, 14. Tel.: (+992)935081269; e-mail: rasul20042004@mail.ru.

ТДУ: 811.992.0'27

ИЗУЧЕНИЕ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Гулназар Шукуров
Таджикский национальный университет

Исследование речевого этикета предполагает рассмотрение совокупности лингвистических и экстралингвистических факторов, определяющих особенности вербальной и невербальной коммуникации. Речевой этикет представляет собой сложное лингвокультурное явление, формирующееся в процессе социального взаимодействия и реализующееся в различных речевых жанрах. Содержание и структура жанров речевого этикета обусловлены конкретной коммуникативной ситуацией и могут изменяться в зависимости от её параметров. Важную роль в функционировании речевого этикета играют языковые средства различных уровней, включая лексические, морфологические и грамматические единицы. *«Развитие общества и формирование культуры личности требуют, чтобы культура речи (речевой этикет), как научная дисциплина, обладающая значительной практической ценностью, постоянно функционировала и совершенствовалась» [14, 18]*. Исследователи выделяют и классифицируют различные типы речевых жанров в зависимости от предмета и содержания жанров речевого этикета.

Речевой этикет имеет различные функции и, несмотря на наличие исследований и анализов в рамках этой темы, она все еще нуждается в лингвистическом анализе, так как *«Именно через язык мы поняли, что таджики имеют богатую историю, образцовые традиции государственности, культуры, нравственности, этики и уважения» [2, 7]*. Академик Н. И. Формановская говорила: *«Пришло время поговорить об экологии отношений, так как порой мы относимся друг к другу неумело, плохо, непонятно, но иногда своими словами чуть ли не раним друг друга, [12, 3]*. Из данного высказывания Н. Я. Формановской следует, что основная функция языка заключается не только в передаче информации, но и в выражении уважительного отношения к собеседнику. Использование языковых средств в соответствии с нормами речевого этикета и нравственно-этическими требованиями способствует гармонизации межличностного общения. Напротив, нарушение этих норм может оказать негативное воздействие на эмоциональное и психологическое состояние адресата, причиняя ему моральный и психологический дискомфорт.

Проблема речевого этикета в науке – не новая. Данный вопрос ещё с древнейших времён привлекал внимание таджикских учёных. Научные материалы и сохранившееся письменное наследие на персидско - таджикском языке свидетельствуют о том, что выдающиеся учёные иранского происхождения считали соблюдение речевого этикета важным условием установления отношений между людьми. О высоком уровне соблюдения речевого этикета в культуре народов иранского происхождения, особенно таджиков, свидетельствует тот факт, что наши предки были одними из первых создателей государственно-политической системы, а культура считалась её неотъемлемой частью. *«Однако ни в одном из существующих и доступных современным литературоведам исследований не были в должной мере рассмотрены письмо как особый литературный жанр, его специфические особенности, искусство эпистолярного творчества, внутренние*

закономерности его построения, традиции и новаторские элементы, а также нормы речевого общения в письмах, подобно тому, как эти вопросы изучаются в литературе других народов» [7, 4].

Исторические предпосылки ораторского искусства, возможно, ещё более древние, но сохранившиеся до наших дней материалы содержат сведения о добродетелях речи и речевом этикете. Действительно, красота человеческой речи – это украшение, от которого зависят честь и статус человека. *«Красота речи – высшее явление благородной жизни человека. Когда-то «человек» считался благороднейшим из существ благодаря своей способности говорить, и, определяя его преимущества перед другими живыми существами, он ограничивался ролью оратора. Хотя человек, как существо обладает и другими преимуществами, его истинная добродетель познаётся в силе и умении говорить»* [13, 4].

Таджикские учёные в своих исследованиях рассматривают термины «калом» (речь) и «сухан» (язык) как синонимы. Мухаммад ал-Газоли, Шахобуддини Сухраварди и Фахриддини Рози выдающиеся представители науки о речи. Различали «калом» и «сухан», поскольку, говоря «язык», они имели в виду словарный запас, правила и нормы употребления, грамматику, стиль и выражение, в то время как «калом» относится к используемому языку. Для разнообразия мысли необходимо учитывать интеграцию «калома» в литературный язык, поскольку этикет разговора невозможен без их связи. Историческое происхождение художественной речи древнее литературного языка, что следует учитывать при ведении разговора.

В каком бы положении или жизненной ситуации ни находился человек, он должен быть осведомлён о правилах речевого этикета, потому что это является добродетелью для человека и объясняет его превосходство над другими существами.

Изучение речевого этикета таджикскими исследователями имеет давнюю историческую историю. Худои Шариф убедительно доказывает, что в таджикско-персидском языке анализировались, исследовались и обобщались не только вопросы ораторского искусства, но и различные научные вопросы, связанные с речевым этикетом. Он так трактует речевой этикет: *«Прежде всего, условие речевого этикета – говорить правду, ложь – тьма веры. Человек не должен выдавать себя за лжеца, чтобы, когда он скажет правду, ему не поверили»* [15, 236].

Говорить по-таджикски было предметом интереса с древних времён, и большинство учёных рекомендовали говорить мягко, вежливо и сдержанно, подчёркивая, что во время разговора не следует говорить холодно или равнодушно. Начинать говорить следует скромно, потому что высокомерный тон говорящего обычно отвлекает слушателя. Другая проблема – пустословие, которое может в определённых ситуациях конфликты. Невежливо отвечать на слова собеседника или отвергать его мнение, пока вы его не поймёте. Чтобы быт убедитеьным в беседе, следует опираться на слова известных людей- учёных, поскольку они обладают опытом ораторского искусства и составления речей и лучше знакомы с научными трудами предков, посвящёнными этому вопросу. Согласно источникам, наши предки собирались в литературных кружках, собраниях, мечетях и чайных домах, где беседуя друг с другом, декламировали произведения великих учёных и писателей. Особенно принято при дворе прежних правителей. Хусейн Вайзи Кашифи пишет в своей книге «Ахлок Мухсини»: *«Правилом Персидского царства было то, что вы никогда не разговаривали с ними без их совета и руководства, и вы не принимали ни одного решения без консультации с ними. И поскольку они построили своё царство на*

справедливости и правде, их царство просуществовало четыре с половиной тысячи лет. И покойный султан Санджар, да помилует его Аллах, посадил на трон вместе с собой мудрого Омара Хайяма. И халифы Аббасидов, хотя сами были учёными, основывали все свои решения и соглашения на словах людей знания и воздержания» [15, 258]. Чтобы стать оратором, нужно было исползовать богатый опыт предков и их труды.

Содержание исследований, проведённых учёными и лингвистами в последние годы, заключается в том, что коммуникация осуществляется на разных уровнях в зависимости от сословий и образованности, но манеры общения зависят прежде всего от самого говорящего.

Манеры вести разговора сложились с древнейших времён и определяют превосходство человека над животными в обладании речью и мыслительной способности. Статус и положение человека также отчетливо определяются раскрываются в его красивой и выразительной речи. Речь в разговоре должна быть чистой, безупречной и доброй, желательной, без бранных слов и выражений.

В речевом этикете цель говорящего должна быть ясна, поскольку её изложение без определённой цели создаёт определённые трудности для слушателя. Если сообщаемая информация устарела и однообразна, её лучше не произносить.

Исследование разговорного этикета Худои Шарифа, основанное на трудах таджикских поэтов, ученных и прсветителей, представляет собой точную научную информацию о разговоре и ораторском искусстве. Он рассмотрел разговорный этикет в контексте следующих вопросов: этикет и условия разговора, разговор и личность собеседника, цель речи и диалог, сообщение и распределение материала, повествование о событиях, доказательство утверждения, завершение речи и заключение. Исследование, проведенное профессором Худоием Шарифом, имеет высокую научную ценность.

Речевой этикет – это развивающийся процесс, находящийся под влиянием определённых факторов, которые регулируют цель и интенцию речи, формулирование необходимых языковых единиц для установления контакта между адресантом и адресатом. В речи выделяются три мотива: *«во-первых, убеждение, которое состоит в том, чтобы убедить слушателя, в личности говорящего и его речи. Во-вторых, привлечь слушателя к своей речи и вызвать у него чувство принятия и доверия. В-третьих, пробудить мысли и ум слушателя и попытаться проникнуться в нему»* [15, 266].

Известный таджикских лингвист профессор Б. Камолиддинов затрагивает вопросы речевого этикета наряду с проблемами норм таджикского литературного языка, особенно, в языке таджикских СМИ. Культура речи освещается в исследованиях Б. Камолиддинова, посвященных литературному языку, где он анализирует взгляды русских лингвистов на литературный язык и считает его критерием упорядоченности человеческой речи, ясности и безупречности слова. Поскольку литературный язык является регулятором устной и письменной речи, то без учёта речевого этикета, красоты и изящества произносимой речи он не может быть правильным. Между литературным языком и живым языком народа, или разговорной речью, всегда существовала связь, сохранявшаяся на протяжении тысячелетий благодаря созданию высококачественных произведений прозы и поэзии.

В исследованиях Б. Камолиддинова о здоровой речи и требованиях красивой речи содержатся интересные научные идеи, он описывает и обосновывает речевой этикет, определив нормы и требования, а также собственные прямые предложения [4, 110].

В речевом этикете, если речь говорящего не является безошибочной, передаваемая информация будет доходить до слушателя неточно. По мнению Б. Камолиддинова, *«в стилистике речь называется добротной, если она не имеет изъянов в манере выражения (соотношении звуков, словесном ударении, интонации), в употреблении слов, образных выражений, значении и семантических оттенках, в словообразованиях и словосочетаниях, в использовании грамматических и лексических элементов (словоформ, грамматических приёмов, фразеологии и построения предложения)*» [4, 27].

Вежливая речь должна быть ясной, разборчивой и соответствовать ситуации и положению слушателя. Красивое произношение и правильная интонация способствуют точности передаваемой информации.

Литературный таджикский язык всегда находился под влиянием экстралингвистических факторов, что можно наблюдать в таджикском речевом этикете. Для того чтобы речь была здоровой и эффективной, необходимо следить за тем, чтобы произносимая речь не имела звуковых дефектов, и хорошо знать фонетические законы таджикского языка. При несоблюдении установленных норм речевого этикета нарушается коммуникация между членами общества. Например, если вместо слов и терминов, адаптированных к звуковым нормам литературного языка используются некорректные и грубые слова и выражения, нарушается речевой этикет. По мнению профессора Б. Камолиддинова *«В глаголах баромадан – буромадан (подниматься), фаромадан – фуромадан (спускаться) нормой литературного языка признается также второй вариант» [4, 28]*. Ещё одним вопросом, который лингвисты подчёркивают для качественной речи, является правильный и точный учёт звуковых явлений таджикского языка: учащения звуков, убывания звуков, смещения звуков, трансформации звуков. Если в таджикской речи эти звуковые явления не соблюдаются и не используются согласно установленным нормам, то нарушается качество речи, и таджикский речевой этикет выходит за рамки своих норм. Особенно в устной речи необходимо говорить спокойно и целенаправленно и без ошибок употреблять слова и фразы. Чтобы речь была правильной и осмысленной, необходимо не только правильно произносить звуки, но и учитывать их связь и сочетание друг с другом, а также правильный способ выражения. Заимствования следует использовать по назначению, избегая их чрезмерного и необоснованного использования в общении. Таджикский речевой этикет совершенствуется благодаря обоснованности, точности, красоте и выразительности письменной и устной речи.

В таджикском языкознании изучение культуры речи, особенно, в исследованиях профессора Б. Камолиддинова, акцентируется на проблемах качества речи и стиля речи. Рассматриваемые вопросы, наряду с выявлением причин и путей и методов её коррекции, в целом составляют содержание этих исследований. Как в письменной, так и в устной речи подход исследователя одинаков, он больше опирается на словарный состав и грамматические правила языка. Б. Камолиддинов подчёркивает, для того, чтобы выражаться во всех отношениях правильно и точно, говорящий должен, прежде всего, обладать богатым словарным запасом и точно понимать значение слов и фраз. Рассматривая семантические коннотации слов, используемых как в письменных, так и в устных текстах при общении, он считает, что правильность слова, используемого в общении, должна соответствовать всем законам и правилам языка, от громкости до словоупотребления, грамматики и стиля. Он подчёркивает: *«Хотя „всё состоит из звуков», чистая речь тоже имеет своё место, и недопустимо употреблять слово, которое употребляется редко, каким бы красочным оно ни было»* [4, 36].

Речевой этикет – это непрерывный процесс, происходящий между говорящим и слушающим с целью установления контакта. В исследованиях по персидско-таджикскому языку речевой этикет изучался на примере различных объектов изучения речевого этикета. Изучение речевого этикета и различных аспектов его формирования в исследовании М.Р. Джураевой на материалах средств массовой информации показывает, что без комплексного анализа научных и литературных трудов таджикских учёных и мыслителей прошлых столетий невозможно определить дальнейшее направление формирования и развития речевого этикета, раскрыть его лингвистические и экстралингвистические аспекты. *М.Р. Джураева, опираясь на произведения классиков, доказывает существование теоретико-методологических аспектов речевого этикета в таджиксиком культурном наследии, которые своими корнями уходят в глубину веков. В частности, она приводит сведения о книге Мухаммада Омули «Нафоис-ул-фунун фи ароис-ул-уюн» и отмечает, что книга состоит из четырёх частей, четвёртая из которых называется «Дар илми муҳоварат»* [3, 22]. Далее автор упоминает имена некоторых персидских и таджикских писателей и учёных, в чьих произведениях встречается немало интересных размышлений относительно речевого этикета. В последние годы сфера исследований таджикских учёных в области коммуникативного этикета значительно расширилась. Наряду с этим, параллельно с исследованиями был издан ряд научно-методических книг и пособий.

В своём исследовании Ш. М. Мирова выделяет различные способы выражения уважения, характерные для таджикского речевого этикета. Автор анализирует языковое средства выражения вежливости закрепленые в этикетных формулах, а также рассматривает функционирование категории вежливости в прстранстве межкультурного диалога [6, 171-177].

Ё.К. Одинаев в своей монографии «*Современный этикет общения. Современный этикет» [10, 190]* рассматривает этикет общения с этико-эстетической точки зрения. Важно отметить, что автор анализирует и обобщает различные вопросы этикета общения, представив научную и методическую информацию. Исследование Ю.К. Одинаева охватывают не только специфику таджикского этикета общения, но и этикет общения в ряде стран мира. В основе его исследования лежит анализ и сравнение этикета общения в различных культурах и странах мира. Несмотря на комплексность исследования, научный труд Ё. К. Одинаева затрагивает исключительно этические аспекты этикета общения и является этической работой.

Согласно исследованиям Ё. К. Одинаева, этикет общения является неотъемлемой частью культуры человека и представляет собой совокупность законов и правил, выработанных народом на основе многовекового опыта. Этикет общения – это средство регулирования взаимоотношений между людьми. По мнению Ё. К. Одинаева: *«…этикет общения различается по форме и содержанию в зависимости от исторических эпох – Древнего мира, Средневековья, Нового времени и новейшего – XX–XXI веков, в зависимости от социально-политического строя общества»* [10, 190].

Исследование этикета общения на примере отдельных художественных произведений проводили также Курбон Восеъ и Зубайдулло Зубайдов. Названные авторы опубликовали книгу «Этикет общения в «Искандарнома», в которой на примере романа «Искандарнома», созданного Эраджем Афшором на основе древних легенд и сказаний, доказывают существование и приоритетность этикета общения в культуре персоязычных народов. Проведенное исследование затрагивает различные аспекты этикета общения и показывает его роль в формировании нравственной культуры иранских народов. Наряду с

вербальными средствами общения рассматриваются и невербальные, что свидетельствует о длительной исторической истории невербальной коммуникации в культуре иранского народа. Исследователи подтвердили наличие в произведении невербальных элементов этикета общения: *«Вхождение в облик каландаров», в целом «преображение лица» и использование невербального жеста Гульбадшахом подкрепляют прежнюю мысль о том, что она находится в стране плутов»* [5, 22].

Исследование речевого этикета с точки зрения коммуникативной лингвистики было проведено Т. Х. Мухиддиновой. В своём исследовании она сравнила различные жанры этикета общения в английском и таджикском языках. Во введении к своей книге Т. Х. Мухиддинова пишет: *«Человек, обладающий здравым смыслом, но необразованный, лишенный науки и культуры, не будет обладать манерами и проницательностью, которых требуют современное общество, человеческие отношения и общение. Манеры, хорошее поведение и речь считаются продуктом разума и мудрости, способом совершения действий; человек, лишенный разума и мудрости, не способен на разумные и достойные мысли и идеи*» [9, 3].

В своем исследовании Т.Х. Мухиддинова проанализировала 16 ситуаций общения в сопоставительном аспекте в таджикском и английском языках. В основу ее классификации легли жанры речевого этикета, сгруппированные по тематике общения. По нашему мнению, коммуникативные формулы, использованные в её диссертации, в основном являются переводами с английского языка, и выполнены под влиянием английского языка и их перевода. Иногда перевод выполнен не на должном уровне. *Например, в жанре обращения к незнакомому человеку можно встретить такие модели: Рафиқ! / Comrade, Бародар / Citizen! Sir!, Хоҳар! / Madam! Miss! [9, 7].*

В английском языке эти три формы обращения корректны, но в таджикском речевом этикете они используются в другом значении и стиле. Например, **Madam! Miss!** не могут переводиться как **хоҳар (сестра)**, а **Citizen! Sir!** не переводится как **бародар (брат).** При использовании этих форм общения следует учитывать значение и стиль: **Madam! Miss!** переводится как **хонум (леди).** Если взять формы обращения, используемые в таджикском речевом этикете, то действительно, мы обращаемся друг к другу **хоҳару бародар (братья и сёстры)**, но использование этих форм не всегда распространено со словом **хоҳар (сестра)**. В таджикском языке, например, если к женщине – сотруднику правоохранительных органов обращаются официально, то к ней обращаются по имени, фамилии или званию. Если это, к примеру, банковский работник, к ней обращаются со словом **духтар (дочь)**, а к относительно взрослой – апа **(сестра)**. В переводе эти формулы имеют разное значение и стилистику, но при обращении или использовании их в таджикском языке, как в литературном, так и в диалектах, существуют устойчивые закономерности, которые необходимо учитывать при разработке, исследовании или написании. *Далее Т.Х. Мухиддинова использует коммуникативные формулы «рафиқ сандуқдор» и «рафиқ мусофир» [9,10], которые не встречаются в таджикском речевом этикете.*

Изучение речевого этикета на основе произведений наших предшествующих поколений до сих пор не проводилось систематически. Это обусловлено двумя причинами: во-первых, работ, посвящённых речевому этикету на персидско- таджикском языке, очень много и, во-вторых, дошедшие произведения написаны на арабской графике, которая недоступна широкому кругу лиц, не знакомых с этим алфавитом. В этой связи следует отметить, что в будущем для представления научных ресурсов в этой области исследований

необходимо представлять исследования на русском и европейских языках, для того, чтобы мировое научное сообщество узнало об этом бесценном достоянии таджиков.

«Таджикский речевой этикет развивается наравне с обществом в рамках таджикской национальной культуры, корни которой уходят вглубь истории» [1, 43]. В нашем исследовании мы опираемся на научные и художественные произведения таджикских классиков. Несмотря на то, что предшествующие поколения создали значительное количество трудов по практическому применению речевого этикета, теоретико-методологические аспекты речевого этикета исследованы лишь в трудах некоторых из них. В исследованиях большинства таджикских лингвистов предоставляется больше информации о теоретических основах западных и русских учёных.

В произведениях персидских и таджикских классиков можно встретить немало сведений об этикете говорения и слушания в зависимости от ситуации разговора. Почему большинство наших мыслителей подходят к этому вопросу таким уникальным и специфическим способом? Существовали ли источники, на которые могли бы опираться наши ученые? Выявление источников создания произведений наших предшественников позволяет нам на новом этапе определить языковые и неязыковые особенности формирования речевого этикета в персидско- таджикской языке. Для этого следует прежде всего обратить внимание на историческую обстановку и историю формирования персидско - таджикского языка, мировоззрение, религию и обычаи наших предков, фольклор, географическое положение таджикской нации и, в целом, персоязычных народов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Анварӣ, С. Ҷойгоҳи сухан дар осори форсӣ – тоҷикӣ / С. Анварӣ. – Д., 2005.– 175с.
2. Бобоҷонова, Б. Роҳҳои ифодаи эҳтиром дар забони тоҷикӣ / Б. Бобоҷонова. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 135 с.
3. Джураева, М. Р. Коммуникативно – прагматический анализ устойчивых формул общения в современных таджикских СМИ / М.Р. Джураева. – Душанбе, 2017.– 255 с.
4. Камолиддинов, Б. Ҳусни баён / Б. Камолиддинов.– Душанбе: Маориф, 1989. – 118 с.
5. Қурбон, Восеъ. Зубайдулло Зубайдов. Одоби муошират дар Искандарнома. (Қисми 2) / В. Қурбон., З. Зубайдов. – Душанбе, 1998. – 50 с.
6. Мирова, Ш.М. Вежливост с точки зрения речевого этикета. // Известия Академия наук Республики Таджикистан.Отделения общественных наук– 2019.– №1 (254).– С.171- 174.
7. Мусбоҳиддини Нарзиқул. «Эъҷози хусравӣ»-и Амир Хусрави Деҳлавӣ ва суннатҳои номанигорӣ дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ (асрҳои Х- XIV) / М. Нарзиқул.– Душанбе: Сино, 2020.– 319с.
8. Муҳаммади Фурӯғӣ. Ойини суханварӣ /Ф. Муҳаммади.– Теҳрон, 1387.– 534с.
9. Муҳиддинова, Т. Ҳ. Одоби муошират дар забонҳои англисӣ ва муқоисаи он бо забони тоҷикӣ /Т. Ҳ. Муҳиддинова.– Душанбе, 2014. – 156с.
10. Одинаев, Ё. Қ. Одоби муоширати муосир/ Ё. Қ. Одинаев.– Душанбе: Ирфон, 2013.– 320с.
11. Саъдинисо, Ҳакимова., Мирбобо Мирраҳим. Илми ахлоқ ва одоб / С. Ҳакимова., М. Мирраҳим.– Душанбе: Бухоро. – 2017. – 361с.
12. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения / Н.И. Формановская.– М.: Высш. шк., 1989.–159с.
13. Хоҷаев, Қ. Суханварӣ /Қ. Хоҷаев. – Душанбе, 2013.– 255 с.
14. Шакурӣ, М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад / М. Шакурӣ.–Душанбе: Ирфон, 2005. – 399 с.

15. Шарифов, Х. Услуб ва камолоти сухан /Х. Шарипов. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 172 с.
16. Шукуров, Г.Х. Роль национальной культуры в эволюции таджикского речевого этикета: актуальные исследования / Г.Х. Шукуров // Филологические науки. – 2026. – № 1.– С. 43- 45.
17. Шукуров, Г.Х. Вижагиҳои муошират ғайривербалии тоҷикӣ / Г.Х. Шукуров // Ахбори ДДҲБСТ. – 2025. – №3 (104).– С.127- 13.

ОМӮЗИШИ ОДОБИ МУҲОВАРАТ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи яке аз самтҳои муҳими лингвистикаи муосир – одоби муҳоварат бахшида шудааст. Дар он хусусиятҳои асосии шаклгирӣ, рушд ва истифодаи воҳидҳои этикетии забони тоҷикӣ дар раванди муошират мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Муаллиф ба собиқаи таърихии омӯзиши одоби муҳоварати тоҷикӣ таваҷҷуҳ карда, нақши олимони тоҷикро дар таҳқиқи одоби муҳоварат нишон додааст. Бавижа Худоӣ Шариф, Баҳриддин Камолиддинов, Мушаррафа Ҷураева дар таҳқиқи одоби муҳоварати тоҷикӣ таҳқиқоти арзишманде анҷом додаанд. Дар мақола инҷунин нақши омилҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва таърихиро дар дар ташаккул ва таҳкими робитаи байни забон ва фарҳанги миллӣ нишон медиҳад. Ҳамчунин, шаклҳои гуногуни ифодаи салом, муроҷиат, изҳори эҳтиром ва узрхоҳӣ дар забони тоҷикӣ бо мисолҳои забонӣ шарҳ дода шудаанд. Натиҷаҳои таҳқиқ аҳаммияти омӯзиши минбаъдаи одоби муҳоваратро барои рушди фарҳанг ва такмили муошират бо забони тоиҷкӣ дар ҷомеа таъкид мекунанд.

Калидвожа: *одоби муҳоварат, омил, фарҳанг, воҳидҳои одоби муҳоварат, таҳқиқот, муроҷиат, эҳтиром, забони тоҷикӣ*

ИЗУЧЕНИЕ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Данная статья посвящена исследованию одного из важных направлений современной лингвистики – речевому этикету. В ней рассматриваются основные особенности формирования, развития и функционирования этикетных единиц таджикского языка в процессе коммуникации. Автор обращается к историческому опыту изучения таджикского речевого этикета и показывает вклад таджикских ученых в его исследование. В частности, Худай Шариф, Бахриддин Камолиддинов и Мушаррафа Джураева внесли значительный вклад в изучение данного вопроса.

В статье также анализируется роль социальных, культурных и исторических факторов в формировании и укреплении связи между языком и национальной культурой. Кроме того, подробно рассматриваются различные формы выражения приветствия, обращения, уважения и извинения в таджикском языке с приведением языковых примеров.

Результаты исследования подчеркивают важность дальнейшего изучения речевого этикета для развития культуры речи и совершенствования коммуникативной практики в таджикском обществе.

Ключевые слова: *речевой этикет, фактор, культура, единицы речевого этикета, исследование, обращение, уважение, таджикский язык.*

THE STUDY OF SPEECH ETIQUETTE IN TAJIK LINGUISTICS

This article is devoted to the study of one of the important areas of modern linguistics – speech etiquette. It examines the main features of the formation, development, and functioning of etiquette units in the Tajik language within the process of communication. The author refers to the historical experience of studying

Tajik speech etiquette and highlights the contribution of Tajik scholars to its research. In particular, Khudai Sharif, Bahriddin Kamoliddinov, and Musharrafa Juraeva have made a significant contribution to the study of this issue.

The article also analyzes the role of social, cultural, and historical factors in shaping and strengthening the connection between language and national culture. In addition, various forms of expressing greetings, address, respect, and apology in the Tajik language are examined in detail, with relevant linguistic examples provided.

The results of the study emphasize the importance of further research into speech etiquette for the development of speech culture and the improvement of communicative practices in Tajik-speaking society.

Keywords: *speech etiquette, factor, culture, units of speech etiquette, research, address, respect, Tajik language.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шукуров Гулназар Холович – дотсенти кафедраи забони тоҷикӣ ва усули таълими забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдаки 17. Рақами телефон: +992935406318. E- mail: shukurovg74@mail.ru

Сведения об авторе: Шукуров Гулназар Холович – доцент кафедры таджикского языка и методики преподавания таджикского языка и литературы Таджикский национальный университет. Адрес: 734025 Республики Таджикистан. Душанбе, пр. Рудаки 17. Телефон: +992935406318. E- mail: shukurovg74@mail.ru

Information about the author: Shukurov Gulnazar Kholovich – associate professor of the department of Tajik language and methods of teaching Tajik language and literature of Tajik Nationality University. Address: 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17. Phone number: +992935406318. E- mail: shukurovg74@mail.ru

АДАБИЁТШИНОСӢ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / LITERARY STUDIES

ТДУ:889.550

ТАҲАВВУЛИ МАТНИ ЯК ШЕЪР

Рустам Ваҳҳобзода
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,
Сулаймон Ваҳҳобзода
Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Чанд сол пеш зимни боздиди инфиродӣ аз Осорхонаи устод Мирзо Турсунзода бархе аз дастхатҳои эшон, аз ҷумла порае аз достони «Ҷони ширин» ва матни чанд шеъри дигари устодро, ки нақши таҳрири ӯ бар онҳо сабт аст, аксбардорӣ карда будем. Дар заминаи матни «Ҷони ширин» ва бархе аз он ашъор мақолае бо пажуҳиши матншиносӣ навишта, ба чоп додем. Ҳоло боз аз он шумор як шеъри боқимондаи устоди бузургвор манзур мегардад, ки ба эҳтимоли қавӣ ҳанӯз дар шумори осори нашршудаи эшон манзури хонандагон нагардидааст. Нақши таҳрири устодонаи шоир дар ин матн низ дарҷ аст. Мазмуну муҳтавои ин шеър гувоҳӣ медиҳад, ки он зимни сафари устод Турсунзода ҳамроҳ бо ҳайати ҳунармандон ва мутрибону хунёгарони тоҷик ба шаҳри Шероз иншо шуда бошад. Ҳатто метавон ҳадс зад, ки устод Турсунзода ин шеърро шояд соате ё чанд лаҳзае қабл аз суханронии худ дар расми ифтитоҳи як барномаи фарҳангию ҳунарӣ дар Шероз иншо ва ҳамзамон таҳрир (верост) карда бошад. Дар хусуси ҳар яке аз мавридҳои веростории ин шеър метавон назарҳоеро ироа кард, ки дар маҷмуъ ба расотару пурмазмунтар шудани матн ба воситаи ин веросторӣ далолат менамояд.

Дар ҳамин рӯзҳо баъди чопи ин матлаб бо матни шеъри мазкур дар фазои маҷозӣ адабиётшиноси маъруф Абдухолиқ Набавӣ паём гузошт, ки устод Мирзо Турсунзода дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар раёсати як ҳайати ҳунарӣ ба Эрон сафар кардааст. Барои касби иттилои бештар ба мақолаи Абдухолиқ Набавӣ (Кору фаъолияти Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон дар замони Ҷанги Бузурги Ватанӣ // Суханшиносӣ, 2025, №4) муроҷиат шуд, ки аз ин иттилоот қазия равшан мегардад. Дар ин мақола аз ҷумла омадааст: «Асли қазия чунин аст, ки охири соли 1941 як гурӯҳ ҳунармандони машҳури тоҷик (тахминан моҳҳои октябр-ноябр) ба Эрон сафар мекунанд. Ин гурӯҳро Мирзо Турсунзода роҳбарӣ мекард. Турсунзода аз натиҷаи ин сафар хабар додааст, ки аҳли ҳунари тоҷик дар муддати якуним моҳ...консерт нишон доданд. Вай қабули ҳунармандони тоҷикро аз тарафи тамошобинони эронӣ чунин нақл мекунад: «... дар вақти адо кардани якчанд сурудҳо – «Хуш он замон» (сароянда Артисти халқии республика Рена Ғолибова), «Шоҳдухтар» ва «Гулпарӣ» (Артисти халқии Тоҷикистон Туҳфа Фозилова ва Артисти хизматнишондода Ҳалим

Тоҳиров), «Себак» (Артисти хизматнишондода Мирбобо Зиёев ва актриса Мушаррафа Орифова) тамошобинони эронӣ намегузоштанд, ки ҳофиз суруди худро осуда ба охир расонад. Дар адои ҳар як банди суруд садои чапакзаниҳои пайваста баланд мегардид...» Ҳангоми консертҳо тариқи родиё гӯё ҳама садои онро баланд карда ва назди он мешитофтанд ва «мошинҳоро аз ҳаракат бозмедоштанд».

Аммо сабаби асосии чунин муваффақият чӣ будааст? Албатта, ҳунармандии иҷрокунандагон, овози хуш ва ғайра. Вале аз ҳама муҳимтар бояд лаҳни суруди халқии тоҷикӣ, ҳамзабонӣ ва умумияти фарҳангии халқҳои тоҷику эронӣ барои чунин истиқбол ва пазироии хуш сабаб шуда бошад. Турсунзода гуфтааст:

«Пеш аз сар шудани консерт дар ҳама ҷо мо ба халқи Эрон арз кардем, ки забони халқи тоҷик ва Эрон забони форсӣ аст. Адабиёти классикии ин ду халқ аз замонҳои хеле қадим як адабиёт буд... Дар ин баромадҳо, махсусан контата ба шеъри Лоҳутӣ «Бародарон» муваффақият пайдо намуд. Балки «шунидани номи Лоҳутӣ дар намоишҳои мо барои аксари тамошобинони Эрон шодиовар буд, чунки кайҳо боз номи ӯ ва шеърҳои ӯро халқи Эрон медонанд ва месароянд»

Ва ҳамин тавр, пас аз як сол, моҳи октябри соли 1942 аҳли ҳунари тоҷик бори дувум ба Эрон барои ҳунарнамоӣ мераванд, ки ҳамчунин натиҷаҳояш хуб будааст, яъне ба ин маънӣ замони ҷанг баробари бисёр мушкилот, боз дар амали ба ҳам наздик шудану якдигарро шинохтани тоҷикону эрониён, яъне форсизабонон, як саҳифаи муҳимме гардид. Ҳамин тавр, иштирок дар ҷанг натиҷаҳои ғайричашмдоште ба бор меовард... [4, 164-165].

Матни таҳрирхурдаи шеъри мазкур чунин аст:

Мо ба Шерози куҳан сад эҳтиром овардаем,
Аз диёри тоҷикон арзу салом овардаем.

Дурии манзил гувоҳи дурии дил кай бувад,
Савту сози дӯстии бардавом овардаем.

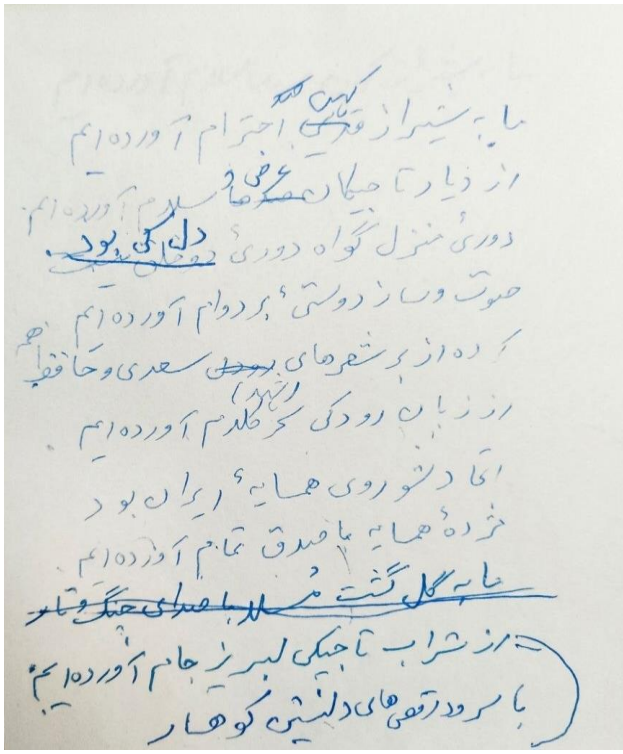
Карда азбар шеърҳои Саъдиву Ҳофиз ҳама,
Аз забони Рӯдакӣ шаҳди калом овардаем.

Иттиҳоди Шуравӣ ҳамсояи Эрон бувад,
Муждаи ҳамсоя бо сидқи тамом овардаем.

Бо суруду рақсҳои дилнишини кӯҳсор
Аз шароби тоҷикӣ лабрез ҷом овардаем.

Тавре ки гуфта шуд, аз суратнусхаи матни ин шеър, ки иборат аз ғазали дорои панҷ байт мебошад, маълум мегардад, ки шоир бо мурооти вижагиҳои

муҳит ва мавқеи қироат онро зоҳиран то ҷое бошитоб веросторӣ (таҳрир) кардааст:

«Асари бадеӣ бо роҳҳои гуногун тадқиқ мешавад. Агар мутахассисони таърихи адабиёт, назарияи адабиёт ва нақди адабӣ танхо ба матни охири асари бадеӣ сарукор дошта бошанд, пас, матншинос матнҳои гуногуни дастнавис ва чопии ин ё он асарро дар ҷараёни тағйирёбӣ ва инкишоф меомӯзад» [1, 7].

Шарҳу басти ин таҳрир имкон медиҳад, ки бисёр нуктаҳои нуҳуфта дар замири матни мазкур маълум гардад. Ҳоло ба ин манзур ҳар байтро дар ду гузина (шакли аввал (а) ва шакли сонӣ – таҳрирӣ(б)) аз назар гузарондан салоҳ аст:

1. *а) Мо ба Шерози қадимӣ эҳтиром овардаем,*
Аз диёри тоҷикон садҳо салом овардаем.

1. *б) Мо ба Шерози куҳан сад эҳтиром овардаем,*
Аз диёри тоҷикон арзу салом овардаем.

Дар мисраи аввал ибораи тавсифии «Шерози қадимӣ» ба сурати «Шерози куҳан» таҳрир мешавад. Ин чанд вачҳ дошта метавонад: аввалан ин ки сифати қадимӣ чандон мазият надорад ва аз диди баёни шоирона низ заъф дорад. Гузашта аз ин, дар сурати «Шерози қадимӣ» гуфтан ба зеҳн чунин илқо мешавад, ки дар баробари он бояд дигар Шерози нав вуҷуд дошта бошад. Калимаи «куҳан» вачҳаи адабии бештаре дошта, вожаи форсии асл аст ва сифати ҷомеъе барои шаҳре чун Шероз, чи бостонӣ ва чи имрӯзӣ, буда метавонад. Аз

ҳисоби ҳазфи калимаи сеҳиҷоии «қадимӣ» дар тули вазни мисраъ барои як ҳиҷои дароз ҷой мемонад, ки шоир он ҷо вожаи зарурии «сад»-ро менишонад. Як амри муҳим ба ин восита амалӣ мешавад. Баёни танҳо «эҳтиром»-и одӣ барои шаҳре чун Шероз кам аст. Таъкиди «сад» онро комилу муносиб мекунад. Дар айни замон ин «сад», ки дар мисраи дувум ба сурати дигар «садҳо салом» омада буд ва чандон таносуби маънавӣ надошт ба «арзу салом», ки дар баробари салом баёни тавозуъ (арз) низ дорад, иваз карда мешавад.

2. а) Дурии манзил гувоҳи дурии ду халқ нест,
Савту сози дӯстии бардавом овардаем.
2. б) Дурии манзил гувоҳи дурии дил кай бувад,
Савту сози дӯстии бардавом овардаем.

Дар мисраи аввли ин байт ибораи «дурии ду халқ нест» ба ибораи «дурии дил кай бувад» таҳрир мешавад, ки албатта фазилати ин веросторӣ ошкор аст: ҳамоҳангии калимаҳои «дил» ва «манзил», ҷанбаи маънавӣ ва отифии бештари ин калимаҳо ва ҳамчунин тобиши суол дар ин ҷумла, ки таъсири баёнро бештар месозад. Истифода аз таносуби шаклию маънавии вожаҳои «дил» ва «манзил» ба таври муқаррар дар ашъори дигари устод Турсунзода мушоҳида мешавад:

Кардам гумон, ки аз дил савти ҳазор манзил
Чун мавҷҳои соҳил дар як замон баромад [6, 331].
Агар аз гиря кардан об мешуд дил, ***дили*** *ман буд,*
Ба сели ашк мешуд ғарқ манзил, ***манзили*** *ман буд [6, 345].*

***

3. а) Карда азбар шеърҳои Саъдию Ҳофиз ҳама,
Аз забони Рӯдакӣ сеҳри ***(шаҳди)*** *калом овардаем.*
3.б) ***Карда азбар шеърҳои Саъдию Ҳофиз ҳама,***
Аз забони Рӯдакӣ шаҳди калом овардаем.

Муаллиф зимни таҳрири мисраи дуюми ин байт бидуни он ки калимаи «сеҳри»-ро хат занад, дар болои он дар қавс «шаҳди» навиштааст, яъне онро ба таври ниҳоӣ иваз накарда, чун гузинаи дигар дарҷ намудааст. Ин вазъ аз назокати мавзуъи байт гувоҳӣ медиҳад, ки иборат аз зикри номҳои Рӯдакӣ, ки зодгоҳу оромгоҳаш воқеъ дар ватани шоир – Тоҷикистон ва Саъдию Ҳофизи Шерозӣ мебошад. Шоир мехоҳад аз ин тариқ ба ваҳдати маънавию адабии ду халқ таъкид намояд, аммо ба тавре, ки нишоне аз сабқатҷӯӣ ва имтиёзхоҳӣ дар миён набошад. Ба ин хотир аст, ки ба азбар (азёд) кардани тоҷикон шеърҳои Саъдиву Ҳофизро (яъне комилан шоири худ донистани онҳо ва муҳаббат доштан ба онҳоро) зикр намояд. Ба чунин таносуб ёд овардан аз ин шоирони маҳбуби тоҷикон дар ашъори дигари шоир, аз ҷумла «Ганҷинаи сурудҳо», ки низ соли 1941 суруда шудааст, дида мешавад:

Суруди Рӯдакӣ шуд зинда акнун,
Расида авҷи Фирдавсӣ ба гардун.
Барои Ҳофизу Саъдии Шероз
Намуда тоҷикон оғӯши худ боз [6, 110].

Тавре ки қисман аз мақолаи ёдшудаи устод Турсунзода бармеояд, замони эҷоди ин шеър ба ҳамон ҳангоме рост меояд, ки мафҳуми «адабиёти тоҷик» баъд аз баҳсҳои дуру дароз, хусусан, бо талошҳои фидокоронаи устод Айнӣ аз маҳдудаи Моваруннаҳр фаротар дониста ва шинохта мешавад ва истилоҳи «адабиёти форсу тоҷик» ё «тоҷику форс» дар доираи илмӣ ва сиёсӣ расмият меёбад, яъне аз ҷумла Фирдавсӣ ва Саъдию Ҳофиз мисли Рӯдакӣ барои тоҷикону эрониён баробар мутааллиқ дониста мешаванд.

Аммо ин суол боқӣ мемонад, ки чаро шоир интихоби ибораи «шаҳди калом»-ро ба ҷойи «сеҳри калом» ирода мекунад ва чаро онҳоро бидуни қарори

ниҳоӣ дар баробари якдигар боқӣ мегузорад. Маълум мешавад, ки ҳанӯз шоир ба тасмими ниҳоӣ нарасидааст. Аммо эҳтиёташ аз ибораи «сеҳри калом» аввалан аз ин ҷо метавонад бошад, ки вожаи «сеҳр» ба танҳоӣ ҷанбаи манфӣ (ҷодуӣ) дорад ва устод Турсунзода баръакс ҳамеша майл ба баёни равшану мушаххасу сареҳу мусбат дорад.

Аз тарафи дигар «сеҳри калом» (сеҳри сухан, эъҷоз) дар илми адабиётшиносӣ истилоҳи пазируфташуда мебошад ва истифодаи фаровон дорад, ки баёни олитарин дараҷаи қудрати сухан мебошад ва онро «сеҳри ҳалол» низ меноманд:

Агар бигирад мадҳат маро ба сеҳри ҳалол,
Биёварам, ки ҳамам қудрат асту ҳам имкон [15] (Унсурӣ).

Аммо чизи дигаре, ки метавонист устод Турсунзодаро аз қатъият дар корбурди ин истилоҳ боздорад ва барояш гузинаи дигаре биҷӯяд, ин аст, ки дар асари мутлақи мавридҳо ин истилоҳро суханварон ҳангоми муфохара ва сабқат бар якдигар ё дар маҷмуъ бар рақиб ба кор мебурданд. Дар баробари он «шаҳди калом» (усораи сухан) иборатест мушаххас (реалӣ) ва ҳеч тобиши манфӣ дар он вуҷуд надорад.

Ҳофиз ҳам дар ғазале, ки дар матлаъ аз сеҳри пайваста ба номи Сомирии ҷодугар ёд мекунад, дар мақтаъи ҳамон ғазал дараҷаи олии суханвариро «сухан гуфтани дарӣ», яъне ҳамон «сухани рӯдакивор», равшан ва равону табиӣ медонад:

Карашмае куну бозори соҳирӣ бишкан,
Ба ғамза равнақи номуси Сомирӣ бишкан.
Ҷу андалеб фасоҳат фурӯшад, эй Ҳофиз,
Ту қадри ӯ ба сухан гуфтани дарӣ бишкан [16].

Байти чаҳорум аз назари таркиб содатарин байни ин ғазал аст ва ягона байтест, ки бар он муаллиф аслан қалами таҳрир наронадааст. Зоҳиран дар ҳадди як баёнияи иттилоотӣ. Аммо дар ин матн маънои таҳтонии зиёде нуҳуфтааст:

4.а) *Иттиҳоди Шуравӣ ҳамсояи Эрон бувад,*
Муждаи ҳамсоя бо сидқи тамом овардаем.

Таркиби мантиқии ин баёния таврест, ки бардошт мешавад муаллиф аз Иттиҳоди Шуравӣ танҳо чун як намояндаи масъули он бо садоқат (сидқи тамом) ба вазифаи бар уҳдааш ниҳодашуда барои расондани паёми ҳусни ҳамҷаворӣ сухан меронад. Яъне на аз он мақоме, ки дар байтҳои дигар намояндагӣ мекунад ва танҳо ваҷҳи муштарак дар ин маврид зикри ҳамсоягӣ (ҳусни ҳамҷаворӣ) аст. Воқеан ҳамсоягии Иттиҳоди Шуравӣ бо Эрон хориҷ аз ҳудуди арзии Тоҷикистон сурат мебандад. Ин дар ҳолест, ки дар он солҳо ба зарурати мубрами пешомада аз Ҷанги Бузурги Ватанӣ ваҳдати халқӣ ва ҳудудии Иттиҳоди Шуравӣ яке аз меҳварҳои муҳимми сиёсати замон қарор ёфта буд. Дар ашъори шоирони саросари «мамлакати шуроҳо» мафҳуми Ватан бо СССР яке шуда буд. Аз ҷумла дар ашъори дигари худи Мирзо Турсунзода:

Ту зинда бош, Ватан, хонаи умеди халқ,
Ки бе ту нест дилу ҷони шодмон ҳаргиз [6, 119]!

Аммо пайванде, ки шоир онро «аз диёри тоҷикон» намояндагӣ мекунад, пайванди маънавию тамаддунию ҳувиятист. Набуди пайванди марзию арзӣ онро коҳиш намедиҳад ва шоир комилан ба худ ҳақ медиҳад, ки бо эҳсоси истиқлоли комили маънавӣ, тамаддунӣ, таърихӣ ва ҳувиятӣ аз ин муштаракот аз номи сарзамини аслии худ сухан гӯяд. Ин эҳсоси истиқлоли ҳувиятиро устод Турсунзода монеъи анҷоми рисолати худ ба унвони як намояндаи Иттиҳоди Шуравӣ низ намешуморад, балки аз он дар анҷоми ин рисолат суд мебарад.

5.а) ***Мо ба гулгашти Мусалло бо садои чангу тор***
Аз шароби тоҷикӣ лабрез ҷом овардаем.

5.б) Бо суруду рақсҳои дилнишини кӯҳсор
Аз шароби тоҷикӣ лабрез ҷом овардаем.

Дар ин байти мақтаи ғазал муаллиф мисраи аввалро комилан дигар мекунад. Аз баҳри замири «мо», ки ниёзе ба тарори он нест ва ҳашв мешавад, мегузарад; талмеҳи «гулгашти Мусаллоро», ки ёдовари байти машҳури Ҳофиз аст (Бидеҳ, сокӣ, майи бокӣ, ки дар ҷаннат нахоҳӣ ёфт Канори оби Рукноботу гулгашти Мусаллоро) ҳазф менамояд, чун мехоҳад, фазои шеъраш зиёд бостонгароёна набошад, вале ба воситаи «лабрез ҷом» (дар мисраи дувум) он фазоро ҳифз мекунад. Бо баёни «суруду рақсҳои дилнишини кӯҳсор», то ҷое вижагии барномаи ҳунариеро, ки дар пай иҷро мешавад, эълом менамояд, зеро он гуна, ки дар мақолаи ёддоштии мазкури худи шоир омадааст, ин барномаи ҳунарӣ асосан иборат аз суруду оҳангу рақсҳои халқии тоҷикӣ будааст.

Шоир он гуна, ки байти матлаъро бо калимаи «тоҷик» музайян ва мушаххас карда буд, лозим медонад бори дигар ин калимаро дар поёни шеър зикр намояд, аммо дар таркиби «шароби тоҷикӣ». Ин «шароби тоҷикӣ» ба равшанӣ киноя ва рамзе аз маърифат, ҳунар ва фарҳанги тоҷикист, ки ин маънои май дар сарзамини ворисони Хайёму Ҳофизу Саъдӣ ва дигар шоирони ориф ба равшанӣ ошкор аст. Ҷоми лабрез низ вачҳаи маънавии пурборе дорад.

Устод Турсунзода ҳамеша дар дастгоҳии эҷодии худ сувари хаёли ашъорашро сайқал зада, мисли оина барои инъикоси ҳар чӣ ҷомеътари воқеиятҳо ва розу рамзҳои зиндагӣ коромадтар кардааст. Аз ҷумла, дар ҳамин мавриди «шароби тоҷикӣ» (майи тоҷикӣ) низ чунин равиши эшонро мушоҳида метавон кард. Аз ҷумла дар шеъри «Пиёлаи мо» низ шароби тоҷикиро комилан вачҳаи маънавӣ ва маърифатии барҷаста, маънии унсури ваҳдатсоз медиҳад:

Аз майи тоҷикӣ намо лабрез,
Соқии меҳрубон, пиёлаи мо,
То сарояд суруди ин оҳанг
Дар кафи дӯстон пиёлаи мо [6, 203].

Хулоса, ин саҳифа аз эҷодиёти пурбори устод Мирзо Турсунзода, ки шояд ба иродаи худи шоир то кунун аз таркиби осори интишорёфтааш берун монда бошад, бешак дорои арзиши баланди адабию таърихист ва ба омӯзиши ҷомеи осори пурқимати ӯ мусоидат менамояд.

КИТОБНОМА

1. Кӯчаров, А. Матншиносӣ. – Душанбе: ТоРус, 2017. – 224 с.

2. Лихачёв, Д. С. Текстология. 2-е изд., Л., 1983.

3. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990. – 334 с.

4. Набавӣ, Абдухолиқ. Кору фаъолияти Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон дар замони Ҷанги Бузурги Ватанӣ / Абдухолиқ Набавӣ // «Суханшиносӣ», №4, 2025 – С. 161-170.

5. Рейсер, С. А. Основы текстологии. Изд. 2-е Учебное пособие для студентов педагогических институтов. Л., «Просвещение», 1978. 176с.

6. Турсунзода, Мирзо. Куллиёт иборат аз шаш ҷилд. Ҷилди 1, шеърҳо. – Душанбе: Дониш, 2025 – 465 с.

7. Турсунзода, Мирзо. Куллиёт иборат аз шаш ҷилд. Ҷилди 2, Достонҳо. – Душанбе: Дониш, 2025 – 380 с.

8. Турсунзода, Мирзо. Куллиёт иборат аз шаш ҷилд. Ҷилди 3, Асарҳои драмавӣ, либреттоҳо ва тарҷумаҳо. – Душанбе: Дониш, 2025 – 608 с.

9. Турсунзода, Мирзо. Куллиёт иборат аз шаш ҷилд. Ҷилди 5, Публицистика (материалы из архива поэта). – Душанбе: Дониш, 2025 – 507 с.

10. Турсунзода, Мирзо. Куллиёт иборат аз шаш ҷилд. Ҷилди 6, Мактубҳо. – Душанбе: Дониш, 2025 – 502 с.

11. Турсунзода, М. Гулчини ашъор. – Душанбе: Адиб, 2011. – 551 с.

12. Турсунзода, М.. Муваффақияти артистони тоҷик дар Эрон / М. Турсунзода // Тоҷикистони сурх, 14 декабри соли 1941.

13. Ҳакимов А. Шеър ва замон. – Душанбе: Ирфон,1978. – 252 с.

14. Чудакова М. О. Рукопись и книга. – М., 1986.

15.[1]https://ganjoor.net/search?s=%D8%B3%D8%AD%D8%B1+%D8%AD%D9%84%D8%A7%D9%84&es=1&author=62&cat=0

16. https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh399

ТАҲАВВУЛИ МАТНИ ЯК ШЕЪР

Дар ин мақола муаллифон матни дастнависи як шеъри то кунун чоп нашудаи Мирзо Турсунзодаро, ки аз бойгонии шоир суратнусхаи он бардошта шудааст, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳанд. Ба асоси иттилооти мавҷуди адабиётшиносӣ маълум мегардад, ки ин ин шеър маҳсули як сафари устод Турсунзода ҳамроҳи ҳайати аҳли ҳунари Тоҷикистон ба Эрон ва аз ҷумла шаҳри Шероз мебошад.

Ба асоси қиёсу муқобала бо дигар намунаҳои эҷодиёти устод Турсунзода ва ҳамчунин намунаҳои шеъри шоирони дигар, ҳамчунин ба асоси воқеиятҳои замони эҷоди ин шеър ва таносуби калом мавридҳои таҳрире, ки рӯйи дастхатти мазкур анҷом шудааст, баррасӣ гардида, аз назари муаллифони мақола имтиёзи ин таҳрирҳо бо матни аввалии шеър муайян карда мешавад.

Муаллифони мақола ба ин натиҷа мерасанд, ки ин шеър барои омӯзиши таърихи фаъолиятҳои эҷодии устод Турсунзода ва вижагиҳои коргоҳи эҷодии ӯ дарои аҳаммияти зиёд мебошад.

Калидвожаҳо: *Мирзо Турсунзода, Шероз, Рӯдакӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, ғазал, форсу тоҷик, ҳунар, дӯстӣ, матн, дастхат, таҳрир, таносуб.*

ЭВОЛЮЦИЯ ТЕКСТА ОДНОГО СТИХОТВОРЕНИЯ

В данной статье авторы подвергают анализу и рассмотрению текст рукописи ранее не опубликованного стихотворения Мирзо Турсунзоды, фотокопия которого была снята с оригинала, хранящегося в архиве поэта. На основании имеющихся литературоведческих сведений становится известно, что это стихотворение является результатом одной из поездок устода Турсунзоды вместе с делегацией деятелей искусства Таджикистана в Иран, в частности в город Шираз.

На основе сопоставления с другими образцами творчества устода Турсунзоды, а также с произведениями других поэтов, с учётом реалий времени создания стихотворения и соразмерности словесного выражения рассматриваются изменения, внесённые непосредственно в данную рукопись. По мнению авторов статьи, определяется художественное преимущество этих редакционных изменений по сравнению с первоначальным текстом стихотворения.

Авторы статьи приходят к выводу, что данное стихотворение имеет большое значение для изучения истории творческой деятельности устода Турсунзоды и особенностей его творческой мастерской.

Ключевые слова: *Мирзо Турсунзода, Шираз, Рудаки, Саади, Хафиз, газель, персо-таджикская литература, искусство, дружба, текст, рукопись, редакция, соразмерность.*

THE EVOLUTION OF ONE POEM TEXT

In this article, the authors analyze and examine the manuscript text of a previously unpublished poem by Mirzo Tursunzoda, a photocopy of which was made from the original preserved in the poet's archive. Based on the available literary studies, it has been established that this poem was written as a result of one of Ustod Tursunzoda's trips to Iran with a delegation of cultural and artistic figures from Tajikistan, particularly to the city of Shiraz.

By comparing the poem with other examples of Ustod Tursunzoda's creative work, as well as with works by other poets, and taking into account the realities of the period in which the poem was written and the proportionality of its verbal expression, the authors examine the revisions made directly to the manuscript. In the authors' view, these editorial changes demonstrate certain artistic advantages over the original version of the poem.

The authors conclude that this poem is of great importance for studying the history of Master Tursunzoda's creative activity and the distinctive features of his creative workshop.

Keywords: *Mirzo Tursunzoda, Shiraz, Rudaki, Sa'adi, Hafez, ghazal, Persian-Tajik literature, art, friendship, text, manuscript, revision, proportionality.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ваҳҳобзода Рустам – дотсенти кафедраи Назария ва адабиёти навини форсии тоҷикии ДМТ; Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе. E-mail: rvahhob@mail.ru тел.:(992)988062344.

Ваҳҳобзода Сулаймон Аҳтам – ходими илмии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, АМИТ; **Нишонӣ:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21; Тел: (+992) 884-760-990.

Свидения об авторе: Ваххобзода Рустам – дотцент кафедры Теории литературы и новейшей таджикско-персидской литературы ДМТ. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе. E-mail: rvahhob@mail.ru тел.: (992)988062344.

Ваххобзода Сулаймон Ахтам – научный сотрудник Института языка и литературы имени Рудаки, НАНТ. Адрес: Республика Таджикистан 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21; Тел: (+992) 884-760-990.

Informtion about the author: Vahhobzoda Rustam – Associate Professor at the Theory of literature and Modern Tajik-Persian literature department at Tajik National University (TNU) Address: Republic of Tajikistan, E-mail: rvahhob@mail.ru тел.:(992)988062344.

Vahhobzoda Sulaymon Ahtam – Research staff, institute of Language and Literature by Rudaki, NAST (Nationai Academy of Sciences of Tajikistan); Addres: Republic of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Rudaki Ave., 21; Tel: (+992) 884760990

ТДУ: 889.991

МАВҚЕИ ҚОФИЯ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ХОКИИ ХУРОСОНӢ

Ҳокимхон Қаландариён,
Мавҷигул Хушвахтова
Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев

Дар мавриди қофия ва нақши он дар шеъри форсу тоҷик адабиётшиносони ватаниву хориҷӣ таҳқиқоти зиёде анҷом дода, осори пурмуҳтаво таълиф намудаанд. Дар таҳияи ин мақола низ аз дастовардҳои илмии онҳо ба таври фаровон истифода шудааст.

Қофия дар луғат ба маънои «аз пас омадан» мебошад. Дар истилоҳи адабиётшиносӣ он гурӯҳи калимаҳои ҳамоҳангро ифода мекунад, ки дар анҷоми мисраъ ё байтҳои шеър ҷой гирифта, аз лиҳози овозӣ ё ҳарфи равӣ бо ҳамдигар мувофиқат доранд [6, 173].

Истилоҳи «қофия» аслан арабӣ буда, аз решаи «қавф» гирифта шудааст ва маънои «аз пай раванда»-ро дорад. Сақфи байти шеър қофия аст [11, 7]. Дар забони форсӣ қофияро «пасованд» низ меноманд, ки дар луғат ба маънои «аз пас раванда» ва «аз пас дароянда» омадааст. Дар истилоҳ, қофия маҷмии калимоти охири абёти шеърро дар бар мегирад, ки дар онҳо ҳарфи асосии қофия (равӣ) яксон буда, такрори айнан калимаҳо ба ҳисоб гирифта намешавад [1; 3, 102, 17].

Дар истилоҳи адабиётшиносӣ калимаҳое, ки аз чиҳати шакл ва оҳанг ба ҳамдигар монанд буда, дар анҷоми ду ё чанд мисраъ ҷой мегиранд, қофия номида мешаванд. Сухани беқофияро, ҳатто агар мавзун бошад, одатан шеър намешуморанд [12, 162]. Шеър муродифи калимаи «фаҳм» буда, онро ба маънои дониш, заковат, доноӣ шарҳ додаанд ва эҷодкори шеърро, маҳз бо ин сабабҳо шоир, донову донишманд, олим гуфтаанд [8, 8].

Қофия яке аз унсурҳои муҳимми сохтори шеър ба ҳисоб рафта, дар анъанаи адабиётшиносӣ онро унсури зотии шеър низ медонанд, зеро шеъри беқофия дар тасаввури классикӣ ҳамчун шеър пазируфта намешавад. Шайхурраис Ибни Сино дар китоби «Шифо» чунин қайд менамояд: «Шеър суханест хаёлангез, ки аз суханони мавзуну баробар сохта шуда, назди арабҳо дорои қофия низ мебошад» [10, 21,72]. Ин таъриф аҳаммияти қофияро ҳамчун яке аз шартҳои муҳимми сохтори шеър таъкид менамояд.

Ҳамчунин, академики машҳур Ф. К. Корш қофияро чунин шарҳ медиҳад: «Қофия танҳо зинати оҳангнокии шеър аст» [7, 61]. Ин андеша ба он ишора мекунад, ки қофия пеш аз ҳама вазифаи эстетикӣ дошта, ба мусиқият ва таъсирнокии шеър мусоидат мекунад. Ба таври умум, қофия калимоти муташобеҳест, ки дар охири абёти шеър ҷой гирифта, бо ҳамоҳангии овозӣ ва сохтории худ ягонагии бадеии матнро таъмин менамояд [9, 108].

Доир ба пайдоиши қофия Шамси Қайси Розӣ чунин андеша баён менамояд: шоирони бузурги Эрон аз даврaҳои пеш шеъри худро ҳамеша бо мусиқӣ тавъам месохтаанд ва шоири тавоно ҳамон кас маҳсуб мешуд, ки дар соҳаи мусиқӣ низ маҳорати баланд дошта бошад. [4, 21].

Қофия маҷмуи ҳарфҳо ва овозҳои ҳамҷинс мебошад, ки дар шеър дар охир ва баъзан дар дохил ё аввали калимаҳои гуногун такрор мегардад. Қофия дар пурқувват намудани таъсири маъноӣ ва бадеии шеър нақши муҳим мебозад. Дар ин замина таърифи Б. Сирус нисбат ба дигар муҳаққиқон комилтар буда, хусусиятҳои қофияро ба таври равшан ифода мекунад. Ба андешаи ӯ, қофия ин такрори айнан ё тахминии калимаҳо ва ё қисмҳои овозии онҳо мебошад, ки

асосан дар охири мисраъ ё байт ва баъзан дар миёна ва аввали онҳо ба назар мерасад. Мувофиқи ин назар, калимаҳои қофияшуда дар муқоиса бо дигар калимаҳои шеърӣ бештар ҷудо шуда, барҷастатар намоён мегарданд. Онҳо дар хотираи хонанда ва шунаванда амиқтар ҷой гирифта, дертар фаромӯш мешаванд ва таваҷҷуҳи бештарро ба худ ҷалб менамоянд. Ҳамзамон, қофия воситаи муҳимми пайвасткунандаи маънои мисраъҳо ба шумор рафта, робитаи маъноии байни мисраъҳои пешину баъдиро таъмин мекунад [4, 21].

Шамси Қайси Розӣ миқдори қофияро дар ашъори арабӣ 35 навъ зикр намудааст [4, 22]. Дар шеъри форсу тоҷик, 30 навъи қофияро муайян ва исбот кардааст. Баҳром Сирус, миқдори қофияҳои шеъри форсу тоҷикиро 25 навъ дониста, ҳамчунин аввалин муҳаққиқест, ки қофияро дар асоси графикаи муосир низомнок намуда, онро ба 15 тип ҷудо кардааст.

Типи якуми қофияи аслӣ (қофияи муқайяди муҷаррад). Типи якуми қофияи аслӣ, ки дар арӯзшиносӣ бо номи «қофияи муқайяди муҷаррад» маъруф аст, аз содатарин навъҳои қофия ба шумор меравад. Дар ин навъи қофия сохтори қофия аз як ҳиҷо, яъне ҳиҷои охирини калима ташкил мешавад. Ба ибораи дақиқтар, он аз ду унсури овозӣ иборат аст: ҳарфи аввал садоноки кӯтоҳ (а, и, у) ва ҳарфи дуюм ҳамсадои охирини калима мебошад.

Таҳлили «Куллиёти Хокии Хуросонӣ» нишон медиҳад, ки шоир аз ин навъи қофия ба таври васеъ истифода намудааст. Дар маҷмуъ 20 ғазали ӯ дар асоси қофияи муқайяди муҷаррад суруда шудаанд, ки ин аз мақоми муҳимми ин навъи қофия дар низоми қофиясозии шоир шаҳодат медиҳад.

Қофияҳои ин гурӯҳ бештар аз садонокҳои кӯтоҳи **а**, **и** ва **у** ҳамроҳ бо ҳамсадои охири калима таркиб ёфта, ба шеър оҳанги равон ва мусиқияти табиӣ мебахшанд. Дар зер намунаҳое аз қофияҳои якҳиҷоӣ, ки бар асоси чунин сохтори овозӣ ташкил шудаанд, оварда мешаванд.

*Эй, ки дар қайди симу з**ар** мондӣ,*
*Бе дилу дасту пову с**ар** мондӣ [5, 205].*

Дар қофияи «зар – сар» ҳарфи «р» равӣ ба шумор меравад, зеро дар охири ҳар ду калима такрор шудааст ва асоси ҳамоҳангии қофиявиро ташкил медиҳад. Садоноки кӯтоҳи «а», ки пеш аз равӣ ҷой гирифтааст, дар истилоҳи қофияшиносӣ тавҷеҳ ном дорад. Ҳамин тавр, сохтори қофияи мазкур аз тавҷеҳ (а) ва равӣ (р) иборат буда, дигар унсурҳои ҳарфии қофия дар он иштирок намекунанд.

Типи дуюми қофияи аслӣ (қофияи муқайяд бо ҳарфи қайд). Типи дуюми қофияи аслӣ қофияи муқайяд бо ҳарфи қайд мебошад. Ин навъи қофия низ аз як ҳиҷо таркиб ёфта, хусусияти асосии он дар он аст, ки пас аз садоноки кӯтоҳ ду ҳамсадо меояд. Дар чунин қофия, ба ғайр аз ҳарфи равӣ ҳарфи қайд низ иштирок мекунад ва дар ҳамаи калимаҳои қофияшаванда такрор меёбад.

Таҳлили ғазалиёти Хокии Хуросонӣ нишон медиҳад, ки шоир аз ин навъи қофия низ истифода кардааст. Теъдоди ғазалҳое, ки дар онҳо қофияи муқайяд бо ҳарфи қайд ба кор рафтааст, 7 ададро ташкил медиҳад.

Аз ҷумла, дар байти зер:
Толибе, к-ӯ зи аҳли дард бувад,
Ҳам зи дунёву дин фард бувад [5, 159].

калимаҳои «дард» ва «фард» бо ҳам қофия шудаанд. Қофия аз қисми «-ард» иборат буда, унсурҳои он дар ҳар ду калима ба таври яксон такрор гардидаанд. Дар ин мавриқ: д – равӣ, р – қайд ва а - ҳазв.

Типи сеюми қофияи аслӣ (қофияи муқайяд бо ридфи муфрад). Типи сеюми қофияи аслӣ қофияи муқайяд бо ридфи муфрад мебошад. Ин навъи қофия аз як ҳиҷои пӯшидаи охири калимаи қофияшаванда таркиб ёфта, аз ду унсур

иборат аст: ҳарфи садоноки дароз, ки дар қофияшиносӣ «ридфи муфрад» ном дорад ва ҳарфи ҳамсадо, ки дар охири калима ҷой гирифта, вазифаи равиро иҷро мекунад.

Таҳлили ғазалиёти Хокии Хуросонӣ нишон медиҳад, ки ин навъи қофия дар эҷодиёти ӯ бисёр серистеъмол мебошад. Аз маҷмуи ғазалҳои шоир 64 ғазал дар асоси қофияи муқайяд бо ридфи муфрад суруда шудаанд, ки ин нишондод аз ҷойгоҳи муҳими он дар низоми қофиясозии шоир шаҳодат медиҳад.

Аз ҷумла, дар абёти зер:

Вақти он шуд, то намояд рух ҷамол,
З-он ки бе ӯ зиндагӣ бошад малол.
Эй, ки обе мехӯрӣ бе ёди дӯст,
Бар вуҷуди худ кунӣ онро вабол [5, 195].

калимаҳои «ҷамол», «малол» ва «вабол» бо ҳам қофия шудаанд. Қисми қофиясоз «-ол» буда, аз унсурҳои зерин ташкил ёфтааст: л – равӣ, о – ридфи муфрад.

Типи чоруми қофияи аслӣ (қофияи муқайяд бо ридфи мураккаб). Типи чоруми қофияи аслӣ қофияи муқайяд бо ридфи мураккаб мебошад. Ин навъи қофия аз ҳиҷои пӯшидаи охири калимаи қофияшаванда таркиб ёфта, сохтори он аз як садоноки дароз ва ду ҳамсадои баъд аз он иборат аст.

Дар қофияшиносӣ ридфи мураккаб дар натиҷаи ҳамроҳ омадани ридфи муфрад ва ридфи зоид ба вуҷуд меояд. Аз ин рӯ, дар чунин қофия пеш аз ҳарфи равӣ ҳам садоноки дароз ва ҳам як ҳарфи иловагии доимӣ такрор мешавад. Ҳузури ин унсурҳо ба қофия оҳанги муносибтар ва мусиқияти бештар мебахшад. Таҳлили ғазалиёти Хокии Хуросонӣ нишон медиҳад, ки ин навъи қофия низ дар эҷодиёти ӯ мавқеи муайян дорад. Теъдоди ғазалҳое, ки бо қофияи муқайяд бо ридфи мураккаб суруда шудаанд, 9 ададро ташкил медиҳад.

Аз ҷумла, дар байти зер:

То зи лутфи худ маро Мавло ҳидоят мешавад,
Дину дунё мар варо бешак кифоят мешавад [5, 122].

калимаҳои **«ҳидоят»** ва **«кифоят»** бо ҳам қофия шудаанд. Қисми қофиясоз дар ин калимаҳо **«-оят»** мебошад, ки аз унсурҳои зер таркиб ёфтааст: **т** – равӣ, **й (я)** – ридфи зоид ва **о** – ридфи муфрад.

Азбаски дар ин қофия ҳам ридфи муфрад (**о**) ва ҳам ридфи зоид (**й**) иштирок мекунанд, он ба гурӯҳи қофияҳои дорои **ридфи мураккаб** мансуб мешавад.

Типи панҷуми қофияи аслӣ (қофияи муқайяд бо таъсис ва дахил). Типи панҷуми қофияи аслӣ қофияи муқайяд бо таъсис ва дахил мебошад. Ин навъи қофия аз ду ҳиҷои охири калимаи қофияшаванда таркиб меёбад. Ҳиҷои аввал ҳиҷои кушода буда, маъмулан бо садоноки дарози «о» анҷом меёбад, ки онро «таъсис» меноманд. Ҳиҷои дуюм ҳиҷои пӯшида буда, аз се овоз иборат аст ва садои миёнаи он ҳатман бояд садоноки кӯтоҳ, яъне тавҷеҳ бошад. Дар байни таъсис ва тавҷеҳ ҳарфи ҳамсадое ҷой мегирад, ки онро дахил меноманд.

Таҳлили ғазалиёти Хокии Хуросонӣ нишон медиҳад, ки шоир аз ин навъи қофия низ истифода кардааст. Теъдоди ғазалҳое, ки дар онҳо қофияи муқайяд бо таъсис ва дахил ба кор рафтааст, 7 ададро ташкил медиҳад.

Аз ҷумла, дар байти зер:

Эй зи маънии Муртазо ғофил,
З-он ки бо исму суратӣ мойил [5, 197].

калимаҳои **«ғофил – мойил»** ва **«оқил – ҷоҳил»** бо ҳам қофия буда, сохтори қофия аз унсурҳои зерин иборат аст: **о** - таъсис, **ф / й** - дахил, **и** - тавҷеҳ ва **л** - равӣ.

Чунонки дида мешавад, дар ҳар ду ҳолат ҳарфи дахил такрор нашудааст. Ин хусусият ба қоидаҳои қофияшиносии классикӣ мухолифат надорад. Аксари назарияпардозони шеъри форсу тоҷик такрори таъсис ва дахилро шарт намедонанд. Ҳузури онҳо мусиқияти қофияро тақвият мебахшад, аммо тағйир ёфтани ҳарфи дахил ба вазифаи асосии қофия халал намерасонад [4, 35].

Дар ин маврид Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Рисолаи қофия» таъкид кардааст, ки: «Такрор кардани таъсисро шоирони забонҳои эронӣ зарур не, балки матлуб медонанд» [2, 3].

Типи шашум (қофияи мутлақи муҷаррад). Типи шашуми қофия қофияи мутлақи муҷаррад мебошад. Ин навъи қофия аз қофияи муқайяди муҷаррад ҳосил мешавад. Агар ба охири қофияи типи якум бандакҷонишин ё пасванде илова гардад, ки аз як ҳиҷои пӯшида ё як садоноки дароз (**е, ӣ, о**) иборат бошад, қофияи мутлақи муҷаррад ба вуҷуд меояд. Дар ин ҳолат пас аз ҳарфи равӣ унсури нави қофиясоз, яъне **васл**, пайдо мешавад ва қофия аз шакли муқайяд ба шакли мутлақ мегузарад.

Дар ғазалиёти Хокии Хуросонӣ ин навъи қофия низ мавриди истифода қарор гирифтааст. Аз ҷумла, дар байти зер:

Ҳар киро хулқу карам пеша бувад, саййид ӯст,
Саг беҳ аз он саййиди бадфеъл, ки набвад карамаш.
Муфтию осиф, агар зулм бувад нияташон,
Рӯи ин мисли давоту сари он чун қаламаш [5, 183]

калимаҳои **«карамаш»** ва **«қаламаш»** бо ҳам қофия шудаанд. Қисми қофиясоз **«-амаш»** буда, аз унсурҳои зер таркиб ёфтааст: **а** (якум) – тавҷеҳ, **м** - равии мутлақ, **а** (дуюм) – маҷро ва **ш** – васл.

Типи ҳафтум (қофияи мутлақ бо ҳарфи қайд). Типи ҳафтуми қофия қофияи мутлақ бо ҳарфи қайд мебошад. Ин навъи қофия дар натиҷаи ба қофияи муқайяд бо ҳарфи қайд (типи дуюм) илова гардидани пасванд ё бандаке ба вуҷуд меояд, ки аз як ҳиҷои пӯшида (иборат аз як садоноки кӯтоҳ ва як ҳамсадо) ё як ҳиҷои кушода (иборат аз садоноки дароз, монанди **е** ё **ӣ**) таркиб ёфтааст. Бо пайдо шудани унсури **васл**, қофия аз шакли муқайяд ба шакли мутлақ мегузарад.

Дар ғазалиёти Хокии Хуросонӣ ин навъи қофия низ ба назар мерасад. Аз ҷумла, дар байти зер:

Зи шохи васли ӯ кӯтоҳ (шуд) дастам, то чӣ пеш ояд,
Ба навмедӣ дари уммед бастам, то чӣ пеш ояд [5, 144.]

калимаҳои **«дастам»** ва **«бастам»** бо ҳам қофия шудаанд. Қисми қофиясоз **«-астам»** буда, аз унсурҳои зер таркиб ёфтааст: **а** – ҳазв, **с** – қайд, **т** - равии мутлақ, **а** – маҷро ва **м** – васл.

Типи ҳаштум (қофияи мутлақ бо ридфи муфрад). Типи ҳаштуми қофия қофияи мутлақ бо ридфи муфрад мебошад. Ин навъи қофия дар натиҷаи ба қофияи муқайяд бо ридфи муфрад (типи сеюм) илова шудани як ҳиҷои пӯшида ё як садоноки дароз (**е, ӣ, о**) ба вуҷуд меояд. Дар чунин ҳолат пас аз ҳарфи равӣ унсурҳои нави қофиясоз, аз қабили маҷро ва васл, пайдо шуда, қофия шакли мутлақ мегирад.

Таҳлили ғазалиёти Хокии Хуросонӣ нишон медиҳад, ки ин навъи қофия дар ашъори ӯ мавқеи намоён дорад. Теъдоди ғазалҳое, ки дар онҳо қофияи мутлақ бо ридфи муфрад истифода шудааст, 8 ададро ташкил медиҳад.

Аз ҷумла, дар байти зер:

Ту чӣ хоҳӣ зи қасру айвонаш,
Ту чӣ хоҳӣ зи мулки вайронаш [5, 183].

калимаҳои **«айвонаш»** ва **«вайронаш»** бо ҳам қофия шудаанд. Қисми қофиясоз **«-онаш»** буда, аз унсурҳои зер таркиб ёфтааст: **о** – ридфи муфрад, **н –** равии мутлақ, **а** – маҷро ва **ш** – васл.

Типи нуҳум (қофияи мутлақ бо ридфи мураккаб: аслӣ ва зоид). Типи нуҳуми қофия қофияи мутлақ бо ридфи мураккаб (аслӣ ва зоид) мебошад. Ин навъи қофия дар натиҷаи ба охири қофияи типи чорум илова шудани як ҳиҷои пӯшида ё як ҳиҷои кушода ба вуҷуд меояд. Дар чунин ҳолат сохтори қофия мураккаб гардида, ҳам унсурҳои аслӣ ва ҳам унсурҳои изофӣ (зоид) дар таркиби он иштирок мекунанд.

Дар ғазалиёти Хокии Хуросонӣ ин навъи қофия низ ба назар мерасад. Аз ҷумла, дар байти зерин:

Солике, к-ӯ бидояте дорад,
Ҷозиб асту ниҳояте дорад [5, 148].

калимаҳои «бидояте» ва «ниҳояте» бо ҳам қофия шудаанд. Қисми қофиясоз «-ояте» буда, аз унсурҳои зер таркиб ёфтааст: **о** – ридфи муфрад, **я** – ридфи зоид, **т** – равии мутлақ ва **е** – васл.

Дар ин навъ қофия, илова шудани унсури зоид (ридфи зоид) сохтори қофияро аз шакли одии мутлақ мураккабтар месозад ва ба он чандқабатии овозӣ мебахшад.

Типи даҳум (қофияи мутлақ бо таъсис ва дахил). Типи даҳуми қофия қофияи мутлақ бо таъсис ва дахил мебошад. Ин навъи қофия дар натиҷаи ба қофияи типи панҷум илова шудани як ҳиҷои пӯшидаи суффиксӣ ё як ҳиҷои кушодаи суффиксӣ (иборат аз садоноки дароз, монанди **е** ё **ӣ**) ба вуҷуд меояд. Дар натиҷа сохтори қофия мураккабтар гардида, унсурҳои таъсис ва дахил бо унсурҳои навъи мутлақ фаъол мешаванд.

Дар ғазалиёти Хокии Хуросонӣ ин навъи қофия низ мавриди истифода қарор гирифтааст. Аз ҷумла, дар байти зер:

Дасти сидқ он, ки бо Алӣ задааст,
Хайр бинад, зи оқилӣ задааст.
Он ки нафсаш шар асту наҳсу дағо,
Феълаш ӯро ба ҷоҳилӣ задааст [5, 117].

калимаҳои «оқилӣ» ва «ҷоҳилӣ» бо ҳам қофия шудаанд. Қисми қофиясоз «-оқилӣ / -оҳилӣ» буда, аз унсурҳои зерин таркиб ёфтааст: **о** – таъсис, **қ / ҳ** – дахил, **и** – тавҷеҳ, **л** – равии мутлақ ва **ӣ** – васл.

Типи ёздаҳум (қофияи мутлақ бо хуруҷ). Типи ёздаҳуми қофия қофияи мутлақ бо хуруҷ мебошад. Ин навъи қофия дар натиҷаи ба қофияи муқайяди муҷаррад (типи якум) илова шудани як ҳиҷои пӯшида ё як ҳиҷои кушода ба вуҷуд меояд. Дар натиҷа сохтори қофия васеъ гардида, унсури иловагии охир, ки хуруҷ ном дорад, ба таркиби қофия ворид мешавад.

Дар ғазалиёти Хокии Хуросонӣ ин навъи қофия нисбатан камтар истифода шудааст. Тибқи таҳлил, ҳамагӣ 4 ғазали шоир дар асоси ҳамин навъи қофия сохта шудаанд.

Аз ҷумла, дар байти зер:

Зи шайху зоҳиду зирроқу солус,
Напиндорӣ, ки Хокӣ з-ин қабил аст [5, 129].

дар калимаи «қабиласт» қофия аз қисми «-иласт» ташкил ёфтааст. Ин қисм аз унсурҳои зер иборат мебошад: **и** – тавҷеҳ, **л** – равӣ, **а** – маҷро, **с** – васл ва **т** – хуруҷ.

Дар ин мисол мушоҳида мешавад, ки ҳиссаи **«-аст»** бо калимаи асосии қофия якҷо омада, сохтори қофияро комил кардааст. Ин якҷоя шудан ба пайдоиши хуруҷ ва ташаккули қофияи мутлақ бо хуруҷ мусоидат намудааст.

Типи дувоздаҳум (қофияи мутлақ бо қайд ва хуруҷ). Типи дувоздаҳуми қофия қофияи мутлақ бо қайд ва хуруҷ мебошад. Ин навъи қофия дар натиҷаи ба қофияи типи дуюми асосӣ (қофияи муқайяди бо қайд) илова шудани унсури изофие, ки ба қофияи типи ёздаҳум (хуруҷ) хос аст, ба вуҷуд меояд. Бо ин илова сохтори қофия комилтар гардида, унсурҳои қайд ва хуруҷ якҷо дар таркиби қофия иштирок мекунанд.

Дар ғазалиёти Хокии Хуросонӣ ин навъи қофия низ истифода шудааст. Аз ҷумла, дар байти зер:

Эътимодам бар вилоят ҳазрат аст,
Гар муҳиббӣ шоҳи дин доим ғанист [5, 106]

дар калимаи «ғанист» қофия аз қисми «-нист» ташкил ёфтааст. Ин қисм аз унсурҳои зер иборат аст: **н** – қайд, **ӣ** – равии мутлақ, **с** – васл; **т** – хуруҷ.

Типи 13-ум (қофияи мутлақ бо ридфи муфрад ва хуруҷ). Типи сенздаҳуми қофия қофияи мутлақ бо ридфи муфрад ва хуруҷ мебошад, ки аз он шоир истифода набурдааст.

Типи 14-ум (қофияи мутлақ бо ридфи мураккаб (аслӣ ва зоид) ва хуруҷ). Типи чордаҳуми қофия қофияи мутлақ бо ридфи мураккаб (аслӣ ва зоид) ва хуруҷ мебошад. Ин навъи қофия дар натиҷаи ба қофияи типи чоруми аслӣ илова шудани як ҳиҷои пӯшида ё ҳиҷои кушода ба вуҷуд меояд. Бо ин илова сохтори қофия боз ҳам мураккабтар гардида, унсурҳои изофии охир, яъне хуруҷ низ ба таркиби он дохил мешаванд.

Таҳлили ғазалиёти Хокии Хуросонӣ нишон медиҳад, ки ин навъи қофия дар эҷодиёти ӯ нисбатан камистеъмол буда, ҳамагӣ 6 ғазал дар ин шакл суруда шудааст.

Аз ҷумла, дар байти зер:

Маро дар сар ҳавои ёри ҷонист,
Ки ишқашро ҷаҳоне ҷовидонист [5, 103]

калимаҳои «ҷонист» ва «ҷовидонист» бо ҳам қофия шудаанд. Қисми қофиясоз «-онист» буда, аз унсурҳои зер иборат аст: **о** – ридфи муфрад, **н** – ридфи зоид, **и** – равии мутлақ, **с** – васл ва **т** – хуруҷ.

Типи 15 қофияи мутлақ бо таъсис, дахил ва хуруҷ мебошад. Ин навъи қофия дар натиҷаи ба қофияи муқайяди дорои таъсис ва дахил илова шудани унсури иловагии хуруҷ ба вуҷуд меояд. Дар натиҷа сохтори қофия мураккаб гардида, тамоми унсурҳои асосии қофиясозӣ дар як маҷмуи комил ҷамъ мешаванд.

Дар ғазалиёти Хокии Хуросонӣ ин навъи қофия низ ба назар мерасад, вале бо теъдоди нисбатан кам. Аз ҷумла, дар байти зерин:

Талаби илм фарз гуфт Расул,
Толиби илми олимон мебош! [5, 181]

дар калимаи «олимон» қофия истифода шудааст. Қисми қофиясоз аз унсурҳои зерин иборат аст: **о** – таъсис, **л** – дахил, **и** – тавҷеҳ, **м** – равии мутлақ, **о** – васл, **н** – хуруҷ.

Дар маҷмуъ, ин таснифот нишон медиҳад, ки шоир ба низоми қофиябандӣ аҳаммияти ҷиддӣ дода, аз имконоти назарии он ба таври фарогир истифода намудааст.

КИТОБНОМА

1. Вафоӣ, Аббос Алии. Қасидаҳои маснуъ дар илми бадеъ, баён, арӯз ва қофия. А.А.Вафоӣ. – Теҳрон: Чопхонаи Лайло, 1382. – 230 с.
2. Давлатбеков, Л.М, «Назмшиносӣ». – Душанбе: ЭР-граф, 2024, – 77 с.
3. Литературная энциклопедия, ҷилди IX, калимаи «қофия». –Москва, 1935. – 650 с.

4. Миршоҳӣ, Ғиёсиддин. Куллиёти Хокии Хуросонӣ. – Қум: Ороста, 1392. – 659 с.
5. Мусулмонқулов, Р. Назарияи адабиёт. Фанни шеър./ Р. Мусулмонқулов – Душанбе: Ирфон, 1985. – 180 с.
6. Розӣ, Шамси Қайс. Ал-муъҷам. / Ш. Қ. Розӣ. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.
7. Саидов, Саидраҳмон «Назмшиносӣ»(Дастури таълимӣ барои донишҷӯёни шӯъбаи ғоибонаи факултаҳои филологии коллеҷҳои омӯзгорӣ) / С.Саидов, Саъдии Қосимӣ. – Душанбе, 2007. – 47с.
8. Сирус, Б. Назарияи нави қофиябандӣ дар назми тоҷик./ Б. Сирус. – Душанбе: Нашриёти Ирфон, 1972. – 239 с.
9. Сирус, Б. Қофия дар назми тоҷик. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон./ Б. Сирус. – Сталинобод, 1955. – 185 с.
10. Солеҳов, Мирзо. Арӯз ва омӯзиши он. – Душанбе, 2005. – 110 с.
11. Тӯсӣ, Н Меъёр-ул- ашъор./ Н. Тӯсӣ. – Душанбе: Ориёно, 1992. – 152 с.
12. Чомӣ. А. Рисолаи Кофия. Тасхехи Х. Блохмани: тахия ва тавзеҳоти У. Тоиров; муҳ. М. Нарзиқул. А. Розӣ. – Душанбе: Нашриёти ДМТ, 2025. – 136 с.

МАВҚЕИ ҚОФИЯ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ХОКИИ ХУРОСОНӢ

Дар мақола ақидаи олимон дар хусуси қофия, истифодаи навъҳои қофиябандӣ аз ҷониби Хокии Хуросонӣ ва мавкеи қофия дар ғазалиёти шоир маълумот гирд оварда шудааст.

Муаллиф бо овардани 14 навъи қофияи пурбаҳо бо намунаҳои шеърӣ муайян менамояд, ки шоир дар интихоби қофия ба қоидаҳои суннатӣ такя намуда, онҳоро бо эҳтиёткории баланди бадеӣ ва маъноӣ татбиқ кардааст. Бештари ғазалҳои Хокии Хуросонӣ дар доираи меъёрҳои қофияшиносии классикӣ ҷой мегиранд ва танҳо шумораи каме аз онҳо хусусияти таҷрибавӣ ё берунрафта аз қолаби маъмул доранд, ки ин ҳолат дар доираи анъанаи адабӣ қобили қабул буда, дар осори бисёр шоирони бузург низ мушоҳида мешавад.

Вожаҳои калидӣ*: Хокии Хуросонӣ, қофия, қофияи пурбаҳо, қофияи камбаҳо, ғазалиёти шоир, типҳои қофиябандӣ, қофияи муқайяд, қофияи мутлақ, қофияи аслӣ, қофияи фаръӣ.*

РОЛЬ РИФМЫ В ГАЗЕЛЯХ ХОКИ ХОРАСАНИ

В статье собрана информация о взгляды ученых относительно рифмы, использования типов рифмы в газелях Хоки Хорасани и роль рифмы в газелях поэта.

Представив 14 типов ценных рифм с поэтическими примерами, автор приходит к выводу, что поэт опирался на традиционные правила выбора рифм и применял их с большой художественной и смысловой тщательностью.

Показано, что поэт опирался на традиционные правила при выборе рифм и применял их с большой художественной и смысловой тщательностью. Большинство газелей Хоки Хорасани укладываются в рамки классических норм рифмовки, и лишь небольшое число из них являются экспериментальными или выходят за рамки привычной схемы, что приемлемо в литературной традиции и наблюдается также в произведениях многих великих поэтов.

Ключевые слова: *Хоки Хорасани, рифма, богатая рифма, бедная рифма, газели поэта, типы рифмовки, мукайядная рифма, мутлакская рифма, основная рифма, производная рифма.*

THE POSITION OF RHYME IN THE POEMS OF KHOKII KHURASANI

The article presents the opinions of scholars on rhyme, the use of rhyme types by Khokii Khurasani, and the position of rhyme in the poet's ghazals.

By presenting 14 types of valuable rhymes with poetic examples, the author determines that the poet relied on traditional rules in choosing rhymes and applied them with great artistic and semantic care.

It is shown that the poet relied on traditional rules when choosing rhymes and applied them with great artistic and semantic accuracy. Most of Khoki Khorasani's gazelles fit within the classical norms of rhyming, and only a small number of them are experimental or go beyond the usual scheme, which is acceptable in the literary tradition and is also observed in the works of many great poets.

Keywords: *rhyme, precious rhyme, precious rhyme, poet's ghazals, types of rhyme, fixed rhyme, absolute rhyme, original rhyme, secondary rhyme.*

Маълумот дар бораи муаллифон: Қаландариён Ҳоким Сафар-доктори илмҳои филологӣ, директори Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б.Искандарови АМИТ. Суроға 736001, ш.Хоруғ, Кӯчаи У.Холдоров, 4. Тел.:(+992) 93 489 26 26; E-mail: hokim 1976@gmail.com

Хушвахтова Мавҷигул Амоншоевна- ассистенти кафедраи идоракунии захираҳои инсонии факултети идоракунии давлатии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суроға : шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носир 33, ҳуҷраи 1107. Тел.:(+992) 93 404 17 83; E-mail: mavjigul-83@mail.ru

Информация об авторах: Каландариён Хоким Сафар - доктор филологических наук, директор Института гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова Национального института Национального технического университета. Адрес: Хорог, ул. У. Холдорова, 4, 736001. Тел.: (+992) 93 489 26 26; E-mail: hokim 1976@gmail.com

Хушвахтова Мавджигул Амоншоевна - ассистент кафедры управления человеческими ресурсами факультета государственного управления Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Адрес: Душанбе, ул. Саида Носира, 33, кабинет 1107. Тел.: (+992) 93 404 17 83; E-mail: mavjigul-83@mail.ru

Information and author: Kalandaryon Hokim Safar - Doctor of Philological sciences, Director of the Institute of Human Sciences named after academician B. Iskandarova National Institute of National Technical University. Address: Khorog, ul. U. Kholdorova, 4, 736001. Tel.: (+992) 93 489 26 26; E-mail: hokim 1976@gmail.com

Khushvakhtova Mavjigul Amonshoevna - assistant of the Department of Human Resources Management, Faculty of Public Administration, Academy of Public Administration under the President of the republic of Tajikistan. Address: Dushanbe, Said Nosir Street 33, room 1107. Tel.: (+992) 93 404 17 83; E-mail: mavjigul-83@mail.ru

ТДУ: 491.550

ОҒОЗИ ИЛМИ НАВИ СУХАНШИНОСИИ ТОҶИКӢ: АЗ ҶАМЪИЯТИ ИЛМИИ ТОҶИКШИНОСӢ ТО ПАЖУҲИШГОҲИ ТАДҚИҚОТИ ИЛМӢ (1927-1932)

Абдухолиқ Набавӣ
Институти забон ва адабиёт ба номи Рӯдакии АМИТ

Илми филологӣ (суханшиносӣ)-и тоҷикӣ зодаи садаи XX, бахусус даҳсолаи дуюми он, ба шумор меояд. Аслан, таърихи баррасиҳои масоили забону адабиёт ва шинохти онҳо дар фарҳанги форсизабонон собиқаи зиёда аз даҳасра дорад, ки бо номи «илми адаб» ё «усули адабия» маъмул аст. Аҳли илму адаб ва нақди адабии форсии тоҷикӣ дар заминаи риояи назарияи улуми адабия дар ҳар даврае ба таълифи осоре дар шохаҳои он (илми адаб тибқи маълумотҳо зиёда аз 12 риштаи сухансанҷиро фаро гирифта буд) пардохтаанд [21; 22]. Ҳамин чиз низ маълум аст, ки ин улум асосан назарӣ буданд ва аҳли таҳқиқ ба шарҳу тафсир ва шартҳои риояи қавоиди онҳо дар амал бештар мутаваҷҷеҳ мегаштанд. Аммо дар тарзу тариқи баррасиҳои улуми адабияи классикӣ як маҳдудияте мушоҳида мешуд: тафаккури тадқиқӣ дар шакли собит ба он сурате ҷараён дошт, ки чанд аср пеш буд. Зиёда аз он, дар асрҳои охир он хеле қолабӣ гашта, дигар омӯхтану тадриси он ба баррасии эҷодкорона ва ковишу таҳқиқҳои пажуҳишгарона имкон намедод, балки мамониат ҳам мекард. Бинобар ин, дар мамолики Шарқ, аз ҷумла дар кишварҳои форсизабон, аҳли зиё аз пайи дарёфти усулҳои нави таҳқиқот гаштаанд.

Дар ин росто, аз асри XIX то кунун дар мамолики Ғарб шохаи тозаи илм бо номи шарқшиносӣ рушду камол кард ва вобаста ба робитаҳои гуногунсоҳае, ки байни Шарқу Ғарб хеле зуд ҷараён мегирифт, равишҳои тозаи пажуҳишҳои илмии аврупоӣ мавриди таваҷҷуҳи равшанфикрони шарқӣ қарор ёфт. Аз ин байн метавон таҳқиқоти зиёдеро, ки пиромуни хондан, тарҷума ва тафсири китоби мазҳабии «Авесто», ё умуман адабиёти аҳди бостон таълиф шудаанд, осори Ҷ. Дарместер, Ҳ. Эте, Э. Браун ва дигаронро ном бурд. Як намунаи чашмгири ин равиши пажуҳиши ховаршиносӣ асари Теодор Нулдеке «Ҳамосаи миллии Эрон» (солҳои 1895–1904, чопи алоҳида соли 1920) ба шумор меояд, ки аз ҷониби муҳаққиқини эроншинос хеле хуб пазируфта шудааст [12]. Натиҷаи ҳамин иртибот бо шарқшиносии Аврупо ва баҳрабардорӣ аз равишҳои нави таҳқиқи он таълифи асари пурмуҳтавои муҳаққиқи машҳури Ҳинд, аллома Шиблии Нуъмонӣ, бо номи «Шеър-ул-Аҷам» (1907 ба баъд) гардид [23]. Ба ҳамин васила, аз сеяки аввали садаи XX муҳаққиқини адабиёти форсӣ, ба қавли Сайид Нафисӣ, «ба роҳу равиши таҳқиқи ҷадид» [11] ворид шуданд ва баъд дар ин кор хеле варзидаю озмуда гашта, пайваста гӯйи сабқат аз ховаршиносон даррабуданд.

Дар Осиёи Марказӣ, бахусус дар Тоҷикистон низ дар ҳамин давра роҳу равиши нави таҳқиқ аз роҳи Русия ва мактаби илмии он омад. Дар Русияи пеш аз инқилоб як равиши илмии академӣ ва мактаби пурқуввати шарқшиносӣ ташаккул ёфтаву пурмаҳсул амал мекард. Аммо илми сухансанҷии тоҷикӣ аз он сабаб, ки Русия баъди Инқилоби Октябр аз равиши ҷаҳонбинии марксистии воқеъгаро ба роҳи ҷомеаи сотсиалистӣ ворид гардида буд, нахустин қадамҳои худро дар равияи таҳқиқи иҷтимоӣ (ҷомеашиносӣ) бардошт. Таъсири бевоситаи шарқшиносии русию аврупоӣ ва нуфузи он бо омехтаи ақоиди пантуркистӣ аз роҳи Туркия низ эҳсос мешавад. Вале як ҳақиқат бебаҳс аст, ки пажуҳиши

воқеан илмии таърих, фарҳанг, забон ва адабиёти форсии тоҷикӣ зодаи давраи шуравӣ мебошад. Аслан, ҳарчанд ки қавми тоҷик зиёда аз ҳазор сол дар паҳнои таърих зиндагӣ ва эҷод карда омадааст, танҳо дар солҳои аввали ҳокимияти шуравӣ «масъалаи тоҷикон», яъне будан ё набудани ин халқи асосӣ, мустақил ва соҳиби таърихи бой дар минтақаи Осиёи Марказӣ, ба миён омад [16; 20]. Ба ин маънӣ, масъалаи ҳассосе чун собит намудани ҳастии халқ таваҷҷуҳ ва, дар айни замон, пажуҳиши зиндагии маънавӣ ва сарнавишти таърихии ӯро тақозо намуд. Замоне, ки Тоҷикистон аз соли 1924 ба сифати ҷумҳурии худмухтор дар таркиби Ӯзбекистон ва баъд, соли 1929, чун ҷумҳурӣ мустақил шинохта шуд, масъалаи пажуҳиши ҳастии халқ аз қазияи бедории ҳисси худшиносии миллӣ ба проблемаи давлатӣ табдил ёфт.

Дар ваҳлаи аввал, ин амал тавассути ташкили «Ҷамъияти илмии тоҷикшиносӣ» сурат гирифт. Воқеан, раиси фахрии он Раиси Кумитаи Инқилобӣ, баъдтар Кумитаи Иҷроияи Марказии РАСС Тоҷикистон Нусратулло Махсум ва ҷонишини вай – раиси комиссияи илмии Тоҷикистон дар назди Комиссариати маорифи Ӯзбекистон Нисор Муҳаммади Афғон интихоб шуданд. Сабаби ба вуҷуд омадани ҷамъияти мазкурро яке аз кормандони он чунин тавзеҳ дода буд, ки пас аз «…ба шакли як ҳукумати мустақил даромадани миллати тоҷик, барои омӯхтани ҳаёти тоҷикон, маданият ва ҳаракати онҳо…, барои омӯхтани тамоми миллатҳое, ки дар дохили ҳудуди Тоҷикистон ҳозира зиндагонӣ мекунанд, инчунин барои омӯхтани ҳамнажодони онҳо, ки дар хориҷи Тоҷикистон мебошанд, василаҳои нав ба даст омад. Ғайр аз ин, барои шинохтан ва омӯхтани ҷои истиқомати миллатҳои эронии шарқӣ, ки аз нуқтаи назари илмӣ аҳаммияти калон дорад, вазифаҳои нав ба миён омад.

Бинобар он, бо мақсади шинохтани халқи Тоҷикистон ва миллатҳои ориёӣ, ки дар хориҷи он ҳастанд (аз ҷиҳати таърихӣ, этнографӣ, филологӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, ҷуғрофӣ ва физикӣ) дар моҳи январи (9 январ – А.Н.) соли 1925… дар Тошканд ҷамъияти илмии тоҷикӣ боз шуд» [10].

Ин ҷамъият дар айни замон бо муассисаҳои илмиву тадқиқотии дар Иттиҳоди шуравӣ мавҷуда робита барқарор карда, чун ҷамъияти илмии мустақил шинохта шуд. Дар ҳайати он 150 корманд аз қувваҳои илмии Осиёи Миёна ва уламои қисми аврупоии шуравӣ машғули пажуҳиш буданд. Як чизро қайд кардан лозим аст, ки ҷамъияти илмии мазкур дар назди худ вазифаҳои зиёди омӯзишро аз ҷанбаҳои гуногуни кишваршиносӣ гузошта буд ва дар риштаи пажуҳиши зиндагии маънавию фарҳангии мардуми тоҷик чандин корҳои назаррасро ба анҷом расонид: ҷамъият байни панҷ соли амали худ (1925–1929) 5 маротиба саёҳати фаннӣ ташкил менамояд, ки чортои он дар дохили Тоҷикистон ва яктои он дар самти Афғонистон анҷом гирифтааст. Аз ин саёҳатҳо дутояш ба омӯзиши зисту зиндагӣ ва урфу расм, бахусус забони мардуми Ванҷи Бадахшон ва Яғноб бахшида шуда буд. Саёҳати панҷум, ки аз тарафи яке аз аъзои ҷамъият анҷомид, бо мақсади омӯхтани тоҷикони Афғонистон сурат гирифт. Ҷамъияти илмии тоҷикшиносӣ дар давоми фаъолияти худ 14 асари алоҳида ва 3 маҷмӯаи дастҷамъона ба табъ расонид, ки дар байни онҳо маҷмӯаи «Тоҷикистон» ва «Эрон», асари М.С. Андреев «Дар бораи этнологияи Афғонистон», «Корҳои наққошии тоҷикони Кӯҳистон» буданд. Дар ҷаласаҳои илмии ҷамъият гузоришҳои ҷолибе монанди «Дар бораи забонҳои эронии Осиёи Миёна», «Дар бораи адабиёт», «Ҳуруфи лотинӣ барои забони шуғнонӣ» мавриди муҳокима қарор гирифтааст [10].

Ҳаминро ҳам бояд ёдовар шуд, ки дар ҳайати раёсат ва узвияти ҷамъият олимони машҳури шарқшинос-тоҷикшиносе мисли М.С. Андреев, А.А.

Семёнов, В.А. Бартолд шомил буданд ва таҳқиқоти машҳури В.А. Бартолд «Тоҷикон» соли 1925 бо хоҳишу ташвиқи ҷамъияти мазкур таълиф мешавад.

Қайди ин нукта низ зарур аст, ки ҷамъияти илмӣ дар кори таҳқиқгарии худ бо дастурдиҳии ҳизбӣ бархӯрд доштааст ва ё ба он муқовимат мекардааст. Таваҷҷуҳ ба пажуҳишҳои сирф илмӣ гоҳ-гоҳ пеши роҳи ҳукмҳои худсарона ва ғайриобъективиро мегирифт ё ҳеҷ набошад, ба онҳо эътироз баён мекард, ки ин амал барои дар ҷомеа шакл гирифтани фикри солим имкон медод. Намунаи ҳамин гуна солимфикрӣ он аст, ки бо ташаббуси аҳли ҷамъият, аъзои садорати он, намояндаи Комиссариати хориҷии шуравӣ дар Осиёи Миёна А.А. Знаменский соли 1927 ба сарварони ҳизбии Ӯзбекистон ва Осиёи Марказӣ мактуби эътирозӣ навишта, асари машҳури С. Айнӣ «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро аз қазоватҳое ифротии идеологӣ, масалан, аз танқиди роҳбари ҳизбии Ӯзбекистон А. Икромов, ҳимоя мекунад. Як далели муътамади А. Знаменский он аст, ки омӯхтани адабиёти гузашта, таҳқиқи он аз мавқеи илмӣ як чизи муқаррарист ва дар асари Айнӣ омадани шеъри Рӯдакӣ – қасидаи «Бӯйи ҷӯйи Мӯлиён» – низ танҳо ба сифати намунаи осори ҳунарӣ ва мисоли таърихи адабиёт муҳим аст ва он ба ғаразҳои кунунии ҳизб ҳеҷ халал расонда наметавонад… [15].

Аз он чи зикраш рафт, маълум аст, ки дар фаъолияти пажуҳишгарии «Ҷамъияти илмии тоҷикшиносӣ» омӯзиши забону адабиёт, шеваҳо ва ҳунару фарҳанги тоҷикон бори аввал аз нуқтаи назари илмӣ ҷиддан оғоз шуд. Ва ин ҳам бисёр муҳим аст, ки дар таҳқиқоти мазкур фарҳанги тоҷикӣ ба сифати як ҷузъи фарҳанги умумифорсӣ (Эрону Афғонистон) мавриди пажуҳиш қарор гирифтааст. Бесабаб нест, ки дар баъзе сарчашмаҳо вай «Ҷамъияти оид ба омӯзиши Тоҷикистон ва халқҳои эроннажоди берун аз хоки он» ном бурда шудааст [1] ва дар асл низ чунин унвон доштааст. Аммо аз чӣ сабаб бошад, ки ин ҷамъият танҳо аз ҷониби муаррихон ёдоварӣ мешавад, ҳол он ки фаъолияти он фарогири таҳқиқи густурдаи филологӣ низ будааст. Бинобар ин, омӯхтани корҳои илмии ҷамъияти тоҷикшиносӣ ба манфиати таърихи илми суханшиносӣ мебошад.

Бояд гуфт, ки ҳайати ҷамъияти илмии тоҷикшиносӣ иборат аз уламои рус ва забони пажуҳишҳои он забони русӣ буд. Вале ин чунин маънӣ надорад, ки пажуҳишгарии миллӣ дар ҳолати дастнигарӣ истода бошад ва аз ҷониби уламои тоҷик ҳеҷ кӯшише барои фарогирии илмии таъриху фарҳанг ва забону адабиёт зоҳир нашудааст.

Воқеият чунин набудааст. Ҳанӯз дар нашрияҳои ҷадидия майлу кӯшише ба баррасиҳои илмии таърих, табиат, фарҳанг, забон ва адабиёту нақди он ба чашм мерасад. Пас аз Инқилоби Бухоро бошад, бо мақсади ҳифзу омӯзиши фарҳанги маҳаллӣ «Ҷамъияти илмии Бухоро» (1921) ташкил мешавад, ки ба он уламои машҳури замон – Абдуррауфи Фитрат, Садриддини Айнӣ, таърихнавис Салимбек, адиб ва адабиётшинос Садри Зиё ва дигарон шомил буданд [24]. Уламои тоҷик дар таълифи китобҳои дарсӣ низ аз риояи асосҳои илмии ҳар фанну дониш кор гирифтанд, дар рӯзномаҳои «Шӯълаи инқилоб», «Овози тоҷик», «Бедории тоҷик» мақолаҳои хусусияти илмидошта нашр намудаанд. Ва, ниҳоят, бо супориши давлати ҷавони Тоҷикистон ва бо шавқу ҳаваси миллатхоҳонаи устод Айнӣ асари марҳалавии «Намунаи адабиёти тоҷик» (1926) ба миён омад.

Ҳарчанд ин асар дар асл тазкираро мемонад ва гӯё мувофиқи талаби замон ва супориши расмӣ таълиф шудааст, вале ба туфайли фитрати зотии устод Айнӣ он аз маҷмуи маълумотномаи зиндагӣ ва фарогири намунаҳои осори удабо ба таърихи таҳаввули адабиёти даҳасраи форсии тоҷикӣ дар як минтақаи бузурги

сукунати мардуми ориённажод – Осиёи Марказӣ – табдил ёфтааст. Устод Айнӣ дар ин асар на танҳо ба сифати таърихнигори адабиёт, балки ҳамчун наққоди адабӣ, назариётчӣ, матншинос ва муҳаққиқи моҳиятбин намудор шуд. «Намуна» бо он ҳама маҳосине, ки дорад, чуноне ки худи устод изҳор доштааст, як заминае барои таҳқиқоти илмии оянда гардид. Он мунозираҳое, ки дар атрофи ин асар ба амал омаданд, баробари ноодилона ва дурушту субъективона буданашон, аҳли илмро ба рӯшану дақиқ кардани роҳу равиши пажуҳишҳояшон во дошт ва ба баҳси илмӣ роҳ кушод. Дар айни замон, аз ин мубоҳисаҳо маълум буд, ки пажуҳиши сухансанҷӣ ба шинохти иҷтимоӣ ва моҳияти мафкуравии адабиёту ҳунар мутаваҷҷеҳ мебошад.

Аз ин мухтасар маълум аст, ки кӯшишҳои пажуҳишгарони миллӣ, асосан дар шакли пароканда, бе рабту низом ва бо фосилаҳо анҷом меёфтанд. Сатҳи илмии таълифоти эшон низ аз сабаби мавҷуд набудани таҷриба ва собиқаи кофӣ ба такмилу таҳким ниёз дошт. Шояд аз ҳамин сабаб буд, ки соли 1927 дар назди Комиссариати маориф Шурои илмӣ таъсис дода шуд. Маҷаллаи «Раҳбари дониш» дар ин маврид чунин иттилоъ медиҳад:

«Комиссариати маорифи Тоҷикистон дар маҷлисе, ки дар 24 сентябр шуда буд, ҳайати Шурои илмии Ҷумҳурии Тоҷикистонро иборат аз рафиқони зерин тасдиқ намуд:

Раиси Шурои илмӣ: рафиқ Ӯйғун,

Аъзои Шурои илмӣ: рафиқон Фитрат, Айнӣ, Манофзода Собит, Зеҳнӣ, Комилӣ, Бектош, Ҷабборӣ, Саидризо Ализода» [5].

Ташкили ин шуро, ба ҷуз аз як сохтори танзимкунандаи пажуҳиши илмӣ буданаш, боз чанд нуктаи ибратбахшеро низ дорост. Аввалан, он дар замони раиси Комиссариати маориф будани Нисор Муҳаммади Афғон ташкил шуд ва ин бори дигар хизмати ӯро дар ривоҷи илму фарҳанги тоҷик собит менамояд; сониян, тавассути ин чорабинӣ уламои дар таъсири сахти узбакпарастӣ буда – Абдурауфи Фитрат ва Нарзуллои Бектош – ба корҳои илмиву тадқиқотии Ҷумҳурии Тоҷикистон кашида шуданд, ки баъд дар поягузории илми сухансанҷии тоҷик саҳми чашмгире гирифтанд; солисан, ҳайати ин шуро аксаран аз ҷадидҳои гузашта, аз донишмандони собиқадор, аз аҳли сухан ва намояндагони қавми тоҷик, эрон ва афғон таркиб ёфта буд. Ва, билохира, мақсади шурои мазкур, аз ҳайаташ маълум аст, ки асосан аз пажуҳиши забону адабиёт ва ҳунару фарҳанг иборат будааст. Дар ҳамин давра дар назди Комиссариати маориф бахши илм амал мекард, ки сарварии онро Н. Бектош ба ҷо меовард [19].

Дарвоқеъ, баъди ташкили ин шуро, пеш аз ҳама, аъзои он ба таҳқиқу таълифи мақолаҳои илмӣ пардохтанд: Айнӣ, Фитрат, Бектош, Зеҳнӣ, Манофзода, Ализода мақолаҳои илмии худро дар саҳифаҳои маҷаллаи «Раҳбари дониш» ба иштирок гузоштанд ва баҳсҳои илмӣ оғоз гардиданд. Шурои илмӣ, бахусус дар ҷараёни мубоҳисаҳо атрофи алифбои нави лотинӣ (1927–1928), хеле фаъол будааст. Чун ивази алифбо асосан вазифаи сиёсӣ буд ва ба он эътирози ошкоро кардан имкон надошт, уламо кӯшиш карданд, ки як алифбои дарвоқеъ осон ва ифодагари таркиби овозии забони тоҷикӣ дар асоси илмӣ ба вуҷуд оварда бошанд. Ба ин васила як шохаи илми сухансанҷӣ – илми овошиносӣ – ибтидо гирифт. Бори нахуст дар ҷараёни мубоҳисаҳо мутахассисони миллӣ (Фитрат ва Бектош) бо намояндагони илми шарқшиносии рус (А.А. Семёнов) аз «Ҷамъияти илмии тоҷикшиносӣ» барҳӯрди илмӣ карданд [14; 18; 2] ва натиҷа ҳамин шуд, ки асосан «Лоиҳа» ва далелу бурҳони уламои тоҷик мавриди қабули умум гардид. Метавон гуфт, ки аз ин ба баъд уламои рус ба қувваи

донишмандони тоҷик тан доданд ва дар пажуҳишгарӣ як андоза омезиши «тафаккури шарқию ғарбӣ» шакл гирифт.

Ин сифати нави таҳқиқгарӣ, балки мустақилияти забоншиносии миллии тоҷик, дар ҷараёни мубоҳисаҳо дар атрофи забони адабии тоҷик (солҳои 1928–1930) хеле барҷаста намудор гардид. Бахусус, устод Айнӣ, Раҳим Ҳошим, Мунзим, А. Муҳиддинов аз пештозони баҳсҳои илмӣ буданд. Нарзуллои Бектош дар ин росто китобе ба номи «Дар атрофи забони адабии тоҷик» (1930) [9] таълиф карда, ба сифати назариётчии забон ва донишманди огоҳ ба таъриху табиати забони форсии тоҷикӣ намудор гардид. Аксари мавод ва қарорҳои тайёрӣ ба анҷумани забоншиносони Тоҷикистон (августи соли 1930)-ро комиссияи махсуси омодагӣ дар ҳайати Ҷабборӣ, Семёнов, Бектош, Дяков, Китсис дар асоси ахбороти илмии Н. Бектош тартиб дода будаанд [7] Метавон чунин натиҷа гирифт, ки анҷумани забоншиносӣ як қадами ҷадиде дар оғози пажуҳиши назарияи забон, забони адабии ҳозираи тоҷик, истилоҳот, имло, лаҳҷашиносӣ ва махсусиятҳои шеваҳои гуногуни забони форсӣ гардид. Аслан, баҳсҳои атрофи забон кам ё беш ба тамоми масъалаҳои илми сухансанҷӣ – таърихи адабиёт, нақди адабӣ ва эҷодиёти шифоҳии мардум – дахл кард ва табиист, ки зарурати амиқу илмӣ омӯхтани онҳоро бармало сохт. Аз ҳама муҳимаш, анҷуман аз мавҷудияти қувваҳои кофии илмии соҳибихтисоси тоҷикӣ дар риштаи суханшиносӣ дарак дод.

Ҳамин тавр, зарурате пеш омад, ки ин ҳама мутахассисон ба як марказ ҷамъ оянд ва пажуҳишҳои худро дар асоси реҷаи аниқ дар соҳаҳои алоҳидаи илм бо низоми муайян ва мудаққиқона анҷом диҳанд. Дар натиҷа, 13 сентябри соли 1930 бо қарори СКХ РСС Тоҷикистон Институти давлатии тадқиқоти илмии Тоҷикистон таъсис ёфт, ки раиси он Нисор Муҳаммадов таъин гардид. Тибқи баъзе маълумотҳо, Пажуҳишгоҳ аз ҷониби Н. Бектош роҳбарӣ мешудааст, вале як чиз аниқ аст, ки бахши суханшиносӣ ва таҳқиқотҳои илмии ин соҳа зери роҳбарӣ ва назорати вай (Бектош) сурат гирифтааст. Ин пажуҳишгоҳро одатан «Кумитаи тоҷикшиносӣ» мегуфтанд ва «Ҷамъияти илмии тоҷикшиносӣ»-и Тошканд низ ба он чун бахши алоҳида пайваста мешавад. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, ки фаъолияти Пажуҳишгоҳ идомаи ҳамон суннатҳоест, ки «Ҷамъият»-и Тошканд ва Шурои илмии Тоҷикистон оғоз карда буданд ва он ба сифати як муассисаи расмии илмӣ бунёди илми академии тоҷикро гузоштааст.

Нахустин коре, ки Пажуҳишгоҳи тадқиқоти илмӣ анҷом дод, ба низом даровардани гирдоварӣ ва омӯзиши эҷодиёти шифоҳии халқ буд. Омӯзиши илмии фолклор ҳанӯз соли 1929 аз ҷониби узви Шурои илмӣ Т. Зеҳнӣ сар шуд. Вай бо номи «Адабиёти халқ» мақолаи муфассале навишт ва интишор кард [7] Дар ҳамон вақт буд, ки нависанда Ҳ. Карим низ зарурати омӯхтани эҷодиёти мардумро ба миён гузошт [6] ва баъдтар маҷмӯаи зарбулмасалу чистонҳоро ба табъ расонид [17]. Пажуҳишгоҳ бошад, дар ин маврид аввал як дастуре бо номи «Дар бораи ҷамъ кардани адабиёти даҳании халқ» (1930, муаллифаш Н. Бектош) тайёр кард, ки роҳу равиши сабти фарҳанги мардумро шарҳу тавзеҳ медод. Дар заминаи ин дастур кормандони Пажуҳишгоҳ ба гирдоварии фолклори маҳалҳои Тоҷикистон пардохтанд. Дар ибтидои соли 1931 бо ташаббуси Пажуҳишгоҳ (роҳбарии бевоситаи Бектош) ҷамъомади сернуфузи ҳунару фарҳанги тоҷикзабонон гузаронида мешавад. Кормандони илмӣ Б. Азизӣ, Ҷ. Икромӣ, Т. Зеҳнӣ, О. Исматӣ оид ба жанрҳои ҷудогонаи фолклор мақолаҳо таълиф менамоянд [13].

Дигар соҳаи фаъолияти Пажуҳишгоҳи мазкур тартиб додани фарҳангҳо будааст. Дар давоми солҳои 1930–1932, яъне он муддате, ки Пажуҳишгоҳи мазкур амал кардааст, кормандони он ба тартиб додани фарҳанги тоҷикӣ-русӣ ва

русӣ-тоҷикӣ пардохтаанд. Фарҳанги тоҷикӣ-русӣ, ки луғатномаи тафсирии бовусъате буда, бо сардории Н. Бектош ва ҳамкории А. Мунзим, С. Климчитский ва А. А. Семёнов тартиб дода шуда буд, бо айбмониҳои бемаънии сиёсӣ (дар он бисёр будани вожаҳои мазҳабӣ ва набудани калимаҳои «болшевик» ва «болшевизм») аз чоп боздошта шуд, ки то ба ҳол қисмати он номаълум аст. Фарҳанги дигар луғатномаи русӣ-тоҷикӣ буд ва солҳои 1933–1934 зери назари устод Айнӣ дар ду ҷилд ба табъ расид.

Пажуҳишгоҳ дар айни замон усули тартиб додани фарҳангҳои соҳавӣ, тахассусиро низ мавриди баррасӣ қарор дод. Дар кори омӯзиши забонҳои шуғнонӣ ва вахонӣ корҳои зиёде анҷом дода шуда, ба пажуҳиши забони яғнобӣ омодагӣ мерафт. Таълифи «Грамматикаи забони тоҷикӣ» шуруъ шуда буд [3].

Бахши адабиёти Пажуҳишгоҳи мазкур дар давоми фаъолияти худ, тибқи ахбори Вазири маорифи Тоҷикистон С. Носиров, 18 кори илмию адабиро оид ба эҷодиёти адибон нашр карда будааст [21] Дар муддати ду сол мақолаи Бектош «Абулқосими Фирдавсӣ» [3], рисолаҳои Ш. Ҳусейнзода оид ба эҷодиёти Лоҳутӣ, Ғ. Абдулло доир ба фаъолияти Ҷалол Икромӣ, С. Улуғзода оид ба фаъолияти адабии С. Ҷавҳаризода ва рисолаҳои Бектош бахшида ба эҷодиёти Азизӣ, Ғ. Абдулло дар бораи ашъори Пайрав Сулаймонӣ ба чоп омода мешаванд [24] Маҳз дар ҳамин давра пажуҳиши илмии фаъолияти адабии устод Айнӣ оғоз ёфт ва аввалин монографияи илмӣ дар бораи вай аз ҷониби Н. Бектош бо номи «Садриддин Айнӣ ва эҷодиёти ӯ» [4] таълиф шуд. Бояд гуфт, ки ба туфайли асарҳои мазкур нақднависии илмӣ ва амалӣ низ вусъат гирифт. Ҳамин тавр, он равияе, ки устод Айнӣ дар асараш «Намунаи адабиёти тоҷик» асос гузошта буд, дарвоқеъ дар заминаи ҷиддии пажуҳишгарӣ устувор гашт ва амиқ бурда шуд. Вале бар асари муносибати манфие, ки дар сиёсати ҳизб нисбат ба мероси гузашта, бахусус муҳтавои он дар ҷомеа ҳукмрон буд, пажуҳиши осори удабои гузашта дар фаъолияти кормандони Пажуҳишгоҳ мақоми зиёде нагирифтааст ва ин ҳол баъдҳо низ идома дошт.

Ва инак, аз он чи гуфта шуд, чунин натиҷа метавон гирифт, ки дар солҳои 1927–1932 ба илми сухансанҷии (филологии) тоҷик поя гузошта шудааст. Мақсади мо аз ин мақола низ на танҳо як андоза пеши назар овардани таърихи оғози пажуҳишгарии илмӣ будааст (ки ин қазия ба сари худ молики аҳаммият аст), балки ба аҳли назар пешниҳод кардани ин масъала аст, ки тадқиқоти филологиро танҳо ба ташкили Базаи тоҷикистонии АУ Иттиҳоди шуравӣ (1932) бастан ба ҳақиқати таърихӣ мувофиқат намекунад. Ҳамчунин, ибтидои роҳи Пажуҳишгоҳи забон ва адабиётро ба сифати коргоҳи таҳқиқоти филологӣ бояд замони ташкили Институти илмии тадқиқотии Тоҷикистон (1930) таъин кард. Ва, билохира, ҳақиқати таърихӣ тақозо мекунад, ки имрӯз дар қатори уламои рус ба хизмати онҳое, ки аввалин хиштҳои илми филологии тоҷикро гузоштаанд, бахусус ба сарварони ин кор Садриддин Айнӣ, Нисор Муҳаммади Афғон ва Нарзуллои Бектош баҳои муносиб дода, мақоми онҳоро дар равнақи илми суханшиносии тоҷикӣ сазовор барқарор карда бошем.

Ин ҳама моро вомедорад, ки фаъолияти корӣ ва роҳу равиши марказҳои илмии дар солҳои 1925–1932 мавҷударо ҷиддӣ ва муфассал омӯхта, ба саҳифаҳои торики таърихи ташаккули илми ҷадиди сухансанҷии тоҷик рӯшанӣ андозем.

КИТОБНОМА

1. Акрамов, Д. Академик В. В. Бартолд / Д. Акрамов. – Душанбе: Ирфон, 1976.
2. Бектош, Н. Дар атрофи забони адабии тоҷик / Н. Бектош. – Тошканд–Сталинобод, 1930.

3. Бектош, Н. Абулқосим Фирдавсӣ / Н. Бектош // Барои адабиёти сотсиалистӣ. – 1932. – № 5.
4. Бектош, Н. Садриддин Айнӣ ва эҷодиёти ӯ / Н. Бектош. – Сталинобод: Нашрдавлаттоҷик, 1933.
5. Дар Комиссариати маорифи Тоҷикистон // Раҳбари дониш. – 1929. – № 3. – С. 36.
6. Зарбулмасал ва чистонҳои тоҷикӣ / ғункунандаи Ҳ. Каримзода. – Москва–Ленинград, 1931.
7. Зеҳнӣ, Т. Адабиёти халқ / Т. Зеҳнӣ // Раҳбари дониш. – 1929. – № 4–5.
8. Каримзода, Ҳ. Адабиёти халқро ҷамъ кунем / Ҳ. Каримзода // Овози тоҷик. – 1930. – 21 апрел.
9. К вопросу об едином литературном таджикском языке, терминологии... – Сталинобод, 1930.
10. Максим, Ф. Корҳои Ҷамъияти илмии тоҷикшиносӣ / Ф. Максим // Раҳбари дониш. – 1929. – № 8 (23). – С. 1 (бахши лотинӣ).
11. Нафисӣ, С. Муқаддима / С. Нафисӣ // Нолдке, Т. Ҳамосаи миллии Эрон. – С. 4.
12. Нолдке, Т. Ҳамосаи миллии Эрон / Т. Нолдке. – Чопи 4-ум. – Маркази нашри Сепеҳр, 1369.
13. Проблемы Таджикистана. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1934. – С. 153–154, 178–183.
14. Семёнов, А. Дар гирди алифбои тоза / А. Семёнов // Раҳбари дониш. – 1928. – № 3 (6). – С. 35.
15. Султонов, Ш., Вишневский, А. Мукотибаи С. Айнӣ ва А. Знаменский роҷеъ ба «Намунаи адабиёти тоҷик» / Ш. Султонов, А. Вишневский // Ҳақиқати таърих. – Душанбе: Ирфон, 1990. – С. 95–101.
16. Таърихи адабиёти советии тоҷик: дар 6 ҷилд. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1984. – С. 14.
17. Тоҷикистон сурх. – 1931. – № 14, 15, 24, 25 (феврал).
18. Фитрат, А. Дар гирди алифбои тоза / А. Фитрат // Раҳбари дониш. – 1928. – № 4–7 (7–8). – С. 13–16.
19. Ҳошим, Р. Солҳо дар вазифаҳо / Р. Ҳошим. – Душанбе: Адаб, 1988. – С. 292.
20. Шакурӣ, М. Хуросон аст ин ҷо / М. Шакурӣ. – Душанбе, 1996.
21. Шарифов, Х. Адаб / Х. Шарифов // Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Душанбе, 1988. – Ҷ. 1. – С. 51–52.
22. Шукуров, М. Афсаҳзод, А. Адабиётшиносӣ // Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Душанбе, 1988. – Ҷ. 1. – С. 101-106.
23. Шибли Нуъмонӣ. Шеър-ул-Аҷам: дар 5 ҷилд / Шибли Нуъмонӣ. – Теҳрон: Дунёи китоб, 1368. – Чопи 3-юм.
24. Ҷим (Ҳошим Р.). Кадом нависанда чӣ кор мекунад // Барои адабиёти сотсиалистӣ. – 1 932. – № 5. – С. 38.
25. Энсиклопедияи советии тоҷик,ҷVIII,саҳ.454,сутуни 1350.

ОҒОЗИ ИЛМИ НАВИ СУХАНШИНОСИИ ТОҶИКӢ: АЗ ҶАМЪИЯТИ ИЛМИИ ТОҶИКШИНОСӢ ТО ПАЖУҲИШГОҲИ ТАДҚИҚОТИ ИЛМӢ (1927-1932)

Масъалаи тадқиқу баррасии забону адабиёт ва фарҳанги маънавии мардуми тоҷик таърихи зиёди чандасра дорад.

Аммо пажуҳиши воқеан илмӣ ва асрии он ба се даҳсолаи аввали асри ХХ мувофиқ меояд. Омили асосии ин оғози тоза вобастаи таваҷҷуҳи ҷомеа ба эҳёи миллӣ дар даврони таҷаддудхоҳӣ ва хосса замони шуравӣ будааст. Зеро дар канори оғози худшиносӣ ва таъсиси Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати омӯзиши забон ва адабиёту фарҳанг низ чун нишонаи таъйиди ҳастии миллат ба миён омад.

Барои ба амал баровардани ин мақсад бо ташаббуси Ҳукумати Тоҷикистон дар Тошканд Ҷамъияти илмии тоҷикшиносӣ ташкил карда шуд.

Сипас, дар назди Нозироти маорифи Тоҷикистон Шурои илмии босалоҳият таъсис дода шуд. Ниҳоят, дар назди нозирот Пажуҳишгоҳи тадқиқоти илмӣ ташкил гардид, ки номи дигараш Маркази тоҷикшиносӣ буд. Барои шакли илмӣ гирифтани пажуҳиши забон ва адабиёт мубоҳисаҳо дар ҷараёни табдили алифбо ва забони адабии муосири тоҷикӣ низ мусоидат кардаанд.

Бинобар ин, метавон ба ин натиҷа расид, ки илми суханшиносии тоҷикӣ преш аз таъсиси Базаи тоҷикистонии АИ СССР (1932) оғоз ба ташаккул карда будааст.

Калидвожаҳо: *илми филология, сухансанҷӣ, фолклор, забоншиносӣ, алифбо, табдили алифбо, овошиносӣ, таърихи адабиёт, нақди адабӣ, ҷамъияти илмии тоҷикшиносӣ, илм ва сиёсат, Ҷаъияти илмии тоҷикшиносӣ, Шурои илмии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пажуҳишгоҳи тадқиқоти илмӣ.*

НАЧАЛО НОВОЙ ТАДЖИКСКОЙ ФИЛОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ: ОТ НАУЧНОЕ СООБЩЕСТВО ТАДЖИКОВЕДЕНИЕ ДО НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА (1927-1932)

Вопрос научного изучения и исследования языка, литературы и духовной культуры таджикского народа имеет долгую историю, насчитывающую несколько столетий.

Однако его подлинное, научное и современное исследование восходит к первым трем десятилетиям XX века. Главным фактором этого нового начала стало внимание общества к национальному возрождению в эпоху модернизации, особенно в советскую эпоху. Потому что вместе с началом самосознания и созданием Республики Таджикистан возникла необходимость в изучении языка, литературы и культуры как знака утверждения национальной идентичности.

Для достижения этой цели по инициативе правительства Таджикистана в Ташкенте было создано Научное общество таджиковедении. Затем при Министерство народной образовании Таджикской был создан Уполномоченный научный совет. Наконец, при министерсотво был создан Научно-исследовательский институт, которое называлось Центром таджикских исследований. Обсуждения в процессе трансформации таджикского алфавита и современного литературного языка также способствовали научной исследовании языка и литературы.

Таким образом, можно заключить, что таджикская филологическая наука формировалось еще до создания Таджикской базы Академии наук СССР (1932).

Ключевые слова: *филологическая наука, орфография, фольклор, лингвистика, алфавит, трансформация алфавита, фонетика, история литературы, литературная критика, научное общество таджикских исследований, наука и политика, Научное общество таджикских исследований, Научный совет Таджикистан, Научно-исследовательский институт.*

THE BEGINNING OF MODERN TAJIK PHILOLOGICAL SCHOLARSHIP: FROM THE SCIENTIFIC SOCIETY OF TAJIK STUDIES UP TO THE RESEARCH INSTITUTE (1927–1932)

The scholarly study and investigation of the language, literature, and spiritual culture of the Tajik people has a long history extending over several centuries. However, its systematic, scientific, and modern study dates back to the first three decades of the twentieth century. A major factor contributing to this new beginning was the growing attention to national revival in the era of modernization, particularly during the Soviet period. With the emergence of national consciousness and the

establishment of the Republic of Tajikistan, there arose an urgent need to study the language, literature, and culture as essential markers of national identity and its consolidation.

To achieve this objective, on the initiative of the Tajik government, the Scientific Society of Tajik Studies was established in Tashkent. Subsequently, a Scientific Council was established under the Ministry of Education of Tajikistan. Finally, a research institute was established within the Ministry, known as the Center for Tajik Studies. Discussions surrounding the transformation of the Tajik alphabet and the development of the modern literary language also contributed significantly to the scholarly study of the Tajik language and literature.

Thus, it can be concluded that Tajik philological scholarship had already begun to take shape before the establishment of the Tajik Base of the Academy of Sciences of the USSR in 1932.

Keywords: *philological scholarship, orthography, folklore, linguistics, alphabet, alphabet reform, phonetics, literary history, literary criticism, Scientific Society of Tajik Studies, science and politics, Scientific Council of Tajikistan, Research Institute.*

Дар бораи муаллиф: Набиев Абдухолиқ Мирзоевич (Абдуқолиқ Набавӣ) – номзади илмҳои филологӣ, ходими пешбари шуъбаи адабиёти муосири тоҷики Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ; **Нишонӣ:** 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21 Тел.: 93-508-46-08. Email: anabavi46@mail.ru

Информация об авторе: Набиев Абдухолик Мирзоевич (Абдуколик Набави) – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник отдела современной таджикской литературы Института языка и литературы им. Рудаки НАНТ; **Адрес:** 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21; Тел.:93-508-46-08, e-mail: anabavi46@mail.ru

Information about the author: Nabiev Abdukholik Mirzoevich (Abdukolik Nabavi) – candidate of philological sciences, Leading researcher of the department of modern Tajik literature of the Institute of Language and Literature named after Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan; **Address:** 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue, 21;el.: 93-508-46-08, e-mail: anabavi46@mail.ru

ТДУ:889.550+02

СОТИМ УЛУҒЗОДА ДАР БОРАИ ҚУДРАТИ КАЛОМИ ИНТИҚОДӢ

Ҷамила Мурувватиён
Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Сотим Улуғзода дар мақолаи худ «Сила критического слова» («Қудрати каломи интиқодӣ») [9, 101-115] соли 1955 навишта буд, ки: «Агар шахсе аз адибони тоҷик коре дар бораи таъсири нақди адабӣ ба рушди адабиёт ва раванди он анҷом бидиҳад, кори судманде хоҳад буд. Чунки дар ин ҳолат, ӯ дар баробари далелҳои зиёди мусбат, инчунин далелҳои манфии бисёреро низ пайдо менамуд. Зеро бисёр адибон, алалхусус ҷавонон ва шумораи зиёди асарҳои адабӣ комилан аз доираи нақди адабӣ берун мондаанд.» Беш аз ним аср сипарӣ шуда аз ин суханони ӯ, вале имрӯз ҳам аҳаммияти худро гум накардаанд.

Сотим Улуғзода зиндагии хоксоронаву ботамкин, вале дар амал пуршӯру пуршиддати маънавиро паси сар карда буд. Ҳаёти ӯ аз такопӯ ва ташвишҳои беҳуда холӣ буд. Дар ҳақиқат, ӯ ҳеч гоҳ соатеро беҳуда сарф намекард ва аз ин бойгонии ӯ, ки ба шакли нопурра ба мо расидааст, шаҳодат медиҳад. Серталабӣ, ҷиддият ва дақиққорӣ, ҳам дар илм ва ҳам дар насри бадеӣ, барояш табиӣ буд. Ӯ нависандаест, ки ҳеч гоҳ фаромӯш намекард, ки дар майдони муқаддаси адабиёт фаъолият менамояд [4, 123-126; 6. 64-68].

Дар ин мақола яке аз самтҳои фаъолияти эҷодии Сотим Улуғзода – нақди адабӣ баррасӣ шудааст.

Мафҳуми «нақди адибон» танҳо дар солҳои 1980-ум дар адабиётшиносии муосир пайдо шуда, ҳоло дар фазои илмӣ ҷойи устуворро гирифтааст. Аммо аз аввал муҳаққиқон ин мафҳумро ба таври равшан дарк наменамуданд ва ҳоло ҳам чун як мафҳуми хеле носаҳеҳ боқӣ мемонад, зеро он дар асл дорои вижагиҳои хос мебошад. Вижагиҳои он ба заминҳои фарҳангӣ, иҷтимоӣ, таърихӣ ва ҳамчунин шахсияти эъҷодкор, назариёт ва тамоюлҳои адабии ӯ вобастагӣ дорад [1].

Нақди адибон бо адабиёт, табиати эҷодиёти бадеӣ ва ҷомеашиносӣ алоқаи зич дорад. Дар мақолаи мазкур Сотим Улуғзода бо ҷалби хонанда ба раванди дарки муштарак назариёти интиқодӣ ва адабии худро дар замина пайгирона ташаккул додааст. Ӯ на танҳо ба ҳусну қубҳи асарҳои адибон ишора мекунад, балки аз онҳо даъват ба вусъат додани доираи ғоявӣ ва такмили маҳорат низ мекунад ва андешаеро таъкид менамояд, ки зеҳн як навъ нишонаи тавоноии эҷодии адиб мебошад.

Нақди адибонаи Сотим Улуғзода идомаи мантиқӣ ва татбиқи амалии барномаи зебоишинохтии ӯ буд.

Бахши муҳимми фаъолияти эҷодии Сотим Улуғзодаро, дар баробари кори нависандагӣ ва тарҷумонии ӯ, нақди адабӣ ташкил медиҳад, ки бидуни таҳқиқи он ба фаъолияти эҷодии ӯ баҳои дурусту ҳаматарафа додан, муайян намудани завқи бадеияш ва ҷаҳоншиносиаш амалан номумкин аст. Лозим ба таъкид аст, ки нақди адибии Сотим Улуғзода маводи зиёде барои дарки назари ӯ оид ба мавзуъ, ғоя ва қаҳрамонони асарҳои адабӣ медиҳад ва бо шаклҳои жанрии ҳаммарз, аз қабили «дар коргоҳи нависанда», эссеистика, ёддоштнависӣ, публитистика, санаднигорӣ ва ғайра, алоқамандии зич дорад.

Чунон ки Маъруф Раҷабӣ зикр мекунад, роҳи эҷодии Сотим Улуғзода аз ҳамсафонаш бо он фарқ мекунад, ки нависанда фаъолияти худро ҳамчун мунаққид ва тарҷумон оғоз намуда, дар тӯли даҳ сол (1929-1939) тақрибан сӣ

мақолаи интиқодӣ навиштааст, ки бо лаҳни шадиди худ фарқ мекарданд [8, с. 17]. Моҳияти мавқеи муаллиф дар он буд, ки ҳам адабиёти бадеӣ ва ҳам нақди адабӣ дар рушди рӯзафзуни худ бояд ба таҳлили ҳамаҷонибаи падидаҳои иҷтимоӣ рӯ меоварданд. Фаъолияти интиқодии Сотим Улуғзода асосан ба баррасии адабиёти бадеии муосир («Як нигоҳ ба насри тоҷикӣ», «Латофатой фиреб хӯрд» (1930), «Ғалаба», «Маҷмӯаи шеърҳои Азизӣ» (1932), «Лоҳутии мо» (1933), «Садриддин Айнӣ» (1935) ва ғ. бахшида шудааст.

Дар асри XX нақди адибон дар байни доираи хеле васеи адибони тоҷик маъмул буд. Таълифоти адабию танқидӣ дар фаъолиятии эҷодии Садриддин Айнӣ, Ҷалол Икромӣ, Раҳим Ҳошим, Сотим Улуғзода ва дигарон ба назар мерасад. Дар ин солҳо Сотим Улуғзода мавқеи фаъоли шаҳрвандии худро ҳамчун мунаққид дар тарҷумаи матнҳои сиёсӣ, аз ҷумла асарҳои Карл Маркс, Фридрих Энгелс, Владимир Ленин ва Иосиф Сталин ифода менамояд.

Сотим Улуғзода беш аз панҷоҳ мақола дар нақд ва адабиётшиносӣ навиштааст. Ӯ қисме аз онҳоро, ки аз 26 мақола ва очерки мукаммал иборат мебошанд, дар китоби «Единение («Ваҳдат»)» (1963) гирд овардааст. Ин мақола ва очеркҳо бо доштани андешаву мулоҳизаҳои ғайрианъанавии худ тавофут дошта, назари субъективии муаллифро доир ба пайдоиши сужет ва андешаи эҷод дар бар мегиранд ва назариёти зебошинохтии адибро ошкор месозанд. Онҳо ба ҳеч ваҷҳ қайдҳои дилгиркунанда ва муболиғаомези муаллиф нестанд, балки аз табиати шӯху аҷиби Сотим Улуғзодаи рӯзгордида ва солор дарак медиҳанд. Агарчи маҷмӯаи мазкур, пеш аз ҳама, дар бораи масъалаҳои адабӣ, табиати илҳоми эҷодӣ, нақши тахайюлоти бадеӣ, ташаккули сабки фардии адиб, пайдоиши асари адабӣ баҳс мекунад, дар баробари баёни масъалаҳои адабӣ масъалаҳои иҷтимоиеро низ ба миён мегузорад, ки ба мавқеи шаҳрвандӣ ва маънавияш дар ҳунар ва адабиёт робитаи зич доранд

Аз нигоҳи мавзуӣ мундариҷаи нақди муаллифро метавон ба панҷ гурӯҳ тақсим кард: 1) мавзуи низомӣ; 2) очеркҳо дар бораи сохтмони сотсиалистӣ; 3) мақолаҳои адабиётшиносӣ; 4) ҷашномаҳо ва 5) сафарномаҳо. Ин таълифоти муаллиф бо таҳлили амиқи худ, дарки олии маводи таҳқиқшаванда ва кӯшиши ҳалли масъалаҳои мубрами адабиётшиносӣ фарқ мекунанд. Дар онҳо муаллиф дар бораи китобҳо ҳамчун романнавис, публитсист ва олим андешаронӣ мекунад.

Вақте ки сухан дар бораи осори адабию нақди Сотим Улуғзода меравад, бояд ошкоро ва гуногунмавзуъ будани онҳоро таъкид кард: нависанда на танҳо дар бораи мушкилоте, ки дар қолаби бадеӣ бозтоб ёфтаанд, балки дар бораи падидаҳои худи воқеияти он солҳо, баҳс ва муҳокимаҳое, ки дар доираҳои зеҳнӣ сурат гирифтаанд ва ба рушди адабиёти тоҷик таъсири бузург расонидаанд, андеша меронад. Чунон ки нависанда иқрор мекунад, як мақолаи хуб ва оқилонаи интиқодӣ дар бораи асари адиб баъзан метавонад оғози марҳилаи нав ва баландтари эҷодиёти ӯ гардад.

Арзиши мақолаҳои «Қудрати каломи интиқодӣ» ва «Андешаҳо дар бораи маҳорати нависандагӣ» дар то ҳол рӯзмарра будани онҳост. Дар онҳо шахсияти Сотим Улуғзода ба таври равшан зуҳур намудааст. Ӯ яке аз аввалин муҳаққиқоне буд, ки ба масъалаи мубрами он замон, эҷоди нақди муштарак рӯ овардааст: «Масъалаи дигаре ҳаст, ки дар марҳилаи кунунии рушди адабиёт хеле муҳим шудааст. Ин масъалаи таъсиси нақди умумииттифоқӣ аст. Аз ҷумла дар ин бора нависандаи қазоқ Габит Мустафин дар мақолаи худ «Вазифаи муштараки адибон» («Общее дело литераторов»), ки 30 августи соли ҷорӣ дар «Литературная газета» нашр шудааст, менависад. Нақди адабӣ дар адабиёти умумииттифоқӣ ва бисёрмиллати мо то ҳол то андозае пароканда ва аз бисёр

ҷиҳат дар сатҳи нақди маҳаллии ҷудогонаи бокӣ мемонад. Ҳамкории эҷодӣ, мубодилаи таҷриба байни мунаққидони адабиёти халқҳои бародар ва кори муштараки онҳо дар заминаи масъалаҳои умумӣ ниҳоят заиф аст. Тавре ки Мустафин дуруст зикр мекунад, «нақди воқеан умумииттифоқӣ, ки доираи васеи адабиётҳоро фаро гирад, орзуи дерина аст, аммо то ба ҳол ҳамчун хаёли хоми адибон боқӣ мемонад». Вақти амалӣ кардани ин орзуҳо расидааст ва ин ба худи мо вобаста аст. Бешубҳа, Иттифоқи нависандагони Иттиҳоди Шуравӣ вазифадор аст, ки ин корро ташкил ва роҳбарӣ кунад, аммо ташаббус аз «поён» низ лозим аст. Аз ҷумла, чаро мунаққидон ва олимони адабиётшиноси мо ниҳоятан ба нашри мақолаҳои интиқодӣ, хулосавӣ ва ҳаётан муҳим дар матбуоти марказии адабӣ шуруъ намекунанд ва дар баҳсҳои эҷодии умумииттифоқӣ иштирок надоранд?» [2, 113].

Мақола ва очеркҳои Сотим Улуғзода бароямон гоҳо дар ӯ симои муҳаққиқи эҳтиёткор ва хирадмандро ошкор менамоянд ва гоҳо ӯро ҳамчун филологи кунҷков ва бо суръат комёбшаванда ҷилвагар менамояд, ки дар ҷустуҷӯи тасвирҳои нав дониши хешро бо маводи воқеӣ ғанӣ мегардонад ва омода аст кулли чизҳои номаълумро аз худ кунад. Баъзан мулоҳизаҳои ӯ тунд аст, вале ошкоро ва самимона сухан мегӯяд. Таъсири мафкураи шуравӣ ҳам ба нависанда ва ҳам ба хусусият ва муҳтавои мақола ва очеркҳои ӯ ба таври возеҳ қавӣ аст. Ҳамаи онҳо ба таври комил нишонаҳои мафкураи он даврараро дар худ доранд, ба монанди: «Назокат ва лутфи «шарқӣ» дар нақди адабии шуравӣ ва коммунистии мо комилан номуносиб аст, онҳо ба боқимондаҳои замони гузашта монанданд, ки мунаққидро дар ҳолати хиҷолатовар мегузоранд. «Ба гумон аст, ки бисёре аз мақолаҳои пур аз мадҳу сано ба адабиёт фоидаовар бошанд, масалан дар бораи эҷодиёти шоирони воқеан боистеъдоди мо, ба монанди Мирзо Турсунзода, Мирсаид Миршакар ва дигарон» [2, 104]. Аммо бо вуҷуди алоқамандии зичи он мақолаҳо бо мафкураи замон, дорои хусусияти амиқи адабӣ буда, чизи наверо ошкор менамоянд, дар онҳо фаъолияти адабиётшиносон ва мунаққидони ҷавон бо ҷиддият ва диққати хос таҳлил мешавад: «Таваҷҷуҳи нақд торафт бештар ва амиқтар ба масъалаҳои маҳорати бадеӣ равона шудааст. Аз ин ҷиҳат мақолаи мунаққиди ҷавон Муҳаммадҷон Шукуров бо номи «Баъзе масъалаҳои маҳорати бадеӣ дар осори шоирони ҷавон», ки дар шумораи 8-уми маҷаллаи Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон «Шарқи Сурх» нашр шудааст, қобили зикр аст. Мунаққид бо муқоисаи осори шоирони ҷавон Аминҷон Шукӯҳӣ, Ғаффор Мирзо, Абдумалик Баҳорӣ, Муҳиддин Фарҳат ва дигарон, ҷанбаҳои мусбӣ ва манфии ҳар якеро муайян карда, камбудиҳои умумии эҷодиёти онҳоро дақинан ошкор менамояд.

Дар ҳар мақола муаллиф, пеш аз ҳама, таҳаввулоти адабии муосирро арзёбӣ мекунад ва асарҳои бадеиро аз нигоҳи муосир арзёбӣ мекунад: «Мунаққид ва адабиётшинос Соҳиб Табаров дар мақолаи худ дар бораи достони нави Мирзо Турсунзода «Ҳасани аробакаш», ки дар шумораи 9-уми ҳамон маҷалла нашр шудааст, кӯшиш намудааст диққатро ба масъалае, ки қаҳрамони адабӣ бояд амал кунад, бо мушкилиҳо ва монеаҳои ҷиддӣ мубориза барад, ҷалб бикунад. Танҳо дар он сурат мо хислати пурраи қаҳрамонро дарк намуда, ҳаракат ва рушди ин қаҳрамонро эҳсос хоҳем кард. Ва агар чунин амал набошад, ягон «шарҳи» муаллиф, ҳатто муносибтаринашон ҳам, онро ҷойгузин шуда наметавонад; онҳо наметавонанд эҳсоси хонанда ё тамошобинро аз беҳаракат будани қаҳрамон бартараф кунанд. Мутаассифона, муаллиф, ки ба таҳлилҳои адабиётшиносии камаҳаммият дода шуда, пургӯй мекунад ва ин ба ӯ имкон намедиҳад, ки масъалаеро, ки ба он ишора намудааст, ба таври возеҳ ва равшан

ба зеҳни хонанда расонад, ки худ яке аз муҳимтарин мушкилоти эҷодии адабиёти тоҷик дар марҳилаи рушди кунунии он мебошад» [2, 106].

Ҷанбаи қавии ин асарҳо дар поэтикаи онҳост, яъне таъсири онҳо ба воситаи ҷузъиёти бадеӣ, сохтори лафзӣ ва маҷозии матн, ҳайати чеҳраҳо, хислатҳо, сужет ва устухонбандии асари бадеӣ. Дар онҳо адабиёт бо идеология зич пайванд меёбад, ки сабаби қисман монанд шудани мақолаҳо ба «таблиғоти сиёсӣ» шудааст («Халқ ва ҳизб – эҷодкорӣ ва ҳаёт дар онҳост»).

Аммо масъалаҳое, ки нависанда дар асарҳои публитсистии худ баррасӣ кардааст, ақида ва ҷаҳонбинии ӯро нисбат ба воқеияти замон, ҳақиқати таърихии давраи муайян баробар инъикос мекарданд («Мувофиқи нақшаҳои ҳафтсола» («Вровень в семилетку»), «Адабиёти тоҷик дар давраи Ҷанги Ватанӣ» («Таджикская литература в дни Отечественной войны»). Дар мақолаи «Адабиёти тоҷик дар давраи Ҷанги Ватанӣ» адабиёти тоҷики бисёрҷанба ва гуногунжанри солҳои ҷанг баррасӣ шудааст: «Дар солҳои мудҳиши Ҷанги Ватанӣ адибони тоҷик худро ҳамчун фарзандони халқи худ муаррифӣ кардаанд. Шоир ва мунаққид Ҳабиб Юсуфӣ, нависандагон Ҳаким Каримзода ва Бузургзода, драматург Абдушукур Пирмуҳаммадзода, насрнавис Фотеҳ Ниёзӣ, шоир Аширмат Назаров ва Ҳабиб Аҳрорӣ бо қалам ва найза алайҳи истилогарони фашист муборизa бурданд. Истеъдоди онҳо дар оташи ҷанг барои ватани хеш ба камол расид. Ашъори ҷабҳаии Ҳабиб Юсуфӣ ва Аширмат Назаров, очеркҳо ва ҳикояҳои Фотеҳ Ниёзӣ ва дигар нависандагони ҷанговари тоҷик ҳам дар ҷабҳа ва ҳам дар ақибгоҳ нашр шуданд. Ҳабиб Юсуфӣ, Ҳаким Каримзода, Пирмуҳаммадзода, Бузургзода дар ҷанг ҳамчун қаҳрамонон ҷон бохтанд» [3, 93].

Дар нақди Сотим Улуғзода хулосаҳои айнӣ бо дарки муҳим будани муҳтавои адабиёт асоснок шудаанд: «Садриддин Айнӣ – носир, шоир ва олим, асосгузори адабиёти шуравии тоҷик дар даврони ҷанг намунаи хизмат ба Ватанро нишон додааст. Ҷанги Ватанӣ дар Айнӣ таваҷҷуҳи комилан табииро ба гузаштаи қаҳрамононаи халқаш бедор кард ва ӯ дар ду асараш чеҳраҳои Темурмалик – қаҳрамони муборизи бар зидди истилогарони муғул ва Муқаннаъ, раҳбари ҷанги озодихоҳии халқҳои Осиёи Марказӣ бар зидди асоратгарони арабро таҷассум намудааст» [3, 96].

«Бозтоби бадеии санад ва маводҳои воқеияти ҷанг, талошҳо баҳри офаридани симои қаҳрамони Ҷанги Ватанӣ ба бисёре аз шоирони мо барои бартараф намудан унсурҳои муҷаррадбаёнӣ ва риторикӣ ва рӯй овардан ба мушаххасбаёнӣ ва ҳаётӣ будани тасвирҳо, мавзуъ ва забон дар эҷодиёти хеш мадад расондааст» [3, 97].

«Насрнависони мо бояд мактаби насри воқеӣ ва психологиро аз худ кунанд, аз устодони адабиёти рус ва дигар халқҳои бародар эъҷоди асарҳоро бо назардошти табъи хонандаи шуравии боақлу серталаб, ки аз фоҷеаҳои ҷанг сабақ бардоштааст ва ба воя расидааст, омӯзанд» [3, 99-100].

Сотим Улуғзода адабиёти асилро аз мӯд дар адабиёт ҷудо мекунад ва бо қатъият зикр мекунад, ки «намоишкорӣ (плакатность), шиоргӯйӣ (декларативность), зикри маҳзи рӯйдодҳои ҳаётӣ ба ҷои ошкор намудани моҳияти онҳо, надоштани диди бадеии шахсӣ аз ҷаҳон дар асарҳои алоҳидаи шоирони ҷавон ва на он қадар ҷавон аз дониши рӯякии зиндагӣ бармеояд» [3, 105].

Вобаста ба ҷустуҷӯи меъёри хоси маънавӣ барои рушд Сотим Улуғзода зикр мекунад, ки аз замонҳои қадим ҳамзамон бо маддоҳони хушомадгӯй, шоироне низ буданд, ки асарҳои онҳоро шартан метавон «танқидӣ» номид. Шоирони мазкур зиндагии душвор доштанд ва аксари вақт ҳаёти онҳо фоҷиавор

анҷом меёфт. Зиддияти онҳо бо ҳокимон ва низоми ҳукмрони давр гоҳе шакли мухолифати динӣ, гоҳе бархӯрдҳои шахсӣ алайҳи сулолаи ҳукмрон ва ниҳоятан, шакли васфи ботаъкиди суннатҳои фарҳангӣ ва шуҳрати пешинаи фарҳанги худро мегирифт. Аммо дар баробари ин сарфи назар аз он ки шоирон чи мавқеи иҷтимоӣ доранд, онҳо аз чаҳорчӯби назмшиносии суннатӣ берун намебаромаданд ва танҳо навъҳои суннатиро ба тарзи дигар, асосан барои «истеҳзо» истифода мебурданд, ки дар он онҳо ба рақибони худ ва ҳатто ба худи халифа ва атрофиёнаш суханҳои тезу тунд мегуфтанд. Албатта, дар шеърҳои онҳо ҳеч гуна танқиди иҷтимоӣ набуд: дар ҷомеае, ки исломи мӯътақид ҳукмрон буд, дунёи фонӣ бо ҳама ғаму андуҳу шодмониаш ҳамчун тақдири азалӣ, ки худи Аллоҳ муайян намудааст, қабул мешуд ва ба инсони хокӣ муяссар нашудааст, ки ба тақдири илоҳӣ шубҳа оварад, ё алалхусус баҳс кунад: «... Дар тамоми даврони адабиёти пешазинқилобии мо нақди адабӣ вуҷуд дошт, вале аз нақди муосир бо усул ва шакли худ ба таври назаррас фарқ мекард. Бо ин ҳама ба ҳар ҳол нақди адабие вуҷуд дошт, ки хеле рушд карда буд ва ба қонунҳои зебошинохтие, ки дар тӯли асрҳо ташаккул ёфта буданд, такя мекард. Рӯдакӣ ва Носири Хусрав, Ҷомӣ ва Навоӣ, Бедил ва Аҳмади Дониш ноқидон буданд» [3, 102-103], ки бо нақдҳои дақиқ ва қатъии хеш аз гуфтани ҳақиқати рӯирост ҳарос надоштанд.

Мақолаҳое, ки ба маҷмӯаи «Ваҳдат» («Единение») [7] дохил шудаанд, аз ҷиҳати баррасии миқдори зиёди масъала ва мушкилоти ба миёнгузоштаашон гуногунҷабҳаанд. Дар онҳо масъалаҳои нақди адабӣ, ҳунари нависандагӣ, масъалаҳои мубрами наср ва назм вобаста бо тақозо аз нависандагони ҷавон, ки ба такмили маҳорати нависандагии худ, сабки асарҳояшон ва ҳунари муаллифӣ ба таври ҷиддӣ таваҷҷуҳ намоянд, баррасӣ шудаанд.

Сотим Улуғзода ҳангоми баррасии нақши нақд дар адабиёт, чи адабиёти муосир ва ё пешина, бар он ақида аст, ки мунаққид бояд «наздики матн» бошад, яъне матнро кӯр-кӯрона пайгирӣ карда, комилан ба он эътимод нанамояд, вале ҳамзамон тафсири худро зӯран ба он таҳмил накунад [10; 11; 12; 13; 14]. Ва дар зимн мегӯяд, ки ба ҳар ҳол, бе нақд раванди дурусти адабӣ гумон аст, ки имконнопазир бошад. Аммо нақди муосир ғолибан аз «сабки пурилтифоти шарқӣ» кор мегирад: «Баъзе аз адибонамон маъно ва аҳаммияти танқидро танҳо расман эътироф мекунанд; барояшон танқид ҷуз аз тарғибкунандаи асарҳои онҳо чизе нест; аз ин рӯ, танҳо танқидеро қабул доранд, ки онҳоро ситоиш мекунад» [9, 102]. Муллиф мисоле меорад, ки чӣ тавр яке аз ин «мунаққидон» мақолаи калонеро ба Мирсаид Миршакар бахшида, дар он аз аввал то ба охир тавсифҳои дугоникро истифода бурдааст, монанди «амиқ ва зебо», «аслӣ ва мардумӣ», «возеҳ ва зебо» ва ғайра. «Дар шеъри Миршакар ва дигар шоирон ва нависандагони мо воқеан бисёр чизҳои таъсирбахш, зебо ва мардумӣ ҷой доранд, аммо ҳайратовар он аст, ки, - бо хитоб мегӯяд Сотим Улуғзода, - «ин тавсифҳо дар даҳони мунаққиди маддоҳ тамоман маънои худро гум мекунанд ва ба «малфузоти нодаркор» табдил меёбанд» [9, 105].

Сотим Улуғзода нақди муосири замонаашро сахт танқид карда, бовар дорад, ки дар бисёри мавридҳо он ба интиқомгирӣ машғул аст, вақте ки ба муаллифе ё асаре фавран ва бо тундӣ тамғаи манфӣ мезананд, танҳо бо сабаби он ки муаллифи ин асар ба доираи дигари адабӣ баракси мунаққиде, ки дар бораш менависад, тааллуқ дорад, чунин зикр мекунад: «Ҳақиқат дар он аст, ки нақди адабӣ низ адабиёт аст, як навъи хоси эҷоди бадеӣ, аз ин рӯ, он аз мунаққид на танҳо дониши амиқи қонунҳои каломи бадеъ, балки тафаккури тасвиргариро низ талаб мекунад. Ин ҳақиқатро феълан беҳтарин мунаққидони мо зуд ва қотеъона азхуд мекунанд» [9, 105].

Сотим Улуғзода нақши танқидро дар раҳнамоии раванди рушди адабиёт ба самти дуруст мебинад; барои ин мунаққид бояд дар бораи танқиди солим ва ғайрисолим тасаввур дошта бошад: «Мо дар бораи шумораи ками мақола ва тақризҳо сӯҳбат кардем, ҳол он ки аксарияти мақолаву тақризҳои нашршуда дар сатҳи пастанд ва сифатан ба талаботи меъёрҳои усулӣ ҷавобгӯ нестанд. Дар байни онҳо мақолаҳое ҳастанд, ки ба ҳеч ваҷҳ аз дарки дурусти муаллифонашон дар бораи вазифаҳои навини адабиёт ва нақди адабӣ дар марҳилаи кунунӣ дарак намедиҳанд» [9, 108].

Сотим Улуғзода изҳор менамояд, ки дар адабиётшиносии муосири тоҷик як мунаққиди ҳирфаие, ки раванди адабиро, ҳадди ақал дар маҷмӯъ дарк карда тавонад, хеле камёб аст: «Мо, адибон дар якҷоягӣ бо хонандагони худ, бояд норозигии хешро аз набудани асарҳои тахассусӣ, амиқ ва ҷамъбасткунандаи мунаққидон ва адабиётшиносон баён кунем» [9, 114].

Сотим Улуғзода ҳамчун нависанда ва ходими ҷамъиятӣ, пеш аз ҳама, дар заминаи мероси ғоявию адабии адабиёти классикӣ тарбия ёфтааст. Ин чиз қариб дар ҳар як мақолаи нависанда ба назар мерасад. Масалан, дар мақолаи «Иличи абадзинда» («Вечно живой Ильич»), ки соли 1960 навишта шудааст, нависанда бо хашм ба шахсе бо номи Грехэм, узви Парлумони Британиё, ки ба худ мардуми тоҷикро «қабилаҳои ваҳшӣ ва нобудшаванда» номиданро раво дидааст, бо қаҳр ҳамла мекунад: «Мо, албатта, мефаҳмем, ки наметавонем аз ҷоҳилони «мутамаддине» ба монанди Грехэм ҳатто дониши рӯякӣ дар бораи таърихи халқҳои Шарқи Шуравиро интизор шавем, халқҳое, ки ба ҷаҳон Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино, Берунӣ, Носир Хусрав, Ҷомӣ, Улуғбек, Навоӣ, Махдум Қулӣ, Абай ва дигар чеҳраҳои барҷастаи илм, фарҳанг ва санъатро додааст». Аммо як чиз қобили баҳс нест, ки ҳарчанд «грехемҳо» дастовардҳои барҷастаи халқҳои шуравии Шаркро, ки дар тамоми ҷаҳон маълуманд, инкор мекунанд, ин далелҳо аз байн намераванд» [9, 104].

Сотим Улуғзода дар баъзе аз мақолаҳояш дар бораи пешрафти фавқулодаи рушди мардум андеша меронад: «Аз он вақт то ҳол мардуми тоҷик чӣ қадар ҷаҳиши бузурге дар ин замон кардааст!» [8, 115], – нидо мекунад ӯ ва беихтиёр «лавҳаеро, ки Садриддин Айнӣ дар повести «Марги судхӯр»-и худ тасвир кардааст, ба ёд меорад: «Дар деҳаи Розмоз, ки на он қадар дур аз Бухоро ҷойгир аст, ба шаҳр нома навиштан лозим буд, аммо қалам набуд» [8, 115]. Ӯ ифтихори худро пинҳон намекунад: «Дувоздаҳ маҷалла ва шаст рӯзнома бо нашри якдафъагии беш аз ним миллион нусха дар саросари ҷумҳурӣ паҳн карда мешаванд» [Там же]. Сотим Улуғзода бо тафаккури амиқи таърихӣ ин назарро ба эҷодиёти худ низ татбиқ намудааст. Ӯ бо дастовардҳои адабиёти тоҷик ифтихор мекунад: «Таълифоти илмӣ ва шеъри аҷдодони бузурги мо, ба монанди Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Абуалӣ ибни Сино, Умари Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз, Носир Хусрав, Бедил, Камол, Ҷомӣ, Аҳмади Дониш, Сайидо, ки осори онҳо саҳми мардуми тоҷик ба фарҳанги ҷаҳонӣ буда, садҳо сол барои аксарияти меҳнаткашон дастнорас боқӣ монданд, зеро ин аксарият бесавод буданд ва ин асарҳои барҷаста танҳо ҳоло, бори аввал, барои мутолиа пешкаши садҳо ҳазор нафар шудаанд» [8, 116]; Театри опера ва балети ба номи Садриддин Айнӣ, аввалин операи оҳангсози ҷавон Сайфиддинов «Пӯлод ва Гулрӯ», балетҳои тоҷикӣ «Дилбар»-и А. Ленский, «Лайлӣ ва Маҷнун»-и С. Баласанян ва дар баробари онҳо операи классикии Чайковский «Мазепа» [8, 117] ба намоиш гузошт; Мо илова ба ин Театри академии ба номи Абулқосим Лаҳутӣ, Театри драмавии руси ба номи В. Маяковский дорем [9, 117-118].

Ва ҳамон замон ӯ барои бо нокомии нохуше, ки шоира Мария Фофанова дар силсилаи нави шеърҳояш дучор мешавад, афсӯс мехӯрад. Дар навиштаҳои ӯ дар бораи Садриддин Айнӣ самимият ва эҳтиром эҳсос мешавад: «Чиниён суннате доранд: вақте ки онҳо ватани худро тарк мекунанд, хокро ба пойафзоли

худ мегузоранд, то ки ҳамеша рӯйи хоки ватани худ истода, онро зери пои худ эҳсос кунанд... Айнӣ низ чунин буд. Ӯ ҳамеша хоки ватанро зери пои худ ҳис мекард, ҳамеша бо зиндагии мардуми худ мезист – маҳз барои ҳамин дар асарҳои ӯ ҳаёти воқеӣ ҷӯш мезанаду садо мебарорад ва медурахшад, на ҳаёти хаёлӣ». Вақтҳои охир ҳатто утоқи кории нависанда ҳамчун рамзи дурии ӯ аз ҳаёти воқеӣ мавриди масхара қарор гирифтааст. Ҳол он ки утоқи кории нависанда ҷойи кори ӯст, ки дар он ӯ тамоми қувва ва имкониятҳои худро барои кор бо дастнавис сарф мекунад, андеша меронад, мулоҳиза ва дарк мекунад – ҷаҳони зиндаи тасвирҳоеро, ки дар ҳаёташ боре дидааст, эҷод мекунад. Аз ин рӯ утоқи кории нависандаро ва ҳам ҳар як фазои кориро бояд эҳтиром кард. Ғайр аз ин мо набояд суханони А.М. Горкийро фаромӯш кунем, ки шахси оқил дар утоқи кории худ нишаста метавонад аз як аблаҳе, ки дар сафари гирди ҷаҳон аст, бештар бубинад» [9, 105].

Мушоҳидаҳои нависанда дар бораи он ки «солҳои охир дар баробари асарҳои хуб ва хеле хуб, китобҳои зиёди камарзиш, дилгиркунанда ва беҳунарона пайдо шудаанд ва ин аксар вақт на бо сабаби набудани истеъдоди муаллифон, балки аз дониши рӯякӣ оид ба мавзуъҳое, ки барои баён намудан ба ӯҳда гирифтаанд, бармеояд. Маҳз барои баён намудан, на барои дарки он!» [8, 117]. Онҳо бо он далел асоснок карда мешаванд, ки, тавре ки ӯ зикр мекунад «...доираи мавзуъҳои асарҳои мо то ҳол маҳдуд боқӣ мемонад, ...диди эҷодии адибони Тоҷикистон то ҳол масъалаҳои хеле муҳимми воқеияти бисёрҷанбаи ҷумҳуриро фаро намегирад» [8, 116].

Ӯ андешаҳои худро дар бораи маҳорати нависанда чунин ҷамъбаст мекунад: «Маҳорат, пеш аз ҳама, мушкили маҳдуди фаннӣ нест, чунон ки баъзе адибон бар он ақидаанд. Маҳорат қобилияти дидан ва дарки зиндагист, интихоби чизҳои хос ва маъмултарин аз ҳаёт, қобилияти ба ботини инсон назар андохтан аст. Ва ҳамзамон, маҳорат рангу ҷилоҳое дар тахтаи рассомии нависанда мебошанд, наққошӣ бо сухан ва қобилияти офаридани хислати инсонӣ, манзара ва тасвир аст» [9, 102].

Сотим Улуғзода дар мавриди мубориза бо шаклпарастӣ зикр мекунад, ки: «Баъзе аз шоирони тоҷики мо аз пайи таасуроти зоҳирӣ буда, бо «лаффозӣ» машғуланд ва мураккаб гардонидани услубро дӯст медоранд» [9, 103]. Ӯ бо ҳасрат ва лабханд иқрор мешавад: «Маълум аст, ки ҳар сол мо маҷмӯаҳои зиёди шеърҳоро нашр мекунем. Аммо чӣ гуна мураттаб мешаванд, мавзуи онҳо чист? Алҳол мо бо ҳасрат иқрор мешавем, ки муаллифони ин маҷмӯаҳо бо ғайрате, ки сазовори истифодаи беҳтар аз он аст, бидуни сара кардан тамоми асарҳоеро, ки то он вақт навиштаанд, ворид мекунанд. Меъёри таҳияи онҳо хеле содда аст: маъмулан асарҳои беҳтарин ба он маҷӯаҳо ворид намешавад, балки ҳамаи он чизҳое, ки навиштаанд» [9, 108].

Нақди адибии Сотим Улуғзода замимаи муҳиме ба таърихи ҳаёти адабии асри ХХ буда, то андозае худифшоии фардияти эҷодии нависанда, «ман»-и муаллиф мебошад, ки хоси нақди адибон аст.

Тавре ки аз таҳлили мақолаҳои интиқодии Сотим Улуғзода бармеояд, дар тафаккури эҷодии ӯ масъалаи робитаи нависанда бо ҳаёт ҳамчун рукни асосии фаъолияти эҷодӣ, инчунин масъалаҳои ҷаҳонбинӣ, тафаккури бадеӣ, истеъдод ва меҳнат дар марказ қарор доранд.

КИТОБНОМА

1. Борев, Ю.Б. Теория художественного восприятия и рецептивная эстетика, методология критики и герменевтика / Ю.Б. Борев // Теории, школы, концепции: художественная рецепция и герменевтика. - М.: Наука, 1985. – 289 с.
2. Демидчик, Л.Н. Таърихи адабиёти советии тоҷик. Насри солҳои 30. / Л.Н. Демидчик. – Душанбе, 1978. – 308 с.

3. Замон ва наср. Мизи мудаввар // Садои Шарқ. – 1982. - № 1. - С.93-127.
4. Набавӣ, А. Ҷанбаҳои миллӣ ва таърихӣ дар адабиёти замони ҷанг / А. Набавӣ // Суханшиносӣ. – 2022. – № 4. – С. 64-68.
5. Раҷабӣ, М. Сотим Улуғзода абармарди набард ва андеша / М. Раҷабӣ. - Душанбе: Деваштич, 2004. – 172 с.
6. Солеҳов, Н. Шиноҳти «Ривояти суғдӣ»-и Сотим Улуғзода аз дидгоҳи Муҳаммадҷони Шакурӣ / Н. Солеҳов // Суханшиносӣ. – 2022. – № 3. – С. 123–126.
7. Улуг-зода, С. Единение / С.Улуг-зода – Душанбе, 1963. – 200 с.
8. Улуг-зода, С. Мысли о писательском ремесле / С.Улуг-зода // Единение. – Душанбе, 1963. – С. 115-119.
9. Улуг-зода, С. Сила критического слова / С. Улуг-зода // Единение. – Душанбе, 1963. – С. 101-115.
10. Улуғзода, С. Дар бораи маҳорати драматургия / С. Улуғзода // Шарқи Сурх. – 1951. – № 6.
11. Улуғзода, С. Дар бораи баъзе масъалаҳои танқиди адабӣ ва адабиётшиносӣ дар республика / С. Улуғзода // Шарқи Сурх. – 1954. – № 7.
12. Улуғзода, С. Ҳаётро ҳартарафа омӯзем / С. Улуғзода // Шарқи Сурх. – 1954. – № 11.
13. Улуғзода, С. Чашмаи хушкнашавандаи маҳорати бадеӣ / С. Улуғзода // Шарқи Сурх. – 1960. – № 11.
14. Улуғзода, С. Дар бораи якчанд қайди устод Айнӣ / С. Улуғзода // Шарқи Сурх. – 1968. – № 12.

СОТИМ УЛУҒЗОДА ДАР БОРАИ ҚУДРАТИ КАЛОМИ ИНТИҚОДӢ

Дар ин мақола як ҷанбаи эҷодиёти Сотим Улуғзода, яъне танқиди адибон, баррасӣ мешавад. Қайд карда мешавад, ки ин истилоҳ (писательская критика), ки дар солҳои 1980 ба гардиши илмӣ ворид шудааст. Аммо, аз ибтидо, он аз ҷониби муҳаққиқон ба таври норавшан фаҳмида шудааст ва бинобар хусусияти бисёрҷонибаи худ як мафҳуми хеле норавшан мемонад: танқиди адабӣ бо адабиёт, психологияи эҷодиёти бадеӣ ва сотсиология зич алоқаманд аст. Дар мақола принсипҳои танқиди адабии Сотим Улуғзода таҳлил карда мешаванд. Нависанда нависандагонро ба васеъ кардани уфуқҳои идеологии худ ва такмил додани ҳунари худ ташвиқ мекунад ва таъкид мекунад, ки ақл як навъ ченаки қобилиятҳои эҷодии санъаткор аст.

Муаллиф ба хулосае меояд, ки ин фаъолият идомаи мантиқӣ ва татбиқи амалии барномаи эстетикии С. Улуғзода буд. Муаллифи мақола қайд мекунад, ки танқиди адабии С. Улуғзода, мисли кори тарҷума ва кори эҷодии ӯ, марҳилаҳои муайяни рушди адибро ҳамчун инъикос мекунад. Аз ин рӯ, дар мақола гуфта мешавад, ки барои арзёбии дуруст ва пурраи эҷодиёти бадеии Улуғзода, муайян кардани завқ ва ҷаҳонбинии бадеии ӯ муҳим аст.

Ба гуфтаи муаллиф, танқиди адабии Улуғзода маводи ғанӣ барои дарки муносибати ӯ нисбат ба мавзуъ, ғоя ва қаҳрамонҳои асар фароҳам меорад; он мавқеъ ва усулҳои баёни муаллифро ошкор мекунад ва бо шаклҳои жанрии марзӣ, аз қабили «дар лабораторияи нависанда», эссеҳо, ёддоштҳо, журналистика ва ғайра зич ҳамкорӣ мекунад.

Муаллиф қайд мекунад, ки С. Улуғзода фаъолияти эҷодии худро ҳамчун мунаққид ва тарҷумон оғоз карда, дар тӯли қариб даҳ сол (1929-1939) тақрибан сӣ мақолаи интиқодӣ навиштааст, ки бо шиддати оҳанг ва оҳанги худ фарқ мекарданд.

Калимаҳои калидӣ*: танқиди адабӣ, омӯзиши адабӣ, принсипҳои танқиди адабӣ, барномаи эстетикӣ, адабиёт.*

СОТИМ УЛУГЗОДА О СИЛЕ КРИТИЧЕСКОГО СЛОВА

В статье рассматривается одна из сторон творческой деятельности Сотима Улугзода – писательская критика. Отмечено, что появившись в литературе 1980-х гг., оно прочно вошло в исследовательский оборот, однако с самого начала понимается исследователями неоднозначно и является достаточно размытым понятием, в связи с ее разносторонностью - писательская критика тесно связана с литературой, психологией художественного творчества, социологией. В статье анализируются литературно-критические принципы Сотима Улугзода. Писатель призывает литераторов к расширению идейного кругозора, совершенствованию мастерства, подчеркивая мысль о том, что интеллект оказывается своего рода мерилом творческих способностей художника.

Рассматривая писательскую критику С. Улугзода, автор статьи приходит к заключению, что эта деятельность была логическим продолжением и практической реализацией его эстетической программы. Автор статьи отмечает, что писательская критика С.Улугзода, как и его переводческя деятельность, собственно творчество отражает определённые этапы его становления и развитая как художника. И потому, утверждается в статье, для того, чтобы дать правильную и полноценную оценку художественному творчеству Улугзода, важно определить его художественные вкусы, мировидение.

По мнению автора статьи, писательская критика Улугзода дает богатый материал для понимания его отношения к теме, идее и героям произведения; раскрывает позицию автора и способы ее выражения, тесно взаимодействует с пограничными жанровыми формами, такими как «в лаборатории писателя», эссеистика, мемуаристика, публицистика, документалистика и т.д.

Автор статьи отмечает, что свой творческий путь С. Улугзода начал как критик и переводчик и на протяжении почти десяти лет (1929-1939 гг.) написал около тридцати критических статей, которые отличались горячностью тона и интонации.

***Ключевые слова**: писательская критика, литературоведение, литературно-критические принципы, эстетическая программа, литература.*

SOTIM ULUGHZODA AND THE POWER OF CRITICAL DISCOURSE

This article examines one aspect of Sotim Ulughzoda's creative work: literary criticism. It is noted that, having emerged in literature in the 1980s, the term has firmly entered scholarly circulation. However, from the very beginning, it has been understood ambiguously by researchers and remains a rather vague concept due to its multifaceted nature: literary criticism is closely linked to literature, the psychology of artistic creativity, and sociology. The article analyzes Sotim Ulughzoda's literary critical principles. The writer encourages writers to broaden their ideological horizons and improve their craft, emphasizing the idea that intellect is a kind of measure of an artist's creative abilities.

By examining S. Ulughzoda's literary criticism, the author concludes that this activity was a logical continuation and practical implementation of his aesthetic program. The author of the article notes that S. Ulughzoda's literary criticism, like his translation work and creative work itself, reflects certain stages of his development as an artist. Therefore, the article argues, in order to give a proper and complete assessment of Ulughzoda's artistic work, it is important to define his artistic tastes and worldview.

According to the author, Ulughzoda's literary criticism provides rich material for understanding his attitude toward the theme, idea, and characters of a work; it reveals the author's position and methods of expression, and closely interacts with borderline genre forms such as «in the writer's laboratory», essays, memoirs, journalism, documentaries, etc.

The author notes that S. Ulughzoda began his creative career as a critic and translator and, over the course of nearly ten years (1929-1939), wrote approximately thirty critical articles, which were distinguished by the fervor of their tone and intonation.

***Key words**: literary criticism, literary studies, literary critical principles, aesthetic program, literature.*

Дар бораи муаллиф: Мурувватиён Ҷамила Ҷамол, доктори илмҳои филология, сарходими Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Почтаи электронӣ: Alika-xan@mail.ru Мобилӣ: 93 760 22 33

Сведение об авторе: Мурувватиён Джамила Джамол, доктор филологических наук, главный научный сотрудник Института языка и литературы им. Рудаки Национальной академии наук Таджикистана. Эл.почта: Alika-xan@mail.ru Моб. тел.: 93 760 22 33

About the author: Muruvvatiyon Jamila Jamol, Doctor of Philology, Chief Researcher at the Rudaki Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Email: Alika-xan@mail.ru Mobile: 93 760 22 33

ТДУ: 491.550.2

НИГОҲИ ТАНҚИДИИ МИРЗО ТУРСУНЗОДА БА ҶОДИЁТИ ХЕШ

Беҳрӯзи Забеҳулло
Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Устод Мирзо Турсунзода аз адибони пуркор ва сермаҳсули тоҷик дар асри ХХ ба шумор меравад. Ӯ ба сифати ходими сиёсӣ ва арбоби фаъоли ҷамъиятӣ наздик ба панҷоҳ сол (1930-1977) дар вазифаҳои баландпояи давлатӣ ва фарҳангӣ, аз ҷумла, солҳои 1946-1977 раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон, раиси Кумитаи якдилии мамлакатҳои Осиё ва Африқо, аъзои Президиум ва котиби Садорати Иттифоқи нависандагони Иттиҳоди Шуравӣ, узви Кумитаи умумииттифоқии Мукофотҳои Ленинӣ ва давлатии Иттиҳоди Шуравӣ, ҳамчунин намояндаи халқ (депутат) дар Совети Олии Иттиҳоди Шуравӣ кору фаъолият намудааст. Устод Турсунзода дар баробари иҷрои масъулиятҳои муҳимми давлатӣ ва ҷамъиятӣ тавонист осори гаронбаҳое дар назм, наср, публитсистика, драма ва таълифи киносенария аз худ боқӣ бигзорад. Дар миёни анвои адабӣ сурудани шеър аз муҳимтарин машғулиятҳои шоир ба шумор рафта, дар ҳар мақом ва ҳар ҳолат, сарфи назар аз масъулиятҳои давлатӣ ва гирифториҳои рӯзмарраи иҷтимоӣ даст аз таълифи он барнадоштааст. Дар хазинаи Осорхонаи адабии Мирзо Турсунзода беш аз 100 дафтарча (блокнот) маҳфуз аст, ки ҳамаи онҳо ба муносибати баргузории анҷуманҳои ҳизбии умумииттифоқӣ ё ҷумҳуриявӣ, барои қайди масъалаҳои муҳим ба намояндагон дода мешуд. Аммо дафтарчаҳои устод Турсунзода баъди зикри мавзуъ ва масъалаи анҷуманҳо ба як сафинаи таълифи назм табдил шудаанд, яъне, устод аз ҳар фурсат барои сурудани ашъораш дар минбарҳои калони умумиттифоқӣ ва байналмилалӣ истифода мекардааст. Аз ин рӯ, аксари ашъори ӯ гузинаҳои гуногун доранд, зеро шоир баъдан онҳоро дар хилват борҳо таҳрир кардааст. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки мавзуи меҳварии аксари шеъру достонҳои устод Турсунзодаро Ватан ташкил додааст. Аз ҷумла, дар ҷилди аввали «Куллиёт»-и устод Мирзо Турсунзода [7], ки ашъори ӯ гирдоварӣ шудааст, 302 бор калимаи «Ватан» истифода шудааст, ки далолат бар ҳисси баланди ватандӯстии шоир дорад.

Бо ҳама машғулиятҳои сиёсиву иҷтимоӣ шоир нисбат ба шеър сахтгиру ҷиддӣ ба назар мерасад. Ӯ на танҳо осори худ, балки ашъори ҷавоншоиронро низ баррасӣ намуда, барои онҳо тавсияҳои зарурӣ медодааст. Талаботи шоир дар мавриди эҷоди шеър ҳамоно баланд аст ва интизороташ аз шоирони дигар низ дар ҳамин сатҳ қарор доштааст. «Вақте ки бо мақсади асар офаридан қалам ба даст мегирӣ – дар болои шеър, вазн ва ҳар як сатр меҳнати душвору пуразобе сар мешавад. Дар ин маврид, ба қавли Маяковский, лозим аст, ки аз ҳазорон тонна маъдани сухан каломи ягонаю дилхоҳ интихоб карда шавад» [10, 344].

Қобили зикр аст, ки адабиёти сотсиалистии шуравӣ як адабиёти иҷтимоӣ буда, мутобиқи талаботи реализми сотсиалистӣ эҷод мешуд. Гарчанде мавзуъ ва масъалаҳои иҷтимоӣ ва идеологӣ дар маркази таваҷҷуҳи ин адабиёт қарор гирифта буд, аммо инъикоси ҳунармандонаи масоили мазкур ҷузъи талаботи он ба шумор мерафт. Мунаққид Аскар Ҳаким устод Турсунзодаро сарояндаи беҳтарин ашъори ғиноии шахсиятӣ дониста, менависад: «Шеъри ғиноии шахсиятӣ дар осори яке аз дурахшонтарин чеҳраҳои адабии нимаи аввал ва нимаи дуюми қарни бист Мирзо Турсунзода, ки ба шахсиятҳои барҷастаи сиёсиву давлатӣ, фарҳангӣ, қаҳрамонҳои ҷанг...бахшида шудаанд, мавқеи

муайяне дошта, асосан ғояҳои сиёсиву иҷтимоии замони навро ташвиқу тарғиб мекарданд...Дар нимаи дуюми қарни бист таваҷҷуҳи шоир бештар ба шахсиятҳои фарҳангӣ буда, ҷанбаи эҳсосоти инсонӣ ва самимонаи шеъраш қавитар гаштааст [14, 183-184]. Устод Турсунзода ба унвони раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон аз худ ва дигар адибони тоҷик ҳангоми эҷоди асари адабӣ ҳамин талабот ва интизорро дар миён мегузошт. Ӯ кӯшиш кардааст, ки ашъори худро аз образу тасвир ва таъбироти такрории адабиёти классикӣ нақот дода, нигоҳи хоси худро ба ҳаёт дар осори худ ба намоиш гузорад. «Як вақтҳо шеър навиштан барои ман осон буд, имрӯз бошад, он шеърҳои куҳнаамро иштиёқи хондан надорам. Чаро чунин ҳолат ба миён омадааст? Барои он ки бисёр шеърҳои пешинаи ман самимона навишта шуда бошанд ҳам, лекин ман дар онҳо таҷрибаи аз ҳаёт андӯхтаи худро ошкор насохтаам. Ҳаёти ҳақиқиро нишон надода, танҳо тасаввуроти умумиро дар бораи он ба қалам додаам. Дар он шеърҳо сифатҳои ба назми қадимии мо хос ва образҳои куҳнаву аз даҳонмонда зиёд буданд. Зеро он вақт ман ҳанӯз барои дарёфтани образҳое, ки аз тарафи ман чӣ гуна дарк шудани ҳаётро ифода карда тавонанд, намекӯшидам, балки образҳои тайёри классиконро, ки бо зебоӣ ва дурахшонии худ маро мафтун сохта буданд, ба ёд меовардам» [10, 341-342].

Дар ин порча устод Мирзо Турсунзода бо такя ба таҷрибаи адабии хеш чанд нуктаи муҳимро дар бораи эҷоди асари бадеӣ баён доштааст. Яъне, аз назари ӯ истифодаи дурусти вазну қофия ва зикри тасаввуроти умумӣ дар як пораи назмӣ ҳанӯз ба маънои эҷоди шеър нест, балки шеъри воқеӣ он аст, ки дар он тасаввурот ва дидгоҳи хоси шоир ба зиндагӣ инъикос ёфта бошад. Масъалаи дигаре, ки шоир барои эҷоди шеъри хуб матраҳ мекунад, қудрати офаридани образҳои нав дар як асари адабӣ мебошад. Устод Мирзо Турсунзода бо шуҷоат на танҳо заъфҳои осори адабии ҳамзамонони худро ошкор кардааст, балки ашъори худро низ аз ҳамин зовия мавриди санҷишу нақд қарор медиҳад.

Шоир дар баробари мазмуну муҳтаво дар бораи сохтори шеър низ назарҳои ҷолибе баён кардааст. Ӯ бар ин бовар будааст, ки дар баробари кашфи мазмунҳои нав шоир бояд ба қолаб ва шаклҳои нави шеърӣ низ таваҷҷуҳ зоҳир намояд. Ҳамбастагии шаклу мазмун дар эҷоди асари бадеӣ падидаи бисёр муҳим маҳсуб мегардад. Устод Турсунзода дар ин замина чунин изҳори назар кардааст: «Барои навиштани шеъри ҳақиқӣ на танҳо маънии онро пайдо кардан ва онро ҳартарафа фикру мулоҳиза намудан, балки инчунин барои ифодаи он шакли дилхоҳ ва табиӣ пайдо кардан лозим аст. Он гоҳ ба рӯйи коғаз баромаданро худи шеър тақозо мекунад [10, 342].

Илова бар шаклу мазмун устод унсурҳои дигар, ба монанди «дониши амиқ» ва «таҷрибаи шахсӣ»-ро низ барои офаридани як асари хуби адабӣ бисёр муҳим донистааст. Қобили зикр аст, ки таҷрибаи шахсии адиб бидуни доштани дониши амиқ қобили иҷро нест. Танҳо ҷаҳонбинии васеъ ва дониши амиқи адиб қодир аст, ки таҷриба ва мушоҳидаҳои шахсии ӯро дар асари бадеӣ ба намоиш бигзорад. Аз ин рӯ, устод Турсунзода менависад: «Вақте ки аз таҷрибаю мушоҳидаҳои ҳаётӣ аввалин шарораҳои идеяи асар пайдо мегардад, бояд фикр кард, ки бо ин чӣ масъаларо ҳал хоҳӣ кард. Нависанда бояд дар боби мавзуъ нуқтаи назари худро дошта бошад. Зеро бе он матлаб ба даст нахоҳад омад. Аммо ақида дар натиҷаи дониши ҳаматарафа ва амиқ ба вуҷуд меояд. Пас, лозим аст, ки ҳаёти одамон ба мавзуи асар марбут омӯхта шавад. Ақида ва таҷрибаҳои шахсӣ, ки аз ҳаёт пайдо шудаанд, асарро фардӣ мегардонанд [10, 342].

Устод Турсунзода дар баробари шаклу мазмун ва идеяи нав ба аҳаммияти унсури баён дар эҷоди шеъри муассир низ ишора мекунад, яъне, вуҷуди ҳамаи ин унсурҳо бидуни ифодаи муассир (баён) таъсиргузории асари бадеиро коҳиш медиҳад. Бахусус, дар сурудани шеър тарзи баён аз ҳама муҳимтар ба назар мерасад. «Шеър бояд аз мисраъҳои аввалин диққатро ба сӯи худ кашад, вагарна,

онро касе нахоҳад хонд. Дарёфтани мисраъҳои аввалин, ки тавонад зуд ба кас таъсир бахшад, онро ба муҳити дигар андозад, руҳияи онро дигаргун сохта, ба мавзуи асар ҷалб намояд ва ба даҳоне, ки акнун дарҳояш боз шуда истодаанд, ворид бикунад, бисёр муҳим аст ва он танҳо бо ранҷу азоби эҷодӣ ба даст хоҳад омад [10, 342].

Устод Мирзо Турсунзода шоирону нависандагонро даъват мекард, ки ҳангоми эҷоди асари бадеӣ аз роҳу усулҳои навин бештар истифода карда, аз такрору тақлиди гузаштагон сарфи назар кунанд. Навоварӣ ва навгӯйӣ аз талаботест, ки ӯ дар назди адибони ҷавон ба миён мегузошт. «Дар болои сухан меҳнат намудан кори хеле мураккаб аст. Дар ин маврид ба нависанда омӯхтани забони зиндаи халқ ва асарҳои классикони мо кумаки зиёд мерасонанд. Танҳо эҷодкорона омӯхтан манфиатбахш аст, на нусхабардории кӯр-кӯрона. Образу фикрҳои дигаронро аз худ накарда, сухандонӣ ва сухансанҷии ҳайратангез, боигарӣ ва зебоии забон, образҳои равшану дурахшон ва талаботи эстетикиро, ки ҳама хоси классиконанд, бояд эҷодкорона омӯзем [10, 345].

Устод Турсунзода омӯзиши осор ва таҷрибаи адибони классикро амри воҷиб медонист, аммо аз насли ҷавон талаб мекард, ки дар баробари мутолиаи осори гузаштагон, дар гузашта ғарқ нашаванд, балки бо такя ба таҷрибаи онҳо асарҳои наву тоза ва мутобиқ бо талаботи дунёи муосир эҷод намоянд. «Нависанда бояд ҳамеша кӯшиш намояд, ки дар асараш сухан андаку маънӣ бекарон бошад. Албатта, баҳри иҷрои ин мақсад пайдо намудани каломи мувофиқ ва дилхоҳ кори душворест. Чӣ тарзе ки аз мушоҳидаҳои зиндагӣ чизи аз ҳама асосӣ интихоб карда мешавад, инчунин, аз навиштаҳои шоир низ бояд чизҳои нодаркор хат зада шаванд [10, 345].

Ҳамин диди васеъ, ҳиммати баланд ва нигоҳи интиқодомези устод Турсунзода ба эҷодиёташ буд, ки барои даст ёфтани шоир ба сабки хоси ӯ дар адабиёт мусоидат карданд. «Фардияти услуби эҷодии Мирзо Турсунзода...дар баррасӣ ва таҳлилҳои фалсафии ҳаёту муборизаи инсоният равшан ба мушоҳида мерасад: «Хулосаҳои ҳикматомези шоир моҳиятан ба зарбулмасалу мақол баробаранд ва афоризм ном доранд. Онҳо вобаста ба мазмуни бойи пандомези худ дорои аҳаммияти зиёди тарбиявӣ мебошанд. Дар ин кори эҷодӣ ҳам давоми беҳтарин анъанаҳои адабиёти классикӣ, ҳам навоварии шоиронаи Турсунзода мушоҳида карда мешаванд [4, 145].

Устод Мирзо Турсунзода шоири ватандӯст ва масъулиятпазир буда, ҳадаф ва ормонҳои миллиро болотар аз ҳама чиз қарор медод. Ӯ аз бархе маҳдудиятҳо дар раванди эҷоди асари адабӣ ҳаргиз ноумеду дилшикаста нашуда, пайваста таваҷҷуҳи насли ҷавонро ба сӯйи ҳадаф ҷалб мекард. Ӯ талаботи ҳар давру замон ва таъсири он бар адабиётро хуб медонист ва аз ин тағйиру табаддул ноумед намегардид. «Мусаллам аст, ки шеър дар замони устод Турсунзода вазифаи мушаххасу муайян дошт ва шоир дорои рисолати бузург дар иҷтимоъ буд. Бино бар ин, адибон мекӯшиданд, ки паҳлуҳои мухталифи зиндагии мардумро дар заминаи воқеият, рафтору кирдор ва андешаву афкори онҳо ба тасвир бигиранд...Лиҳозо, шеъри Турсунзода, ки мустақиман ба зиндагӣ алоқаву робита дошт, шеъри ҳаётофарин ва воқеъӣ буд [6, 48]. Мушоҳидаҳо нишон медиҳад, ки борҳо устод Турсунзода бар асоси тағйири сиёсатҳо ва талаботи замон аз баъзе абёту навиштаҳои худ сарфи назар кардааст. Барои мисол, дар достони «Чароғи абадӣ» шоир байтҳое дорад, ки ба далоили гуногун аз матни он ҳазф шудаанд:

Нишаста фикри худро харҷ мекард,
Ба коғаз сатрҳоро дарҷ мекард.
Хаёлаш мепарид аз хонаи танг
Ба ҳосилхез водӣ, кӯҳ, бар санг.
Гаҳе аз чашмасорон об мехурд,

Гаҳе бар марғзорон тоб мехурд.
Гаҳе ҷун мурғи дар парвоз мешуд,
Гаҳе бо дӯстон дамсоз мешуд.
Гаҳе бо коргарҳо ҳамнишин буд,
Гаҳе бо пахтакорон пахтачин буд.
Гаҳе аз боғҳо гулдаста мечид,
Гаҳе дар пои гулҳо хор медид [8, 242].

Ё ин ки аз достони мазкур байтҳои зер низ ҳазф шудаанд:

Гаҳе дар идҳо мешуд ғазалхон,
Гаҳе бо кӯдакон мегашт гирён,
Гаҳе дар ҷангҳо шамшер мешуд,
Гаҳе дар маслиҳатҳо пир мешуд,
Гаҳе мекард он ошиқнавозӣ,
Гаҳе метофт рӯ аз ишқбозӣ,
Гаҳе монанди дарё ҷӯш мезад,
Гаҳе дам зери лаб хомӯш мезад.
Гаҳе мешуд аён монанди моҳе,
Гаҳе борон, гаҳе абри сиёҳе,
Гаҳе мекард дунёро тамошо,
Гаҳе бо ҳоли худ мемонд танҳо.
Ба ҳар доне, ки мерезад ба анбор
Ба ҳар бехе, ки сар шуд оби ҷӯбор.
Ба ҳар боғе, ки боғи навниҳол аст,
Ба ҳар шохе, ки дар авҷи камол аст.
Ба ҳар даште, ки бо зӯри тавоно
Дигар кардаст симои заминро.
Ба ҳар фарзанди боақлу хирадманд,
Ба ҳар насле, ки бо халқ аст пайванд.
Ба фатҳу нусрати эҷодкорон,
Ба шаъну шуҳрати пирон, ҷавонон.
Суруди хешро мекард инъом,
Намегардид, аммо боз ором [8, 244].

Ба ҷойи хаёлбофии мо сабаби ин тағйиротро, хушбахтона, худи устод Турсунзода баён кардааст. Ӯ бо хитоб ба насли ҷавон ин ҳолатро як навъ амри табиӣ қаламдод намуда, аз онҳо даъват кардааст, ки дар чунин ҳолатҳо навмеду руҳафтода нашуда, балки пайваста диққати хешро ба сӯйи ормон ва ҳадафҳои асосии хеш маътуф доранд. Устод Мирзо Турсунзода дар матлабе бо номи «Андешаҳо дар бораи лирикаи граждани» соли 1954 дар ин робита навиштааст: «Ман достонҳое дорам, ки дар вақти ба чоп ҳозир намудан мисраъҳои зиёдеро аз онҳо партофтаам: Бисёр мисраъҳои достонҳои «Садои Осиё», «Чароғи абадӣ», «Ҷони ширин» рӯи чопро надидаанд. Ин мисраъҳо, ки аз достонҳои ман дур афтода ва чоп шудан насибашон нагаштааст, чӣ бадӣ доштанд? Охир, онҳо низ мавзун ва хушоҳанганд. Лекин онҳо барои баёни матлаб ва мавзуи асосии асар зиёдатӣ мекарданд. Нависанда дар чунин маврид бояд дилсӯзию афсӯсхӯриҳоро фаромӯш кунад. Он мисраъҳо ҳарчанд хубу ба дил наздиканд ва бо заҳмати зиёд эҷод шудаанд, агар воқеаҳоро ба пеш ҳаракат дода натавонанд ва идеяи асарро инкишоф надиҳанд, бояд бе ҳеч дилсӯзию таассуф хат зада шаванд. Нависанда бояд ҳамеша кӯшиш намояд, ки дар асараш сухан андаку маънӣ бекарон бошад. Албатта, баҳри ичрои ин мақсад пайдо намудани каломи мувофиқ ва дилхоҳ кори душворест [10, 344-345].

Устод Турсунзода аз адабиёти ҷаҳон ва дигар халқҳои шуравӣ огоҳии комил дошта, насли ҷавони адибони тоҷикро ба омӯзиши таҷрибаҳои бойи адабиёти ҷаҳонӣ ташвиқ мекард. Ӯ инъикоси руҳияи замон ва ҳадафу ормонҳои

халқ дар осори адабиро як зарурат медонист. Устод Турсунзода чунин тарзи бархурд бо адабиётро беҳудакорӣ ва сарфи вақту соат дониста, адибонро аз ин равишҳо барҳазар доштааст. «Бемуваффақиятӣ ва нокомиҳои эҷодӣ аз домони онҳое хоҳад дошт, ки бо роҳи тақлид мераванд, чизҳои аз тарафи дигар шоирон гуфташуда ва хусусан, шаклҳои куҳнаро пай дар пай такрор мекунанд [10, 347].

Мирзо Турсунзода навоварӣ, ҳамоҳангӣ бо замон ва руҳия додан ба хонандаро ҷузъи вазифаҳои осори адабӣ дониста, аз адибони ҳамзамони худ даъват мекард, ки аз ин рисолати худ дар ғафлат намонанд. Ҳамқадами замон будан ҷузъи талаботе буд, ки устод Турсунзода дар назди адибони ҷавон мегузошт.

Устод Турсунзода ҳаёт ва воқеаҳои таърихиро беҳтарин сарчашмаи эҷоди асари адабӣ медонист. Ӯ аз адибони ҷавон талаб мекард, ки ба ҷойи пардохтан ба мавзуъ ва масъалаҳои тахайюлии ғайривоқеъӣ, ки мардумро аз шинохти ҳақиқат дур месозад, ба мушоҳидаи ҳаёти воқеӣ диққати худро ҷалб намоянд. Ӯ дар ин робита таҷрибаи воқеии худро мисол зада гуфтааст: «Барои ба дунё омадани ҳар як асари ман воқеаҳои таърихӣ ва ҳаётӣ сабаб шудаанд. Масалан, бигирем, достони «Қиссаи Ҳиндустон»-ро... Шакли достони «Ҳасани аробакаш»-ро ҳам худи ҳаёт ба ман пешкаш намудааст [10, 342].

Сахтгириҳо ва мушоҳидаву омӯзиши таҷрибаи бойи адабиёти ҷаҳонӣ сабаб шуд, ки устод Турсунзода дар адабиёти муосири тоҷик барои расидан ба сабки хоси адабӣ муваффақ гардида, насли нави адибони тоҷикро низ дар ҳамин масир тарбияву ташвиқ намудааст. Адабиётшинос Ҷамолиддин Саидзода дар фасли «Шеър ва шоири масъул»-и китоби «Турсунзода – шоири миллӣ ва байналмилалӣ менависад: «Ӯ сирф ба ҳеч мактабе, шоире, равияе тааллуқ намегирад. Аз адабиёти классикӣ огоҳ аст, ба шоирони бузургаш арҷ мегузорад, ишқ меварзад, аммо ҳеҷ гоҳ таҳтушшуои афкору ороъ ва шеваи эшон намеравад ва шеър намегӯяд. Ба ҳарфи дигар, вай аз классикон эҳтиёткорона, эҷодкорона фоида мечӯяд, зеро ӯ шоири замони худ, шоири асри дигар – асри ХХ аст, ки бо ҳаводис ва воқеаҳои тозаву шигифтангез ҳамроҳ аст. Шоирест бархоста аз байни мардум, ба ҳеч дарборе алоқа намегирад. Ӯ ба халқи азизаш, ба кишвари озоду ободаш тааллуқ мегирад, ишқу алоқа меварзад. Дар замони нав зиндагӣ менамояд. Аз ин хотир, роҳи нав, шеваи нав, сухани нав ва усулҳои тоза мечӯяд ва мекӯшад, ки руҳ ва набзи рӯзгорашро, то ҷое, ки метавонад, дар шеъраш бигунҷонад, мунъакис бинамояд [6, 43-44].

Нигоҳи интиқоди ба эҷодиёти худ ва тавсияҳои дӯстона ба адибони ҳамзамон ҷузъи рисолати иҷтимоии шоир буда, мавқеи устувор ва муомилаи дуруст бо ҳамқаламон Мирзо Турсунзодаро ба як шахсияти пешқадам ва маорифпарвари асил табдил дод. Адибони ҳамзамон дар симои ӯ як раҳнамои дилсӯз, мураббии хушахлоқ ва шоири боҳиммату худогоҳро мушоҳида карда, ба ӯ эҳтироми беандоза қоил буданд.

КИТОБНОМА

1. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ 2. Шеърҳо. – Душанбе: «Дониш», 2020. – 656 саҳ.
2. Абдуманнон А. Аз дирӯзу имрӯзи адабиёти тоҷик. – Душанбе: «Адиб», 2022. – 480 саҳ.
3. Забеҳулло Б. Адабиёт ва ҳувияти миллӣ. – Душанбе: «Шоҳин-С», 2025. – 288 саҳ.
4. Кӯчарзода А. Устод Турсунзода дар нақди Носирҷон Маъсумӣ // «Суханшиносӣ», 2025, № 3 (52), саҳ 144-151.
5. Раҳмон Ш. Устод Турсунзода драматург ва киносенарист. – Душанбе: «Мулквар», 2025. – 170 саҳ.
6. Саидзода Ҷ. Турсунзода – шоири миллӣ ва байналмилалӣ. – Душанбе: «Дониш», 2025. – 454 саҳ.
7. Турсунзода М. Куллиёт. Ҷ 1. Шеърҳо. – Душанбе: «Дониш», 2025. – 465 саҳ.

8. Турсунзода М. Куллиёт. Ҷ 2. Достонҳо. – Душанбе: «Дониш», 2025. – 380 саҳ.
9. Турсунзода М. Куллиёт. Ҷ 3. Асарҳои драмавӣ, либреттоҳо ва тарҷумаҳо. – Душанбе: «Дониш», 2025. – 608 саҳ.
10. Турсунзода М. Куллиёт. Ҷ 4. Насри бадеӣ, публитсистика ва нақди адабӣ. – Душанбе: «Дониш», 2025. – 609 саҳ.
11. Турсунзода М. Куллиёт. Ҷ 5. Публитсистикаи русӣ. – Душанбе: «Дониш», 2025. – 507 саҳ.
12. Турсунзода М. Куллиёт. Ҷ 6. Мактубҳо. – Душанбе: «Дониш», 2025. – 502 саҳ.
13. Табаров С. Ҳаёт, адабиёт, реализм. Ҷ6. – Душанбе: «Дониш», 2024. – 256 саҳ.
14. Ҳаким А. Вижагиҳои навъи шеъри ғиноии шахсиятӣ дар эҷодиёти Мирзо Турсунзода // «Суханшиносӣ», 2025, № 2 (51), саҳ 180-188.
15. Ҳаким А. Пажуҳиш ва нақди шеър. – Душанбе, 2022. – 652 саҳ.

НИГОҲИ ТАНҚИДИИ МИРЗО ТУРСУНЗОДА БА ЭҶОДИЁТИ ХЕШ

Мирзо Турсунзода шоир, адиб, драматург ва публитсисти сермаҳсули адабиёти тоҷик дар асри ХХ буда, дар баробари эҷоди осори назмию насрӣ, нигоҳи интиқодӣ низ ба осори худ ва адибони ҳамзамонаш доштааст. Ӯ дар мақола ва суханрониҳои ҷудогона зимни таҳлили эҷодиёти хеш ва дигар адибони ҳамзамон мавқеи худро нисбат ба ҳадаф ва арзиши адабии онҳо ҷасурона баён кардааст. Омӯзиши нигоҳи интиқодии ӯ нишон медиҳад, ки Мирзо Турсунзода аз ҷиҳати назариявӣ бо донишҳои лозими илми адабиётшиносӣ мусаллаҳ буда, эродҳояш ҷанбаи илмию адабии амиқ доранд. Шинохти амиқи ӯ аз равиши таълифи фунуни адабӣ барои равнақи корию эҷодии адибони ҳамзамонаш мусоидат кардааст.

Дар мақолаи мазкур ҳамин ҷанбаи фаъолияти устод Мирзо Турсунзода мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифта, нигоҳи танқидии шоир дар заминаи эҷоди асари бадеӣ ошкор гардидааст. Ӯ ҳаёт ва воқеаҳои таърихиро беҳтарин сарчашмаи эҷоди асари адабӣ медонист. Ӯ аз адибони ҷавон талаб мекард, ки ба ҷойи пардохтан ба мавзуъ ва масъалаҳои тахайюлии ғайривоқеъӣ, ки мардумро аз шинохти ҳақиқат дур месозад, ба мушоҳидаи ҳаёти воқеӣ таваҷҷуҳ зоҳир намоянд. Тавсияҳои ӯ дар бораи равиши таълифи асари бадеӣ ҷанбаи қавии илмӣ дошта, барои рушди истеъдоди ҷавонони навқалам мусоидат хоҳад кард.

Калидвожаҳо: *Мирзо Турсунзода, эҷодиёт, нигоҳи танқидӣ, назарияи адабиёт, адабиётшиносӣ, равиши эҷоди асари бадеӣ, мавзуъ ва масъалаи адабиёт, ҳаёт ва воқеият, шинохти амиқ, тавсия, ҷасорат, маҳорат.*

КРИТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД МИРЗО ТУРСУНЗАДЕ НА СОБСТВЕННОЕ ТВОРЧЕСТВО

Мирзо Турсунзаде был плодовитым поэтом, писателем, драматургом и публицистом таджикской литературы XX века. Помимо создания поэтических и прозаических произведений, он также критически оценивал как собственные работы, так и произведения своих современников. В отдельных статьях и выступлениях он смело излагал свою позицию относительно цели и литературной ценности своего собственного творчества, а также произведений других современных писателей. Изучение его критического мировоззрения показывает, что Мирзо Турсунзаде обладал необходимыми теоретическими знаниями в области литературоведения, а его комментарии имели глубокий научный и литературный характер. Его глубокое знание метода создания литературных произведений способствовало развитию творчества его современников.

В данной статье анализируется и обсуждается этот аспект творчества устода Мирзо Турсунзаде, раскрывая критический взгляд поэта на создание произведения искусства. Он считал жизнь и исторические события лучшим источником для создания литературного произведения. Он призвал молодых писателей сосредоточиться на наблюдениях за реальной жизнью, а не на

нереалистичных вымышленных темах и проблемах, отвлекающих от истины. Его рекомендации по подходу к написанию художественной литературы имеют сильную научную основу и помогут развить талант молодых писателей.

Ключевые слова: *Мирзо Турсунзода, творчество, критическая перспектива, теория литературы, литературоведение, подход к созданию произведения искусства, темы и проблемы литературы, жизнь и реальность, глубокие знания, рекомендации, смелость, мастерство.*

MIRZO TURSUNZADE'S CRITICAL VIEW OF HIS OWN WORK

Mirza Tursunzade was a prolific poet, writer, playwright, and publicist of 20th-century Tajik literature. In addition to creating poetry and prose, he also critically evaluated both his own work and that of his contemporaries. In separate articles and speeches, he boldly set out his position regarding the purpose and literary value of his own work, as well as the works of other contemporary writers. A study of his critical worldview reveals that Mirza Tursunzade possessed the necessary theoretical knowledge in literary studies, and his commentaries were profoundly scholarly and literary in nature. His profound understanding of literary production methods contributed to the development of the work of his contemporaries.

This article analyzes and discusses this aspect of Ustod Mirza Tursunzade's work, revealing the poet's critical approach to artistic creation. He considered life and historical events the best sources for literary creation. He urged young writers to focus on real-life observations rather than unrealistic fictional themes and problems that distract from the truth. His recommendations for approaching fiction writing are firmly grounded in science and will help develop the talent of young writers.

Key words: *Mirzo Tursunzade, creativity, critical perspective, literary theory, literary criticism, approach to creating a work of art, themes and problems of literature, life and reality, deep knowledge, recommendations, courage, skill.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Бехрӯзи Забеҳулло Саидҳоҷа – н.и.ф илмҳои филологӣ, мудири шуъбаи адабиёти муосири Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. ш. Душанбе, куч. Рӯдакӣ-21, Э-майл: bekhruz-68@mail.ru, Тел:. 937592521, 554116868.

Сведении об авторе: Бехрузи Забехулло Саидходжа - к.ф.н., заведующий отделом современной литературы Института языка и литературы им. Рудаки НАНТ. г.Душанбе, ул. Рудаки-21, Э-майл: bekhruz-68@mail.ru, Тел:. 937592521, 554116868.

Information about the author: Behruzi Zabehullo Saidkhoja – Candidate of Philology, Head of Modern Literature department at the Institute of Language and Literature named after Rudaki NAST. Address: Dushanbe, Rudaki-21, e-mail: bekhruz-68@mail.ru, Тел.: 937592521, 554116868.

ТДУ: 891.550.09

МИХАИЛ ЗАНД – РӮДАКИШИНОСИ МУМТОЗ

Шамсиддин Муҳаммадиев
Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Михаил Исаакович Занд аз ҷумлаи шарқшиносони шуравӣ мебошад, ки ба таҳқиқи адабиёти адабиёти форсии тоҷикӣ, махсусан осори давраи классикӣ машғул буд. Ӯ аз пажуҳишгарони варзидаи адабиёти замони Рӯдакӣ ба ҳисоб меравад. Михаил Исаакович 15 апрели соли 1928 дар Каменск Подолски Ҷумҳурии Украина ба дунё омадааст. Пас аз ду сол оилаи онҳо ба шаҳри Москва мекӯчад. Мавсуф донишгоҳи ин шаҳрро дар риштаи филологияи Эрон дар соли 1950 ба поён мебарад.

Соли 1951 ба Тоҷикистон меояд ва то соли 1958 дар Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ ва Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон кор мекунад. Сипас пажуҳиши адабиёти форсиро дар Институти ховаршиносии Академияи илмҳои Иттиҳоди Шуравӣ идома медиҳад. Айни замон ӯ сокини кишвари Исроил ва профессори Донишгоҳи ибрии Урушалим дар риштаи адабиёти форсӣ ва адабиёти тоҷик, мудири кафедраи донишгоҳи мазкур мебошад.

Занд дар ибтидои фаъолияти хеш ба таҳқиқи адабиёти асрҳои VIII–IX форсу тоҷик пардохта, нахустин мақолаи хешро таҳти унвони «Оид ба масъалаҳои тенденсияҳои (анъанаҳои) халқии адабиёти тоҷик дар асрҳои VIII–IX» дар маҷаллаи «Шарқи Сурх» чоп кардааст [8].

Мақолаи мазкур дар асоси идеологияи мавҷудаи шуравӣ нигошта шуда, аз муҳити дарбор ба вуҷуд омадани нахустин нишонаҳои адабиёти форсиро рад карда, ҳамаи ривоятҳои дар маъхазҳо омадаро доир ба аввалин шоирони форсигӯ қабул намекунад ва ибтидои шеъри форсии навро аз қитъаи расида аз забони мардумони Балх дар ҳаҷви ҳокими араб дар Хуросон – Асад ибни Абдуллоҳ, ки дар соли 725 пас аз шикасти ӯ дар Хатлон эҷод шудааст, медонад:

Аз Хуталон омадия,
Ба рӯ табоҳ омадия,
Обор боз омадия,
Хашанг низор омадия,

ки дар «Таърих-ур-русул вал мулук»–и Абуҷаъфар Муҳаммад Ҷарири Табарӣ (839- 923) боқӣ мондааст[16, 3620 ва 3622].

Занд дар натиҷаи мутолиа ва муқоисаи ин байтҳои халқӣ бо абёти боқимондаи шоирони нахустини форсигӯ чун Ҳанзалаи Бодғисӣ (ваф. байни 836-837), Фирӯзи Машриқӣ (асри IX) ва Абӯсалики Гургонӣ (асри IX) ба хулосае меояд, ки онҳо анъанаҳои эҷодиёти халқро ривоҷ дода, онро ба адабиёти китобӣ дохил кардаанд.

Таъсири эҷодиёти шифоҳӣ ба осори ин шоирон зиёд буда, ашъорашон ҳам аз ҷиҳати шакл ба назми халқӣ шабоҳат дорад, ки дар мақола намунаҳои онҳо оварда шудаанд.

Мақолаи муфассалу муҳаққиқонаи Занд «Ҷиҳатҳои зиддихилофатӣ ва иҷтимоӣ дар назми Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ» дар соли 1956 дар арафаи ҷашни 1100-солагии шоир навишта шудааст. Дар мақола омилҳои асосии рушди адабиёт дар аҳди Сомониён ва тамоюлҳои халқии он ва руҳияи миллӣ пайдо кардани адабиёти форсӣ таҳқиқу таҳлил ёфтааст. Муаллифи мақола аввалин бор аз мавзуи ватанпарварӣ, истиқлоли давлатӣ ва мубориза ба зидди хилофат дар

адабиёти мо сухан ба миён оварда, адабиёти замони Сомониён ва баъд аз он, махсусан, дар эҷодиёти Аммораи Марвазӣ, Кисоӣ, Манучеҳрии Домғониро саршор аз ифтихору иқтидори давлати миллии Сомониён бо маданияти миллӣ ва анъанаҳои бостонии эроният медонад.

Таърифи шаҳрҳои Мовароунаҳр ва болову бартар гузоштани онҳо ва шаҳрҳои марказии хилофат дар назми ин давра ва бо забони арабӣ сурудани ашъори ватандӯстона ё дар шакли сирф тоҷикии шеър – маснавӣ

Агар паҳлавонӣ надонӣ забон,
Варазрӯдро Мовараннаҳр дон [1, 220-221].

гуфтани Рӯдакӣ нишонаи худшиносӣ ва руҳияи миллӣ доштани осори шоирони ин давра мебошад. Амир Оғочии Бухороӣ «Арабивор бигирям ба забони аҷамӣ» мегӯяд ва Абулҳусайн Муҳаммад ибни Исои Караҷӣ (асри X-XI) шаҳри Нишопур маркази фарҳангии Хуросонро бар Бағдоду Кӯфа тарҷеҳ медиҳад. Бино бар иттилои муаллифи мақола дар ҳамин давра фаъолияти тарҷумонии як гурӯҳ адибону шоирон шуруъ мешавад, ки осори адабиро аз форсии тоҷикӣ ба забони арабӣ мегардониданд ва тавассути он аз ҳунару фарҳанги мардумони бумӣ ба мардумони омадаи араб маълумот медоданд. Ин гуна тарҷумаҳои арабиву юнонӣ дар қарнҳои X-XI давоми анъанаҳои адабиёти шуъубияи Мовароуннаҳру Хуросон аз асри VIII-IX мебошад. Фаъолияти тарҷумонии шоироне, ки дар тазкираҳои «Ятимат-уд-даҳр» (соли таълифаш 1000) ва «Лубоб-ул-албоб» (соли таълифаш 1220) омадаанд, чун Абулҳасан Аҳмад ибни Муаммил, Абдулқосими Шаҷарӣ, Абулҳасани Бадеӣ, ки осори Рӯдакӣ ва Амир Оғочии Бухороиро ба забони арабӣ гардонидаанд, низ баёнгари ифтихори мутарҷимон аз шоирони форсигӯ мебошад.

Ҳамин гуна ифтихоротро дар шеъри Одамушшуаро дар мисоли симоҳои таърихии халқи тоҷик бо тасвиру ташбеҳу талмеҳҳо оварданд ва ё аз қаҳрамониҳо ба муборизони миллӣ ёд карданд чун Рӯдакӣ дар қасидаи «Модари май» волии Систон Абуҷаъфар Аҳмад ибни Ҳаммодро меситояд ва ӯро ба Амр ибни Лайси Саффорӣ (солҳои 873 –903 ҳукумат кардааст) монанд мекунад.

Амр ибни Лайс зинда гашта бад-ӯ боз
Бо ҳашами хешу он замонаи эшон [15].

Пас, корномаи Амр ибни Лайс ва авлоди онҳо барои истиқлолият дар замони Рӯдакӣ дар замони эҳёи миллӣ зинда ва мояи ифтихор будааст. Ёди он муборизаҳои мусаллаҳонаи гузаштагон барои истиқлоли кишвар аз хотири мардум зудуда нашуда будааст. Ва ҳамин ёд кардан аз гузаштаи пурифтихор дар шеъри дигар аз шоирони замони Сомониён Абумансури Дақиқиро Ғазоирии Розӣ (асри XI) хеле бо ҳасрат ёд кардааст:

Ба шеър ёд кунад рӯзгори Бармакиён,
Дақиқӣ он гаҳ, к-ошуфта шуд бар ӯ аҳвол.
Сиҳоқ ибни Бироҳимро чӣ баҳра расид
Зи фазли Бармаку он шеъри қофия бар дол.

Сиҳоқ ибни Бироҳим шоир ва мусиқинавози номӣ Исҳоқ ибни Иброҳими Мавсилӣ (767–849) мебошад, ки барои қасидаи худ бар радифи дол аз Фазли Бармак силаи калоне дарёфта буд [5,76].

Мавзуи дигар дар ин маврид барои ибрози ақидаҳои ифтихории шоирон мусоидаткунанда баёни беадолатиҳои иҷтимоӣ дар осори шоироне чун Абулфатҳи Бустӣ, Абушакури Балхӣ, Лабибӣ, Шокири Бухороӣ, Башшори Марғазӣ ва аз ҳама бештар Рӯдакӣ мебошад. Рӯдакӣ дар ҳаққи онҳое, ки бо роҳи корфармоии бемузди фақирон соҳиби сарватҳои гарон мешаванд, муроҷиат карда мефармояд, ки марг риштаи ҳирси шуморо хоҳад гусаст.

Чун фароз ояд бад ӯ оғози марг,

Диданаш бекор гардонад маҷарг [13,385].

Шояд ин мавзуъ дар он замон аз масъалаҳои муҳимми иҷтимоӣ будааст, ки шоирони пуровозаи асри Х дар осори боқимондаи хеш ба он рӯй овардаанд. Абӯшакури Балхӣ меҳнати ғуломонаи бемузди аҷиронро сахт маҳкум карда, барои тарсонидани аҳли ҳукми замонаи хеш аз забони халифа мефармояд.

Чунин гуфт Ҳорун маро рӯзи марг:
«Мафармой ҳеҷ одамиро маҷарг» [3, 49].

Шаҳиди Балхӣ шоири асили он рӯзгор аҳли ҷоҳро аз азоби рӯзи қиёмат огоҳ карда, чунин мефармояд:

Агар бигравӣ ту ба рӯзи ҳисоб,
Мафармой дарвешро шойгон! [3,36].

Шеъри форсӣ дар асри Х ба он миқдор осоре, ки ба мо расидааст, намоёнгари орзуву омоли халқ мебошад. Ашъори Рӯдакӣ хулосаи он афкори баланд ва саромади ин адабиёти оламгир аст, ки адибони баъдӣ онро давом додаанд.

Рӯдакӣ ва муосиронаш ҳазору саду чанд сол пеш аз мо ба ҳимояи истиқлоли давлатӣ, ҳимояи мардуми одии заҳматкаш ва истиқрори адолат дар ҷомеа бархоста, асоси адабиёти оламгири моро ҳам дар шаклу ҳам дар мазмун дар ҳамон рӯзгор поягузорӣ намуда будааст.

Мақолаи дигаре, ки Занд соли 1956 ба нашр расонидааст, «Мавзуи хирад ва дониш дар эҷодиёти Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ» мебошад [10]. Муҳимтарин нукоти ин мақола он аст, ки дар осори боқимондаи асри Х ба ин вусъату паҳно густариш доштани мавзуи мазкур тасодуфӣ набуда, аз ривоҷи илму дониш, тараққии босуръат ва рушду нумуи ҳамаи навъҳои илму дониш дар он замон гувоҳӣ медиҳанд, ки дар ин маврид навиштаҳои Забеҳуллоҳи Сафо, Саъид Нафисӣ ва дигар муҳаққиқони таърихи илм ҷолиби таваҷҷуҳ мебошанд. Занд мақолаи мазкурро бо зикри пешрафти илму дониш дар қарнҳои IX–X оғоз намуда, ба баррасии ашъори шоирони ин давра, ки ситоиши донишу хирад дар осори онҳо бештар аз мавзуъҳои дигар мавқеъ ва дар осори Абушакури Балхӣ, Шаҳиди Балхӣ ва махсусан Рӯдакӣ ҷойгоҳи хос дорад, пардохтааст. Муаллифи мақола пас аз баррасии мавзуи мазкур дар осори шоирони номбурда, онро дар ашъори шоирони арабизабони тоҷик, ки зикрашон дар «Ятимат-уд-даҳр»-и Саолабӣ ва «Китоб-ус-сайдана»-и Берунӣ омадаанд, таҳлилу таҳқиқ менамоянд. Инкишофи ин мавзуъ дар осори Ибни Сино, Фирдавсӣ, ва Носири Хусрав муаллифро ба хулосае овардааст, ки «Дониш андар дил чароғи равшан аст, В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст» – гуфтани Рӯдакӣ таъкиди аҳаммияти умумиҷаҳонии илму дониш ба хотири тараққии ҳаёти халқҳо мебошад. Нуктаи дигар дар ин мавзуъ, ки дар назми он замон муқобил гузоштани сарвату молу хоста ба донишу ҳунару илму хирад мебошад дар ашъори шоирон Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абушакури Балхӣ, Мантиқии Розӣ ва Ибни Дӯсти арабинавис ба назар мерасанд.

Дар ҷашни 1100-солагии Рӯдакӣ, ки тайёрии ба он аз соли 1957 шуруъ шуда буд, Занд рисолаеро бо унвони «Соҳибқирони шоирӣ устод Рӯдакӣ» навишта, дар 47 саҳифа аз тариқи ҷамъияти «Дониш»-и Тоҷикистон ба чоп мерасонад [9]. Рисола дар услуби оммавӣ ва анъанаву равияҳои пешқадаме, ки дар адабиёти асри Х вуҷуд доштанд, инчунин шуҳрату мақоми Одамушшуаро дар таърихи адабиёти мо, бар асоси навиштаҳои сарчашмаҳо маълумот медиҳад. Нуктаи ҷолиби ин таълифоти Занд он аст, ки адабиёти форсӣ дар асри Х тараққиётро аз мусоидати хонадони илму адабпарвари Сомониён ҳосил намудааст. Вале ин маънои онро надорад, ки то асри Х ба забони форсӣ адабиёти пешрафта вуҷуд надошт, балки яке аз омилҳои ривоҷи мавзуъҳои

ватандӯстӣ ва худогоҳӣ дар адабиёти замони Рӯдакӣ мавҷудияти мазмунҳои мазкур дар адабиёти пеш аз ӯ мебошад, ки ҳам ба забони форсӣ ва ҳам ба забони арабӣ хеле фаровон вуҷуд доштанд. Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар «Чаҳор мақола» аз Ҳанзалаи Бодғисӣ (вафоташ 836 –837) қитъаи зерро меоварад:

Меҳтарӣ гар ба коми шер дар аст,
Шав, хатар кун, зи коми шер биҷӯй!
Ё бузургию иззу неъмату ҷоҳ,
Ё чу мардон-т марги рӯёрӯй! [14, 41].

Низомӣ ин шеърро оварда, таъсири онро ба Абдуллоҳ ибни Аҳмади Хуҷистонӣ (шахси воқеиву таърихӣ), ишора кардааст, нишон додааст, ки аввал харбандае (харбон) беш набуд ва бо хондани ин мисраъҳо аз девони Ҳанзала (ӯ нахустин шоире, ки сарчашмаҳо аз девони ӯ ёд кардаанд), пас аз кӯшиши чандинсола ба амирии Хуросон расид.

Дар соли 1958 ба ифтихори ҷашни 1100 – солагии Рӯдакӣ ду мақолаи муфассали Занд дар шаҳрҳои Душанбеву Маскав ба табъ мерасад, ки кӯшишҳои ӯро дар равшан сохтани хусусиятҳои умдаи адабиёти форсӣ дар асри Х нишон медиҳад.

Мақолаи нахуст «Ҳунари тарҷума дар адабиёти асри Х тоҷик» мебошад, ки дар маҷмуаи мақолаҳои ҷашнии «Рӯдакӣ ва замони ӯ» [6,152 –167] чоп шудааст.

Муаллиф тарҷумаи осори бадеӣ аз форсӣ ба арабӣ ва аз арабӣ ба форсиро дар ин мақола мавриди таҳқиқу баррасии ҳамаҷониба қарор додааст.

Дар асоси маводи «Ятимат-уд-даҳр»- и Саолибӣ, «Лубоб-ул-албоб»-и Авфӣ, «Иршод-ул-ариб»-и Ёқуб, «Тарҷумон-ул-балоға»– и Родуёнӣ ва ҷилди севуми «Аҳвол ва ашъори Абуабдуллоҳ Ҷаъфар ибни Муҳаммад Рӯдакии Самарқандӣ»-и Саид Нафисӣ оид ба фаъолиятҳои тарҷумонии Бадеъузамони Ҳамадонӣ, Абулфатҳи Бустӣ, Абулҳасан Аҳмад ибни Муаммил, Абулқосими Шаҷарӣ, Ҳасан Бадеҳӣ, Абуалӣ Муҳаммад ибни Аҳмади Яздгирдӣ ва дигарон маълумот дода, аз тарафи онҳо муаррифӣ гардидани ашъори шоирони машҳури асри Х Мантиқии Розӣ, Абӯшакури Балхӣ, Маъруфии Балхӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абуалӣ Муҳаммад ибни Аҳмади Дақиқии Балхӣ ва Рӯдакиро таҳлилу баррасӣ намудааст.

Осори тарҷумавӣ дар ин давра чун пуле барои адабиёти форсизабону арабизабони як минтақа, яъне Мовароуннаҳр хидмат кардааст.

Муҳимтарин хусусиятҳои тарҷумаҳои ин давра он аст, ки дар баробари озодона баргардонидани тамоми мазмуну муҳтаво моҳияти матни аслро нигоҳ дошта, баъзан аз вожаҳои асосии асарҳои тарҷумашавада истифода гардидааст. Масалан, Абулфатҳи Бустӣ, ки ба ҳар ду забон иншо мекард, дар тарҷумаи порчаҳои шеърии Абушакури Балхӣ аз форсӣ ба арабӣ тамоми назокатҳои забонии онро риоя намудааст. Қисме аз осори шуарои асри Х дар асл ба мо нарасида бошанд ҳам, тавассути тарҷумаҳои онҳо ба мо расидаанд. Чунин аст сарнавишти қитъаи машҳури «Ин ҷаҳонро нигар бо чашми хирад...» ки он тавассути тарҷумаи Абулҳасан Аҳмад ибни Муаммил дар қисми чоруми китоби и Саолибӣ ба мо расидааст. Кори тарҷума ва муаммоҳои он дар ҳамон давра ба дараҷае расида будааст, ки чандин шоир ба тарҷумаи як шеър даст задаанд ва як навъ мусобиқае низ дар ин замина вуҷуд доштааст. Аз ҷумла, Саолибӣ дар қисми сеюми «Ятимат-уд-даҳр» аз ду тарҷумаи арабии байти зерини Маъруфии Балхӣ:

Хуни сапед борам аз ду рухони зардам?
Оре, сапед бошад хуни дили мусаъъад [3,303].

ёд карда, ҳар дуи онро муваффақ медонад. Ва баъдан Саолибӣ «Татиммат-ул-ятима», ки вақте ки тазкираашро такмил мекунад, тарҷумаи сеюмро аз ин байти маъруф ба қалами Абуалӣ Муҳамад ибни Аҳмади Яздгирдӣ меоварад, ки худ далели мусобиқаи адабиро дар соҳаи тарҷума нишон медиҳад. Вазъи тарҷума аз арабӣ ба форсӣ низ шигифтангезтар аз ин буд. Дар он рӯзгор Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ, Кисоии Марвазӣ, Оғочии Бухорой, Абӯтоҳир ибни Абулаббоси Фазли Чағонӣ ба ин кор машғул будаанд, ки намунаҳои тарҷумаашон то ба мо расидаанд.

Муаллифи мақола муколамаи фарҳангии Арабу Аҷамро тавассути тарҷума дар мисоли ашъори Ибни Муаммил ва Рӯдакӣ, Ибни Румӣ ва Шаҳиди Балхӣ, Кисоӣ ва Фараздақ, Тоҳири Чағонӣ ва Абулҳасан Алӣ ибни Абдуллоҳи Ҳамадонӣ таҳлилу баррасӣ намудааст.

Дар ҳамин сол, яъне соли 1958 дар маҷаллаи «Масъалаҳои адабиёт» (Вопросы литературы) [11, 174-187] мақолаи хеле муфассали Занд оид ба ҳаёт ва фаъолияти эҷодии Рӯдакӣ ва осори бозмондаи ӯ чоп мешавад, ки муаллиф дар асоси тамоми дастовардҳои илмии рӯдакишиносии ҷаҳонӣ таҳқиқоти олимонае аз ин мавзуъ барои хонандагони Шуравии собиқ иншо менамояд.

Мақолаи мазкур ба ифтихори ҷашни 1100 – солагии шоир буда, он як навъ назари илми адабиётшиносии шуравӣ дар таҷлил аз ин ҷашн мебошад. Дар мақола лаҳзаҳои муҳимтарини зиндагиномаи шоир бар асоси ашъори боқимондаи ӯ ва иттилои сарчашмаҳо равшан гардидааст.

М. Занд аз хидматҳои устод С. Айнӣ дар роҳи ҷамъоварӣ ва таҳқиқи осор ва муайяну равшан намудани лаҳзаҳои ҳаёти шоир, бахусус аз тарафи ӯ ёфтани гӯрҷой ва аз тарафи давлати Тоҷикистон сохтани оромгоҳ ва тайёриву омодагии халқи тоҷикро барои баргузор кардани ин ҷашн ёдовар шудааст.

Муаллифи мақола тамоми осори боқимонда ва паҳлуҳои гуногуни эҷодиёту рӯзгори шоирро батафсил шарҳу васф намудааст. Ҳамчунин ӯ барҳақ менигарад, ки ҳарчанд шеъри форсӣ пеш аз Рӯдакӣ ҳам вуҷуд дошт, вале танҳо Рӯдакӣ тавонист, ки навъҳои адабии адабиёт ба забони форсиро муайяну устувор намояд, системаи образу санъатҳои онро ташаккул диҳад, як идда мазмунҳо ва сужетҳоро поя гузорад. Рӯдакӣ дар инкишофу такомули навъҳои қасида, ғазал, рубой, қитъа, маснавӣ нақши муҳим ва умда доштааст. Дар истифодаи мафҳуму мазунҳои мардумӣ касе аз шоирони ҳамасраш ба Рӯдакӣ баробар нашудааст.

Дар осори бозмондаи ӯ он миқдор вазни арӯз ба кор гирифта шудааст, ки дар осори пурмаҳсултарин шоирони баъдӣ ба кор нарафтааст. Дар ашъори ӯ муболиғаҳои дур аз ақл, ташбеҳҳои дур аз зеҳн дида намешаванд, баръакс ҳамаи тасвироти ӯ воқеӣ, заминӣ ва содаву табиӣ бо забоне равону фаҳмо нигошта шудааст.

Мақолаи дигаре, ки ба таҳлили осори адабии асри Х бахшида шудааст, «Ҷиҳатҳои фалсафӣ дар назми асри Х тоҷик» мебошад, ки дар маҷаллаи «Шарқи Сурх» ба табъ расидааст. Мақола ба таҳлили нуктаи назарҳои шоирони форсу тоҷик ба масъалаҳои фалсафӣ махсусан дар эҷодиёти шоирони олиму ҳаким чун Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абушакури Балхӣ, Дақиқии Балхӣ, Қамарии Ҷурҷонӣ бахшида шудааст.

Охирин ва муҳимтарин асаре, ки Занд дар Иттиҳоди Шуравии собиқ таълиф намудааст, «Шест веков славы» [4] мебошад. Дар китоби мазкур аз таърихи пайдоиши адабиёти хаттии халқҳои эронӣ сухан рафтааст, ки дар саргаҳи он Рӯдакӣ бо муосиронаш меистад. Дар боби «Шукӯҳи нахустин» махсусиятҳои осори боқимондаи Одамушшуаро ба риштаи таҳлилу таҳқиқ кашида шудаанд [4, 59–70]. Боби мазкур дар асоси мақолаҳои муаллиф оид ба

Рӯдакӣ ва эҷодиёти ӯ ва бештар мақолаи «Рӯдакӣ», ки зикрашро дар боло кардем, навишта шудааст. Аммо дар ҳамин асари Занд номи муаллифи «Синдбоднома» ба забони дарӣ Абулфавориси Фанорӯзӣ бе ҳеч далел Канорезӣ навишта шудааст, ки дар мақолаи муҳаққиқи «Синдбоднома» Ҷ. Азизқулов ислоҳ гардидааст. Дар бобҳои дигари ин китоби пуразриш оид ба адабиёти арабситезии асри Х ва ифтихороти милливу меҳании шоирони порсигӯй ботафсил ва шавоҳид суханронӣ шудааст. Китоби мазкур бо номи «Нур ва зулмот дар таърихи адабёти Эрон» дар тарҷумаи Асадпури Пиронфар солҳои 1970 ва 1975 ба забони форсӣ чоп шудааст.

Мутаасифона, бар асари идеологияи ҳукмрони вақт дар бораи Михаил Исаакович Занд дар энсиклопедияҳои адабии шуравӣ ва аз ҷумла, дар «Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик» маълумоте пайдо карда натавонистем. Албатта, чунин, рӯдакишиноси варзида шоистаи фаромӯшӣ нест.

КИТОБНОМА

1. Азизқулов, Ҷ. Варазрӯд/Донишномаи Рӯдакӣ, ч.1Душанбе, 2008. /Ҷ.Азизқулов.– С. 704. саҳ. 220-221
2. Азизқулов, Ҷ. Муносибати «Синдбоднома»- и Заҳирӣ бо абёти Рӯдакӣ//Садои Шарқ, 1966, № 9./Ҷ.Азизқулов.– С.133-138.
3. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. Дар таҳти таҳрири А.Мирзоев./Мирзоев А. – Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1958. – 407 с.
4. Занд М.И. Шест веков славы. М., Наука, 1964./М.И.Занд.– С. 260.
5. Занд, М.И. Антихалифатские и социально- обличительные мотивы таджикской поэзии X века// Труды Академии наук Таджикской ССР, т., 27, 1954. /М.И.Занд.– стр. 152-167.
6. Занд, М.И. Искусство перевода в таджикской поэзии X века/ Рудаки и его эпоха. – Душанбе,1958. /М.И.Занд. –С.152-167;
7. Занд, М.И. Ҷиҳатҳои зиддихилофатӣ ва иҷтимоӣ дар назми Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ//Шарқи Сурх,1956 № 12. /М.И.Занд.– С.70-86.
8. Занд, М.И. Оид ба масъалаи тенденсияи халқӣ дар адабиёти тоҷик дар асрҳои VIII-IX (Дар бораи пешгузаштагони Рӯдакӣ) //Шарқи Сурх, №6./М.И.Занд.–саҳ.85-94.
9. Занд, М.И. Соҳибқирони шоирӣ – устод Рӯдакӣ. / М.И.Занд.– Душанбе, 1957. – 47 с.
10. Занд, М.И. Мавзуи хирад ва дониш дар эҷодиёти Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ//Шарқи Сурх, №2, 1956. /М.И.Занд.– С.50-58.
11. Занд, М.И. Рудаки.//Вопросы литературы, 1958, №10. М.И.Занд.– С.174-187.
12. Занд, Михаил. Нур ва зулмот дар таърихи адабиёти Эрон. Тарҷумаи Асадпури Пиронфар. Чопи дувум. /Михаил Занд.–Теҳрон, 1356. – 240 с.
13. Муҳаммадӣ, Шамсиддин.Занд Михаил Исаакович//Донишномаи Рӯдакӣ, ч.1Душанбе, 2008. /Ш.Муҳаммадӣ.–С. 704. с. 385.
14. Низомӣ, Арӯзии Самарқандӣ. Чаҳор мақола. Бар асоси тасҳеҳи аллома Муҳаммади Қазвинӣ. Шарҳу тавзеҳи Саъидуллоҳ Қарабеклу, Ризо Анзобинажод. – Табрез: Ойдин, 1387. – 288 с.
15. Табарӣ, Муҳаммад ибни Ҷарир.Таъриху – р – русули вал – мулук. Китоби 5. Тарҷумаи Абулқосими Поянда. Бо таҳрир, тасҳеҳ ва таҳқиқи Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ. /Муҳаммад ибни Ҷарир, Табарӣ.– Душанбе: ЭМТ, Эр – граф, 2014. – С. 3620 –3622.

МИХАИЛ ЗАНД – РӮДАКИШИНОСИ МУМТОЗ

Рӯдакишиносӣ шохаи илми адабиётшиносии тоҷик мебошад, ки бо тадвири ҷашнҳои бузургдошти асосгузори адабиёти форсии тоҷикӣ Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ дар солҳои 1958 ва 2008 густариши тозае касб намудааст. Яке аз муҳаққиқоне, ки дар рӯдакишиносӣ саҳми босазо дорад ва таҳқиқу баррасии адабиёти замони Рӯдакӣ дар мақолаҳо ва навиштаҳои ӯ бозтоби чашмгире ёфтааст, корманди собиқи Институти забон ва адабиёти

ба номи Рӯдакии АИ ҶТ шарқшиноси маъруфи Иттиҳоди Шуравӣ Михаил Исаакович Занд мебошад. Дар мақола ва навиштаҳои ӯ масъалаҳои бозтоби ақидаҳои зиддихилофат ва шуубия дар асри аввали ислом ва адабиёти форсии тоҷикӣ дар асрҳои VIII-IX ва X, тарҷума ва густариши он, мавзуи хирад, ҳикмату фалсафа ва дониш дар адабиёти давраҳои ёдшуда мавқеъи махсус доранд.

Ҳамчунин, ӯ барҳақ менигорад, ки ҳарчанд шеъри форсӣ пеш аз Рӯдакӣ ҳам вуҷуд дошт, вале танҳо Рӯдакӣ тавонист, ки навъҳои адабии адабиёт ба забони форсиро муайяну устувор намояд, системаи образу санъатҳои онро ташаккул диҳад, як иддаи мазмунҳо ва сужетҳоро поягузорӣ намояд. Рӯдакӣ дар инкишофу такомули навъҳои қасида, ғазал, рубоӣ, қитъа, маснавӣ нақши муҳим ва умда доштааст. Дар истифодаи мафҳуму мазмунҳои мардумӣ касе аз шоирони ҳамасраш ба Рӯдакӣ баробар нашудааст. Мутаассифона, аз хидматҳои мавсуф дар адабиёти илмии имрӯзи тоҷик ёд нашудааст, ки сазовори чунин рӯдакишиноси варзида намебошад.

Вожаҳои калидӣ: *Рӯдакӣ, рӯдакишиносӣ, Михаил Занд, адабиёти форсии тоҷикӣ, тарҷума, тарғиби илму дониш, хирад, ҳикмату фалсафа, шуубия, шоирони ҳамасри Рӯдакӣ.*

МИХАИЛ ЗАНД – ВЫДАЮЩИЙСЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ТВОРЧЕСТВА РУДАКИ

Исследования творчества Рудаки – это раздел таджикской литературы, получивший новый импульс благодаря организации памятных мероприятий в честь основателя персидско-таджикской литературы Абу-Буллохи Рудаки в 1958 и 2008 годах. Одним из исследователей, внесших значительный вклад в изучение творчества Рудаки, чьи исследования и обзоры литературы эпохи Рудаки нашли отражение в его статьях и трудах, является Михаил Исаакович Занд, бывший сотрудник Института языка и литературы им. Рудаки Академии наук Республики Таджикистан, известный востоковед Советского Союза. В его статьях и трудах особое место занимают вопросы отражения антихалифатских и антишубийских идей в исламе первого века и таджикской персидской литературе VIII-IX и X веков, её перевод и распространение, тема мудрости, философии и знания в литературе указанных периодов.

Он также справедливо считает, что хотя персидская поэзия существовала и до Рудаки, только Рудаки смог определить и стабилизировать литературные жанры персидской литературы, сформировать её систему образов и искусств, а также заложить основу для ряда произведений и сюжетов. Рудаки сыграл важную и ведущую роль в развитии и совершенствовании жанров касиды, газели, рубаи, кита и маснави. Никто из его современников не сравнится с Рудаки в использовании народных концепций и содержания. К сожалению, в современной таджикской научной литературе никто не помнит заслуг поэта, который не заслуживает такого выдающегося исследователя творчества Рудаки.

Ключевые слова: *Рудаки, исследования творчества Рудаки, Михаил Занд, таджикская персидская литература, перевод, популяризация науки и знаний, мудрость, философия, шубийя, поэты современников Рудаки.*

MIKHAIL ZAND – A DISTINGUISHED SCHOLAR OF RUDAKI'S WORKS

Research into Rudaki's works is a field of Tajik literature that received new impetus thanks to the organization of commemorative events in honor of the founder

of Persian-Tajik literature, Abu-Abdullohi Rudaki, in 1958 and 2008. One of the researchers who has made a significant contribution to the study of Rudaki's works, whose research and reviews of the literature of Rudaki's era are reflected in his articles and works, is Mikhail Isaakovich Zand, a former employee of the Rudaki Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan and a renowned orientalist of the Soviet Union. His articles and works highlight the reflection of anti-Caliphate and anti-Shubian ideas in first-century Islam and Tajik -Persian literature of the 8th-9th and 10th centuries, its translation and dissemination, and the themes of wisdom, philosophy, and knowledge in the literature of these periods.

He also rightly believes that although Persian poetry existed before Rudaki, only Rudaki was able to define and stabilize the literary genres of Persian literature, shape its system of images and art, and lay the foundation for a number of works and themes. Rudaki played an important and leading role in the development and refinement of the genres of qasida, ghazal, ruba'i, qit'a, and masnavi. None of his contemporaries can match Rudaki's use of folk concepts and content. Unfortunately, in modern Tajik scholarly literature, no one remembers the poet's achievements, and he does not deserve such an outstanding scholar of Rudaki's work.

Keywords: *Rudaki, Rudaki studies, Mikhail Zand, Tajik - Persian literature, translation, popularization of science and knowledge, wisdom, philosophy, shubiyya, poets of Rudaki's contemporaries.*

Маълумот дар бораи муаллифон: Муҳаммадиев Шамсиддин – Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, ходими пешбари илмӣ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. E-mail: shamsiddin-2010@mail.ru. Тел.: (+992) 93-511-23-87.

Сведение об авторах: Мухаммадиев Шамсиддин – Институт языка и литературы им. Рудаки Академии наук Республика Таджикистан, ведущий научный сотрудник. Адрес: Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр. Рудаки, 21. E-mail: shamsiddin-2010@mail.ru Тел.: (+992) 93-511-23-87.

Information about the authors: Myhammadiev Shamsiddin – Institute of Language and Literature. Rudaki Academy of Sciences Republic of Tajikistan, Leading Researcher. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avanue., 21. E-mail: shamsiddin-2010@mail.ru. Tel.: (+992) 93-511-23- 87.

ТДУ: 821.214.21

ЗАМИНАҲО ВА ОМИЛҲОИ ТАҲАВВУЛИ ЖАНРИ ХУРДИ НАСРӢ ДАР АДАБИЁТИ УРДУ

Замира Ҷӯраева
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Адабиёти нимаи дувуми садаи XIX ва садаи XX -и урду дар байни адабиётҳои гуногунзабони нимқазираи Ҳинд мавқеи намоён дорад. Он аз сарчашмаҳои адабиёти ғании форсӣ-тоҷикӣ, ҳиндӣ, санскрит ва аз адабиёти халқҳои гуногуни Ҳиндустони қадим муосир ғизо гирифтааст. Жанрҳои адабие ба мисли достон, қисса, ҳикоят, ғазал, рубоӣ, марсия, қитъа ва ғайра аз адабиёти форсӣ-тоҷикӣ такрибан бе тағйири шакл ва вазифа ба адабиёти урду ворид гаштаанд. Аммо жанри ҳикоя дар адабиёти муосири урду мавқеи махсусеро ишғол кардааст.

Дар адабиёти урду ҳикоя таърихи беш аз садсола дорад ва тайи ин муддат якчанд даврараро аз сар гузаронидааст: даврои романтизм, даврои адабиёти тараққипарвар, даврои модернизм ва даврои муосир.

Аз нуқтаи назари таърихи адабиёти урду оғози ҳикояи урду ба тулуъи офтоби асри бист рост меояд. Ва ин ҳам дуруст аст, ки ҳикоянигории урду бештар дар ду мактаби маъруфи адабиёти урду - мактаби Деҳлӣ ва мактаби Лакҳнав ривоҷу равнақ ёфтааст ва оғози ҳикояи урдуро С. Ҷовид «ба мактаби Деҳлӣ» нисбат медиҳад.

Мувофиқи ақидаи бархе олимони адабиётшинос, аввалин ҳикояи урду ба Ҳайдарбахш мутааллиқ аст. Ҳарчанд такрибан дар даҳсолаи охири асри XIX, яъне каме баъдтар аз Ҳайдарбахш адибони мактабҳои адабии Деҳлӣ ва Лакҳнав Пйярелал Ошӯб, Сер Саид, Муҳаммад Ҳусайн Озод, Файзулҳасан, Абдулҳалим Шарор, Шивбарат Лал Дармон ва Хоҷа Ҳасан Низомӣ ба ҳикоянависӣ пардохта буданд. Хоҷа Ҳасан Низомӣ дар мақолаи худ «Ман барои чӣ ҳикоя менависам», ки дар маҷмуаи «Найранги хаёл» ба табъ расидааст, роҷеъ ба таълифи ҳикояҳояш чунин овардааст: «Соли 1892 бори нахуст дар ман шавқи навиштани ҳикоя бедор шуд. Новеллаҳои Мавлоно Шарор ва Мавлоно Муҳаммад Ҳасан Озодро мутолиа намуда, бе кумак ва шогирдии касе, бе ислоҳи устоде навиштанро оғоз кардам. Ҳикоянависиро ман аз хонадони шоҳӣ ва аз қиссаҳои ҳақиқии дар Қалъаи Сурх рухдода сар кардам ва ин қиссаҳои хурд-хурд таҳти унвони «Шоҳзода», «Маликаву дарбор», «Баҳодуршоҳ» ва ғайра дар рӯзномаҳо ба нашр расиданд. Роҷеъ ба навиштаҳоям такризҳои хуб ҳам гирифтам. То ин дам ман ҳеҷ як қонуну қоидаи ҳикоянависиро ҳатто нашунида будам. Ҳар чӣ мушоҳида мекардам ва нақлҳои шунидаамро ба рӯи қоғаз меовардам ва ба рӯзномаву маҷаллаҳо мефиристодам».

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки ҳикоянигории урду бо таълифи чунин қиссаҳо оғоз шудааст. Ҳақиқат ин аст, ки дар табъу нашри ин қиссаҳо, дар сайқал додани фазои ҳикоянависии адабиёти урду мақоми маҷаллаҳо ва рӯзномаҳои «Dilgudaz» (Дилгудоз), «Avadh panj» (Авадҳ панҷ), «Маориф» (Maorif), «Aligarh munthali» (Алигарҳ мунтҳалӣ) «Khotun» (Хотун), «Khadangi nazar» (Хаданги назар), «Mahzan» (Махзан), «Alnazir» (Алнозир), «Zamana» (Замона) ва ғайра басе зиёданд. Дар ин маҷаллаҳо илова ба нашри ҳикояҳои адибони урду, инчунин тарҷумаи ҳикояҳои беҳтарин намояндагони адабиётҳои гуногунзабон чоп мешуданд, ки аз фоида холӣ набуд ва ба шарофати он ҳикоянигории урду хеле зуд роҳи худро дар адабиёт дарёфт.

Мувофиқи таҳқиқҳои навини адабиётшиносони урду аввалин ҳикояи банашррасидаи урду ҳикояи «Носир ва Хадиыа»-и Мавлоно Рашид Хайрӣ дониста шудааст, ки Сарфароз Ҷовид низ ҳамин ақидаро дастгирӣ мекунад. Ин ҳикоя дар маҷаллаи моҳвораи «Mahzan» моҳи декабри соли 1903 дар Лоҳур ба табъ расидааст. Ин ҳикоя ба шакли номае аз ҷониби хоҳар ба бародараш рӯйи коғаз оварда шудааст.

Дар яке аз мусоҳибаи телевизионӣ муҳаққиқи дигари адабиёти урду Муҳаммад Ҳамид Шоҳид доир ба решаҳои пайдоиши ҳикояи урду чунин нуқтаи назарро иброз медорад: «Ҳикоянигорӣ пештар ҳам дар адабиёти мо ҷой дошт. Вале дар баробари шӯриши соли 1857 дар ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангиву адабии мо табаддулоти чашмгиру ғайримунтазире падид омад. Пас аз барҳам хӯрдани сохтори ғуломонаву феодалии сарзамини Ҳинд дар зиндагии мардум шикасту рехти зиёде ба миён омад ва ҳаракатҳои маорифпарваронаву прогрессивӣ кишварро фаро гирифт. Дар мавзуъ ва сохтори жанри ҳикоя низ тағйирот ба вуҷуд омад. Аммо дар давраи Рашид Хайрӣ ҳикоя ба чорчӯби муназзам ва санъати хоса таълиф мешуд. Вай хоҳ Рашид Хайрӣ бошад, хоҳ Султон Ҳайдар Ҷӯш ва хоҳ Премчанд ба таълифи ҳикояҳои ҷаззобу дархӯрди дарду ғами мардуми одӣ пардохтанд». Ин ҳамон замонае буд, ки ҳикоя тақрибан аз талаботи ҳикояи аврупоӣ бо нигаҳдории мансубиятҳои маҳаллӣ, масъалаҳои иҷтимоии хосаи шарқӣ рӯ ба инкишоф мениҳод.

Албатта, аз ин пештар ду ҳикояи Саҷҷод Ҳайдар Ялдарам бо номҳои «Маро аз дӯстонам раҳо кун» («Maorif», августи 1900) ва «Нахустнатиҷаи нашъа» («Maorif», октябри 1900) манзури ом гашта буданд. Аммо бояд тазаккур дод, ки ҳикояи «Маро аз дӯстонам раҳо кун» тарҷума аз забони англисӣ буда, ҳикояи дувуми Саҷҷод Ялдарам тарҷумаи ҳикояи машҳури нависандаи адабиёти туркӣ Халил Рашидӣ Бей мебошад.

Дар масъалаи кадом ҳикоя аз аввалин ҳикояҳои интишоргаштаи адабиёти урду мебошад, фикри дигаре низ ҳаст. Профессор Қамар Раис хилофи дигар муҳаққиқини адабиёти урду ҳикояи «Маро аз дӯстонам раҳо кун» - Саҷҷод Ялдарамро дар ҷойи аввал мегузорад. Доир ба ин масъала Қамар Раис таъйид менамояд: «Ин ҳикоя дар маҷаллаи «Maorif» моҳи августи соли 1900 дар саҳифаҳои 35-43 ба чоп расидааст. Вале на дар саршавӣ ва на дар хотимаи ҳикоя зикри тасдиқи тарҷума ва ё иқтибос овардани ҳикояи мазкур ба чашм намерасад. Дар ҳикоя тасвири муҳити атроф ва сужаи воқеот ба назар мерасад ва тарзи баёни муаллиф низ гувоҳи табъи зотии ӯст».

Ба назари мо ақидаи он ки ҳикояи «Маро аз дӯстонам раҳо кун» -и Саҷҷод Ялдарам тарҷума аз забони англисӣ мебошад, дуруст нест, зеро тарафдорони ин ақида равшан накардаанд, ки ин ҳикоя ба қалами кӣ мутааллиқ аст ва ё дар адабиёти англисӣ ин ҳикоя бо чӣ ном ёдрас мешавад? Яъне барои исботи фикр сарчашмаи боэътимод пешкаш карда нашудааст. Профессор Қамар Раис ҳикояи мазкурро бо зикри саҳифаву услуби нигориш ва забони муаллиф мавриди баррасӣ қарор додааст ва мутмаин таъйид доштааст, ки дар ҳеҷ ҷое ишора ба иқтибос ва ё ба қалами каси дигаре мансуб будани ҳикояи мазкурро дарёфт накардааст. Аз ин рӯ, мо низ ҷонибдори ақидаи адабиётшинос Қамар Раис буда, ҳикояи «Маро аз дӯстонам раҳо кун»-и Саҷҷод Ялдарамро аз аввалин ҳикояи интишоргаштаи адабиёти урду мешуморем.

Чун шаҳри Деҳлӣ маркази Ҳиндустон буд, дар ин ҷо ҳама сарвару раҳбар, ҳама аҳли дониш, ҳама афкори тоза, ҳама шӯру қиём ва ҳама ахбори дунёи берун аз ҳама пештар дастрас мешуд. Маҳфилҳои адабӣ низ ба нисбати дигар гӯшаҳои кишвар дар ин шаҳр бештар мукаммалтар баргузор мегардиданд. Жанри ҳикоя ҳам дар маҳфилҳои мактаби адабии Деҳлӣ такомул ёфта, ба дигар

марказҳои адабии Ҳинд паҳн гаштааст. Ба аввалин ҳикоянависони адабиёти урду таъсири бевоситаи шӯриши соли 1857 ва ҳаракати Сэр Саид Аҳмадхон намоён ба чашм мерасад. Адибони ин давра побанди назарияи ҳамбастагӣ миёни мазҳаб ва муошират буданд. Тибқи фаҳмишу таҷзияи онҳо ҳар он сухане ва ё рафторе, ки онро мазҳаб рад мекард, он бояд дар муоширати рӯзмарраи инсонҳо ҷой намедошт. Ба ибораи дигар қонуниятҳои диниву мазҳабӣ асоси мантиқии мероси адабии онҳоро ташкил медод. Ислоҳоте, ки Сер Саид Аҳмадхон дар соҳаи ақоиди мазҳабӣ ва оқибатҳои он ба мусулмонони Ҳинд пешниҳод кард, ин зумра адибону зиёиёнро аз вартаи ҳалокатовару назариёти шахшуда раҳоӣ бахшид. Дар ҷараёни шикастани занҷирҳои мазҳабии дар шуури мардум сангшуда, монеаҳои дохилӣ хеле зиёд буданд. Ҳатто миёни зиёиён низ касоне буданд, ки ин ҷараёнро ба сиёсатмадорон нисбат дода, алайҳи он истодагӣ кардан мехостанд.

Аммо табақаи миёнаҳоли мардум бештар тарафдори муошират ва муомила бо англисҳо буданд. Дар баробари муошират ва омӯзиш онҳо тафохури миллӣ ва мероси гаронбаҳои мардуми худро нигоҳ медоштанд. Ва аз ҳамин хотир бузургону донишмандони гузаштаи хешро ёдрас мекарданд. Дар ҳар сурат ба мафкураи аҳли ҷомеа дигаргуниҳои тозае ворид шуд. Натиҷаи ҳамин гуна тағйиротро ҷо-ҷо дар ҳикояҳои нависандагони охири асри XIX дидан мумкин буд. ва дуруст аст, ки даврааи аввал барои ҳикоянигорон - даврааи ковишҳо, ҷустуҷӯи мавзуъҳо, таҷрибаандӯзӣ ва даврааи ташкилии санъати ҳикоянигорӣ буд. Ба ҷои равияҳо ва усулҳои пешини таълифот намудҳо ва шаклҳои дигари офариниш ва мулоҳизаи афкор ба миён омадан гирифт, ва бино бар ин, ҳикоя ҳар дам дар иртиқои жанрӣ ба пешрафт рӯ ба рӯ мегашт.

Аз достоннигорӣ то таълифи ҳикоя дар такмили жанри ҳикояи урду номи се нафар аз адибонро гирифтан ҷоиз ва зарур аст: Носир Назир Фироқ, Мир Боқир Алӣ ва Мир Носир Алӣ. Навиштаҳои адибони номбурда дар нашъунамо ва такомули ҳикояи урду роли хеле калон ва муҳим бозидаанд. Дар нахусттаълифоти Носир Назир Фироқ, Мир Боқир Алӣ ва Мир Носир Алӣ хусусияти баҳамоии жанри достон, ҳикоя, иншонависӣ ва мақоланигорӣ ба назар мерасад. Аз ин сабаб навиштаҳои онҳо ба жанри ҳикоя хеле қаробат доранд. Дар тарзи таълифи ин адибон санъати нигориши ҳикоя комилан риоя нашуда бошад ҳам, қолаби умумии ҳикоя дида мешавад. Масалан, муҳаққиқи ҳикояи урду доктор Зилҳумо роҷеъ ба мақоми ҳикояҳои Носир Назир Фироқ менависад, ки «Дар ҳикояҳои Носир Назир Фироқ масъалаҳои зиндагии омиёнаи мардуми Деҳлӣ, табақаи миёна ва ё занҳои табақаи болоӣ, расму русум ва одату тарзи рӯзгорашон ҷой гирифтааст. Вале боз ҳам фазои сеҳрангеи ҳикоятҳои қадима ба чашм мерасад».

Чун ҳикоянигории Носир Фироқ аз аввалин таҷрибаҳои жанри ҳикоя дар адабиёти урду буд, дар он тарзи озоди баёни афкор ироа гаштааст. Дар ҳикояҳои Фироқ унсурҳои жанри достон, қисса, ҳикоя тақрибан баробар мавҷуданд. Бештар навиштаҳои адибро ҷозибаҳои инфиродӣ ва тасвири муҳити ҳамон замони Деҳлӣ фаро гирифтаанд. Бино бар ин, дар ҳикояҳои ӯ инъикоси муҳити атроф ва амали қаҳрамон мавқеи асосӣ доранд. Устухонбандии ягона дида намешавад, яъне побарҷоии сухан мувофиқи салоҳдиди муаллиф ба роҳ монда шудааст. Дар нигоришоташ адиб танҳо ковишҳо ва таассуроти инфиродии худашро ба сифати аҳдоф истифода кардааст. Қаҳрамонҳои ҳикояҳояш мустақил ва муназзам фаъол нестанд. Дар баробари ин дар ҳикояҳои нависанда «Офтоб ба Шабнам чӣ гуфт?», «Як дурахши Қалъаи Сурх», «Доду войи занҳо» ва ғайра зебоии забон, ороиши муҳити гузашти воқеот, истифодаи масалу мақолҳои мардумӣ ва чошниҳои рӯзмарра рӯшан ҷилвагар мешаванд.

Ҳамзамони Носир Фироқ ҳикоянигори дигар Мир Боқӣ Алӣ мебошад. Мир Боқӣ Алӣ аслан адиби достонгӯи урду ба шумор мерафт. Шуҳрати достонсароии Боқӣ Алӣ дар ҳама марказҳои адабии Ҳиндустон, аз ҷумла, Ҳайдаробод, Файзобод ва Лакҳнав паҳн гашта буд. Дар баробари достоннависӣ Мир Боқӣ Алӣ дар таълифи ҳикоя низ қувва озмудааст. Ин ҷо метавон ҳикояҳои ӯ «Такягоҳи фақир», «Нақшаи сарой дар мавсими борон»-ро ном бурд, ки дар онҳо унсурҳои жанри ҳикоя дар омезиш бо достон мавриди истифодаи адиб қарор гирифтаанд. Дар қиёс аз Носир Фироқ забони ҳикояҳои Мир Боқӣ Алӣ хеле пешрафта ва суфта ба назар меояд, зеро ӯ аз истифодаи масалу мақолҳои зиёд худдорӣ намудааст, ки барои хонанда ҳикояро осонфаҳму равшан мегардонад. Ҷиҳати дигари фарққунанда ва мусбати ҳикояҳои Боқӣ Алӣ он аст, ки нависанда аз суханбозию суханпардозӣ даст кашида, бештар ба нигориши ҷузъиёти амали қаҳрамонҳояш таваҷҷуҳ кардааст.

Адиби дигаре, ки дар ибтидои пайдоиши ҳикояи урду саҳми бендоза дорад Рашид Хайрӣ мебошад. Фаъолияти адабии мавсуф аз соли 1898 пас аз таълифи «Манозил-ус-соира» оғоз мегардад. Санъати ҳикоянигории Рашид Хайрӣ аз дигар ҳикоянависони ин давр ба куллӣ фарқ мекунад. Аз ин хотир Рашид Хайрӣ ба қатори адибони мумтози адабиёти урду дохил гашатааст.

Доираи мавзуъ ва майдони нигоришоти Рашид Хайрӣ ба мардуми табақаи пойин мансуб буда, майлони адибро ба дастгирию пешбурди табақаи мазкур баръало нишон медиҳад. Ба хотири беҳтар ва баландтар бардоштани мавқеи занон ва фаҳмонидани посдории ҳуқуқҳои онҳо дар ҷомеа нависанда кӯшидааст ба воситаи навиштаҳояш камбудҳо ва нуқсонҳои мавҷудаи зиндагиро ба дигарон дастрас ва гӯшзад намояд. Хайрӣ, ки худ аз табақаи миёнаҳол қадам ба ҳаёт мондааст, аз ҳама норасоиҳо ва нодиданиҳо хабар дошт. Ӯ достони ғам суруда, ҳамдардияшро ба мардум расониданӣ мешавад ва зикр аз мазҳаб намуда, ба ҳамватанонаш роҳҳои равшан ва дархури эшонро барояшон нишон медод, яъне метавон гуфт, ки ҳар таълифе, ки Рашид Хайрӣ ба қориин пешкаш намудааст, дар он зикри ислоҳ ва тадбири накӯбинона гоҳ ниҳону гоҳ возеҳ ба матраҳ расидааст.

Хоҷа Ҳасан Низомӣ низ аз зумраи он адибонест, ки дар ривоҷу равнақи ҳикояи урду саҳмгир будааст. Х. Низомӣ зодаи шаҳри Деҳлӣ буда, дар ҳамин ҷо ба воя расида, илму маърифат андӯхтааст. Ба навиштан шавқи беандоза дошт ва дар 15-16-солагӣ миёни аҳли адаб ҳамчун қаламкаши наврас ва болаёқату умедбахш шинохта шуд. Таълифоташро дар шакли китобчаҳои хурд-хурд нашр мекард ва дар бозорҳо гашта, онҳоро ба савдо мебурд. Дар ташкил ва интишори маҷаллаҳои «Мунодӣ» ва «Низомулмашоих» ҳисса гузоштааст. Х.Низомӣ қаламкаши моҳире буд. Ӯ, аз ҷумла, дар мавзуъҳои гуногуни адабӣ, таърихӣ, тасаввуфӣ, ахлоқӣ ва ғайра табъозмоӣ намуда, муваффақ ҳам гаштааст. Ҳикояҳои асили нависанда кам бошанд ҳам дар онҳо кӯшиши ба низом даровардани қолабҳои ҳикоянигорӣ чашмрас аст. «Ашки занон», «Мусибати англисҳои бечора», «Рӯзномаи Баҳодуршоҳ», «Духтари Баҳодуршоҳ Зафар» аз ҷумлаи беҳтарин ҳикояҳои Хоҷа Носир Низомӣ мебошанд.

Доктор Зилҳумо афзудааст дар бораи «Мусибати англисҳои «бечора»: «Ин ҷо калимаи «бечора» бе маънидоди иловагӣ матлабу дарди дили муаллифро шарҳ медиҳад. Ин дуруст аст, ки дар Деҳлӣ ва берун аз Деҳлӣ дар ибтидои ин ҳангома англисҳо ба залиливу хории мардум рӯ ба рӯ шуданд, ки ин ҳолат дар ҳама гуна шӯриш амри воқеист. Дар ин замина он ҳодисаҳое, ки пеш оварда шудааст, он тафсилоте, ки аз тарафи Хоҷа Носир дар ҳикоя мавриди истифода қарор гирифтааст, як ҳиссаи таърихи ҳамондавраи мо ба шумор меравад» [13, 204].

Ҳикояҳои Низомӣ дар маҷмуаи «Ашки занон» интишор гаштааст, ки дар он 124 ҳикояи муаллиф ҷой дода шудааст. Ва ин китоб зуд дар саросари Ҳинд шуҳрат касб кард. 14 бор нашр шудани ин китоб шаҳодати аҳаммияти китоби номбурда миёни дӯстдорони адабиёти урду мебошад. Мавзуи асосии ҳикояҳои ба ин китоб воридгашта бо шӯриши соли 1857 алоқамандӣ доранд. Албатта, дӯстони адиб барои нашри китоби «Ашки занон» зид буданд, зеро метарсиданд, ки мабодо ҳукуматдорон Низомиро зиндонӣ накунанд. Бо вуҷуди зиддияти дӯстон, Низомӣ китобро нашр намуд.

Масъалаи ташаккул ва инкишофи жанри ҳикоя дар насри урдуи садаи ХХ барои дарки мафкуравии ҷараёнҳои умумӣ, ки ба адабиёти урдуи ин давра роҳ ёфтаанд, аҳаммияти хосае дорад. Фаҳми амиқ ва дарки умқи маъниву афкори адибони барҷастаи садаи бистуми урду (Премчанд, Кришан Чандар, Манто, Раҷендра Бедӣ, Қурратулъайн Ҳайдар ва дигарон) ва истифодаи он дар даврањои муайяни эҷодиёти нависандагон ба мо имкон медиҳад, ки хусусиятҳои табаддулотпазири насри хурди адабии нависандагони даврањои мазкурро дар мисоли адабиёту фарҳанги Ҳинду Покистони садаи бистум нишон диҳем.

Ба ҳамагон маълум аст, ки нимаи аввали садаи ХХ дар таърихи адабиёти урду даврањои беҳтарини густариш ва нумуи ҳамаҷонибаи он ба шумор рафта, адибон ба қолабшиканӣ ва озодбаёнӣ пардохта дар ин ҷода имконоти зиёдеро ба даст оварданд, ки ба ҳамқаламони пешин чунин имконот вуҷуд надошт. Маҳз дар ҳамин солҳо жанри хурди адабӣ барои ташреҳи афкори адибон ба сурати фавриву ҳадафӣ вазифаи майдони асосии набардро иҷро мекард. Адибон ба ин жанр бештар рӯ оварда, мекӯшиданд, ҳар чӣ зудтар афкори хешро ба хонандаи сершумори хеш бирасонанд. Бо ин роҳ адибон ба он муваффақ гаштанд, ки баёни фикрро осону равшан ироа фармоянд ва ба қаҳрамонҳояшон имконоти бештари амалро фароҳам оваранд. Ҳамин имконоти зиёд ба ифодаи хаёлу афкори адибон роҳи фароху дастрасеро мекушод, ки ҳаммаслакони онҳо қаблан аз он маҳрум буданд.

Албатта, жанри ҳикоя дар оғоз ва умуман дар нимаи асри ХХ даврањои раҳпаймоӣ, такомул ва инкишофро аз сар мегузаронид. Бо вуҷуди ҳамаи ин омӯзиши даврањои номбурда дар тафоҳум ва гирифтани маълумот доир ба масъалаи пайдоиш ва такомули ҳикояи адабиёти урду кумаки беандоза мерасонад.

Ҳикоя маҳз дар даврањои Премчанд ҳамчун жанри тозаву воқеӣ ва ҷузъи ҷудонашавандаи адабиёти урду табдил ёфт. Адибон Ғулом Аббос, Раҷендра Сингҳ Бедӣ, Саодат Ҳасан Манто, Исмат Чиғатоӣ ва дигарон ҳикояро ба маҷрои мустаҳкаму доимӣ равона карданд. Насли дигари ҳикоянигорони урду Қурратулъайн Ҳайдар, Қозӣ Абдусаттор, Ҷогендар Пал, Зоҳида Ҳино, Саид Муҳаммад Ашраф, Салом Бинни Раззоқ ва чанде дигар ба шумор мераванд.

Ҳикояи нави урду деҳоти хурдро тасвир менамояд. Қаҳрамонҳо бе симои зоҳириву бе ном ба чашм мерасанд. Ва тамоми фазои зиндагӣ фазои достонӣ, ривояти устуравиро мемонад. Санъати ҳикоянигорӣ чунин мисолҳоро пеш меорад, ки он сатҳи пасти зандагии инсонҳоро тасвир мекунад. Доираи чунин нигоришот хеле васеъ аст. Аз ин рӯ, дунёи ҳикоя низ ба мисли зиндагӣ васеъ ва рангоранг мебошад.

Таҳқиқҳои анҷомёфта ба он далолат мекунанд, ки жанри ҳикояи урду тақрибан даврони садсоларо аз сар гузаронидааст. Аз ин хотир дар ин муддат ба ин жанри адабӣ номҳои гуногун гузоштаанд: каҳанӣ афсана, тараққипасанд афсана, ная афсана, ҷадид афсана, аламатӣ, тахайюлӣ афсана ва ғайра. Масалан, ҳикояи баъди соли 1985-ро «ҷадидтар каҳанӣ» (ҳикояи навтар) меноманд, зеро пас аз соли 1985 дар эҷодиёти ҳикоянигорони урду як намуд табаддулоти хосае

ба назар расид, ки дар ҳикоянависии пешинаи урду дида намешуд. Мунаққидон бар онанд, ки ҳикояи нав ба маҷрои ҳикояи асил майл дорад, аммо ҳикояи навтар бештар характери моҷароҷӯёнаро қабои хеш гардонидааст.

Агар ба таърихи пайдоиш ва инкишофи жанри ҳикояи урду ба таври мухтасар назар афканем, хеле возеҳ мебинем, ки ҷараёни тараққипарвар барои жанри ҳикоя ба қавли адабиётшинос Иртизо Карим «аҳди заррин ва давраи беҳтарин» номида мешавад [14, с.32]. Чунин ақидаро ҳатто мухолифони ҷараёни тараққипарварӣ низ эътироф кардаанд. Таълифи ҳикояи тараққипарварона аз он лиҳоз низ ҷаззоб аст, ки мусаннифон аз ҷаҳони романтикӣ ба дунёи шӯридаи воқеӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, бо ҷӯшу хушу ҳаваси хосса дақиқтарин лаҳзаҳои пур аз ошӯбу зиндагии ноорому камбағалонаи мардуми оддиро ба қалам кашидаанд.

Ҳикоянависони покистонӣ Осиф Форуқӣ, Оғо Бобур, Аҳмад Надим Қосимӣ, Асад Муҳаммадхон, Ашфақ Аҳмад, Интизор Ҳусейн, Ҷамила Ҳошимӣ, Ҳиоб Имтиёз Алӣ, Холида Ҳусейн, Хадича Мастур, Саодат Ҳасан Манто, Хадича Мастур, Шавкат Сиддиқӣ, Азхиз Аҳмад, Ғулом Аббос, Муҳаммад Умар Нуъмон, Мирзо Ҳамидбег, Мумтоз Муфтӣ ва Маншаъ Ёд мебошанд.

Дар воқеъ таҳлилҳо ва таҳқиқҳо доир ба назария ва таърихи инкишофи жанри ҳикоя собит менамоянд, ки масъалаи ин жанр дар асри ХХ масъалаи ҷудогона ва ё яктарафа набуда, балки шаҳодати кадом як қонуни умумии раванди такомули адабӣ дар асри ХХ мебошад, ки дар шаклҳои гуногун дар адабиёт падид меояд. Е.В.Пономарева ба ҳамин маънӣ чунин навиштааст: «Инкишофи жанрҳоро дар ҳудуди таҳаввули таърихӣ, ба андешаи мо, чун раванди мавҷшакл, раванде, ки пас аз миқдори муайяни вақт пайваста такрор меёбад, робитаҳои афзалиятноки дохилижанриро аз сар гузаронида, ҳамзамон дар чорчӯби муайяншудаи давраи иҷтимоӣ-фарҳангии жанрҳои «марказӣ» ва «канорӣ» равшан намудор мегардад, баррасӣ намудан мумкин аст» [1, с.55].

Агар дар маҷмуъ фарогирии омӯзиши раванди такомулу ташаккули ҳикояи урдуро аз ҷониби муҳаққиқини муосири Ҳинду Покистон ва хориҷ аз он пеши назар оварем, маълум мегардад, ки ба ин навъи насрии хурд кам касоне таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд ва бештари муҳаққиқон таҳқиқи жанри романро афзалтар шуморидаанд.

Дар ҳиндшиносии собиқ шуравӣ ва баъдан русӣ низ чунин сурати ҳол ба назар мерасад. Адабиётшиносони шинохтаи рус А. Сухочев, А. Суворова ва дигарон дар таҳқиқҳояшон роман, драмаи урдуву ҳиндиро мавриди пажуҳиш қарор додаанд.

Айнан ҳамин сурати ҳол дар ҳиндшиносии тоҷик низ ҷой дорад. Муҳаққиқе бевосита ба омӯзиши жанрҳои мансури адабиёти урду машғул набудааст, ба истиснои чанд мақолаву асарҳои Ҷ. Холов, ки баъзе аз паҳлуҳои ҳикоя ва ё новеллаи урдуро дар бар гирифтааст. Аммо роҷеъ ба такомулу ташаккули ҳикояи ҳиндӣ, ки аз бисёр лиҳоз бо ҳикояи адабиёти урду ҳамсанг аст, муҳаққиқ, ҳиндшиноси шинохтаи тоҷик Ҳ. Раҷабов корҳои илмии зиёдеро ба сомон расонидааст.

Ба ақидаи Ҳ. Раҷабов, таҳлили заминаҳои пайдоиш ва такомули ҳикояи ҳиндӣ хеле мавзуи актуалист, зеро жанри ҳикоя маҳз дар нимаи аввали асри бистум давраи эҳё ва инкишофи худро аз сар гузаронидааст. Муҳаққиқ тасдиқ мекунад, ки «ҳикояи муосири ҳиндӣ дар давоми тақрибан навад сол марҳалаҳои гуногуни инкишофи худро тай карда, аз ҳикояҳои нимафсонавию тақлидӣ ба ҳикояҳои реалистӣ ва аслӣ табдил шуда, худро ҳамқадами замон нишон додаст. Премчанд, Яшпал, Ашк, Моҳан Ракеш, Раҷендра Ядав, Камлешвар, Рамеш Упадҳяй, Удай Пракаш, Абдул Бисмиллоҳ ва дигар ҳикоянависони маъруф

барои ба дараҷаи баланд инкишоф ёфтан ва шаклу мазмуни мустақилу аслӣ ҳосил кардани ҳикояи муосири ҳиндӣ саҳми арзандае гузоштаанд» [3, 160].

Муҳаққиқини дар боло зикршуда дар мавзуъҳои мухталифи адабиёти урду ва ҳиндӣ таҳқиқ бурда, гӯшаҳои тарҷумаиҳолӣ, услуби нависандагӣ, жанрҳои ҷудогонаи адабӣ ва дигар ҷиҳатҳои мансуб бо ин адабиётро матраҳ намудаанд. Вале ташаккул ва такомули ҳикояи урду дар алоҳидагӣ мавриди пажуҳиш қарор нагирифтааст.

Муҳаққиқи адабиёти урду А.С.Сухочев дар заминаи омӯзиши жанрҳои ин адабиёт доир ба навъи ҳикоя чунин андеша меронад, ки «ин шакли хурди адабиест; асари ҳикоягии хурдҳаҷм бо миқдори ками қаҳрамонҳо ва ифодаи кӯтоҳмуддати воқеаҳост» [6, 112].

Дар ҳикоя ягонагии вақт, ягонагии амал, ягонагии ҷой ва ягонагии персонаж бештар ба мушоҳида мерасад. Дар адабиёти урду низ чун дар дигар адабиётҳои гуногунзабони Ҳинд ҳикоя ҳамчун жанри адабӣ ворид гашта, бо мурури замон аз жанрҳои мустақилу мустаҳками адабиёт гардид. Ва ин жанр дорои устухонбандии хос мебошад. Адибони урдузабон яке аз паи дигар ин жанри адабиро ба яке аз жанрҳои пешрави адабиёт табдил дода, ба воситаи он андешаҳоро баён намудаанд.

Ҳикоя аз ҷумлаи маъмултарин жанри адабӣ буда дар адабиёти урду хеле васеъ паҳн шудааст. Адибони зиёде маҳз тавассути ҳикоя ба майдони адаб қадам ниҳода, дар ин ҷода комёб гаштаанд ва ба ақидаи ҳиндшинос Ҳабибулло Раҷабов «истеъдоди бисёр адибони асри ХХ маҳз ҳамон вақт равшантар ошкор мешуд, ки агар онҳо ба жанри ҳикоя рӯ меоварданд» [3, 46].

Қурайшӣ Ҳайдар дар «Натиҷаи мутолиа» пайдоиши ҳикояи урдуро чунин тавсиф мекунад: «Домони адабиёти урду аз ривоятҳову достонҳо пур шуда буд, ҷои онро оҳиста ва номаълум ҳикоя иваз намуд. Ҳикоя дар адабиёти урду бо ном ва шаклҳои гуногун дохил шудааст: новелла, ҳикоя, ҳикояи хурд ва ғайра» [17, 9].

Бартарии ҳикоя нисбат ба дигар жанрҳои адабӣ дар кӯтоҳии он аст, ки дар натиҷа содагӣ, тартиби муайян ва тавозун падид меояд. Маълум аст, ки ҳикоя маҳз барои худ мавзуе надорад. Мавзуи он доираи воқеаву ҳодисотест, ки зиндагии инсонро фаро гирифтаанд. Ҳамчунин бояд ёдовар шуд, ки ҳикоя аз изҳори тазод, мураккабот, пешгӯӣ, ҳолатҳои номаълум, ҷойивазкунӣ ва дигар ҷузъҳо иборат аст.

Ҳикояҳои Муншӣ Премчанд, Султон Ҳайдар Ҷӯш, Саҷҷод Ҳайдар Ялдарам аз аввалин намунаҳои ҳикояи комили урду маҳсуб мешаванд. Роҷеъ ба ин масъала Накҳат Райҳонахон менависад, ки Муншӣ Премчандро мисли дигар адибони урду «…аз сарварон ё худ саромадони ҳикояи урду меномад [16, с.50].

Ақидаи Райҳонахонро баъдтар Ҳ. Раҷабов низ тақвият бахшидаст: «…Премчанд барин нобиғаи адаб, ки маҳорати хуби романнависӣ дошт, аз аввалин солҳои асри ХХ ба иншои ҳикояҳо пардохт» [3, 47].

Маҳз, адибони дар боло номбаршуда аз услубу пайравии кӯркӯронаи пешин даст кашида, нависандагонро ва дар баробари онҳо ҷомеаро ба сӯи гуфтори тоза, зиндагии тоза, таълифоти тоза раҳнамоӣ сохтанд. Онҳо барои ҳақиқатнигорӣ дар ҳикоя тарз ва мактаби наверо ихтисос доданд. Махсусан, мактаби адабии Премчанд дар ин замина созанда аст.

Премчанд нахустин нависандаест, ки дар адабиёти урду ҳикояро ба мақоми баланд бардошт. Ӯ миёни адибону донишмандони кишвараш аз аввалинҳо шуда ҳикоянависонро бо ҳақиқатнигорӣ ошно намуд. Ӯ низому тариқаи ҳикоянависии куҳнаро шикаста, ба ҷои калимаву ибораҳои сохта тахайюлоти хаёлпарастона ҳақиқат ва ҳодисоти воқеии зиндагиро мавзуи хеш

қарор дод. Чунон ки Ҳ. Раҷабов ишора мекунад, «Ҳикоя дар давраи Премчанд, яъне солҳои 1900-1936 аз ҳар ҷиҳат, аз ҷумла, аз ҷиҳати тасвири образҳои боварибахш, банду басти сужету композитсия хеле ғанӣ гардид. Метавон гуфт, ки як силсила ҳикояҳое, ки маҳз дар ҳамон солҳо офарида шудаанд, ба хазинаи тиллоии ҳикояҳои ҳиндӣ дохил шуда, то имрӯз чун беҳтарин ҳикоя хонандаи худро гум накардаанд» [2, 78].

Дар охир метавон ҳаминро бори дигар қайд намуд, ки ҳикояи ҷадидтар ба сӯйи эътирофи ҷараёни тараққипарвар қадамҳои устувортар мебардорад.

Ҳамин тариқ, жанри ҳикоя дар саҳифаи эҷодии насрнависони садаи XX адабиёти урду ҷойи намоёнеро ишғол карда буд. Бо назардошти хусусиятҳои хоси жанрӣ, насри хурд дорои ҷиҳатҳои фаврӣ ва зудбаёнӣ буда, ба нависанда имкон медод аз ҳаводиси давру замон дер намонда, бе мушкилоти зиёд воқеаҳои мубрами ҳаррӯзаро рӯйи коғаз оварад. Дар баробари ташаккул ва инкишофи роман жанри ҳикоя дар адабиёти урду таваҷҷуҳи адибонро ба худ ҷалб намуда, дар ташаккули принсипҳои ғоявӣ ва эстетикии онҳо нақши калон бозидааст. Мусаллам аст, ки жанрҳои ҳикоя дар адабиёти садаи бистуми урду аз намоёнтарин жанрҳои адабӣ маҳсуб мешуд. Маҳз, дар ҳамин давра ҳикоя бо тамоми маъноях ташаккул ва такомул ёфтааст.

КИТОБНОМА

1. Пономарева, Е.В. Практикум по жанрово-стилевому анализу текста: учебно-методическое пособие / Е. В. Пономарева. – Челябинск: ЮУрГУ, 2014. – 86 с.
2. Раҷабов, Ҳ. Се насли ҳикоянависони ҳиндӣ. – Душанбе: Статус, 2001. – 272 с.
3. Раҷабов, Ҳ. Ташаккул ва инкишофи ҳикояи муосири ҳиндӣ. -Душанбе: Пайк, 1998. - 176с.
4. Современная индийская новелла.- М: Прогресс, 1976.-368с.
5. Солеҳов, Ш. Поэтикаи жанри ҳикояи солҳои 70-80 қарни XX (масъалаи замон ва макони бадеӣ). – Душанбе: Дониш, 2006. – 216 с.
6. Сухочев, А.С. От дастана к роману: из истории художественной прозы урду XIX века. – М: Наука,1971. –245 с.
7. Холов, Ҷ. Ҳикоянигории урду.- Махзани илм. - Панҷакент, 2009. - С.35-41.
8. Холов, Дж. Независимость Индии и вклад прогрессивных писателей (На примере романов Саджада Захира, Кришана Чандара и Исмата Чугтаи). – Душанбе: Ирфон, 2017. – 110с.
9. Холов, Ҷ. Таърихи адабиёти урду. –Душанбе: Ирфон, 2018. –360 с.
10. Ҷӯраева, З.Г. Масъалаҳои таҳаввули ҳикояи урду аз нигоҳи баъзе муҳаққикони ватанӣ ва хориҷӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (бахши илмҳои филологӣ). – Душанбе: «Сино», 2020. № 2. – С.170-176. – ISSN2413-516X.
11. Ҷӯраева З.Г. Масъалаи пайдоиши ҳикояи ҷадид дар адабиёти урду // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (бахши илмҳои филологӣ). –Душанбе: «Сино», 2020. № 3. - С.151-159. – ISSN2413-516X.
12. Шарифов, Х. Назарияи наср. - Душанбе: Пайванд, 2004. -187с.
13. Doctor Zilhuma. Dehli mei Urdu afsana (1900 se 1947 tak).- 375 с., с.85
14. Irtiza Karim. Naraqqi pasand adab wazahati kitabiyt.- shobae urdu. Delhi university, 1988 – 270 с.
15. Rais Qamar. Azadi ke bad Delhi mein Urdu afsana. – 1932-2009. – India Delhi – 324 с.
16. Raihonakhon Nakhat. Urdu mukhtasar afsane. – Dehli, 1976. – 167 с.
17. Qureishi Haydar.Manzar aur pasi manzar. – Hattersheim, 2004. – 121с.

ЗАМИНАҲО ВА ОМИЛҲОИ ТАҲАВВУЛИ ЖАНРИ ХУРДИ НАСРӢ ДАР АДАБИЁТИ УРДУ

Дар мақолаи мазкур сухан дар бораи заминаҳо ва омилҳои пайдоиши жанри хурди насрӣ дар адабиёти урду, дар мисоли жанри ҳикоя сухан меравад.

Таҳаввули жанри ҳикоя таърихи беш аз сад солро дорад. Аз нуқтаи назари таърихи адабиёти урду оғози ҳикояи урду бо тулуи асри бистум рост меояд. Ва ин ҳам дуруст аст, ки ҳикоянигории урду бештар дар ду мактаби маъруфи адабиёти урду мактаби Деҳлӣ ва мактаби Лакҳнав ривоҷу равнақ ёфтааст. Оғози ҳикояро С. Ҷовид «ба мактаби Деҳлӣ» нисбат медиҳад. Мувофиқи ақидаи бархе олимони адабиётшинос, аввалин ҳикояи урду ба Ҳайдарбахш мутааллиқ аст.

Оғози ҳикоянигории урду бо таълифи қиссаҳо падид омадааст, ки таърихи он ба адабиёти классикӣ бармехурад. Дар табъу нашри ин қиссаҳо, дар сайқал додани фазои ҳикоянависии адабиёти урду мақоми маҷаллаҳои адабӣ ва рӯзномаҳои «Dilgudaz» (Дилгудоз), «Avadh panj» (Авадҳ панҷ), «Маориф» (Maorif), «Aligarh munthali» (Алигарҳ мунтҳалӣ) «Khotun» (Хотун), «Khadangi nazar» (Хаданги назар), «Mahzan» (Махзан), «Alnazir» (Алнозир), «Zamana» (Замона) нақш бозиданд.

Шаҳри Деҳлӣ, ки маркази Ҳиндустон буд, дар ин ҷо ҳама ахбори дунёи берун аз ҳама пештар дастрас мешуд. Маҳфилҳои адабӣ низ ба нисбати дигар гӯшаҳои кишвар дар ин шаҳр бештар мукаммалтар баргузор мегардиданд. Жанри ҳикоя ҳам дар маҳфилҳои мактаби адабии Деҳлӣ такомул ёфта, ба дигар марказҳои адабии Ҳинд паҳн гаштааст.

Бо назардошти хусусиятҳои хоси жанрӣ, насри хурд дорои ҷиҳатҳои фаврӣ ва зудбаёнӣ буда, ба нависанда имкон медод аз ҳаводиси давру замон дер намонда, бе мушкилот воқеаҳои мубрами ҳаррӯзаро рӯйи коғаз оварад.

Калидвожаҳо: *ҳикоя, наср, жанри хурд, адабиёти урду, инкишоф, адиб.*

ОСНОВЫ И ФАКТОРЫ ЭВОЛЮЦИИ МАЛОГО ПРОЗАИЧЕСКОГО ЖАНРА В ЛИТЕРАТУРЕ УРДУ

В даннной статье рассматриваются вопросы основ и факторов эволюции малого прозаического жанра на примере жанра рассказа в литературе урду. Эволюция жанра рассказа имеет более чем столетнюю историю. С точки зрения истории литературы эволюция рассказа урду приходится на начало двадцатого века. И это правильно, так как рассказотворчество урду развивалось в двух известных литературных школах - делийской школе и лакхнавской школе. Начало развия рассказа С.Джовид относит к «Делийской школе». По утверждению ряда ученых, первый рассказ принадлежит Хайдарбахшу.

Начало развития жанра рассказа уходит корнями в сочинение сказок и легенд, которые относятся в классической литературе. В публикации сказок и развитии сферы написания рассказов особую роль сыграли литературные журналы и газеты, такие как «Dilgudaz» (Дилгудоз), «Avadh panj» (Авадх пандж), «Маориф» (Maorif), «Aligarh munthali» (Алигарх мунтхали) «Khotun» (Хотун), «Khadangi nazar» (Хаданги назар), «Mahzan» (Махзан), «Alnazir» (Алназир), «Zamana» (Замона).

Город Дели являлся столицей - центром Индии и все новости сосредотачивались прежде всего здесь. Литературные кружки, в отличие от других городов Индии в большей степени проводились в Дели. И жанр рассказа совершенствуясь именно в литературных кружках Дели, распространялся в другие литературных центры Индии.

Учитывая жанровые особенности, малый литературный жанр обладал особенностью оперативности и быстрого изложения, что давало писателю возможность без затруднений описывать события и актуальные проишествия.

Ключевые слова: *рассказ, проза, малый жанр, литература урду, развитие, писатель.*

BASES AND FACTORS OF EVOLUTION OF SMALL PROSE GENRE IN URDU LITERATURE

This article examines the issues of the bases and factors of evolution of small prose genre on the example of the genre of short story in Urdu literature. The evolution of the genre of short story has more than a century of history. From the point of view of the history of literature, the evolution of the Urdu short story falls on the beginning of the twentieth century. And this is correct, since Urdu short story writing developed in two famous literary schools – the Delhi school and the Lacknaw school. S. Javid attributes the beginning of the development of the short story to the «Delhi school». According to a number of scientists, the first short story belongs to Haydarbakhsh.

The beginning of the development of the short story genre is rooted in the composition of fairy tales and legends, which are included in classical literature. Literary magazines and newspapers such as «Dilgudaz», «Avadh panj», «Maorif», «Aligarh munthali» «Khotun», «Khadangi nazar», «Mahzan», «Alnazir», «Zamana» played a special role in the publication of fairy tales and the development of the field of short story writing. Delhi was the capital of India and all news was concentrated primarily here. Literary circles, unlike other cities in India, were held to a greater extent in Delhi. And the genre of the story, having been perfected in the literary circles of Delhi, spread to other literary centers of India. Considering the genre features, the small literary genre had the feature of efficiency and rapid presentation, which gave the writer the opportunity to describe events and current events without difficulty.

Keywords: *story, prose, small genre, Urdu literature, development, writer.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҷӯраева Замира Гулямовна – дотсенти кафедраи филологияи ҳинди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки, 17, E-mail: **farah2000@mail.ru;** Телефон**: 2215695, 918834994**

Сведения об авторе: Джураева Замира Гулямовна – доцент кафедры индийской филологии Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17, E-mail: **farah2000@mail.ru;** Телефон: **2215695, 918834994**

Information about the author: Jurayeva Zamira Gulyamovna – Associate Professor at the Indian Philology department of the Tajik National University. **Address:** Tajikistan, 734025, Dushanbe City, Rudaki Avenue. E-mail: **farah2000@mail.ru,** Phone number: **2215695, 918834994**

ТДУ: 821.222.1(55)

ТАЪСИРИ ВАЗЪИ СИЁСӢ-ИҶТИМОӢ БА РУШДИ АДАБИЁТИ МУОСИРИ ЭРОН ДАР АСРИ ХХ (ДАР МИСОЛИ ЭҶОДИЁТИ ФАРИДУНИ МУШИРӢ)

Одинаахмад Саидзода
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муруру бознигарии таърихи Эрон дар тули асри ХХ нишонгари ин аст, ки давраи мазкур аз нигоҳи падид омадани воқеаву рухдодҳои сиёсиву иҷтимоӣ, ки аксар сабабгори таҳаввулоти азиме дар соҳоти мухталифи ҷомеаи эронӣ шудаанд, яке аз пурбортарин даврaҳо ба шумор меравад.

Дар оғоз кофист ба ду инқилоби сарнавиштсозе ишорат намуд, ки яке дар ибтидои асри ХХ ва дувумӣ дар даҳаи ҳафтодуми он ба вуқуъ пайвастааст. Албатта ҳадафи мо дар ин мақола таҳлилу арзёбии зуҳуру шаклгирӣ, падид омадану пайёмадҳои инқилобҳои мавриди назар (Инқилоби Машрута ва Инқилоби исломӣ.С.О.) намебошад. Танҳо таъкид карданӣ ҳастем, ки вуқуи ин инқилобҳо дар радифи дигар соҳаҳои иҷтимоӣ таъсири амиқе ба адабиёти форсӣ гузоштанд, ба гунае ки маҷрои адабиётро дигаргун сохтанд, адабиёти хоссу вижа, ҷавобгӯ ба марому ҳадафҳои худро ба вуҷуд оварданд. Бознигарии ҷузъиёти раванди таърихи муосири Эрон бори дигар ин воқеиятро собит месозад, ки зуҳури ҳеҷ падидаи тозаи адабӣ, аз нуфузу таъсири таҳаввулоти сиёсие, ки дар фазои як ҷомеа ба вуҷуд меоянд, ҷудо нест.

Нуктаи дигари қобили зикр пайванду таъсири омилҳои берунӣ, мазҳари зиндагии дигар қавму миллатҳо, ошноӣ бо ҳаёти дигар кишварҳо, ки дар натиҷаи муносибати муштарак, рафту омадҳо, табодули фаровони зеҳнӣ сурат мегирад, мебошад. Перомуни ин падидаҳои бузурги таърихии Эрон то ба ҳол, чи дар дохилу чи дар хориҷ аз Эрон, адабиёти пажуҳишии фаровоне ба нашр расида, ки дар заминаи он мавзуи таҳаввули адабиёт низ барканор намондааст. Вале миёни ду инқилоб ҳаводиси дигаре дар таърихи сиёсиву иҷтимоии Эрон сурат гирифт, ки дар тағйири адабиёту фарҳанги адабии мардум бисёр корсоз шудаанд. Ба шумори ақидаву андешаҳои донишмандони таърихи адабиёт яке аз давраҳои муҳимми асри ХХ даҳаи панҷоҳум ба шумор меравад, ки намоёнтарин рухдодаш табаддулоти низомии соли 1953 аст.

Суннат ва навпардозӣ ду рукни аслие мебошанд, ки адабиёти ҳар миллате бар рӯйи онҳо устувор аст. Аслан анъанаву суннатҳо дар таърихи адабиёт ба сабаби пешинаи тулонӣ доштану решадор будан, устувору дерпоянд ва шикасти қолабу костагии таъсири онҳо кори осон нест. Маҳз, ҳамин хусусият буд, ки шеъри форсии тоҷикӣ дар тули беш аз ҳазор сол тағйири чандоне нанамуд. Гузашта аз ин, анъанаҳои дар муддати садсолаҳо шаклгирифтаву устуворгашта дар мисоли жанрҳои адабӣ, қолабҳои шеърӣ сабаб шуданд, то вазъу фазои офариниш ҳолати якрангу якнавохт дошта бошад ва дар сурату қолаби шеър ҳеҷ гуна дигаргуниву навпардозӣ рух надиҳад.

Вале ин ба он маъно нест, ки ҷомеаҳои адабӣ, аҳли эҷоди даврaҳои пешин комилан мутеъ ва таслими анъанаҳову суннатҳои роиҷи замон буданд. Баррасии мероси шоирони пешин гувоҳ бар он аст, ки дар имтидоди замон адибоне буданд, ки барои берун шудан аз чаҳорчӯби суннатҳои ҳоким саъю талош намуда, ба навпардозиву навгароӣ рӯй меоварданд.

Албатта, шумораи чунин шоирони навандешу навпардоз зиёд набуд ва кӯшишашон низ наметавонист ҳамагир шуда, умумият касб кунад. Таҳаввули чашмгиру амиқи суннати шеъри форсӣ-тоҷикӣ танҳо дар даҳаҳои оғозини асри ХХ, бар асари тағйироти азими сиёсӣ-иҷтимоие, ки дар қаламрави аксари кишварҳо, аз ҷумла Эрон падид омад, оғоз гардид. Бунёдгузорони ин тағйиру таҳаввул, тавре ки аз мурури таҳқиқҳои мавҷуд маълум мегардад, зиёд буданд, вале қадами устуворро дар арсаи навпардозӣ Нимо Юшиҷ гузошт. Дар адабиётшиносии ҷаҳон ӯро маъруфтарин таҳаввулгар, шоири раҳкушо, рахназани деворҳои муҳками суннат меноманд. Нимо Юшиҷ мактаби бузургеро дар олами шеъри муосир поягузорӣ намуд. Пас аз Нимо пайравону шогирдонаш фазои шеъри форсиро, сохтору қонунҳои онро оҳиста-оҳиста дигаргун сохтанд.

Таҳаввуле, ки бо саъю талоши Нимо ва пайравонаш дар марзи шеър сурат гирифт, танҳо мансуб ба сохтору абзорҳои шеърсоз набуд. Аксари навпардозон дарк намуда буданд, ки шеваи кор, тарзи бархӯрд бар падидаҳои ҳастӣ, баёни шеърӣ, забони шеър, ҳунари вожагузинӣ, бофти шеър, бояд тағйир кунад. Шеваи тафаккуру андеша, бинишу зеҳнияти шоир аз асорати суннат озод гардад. Ин амр дар навбати худ аз шоир ҷомеияти андеша, биниши васеъ, истеъдод, донишу мутолиот, шинохти офаридаҳои ҳунарии адабиёти ҷаҳонро талаб менамуд.

Ҷойи таъкид аст, ки ҳарчанд Нимо пайравони зиёде пайдо намуд, вале онҳо комилан аз суннат ҷудо нашуданд, балки як пайванду иртиботи созгорро миёни анъанаву навоварӣ бунёд гузоштанд, бо истифода аз имконоту зарфиятҳои суннат қолабҳои тозае халқ намуданд.

Яке аз пайравони мактаби Нимо шоири муосир Фаридуни Муширӣ мебошад, ки мавзуи таҳқиқи мо қарор гирифтааст. Аҳаммияти ин таҳқиқ қабл аз ҳама дар он зоҳир мешавад, ки баррасии масири зиндагӣ ва эҷодиёти Ф. Муширӣ дар адабиётшиносии тоҷик бори нахустин мавриди омӯзиш қарор мегирад.

Дар адабиётшиносии тоҷик, мутаассифона ба ҷуз ишораҳои кӯтоҳ таҳқиқи шоистае перомуни шеъру хусусиятҳои ҳунарии ӯ сурат нагирифтааст. Ф. Муширӣ дар радифи девони ашъор соҳиби дидгоҳҳои муҳимми илмию завқӣ дар атрофи шеъру шоирӣ, махсусан ҷойгоҳи шеъри нав аст, ки ин ҷанба низ метавонад гувоҳи муҳим будани таҳқиқ бошад. Дар адабиётшиносии Эрон ӯро шоири сарояндаи ишқу табиат меноманд. Аз Ф.Муширӣ то ба имрӯз 16 маҷмуаи шеър ба чоп расидааст.

Таваҷҷуҳ ба шеъру хусуссиятҳои эҷодӣ ва истеъдоди ҳунарии шоир хеле пештар, бо чопи нахустин дафтари шеъраш «Ташнаи тӯфон» оғоз гардидааст.

Ба маҷмуаи мазкур маъруфтарин шахсиятҳои илмию адабии ҷомеаи адабии онрӯзии Эрон аз қабили Алии Даштӣ, Муҳаммадҳусайни Шаҳрёр сарсухан навишта буданд. Мутолиаи ашъори маҷмуа А. Даштиро ба ин натиҷа мерасонад, ки «Шеъри форсӣ вориди марҳалаи таҳаввул шудааст ва аз такрори гуфтаҳои қудамо ва афтодан ба ҳоли ибтизол берун меояд ва шеъри нав рафта-рафта сурати ҳақиқии худро мегирад» [15, 5].

Бояд зикр гардад, ки дар китоби шоир андешаҳои худи муаллиф перомуни шеъри муосир ва шебу фарози он ҷой шуда буд. Шояд яке аз иллатҳои таваҷҷуҳи беандозаи адабиётшиносону муҳаққиқон ба маҷмуа вуҷуди ҳамин ёддоштҳо буд. Дар ибтидои даҳаи 50-уми қарни гузашта бархӯрди нақди адабӣ ба шеъру ҷараёнҳои шеърӣ вусъати чашмгир пайдо менамояд. Махсусан, масъалаи анъана ва навоварӣ яке аз масъалаҳои муҳимми адабиётшиносӣ қарор мегирад. Дар хусуси муҳтавои муқаддимаи М. Шаҳрёр бояд таъкид намуд, ки муҳтавои он матлаби хоссе дар атрофи шеъру масоили он надорад. Танҳо

мавсуф шоири ҷавонро муборакбод намуда, зикр месозад, ки ӯ дар олами шеър шахси тасодуфӣ нест.

Шоири муосир М. Солис, ки перомуни шеъри нав ва масоили нимошиносӣ рисолаҳои арзишманде таълиф намуда, бо нашри нахустин маҷмуаи Ф. Муширӣ нақди муфассале атрофи эҷодиёти вай менависад. Ӯ изҳор медорад, ки Ф. Муширӣ шоири тавоност, саҳеҳу пухта сухан меронад. Аз даричаи чашми худаш ба дунё менигарад.

Соли 1956 маҷмуаи дуюми ӯ «Гуноҳи дарё» мунташир мегардад, ки дар маъруфият ёфтани Ф. Муширӣ нақши корсоз дорад. Ба маҷмуа муҳаққиқ Абдулҳамид Оятӣ нақди муфассал навишта, нахуст замони зиндагии шоир, яъне даҳаи 50-уми асри гузаштаро давраи таназзулу инҳитоти шеъри форсӣ меномад ва шеъри Мушириро ба боди интиқод мекашад. Ба андешаи А. Оятӣ дарунмояҳои шеъри шоир иборат аз яъсу ноумедӣ, ғаму андуҳ, маргандешӣ аст, ки ба дарди ҷомеа намехӯрад. Оятӣ дар нақди худ ҳамчунин иброз медорад, ки як асари ҳунарӣ бояд як ҷанбаи ризоятбахш, ё фикрӣ олӣ ё шакли қобили мулоҳиза дошта бошад. Мақолаи Оятӣ воқеан сабаб шуд, ки баҳси доманадоре дар атрофи он шуруъ гардад. Аз миёни посуххои нашршуда махсусан мақолаи Н. Нодирпур, ки дар ҳимоят аз Муширӣ навишта шуда, ҷалби таваҷҷуҳ менамояд. Нодирпур бар хилофи Оятӣ давраи муосирро на инҳитоти адабӣ, балки давраи шукуфоии адабиёт медонад. Ӯ ба Оятӣ хитобан изҳор медорад, ки бо чунин шевае, ки ба Ф. Муширӣ бархӯрд намудааст, агар бихоҳад ба шеъри пешиниён мисли Ҳофизу Саъдӣ ва Мавлоно бархӯрд намояд, дучори чунин мушкилот мегардад. Бояд ба шоир танҳо ба мисли шоир нигоҳ кард, зеро шоир шефтаи эҳсосоту авотифи хеш аст. Бар асоси эҳсосоти хеш имкон дорад гоҳе файласуф ва гоҳе каси дигар ҷилва кунад.

Мунаққиди дигаре, ки ба ҷойгоҳи Ф. Муширӣ дар адабиёти муосир арҷ гузошт, Ш. Лангрӯдӣ аст. Ба андешаи мавсуф «Ф. Муширӣ чун Н. Нодирпур ва Н. Раҳмонӣ аз шоирони маҳбубу мақбул ва асосгузори даҳаи сиюм аст. Ашъори Муширӣ чун шеъри Н. Нодирпур ашъори эҳсосотӣ, тасвириву равон, бо маншаи навқудамой ва муътадил буд, ки умуман дар қолаби дубайтиҳои пайваста суруда мешуд» [16, 115].

Тавре ки маълум аст, талаботи нақд қабл аз ҳама ба риштаи таҳқиқ кашидани маҷмуаи осори як ҳунарманд аст, ба шарте манзур нишон додани истеъдоду ҷойгоҳи як ҳунарманд бошад.

Аммо гоҳе як шеъри ҷудогона ҳам метавонад нишонгари ҳунару сабку салиқаи як шоир бошад. Дар иртибот бо ин бояд қайд намуд, ки муҳаққиқони номдоре мисли Ғуломҳусайни Юсуфӣ, Абулҳусайн Заринкӯб шеърҳои ҷудогонаи шоиро нақд кардаанд.

Ғуломҳусайни Юсуфӣ дар нақди хеш ба вижагиҳои сохторӣ, фаннӣ, шохаҳои сабкӣ ва ҷанбаҳои зебошинохтии шеъри «Амири Кабир»-и шоир нақди муфассале навиштааст. Мунаққид дар матлаби худ ба тамоми ҷузъиётҳои ҳунари шоирии Муширӣ таъкид варзида, ба шохисҳои забониву сабкии вай дахл намуда, менависад: «Бо чунин забоне сода, равшан ва дурахшонест, ки Фаридун вожа-вожа ба мо ҳарф мезанад, ҳарфҳоеро мезанад, ки моли худи ӯст» [17].

Адабиётшиноси маъруф М.Ш. Кадканӣ низ дар нақди муфассали хеш перомуни шеъру ҷойгоҳи шоир дар ҷомеаи адабии муосир зикр месозад, ки Муширӣ аз шоиронест, ки каломашон ба эҳсосу авотифи одамӣ сарукор доранд. Донишманду муҳаққиқи номвар Комёр Обидӣ изҳор медорад, ки Муширӣ бо чаҳорпораҳои сарбаста, ки андаке ишқу андаке андуҳ доштанд, ба майдони адабиёт омад ва шеъраш тадриҷан камол пайдо намуд. Нуқтаи ҷолиб дар нақди ӯ

зикри ин андеша аст, ки дар дастгоҳи эҷодии вай калимаҳо ҷойгоҳи хоссе доранд.

Шоир то пойини умр бо таркибу калимаҳои вижа зиставу сохтмони шеърашро бо атру бӯйи онҳо муаттар намудааст.

Бояд хотирнишон сохт, ки маҷмуи нақду баррасиҳои ноқидону адабиётшиносон А. Дастғайб, Ф. Тамимӣ, Ҷалол Хусравшоҳӣ, Насрин Тоҷбахш, У. Солеҳӣ, М. Риёҳӣ, С. Беҳбаҳонӣ ва дигарон дар маҷмуаи «Ба нармии борон» гирд омада, ки соли 2000-ум ба муносибати гиромидошти ҷашни шоир ба нашр расидааст. Дар мақолоти ин маҷмуа бисёре аз нукоти ашъор ва шебу фарози масири зиндагии эҷодии вай таҳлилу баррасӣ гардидаанд.

- Таҳқиқу бознигарии ҷараёни таърихи муосири Эрон собит месозад, ки зуҳури ҳеҷ падидаи адабӣ аз нуфузу таъсири таҳаввулоти сиёсие, ки дар арсаи як ҷомеа падид меоянд, ҷудо нест.

- Солҳои панҷоҳуми асри гузашта аз нигоҳи вуқуи ҳаводиси сиёсӣ-иҷтимоӣ яке аз сангинтарин давраҳои таърихи муосир ба шумор меравад. Дар ин давра бар асари болоравии муносибати Эрон бо Амрико ва табадуллоти низомии соли 1953, ташкили Совок, пароканда шудани Ҳизби тӯдаи Эрон, вуруди ҷиддии неруҳои мазҳабии мухолифи шоҳ ба арсаи муборизаҳо таҳаввули чашмгире дар адабиёти муосир, махсусан дар шеър сурат гирифт.

- Дар даҳаи панҷоҳуми асри ХХ шеъри нави форсӣ дар миёни мардум ҷойгоҳи шоистае пайдо намуд. Бо афзоиши мухотабону алоқамандони шеъри нав маҷаллоту нашрияҳои тозае ба зуҳур расиданд, ки бо нашри ашъори навпардозона номи шоиронеро мисли М. Солис, Ф. Таваллулӣ, Ф. Муширӣ, С. Касроӣ, А. Шомлу машҳур намуданд.

- Муҳимтарин вижагиҳои адабиёт дар даҳаи панҷоҳум вазъи ҷараёнҳои адабӣ пайванд мегирад. Ҷараёни асосӣ дар ин давра мисли пешини ҷараёни суннатӣ буд. Аксари суннатгароён бо такрори образу асбобу абзори шеъри классикӣ эҷод менамуданд.

- Танҳо боистеъдодтарин суннатгароён собит месохтанд, ки дар қолабҳои суннатӣ низ метавон шеъри хубу шӯрангез офарид. Дар радифи шеъри суннатӣ маъмултарин ҷараён ҷараёни нимасуннатӣ буд, ки пайравони он намехостанд комилан хешро аз суннат ҷудо созанд. Ниҳоят ҷараёни сеюм шеъри озод ё нимоӣ буд, ки оҳиста-оҳиста дар даҳаи панҷоҳум решадор мегашт.

- Ф. Муширӣ ба таври мустақим дар даҳаи панҷоҳум, дар авҷи пешрафту рушди шеъри нимоӣ вориди майдони адабиёт шуд ва дар ҷодаи шеъру эҷод аз ҳунару сабки Нимо Юшиҷ баҳраҳои фаровон бурд.

- Ф. Муширӣ аз зумраи шоироне баршумурда мешавад, ки мероси арзишманде аз худ ба ёдгор гузоштааст. То ба имрӯз аз шоир 16 маҷмуа ва баргузидаи ашъор ба чоп расидааст.

- Нақди адабӣ дар камолу пешрафти адабиёти ҳар миллате саҳми корсоз дорад. Бар асари нақду баррасии воқеӣ аст, ки ҳар адибу ҳунарманде шинохта мешавад ва ҷойгоҳи хос пайдо менамояд. Аз ин лиҳоз вижагии роҳи эҷодии Ф. Муширӣ дар он зоҳир мешавад, ки мавсуф бо нашри нахустин дафтарҳои ашъораш мавриди диққати муҳаққиқону ноқидон қарор гирифт.

- Саҳми шоирони муосир махсусан пайравони сабки нимоӣ дар шиносонидани шохисҳои шеъри нимоӣ бисёр арзишманд аст. Аксари онҳо зимни баргузории ҳамоишу конфронсҳои илмӣ дар атрофи шеъри муосир ибрози назар намуданд ё мақолоту рисолаҳои алоҳида навиштаанд, ки Ф. Муширӣ аз ин радиф мустасно нест. Ӯ перомуни масоили мухталифи адабиёт, хоссатан атрофи шеъру шоирӣ, рисолати шеър, чистӣ ва чигунагии он дидгоҳҳои ҷолибе арза доштааст.

- Матлабе, ки беш аз ҳама муҷиби маърифату шинохти як адиби шоир мегардад, ба мавзуъ ва муҳтавои осораш бастагӣ дорад, ба ин маънӣ, ки нависанда ё шоир, то чӣ андоза тавониста ба масоилу мушкилоти ҷомеа ва масоили башарӣ расидагӣ намояд. Мавзуи дигаре, ки барои амали шудани ин матлаб муҳим аст, абзорест, ки дар раванди эҷод аз ҷониби эҷодкор мавриди истифода қарор мегирад.

Ф. Муширӣ дар масири эҷодии худ дар атрофи мавзуъҳои ҷовидонии адабиёт, махсусан, табиат ва зебоиҳои он пайванди табиат бо инсон, масоили иҷтимоӣ, ватан, сулҳу ҷанг эҷод намудааст. Дар ин миён ҳамеша талош кардааст, ки сабку усули хосси худро дошта бошад. Муширӣ махсусан ба бозтоби эҳсосу авотифи инсонӣ дар шеър ва ҷанбаҳои равонии инсон таваҷҷуҳи хос доштааст.

КИТОБНОМА

1. Абдуммановнов, А. Нуқтаи назар / А. Абдуммановнов. – Душанбе: Адиб, 1989. – 239 с.
2. Ага-заде, А.А. Основные черты творчества Нима Юшиджа: Автореф. дисс. канд. фил. наук / А.А. Ага-заде. – Баку, 1966. – 26 с.
3. Азер, А.А. Персидское стихосложение и рифма: Автореф. дисс. канд. фил. наук / А.А. Азер. – М., 1967.
4. Азер, А.А. Рифма персидского стиха.–Проблемы восточного стихосложения / А.А. Азер. – М., 1973. – 183 с.
5. Акбаров, Ю. Шеъри эҳсос ва тафаккур / Ю. Акбаров. – Душанбе: Ирфон, 1985. –238 с.
6. Актуальные проблемы иранской филологии. – Душанбе, 1985. – 335 с.
7. Алиев, Р.М. О новаторстве в современной персидской поэзии. Ритмические основы стиха / Р.М. Алиев. – М.: Наука, 1963. –15 с.
8. Алиева, Н.М. Жизнь и творчества Нодира Нодирпура. Автореф. дисс. канд. фил. Наук / Р.М. Алиев. – М.: 1975. – 41 с.
9. Асозода, Х. Адабиёти форсӣ ва се шохаи он / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф, 1991. – 127 с.
10. Беляев, В. Персидские таснифы. К вопросу о персидском квантитативном стихосложении. – М.: Наука, 1964. – 71 с.
11. Блок, А. О литературе / А. Блок. – М., 1989. – 478 с.
12. Брагинский, И.С. 12 миниатюр: от Руми до Джами / И.С. Брагинский. – М.: Худож. лит., 1976. – 303 с.
13. Ворожейкина, З.Н. Ирадж Мирза. Жизнь и творчество / З.Н. Ворожейкина. – М:. Изд. вост. лит., 1961 – 163 с.
14. Гусейнов, Б.М. Новое и новаторское в современной персидской поэзии. – Теоретические проблемы восточных литератур. – М., 1969. – С. 34-41.
15. دشتی علی. مقدمه بر «تشنه ی طوفان» از فریدون موشیری. تهران، نشر نوروز. 1344.- صفی علی شاه.- 175 ص.
16. لنگرودی شمس. تاریخ تحلیلی شعر نو. جلد دوم. نشر مرکز، 1377. – 705 ص.
17. كلك (ماهنامه فرهنگي و هنري)آذر و دی. ۱۳۷۲-شماره ۴۶

ТАЪСИРИ ВАЗЪИ СИЁСӢ-ИҶТИМОӢ БА РУШДИ АДАБИЁТИ МУОСИРИ ЭРОН ДАР АСРИ ХХ (ДАР МИСОЛИ ЭҶОДИЁТИ ФАРИДУНИ МУШИРӢ)

Ин мақола ба баррасии таъсири вазъи сиёсӣ-иҷтимоии Эрон дар асри ХХ ба рушди адабиёти муосир, махсусан шеър, бахшида шудааст. Муаллиф бо такя ба рӯйдодҳои муҳими таърихӣ, аз ҷумла Инқилоби Машрута, табаддулоти соли 1953 ва дигар таҳаввулоти сиёсӣ, нишон медиҳад, ки адабиёт ҳамеша зери таъсири муҳити иҷтимоӣ қарор дошта, бо тағйири он дигаргун мегардад. Дар

мақола нақши суннат ва навоварӣ дар таҳаввули шеъри форсӣ мавриди таҳлил қарор гирифта, саҳми Нимо Юшиҷ ҳамчун поягузори шеъри нав таъкид мешавад. Ҳамчунин, ҷойгоҳ ва хусусиятҳои эҷодии Фаридун Муширӣ ҳамчун яке аз пайравони мактаби нимоӣ баррасӣ гардида, вижагиҳои сабкӣ, мавзуӣ ва ҳунарии ашъори ӯ таҳлил мешавад. Дар натиҷа, муаллиф ба хулоса меояд, ки таҳаввулоти сиёсӣ-иҷтимоӣ дар шаклгирии адабиёти муосири Эрон нақши ҳалкунанда дошта, эҷодиёти Муширӣ ҳамчун намунаи равшани ҳамгароии суннат ва навоварӣ арзёбӣ мегардад.

***Калидвожаҳо**: адабиёти муосири Эрон, шеъри форсӣ, вазъи сиёсӣ-иҷтимоӣ, Инқилоби Машрута, Инқилоби исломӣ, шеъри нимоӣ, Нимо Юшиҷ, Фаридун Муширӣ, суннат ва навоварӣ, таҳаввули адабиёт, нақди адабӣ, сабки шеър.*

ВЛИЯНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ НА РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ИРАНА В XX ВЕКЕ (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА ФАРИДУНА МОШИРИ)

Данная статья посвящена анализу влияния общественно-политической ситуации Ирана в XX веке на развитие современной литературы, в особенности поэзии. Автор, опираясь на важнейшие исторические события, включая Конституционную революцию, государственный переворот 1953 года и другие политические преобразования, показывает, что литература всегда находится под воздействием социальной среды и изменяется вместе с ней.В статье рассматривается роль традиции и новаторства в эволюции персидской поэзии, а также подчеркивается вклад Нимы Юшиджа как основоположника новой поэзии. Кроме того, анализируются место и творческие особенности Фаридуна Мошири как одного из последователей нимаистской школы, раскрываются его стилевые, тематические и художественные особенности.В результате автор приходит к выводу, что общественно-политические трансформации сыграли решающую роль в формировании современной литературы Ирана, а творчество Мошири является ярким примером синтеза традиции и новаторства.

***Ключевые слова:** современная литература Ирана, персидская поэзия, общественно-политическая ситуация, Конституционная революция, Исламская революция, нимаистская поэзия, Нима Юшидж, Фаридун Мошири, традиция и новаторство, развитие литературы, литературная критика, поэтический стиль.*

THE INFLUENCE OF SOCIO-POLITICAL CONDITIONS ON THE DEVELOPMENT OF MODERN IRANIAN LITERATURE IN THE 20th CENTURY (BASED ON THE WORKS OF FARIDUN MOSHIRI)

This article examines the impact of the socio-political situation in Iran during the 20th century on the development of modern literature, particularly poetry. The author, drawing on major historical events such as the Constitutional Revolution, the 1953 coup, and other political transformations, demonstrates that literature is always influenced by the social environment and evolves alongside it.The article analyzes the role of tradition and innovation in the development of Persian poetry and highlights the contribution of Nima Youshij as the founder of modern Persian poetry.

Furthermore, the position and creative features of Faridun Moshiri, as one of the followers of the Nimaist school, are explored, with an emphasis on the stylistic, thematic, and artistic characteristics of his poetry.The author concludes that socio-political transformations played a decisive role in shaping modern Iranian literature, and Moshiri's work serves as a clear example of the integration of tradition and innovation.

Keywords: *modern Iranian literature, Persian poetry, socio-political situation, Constitutional Revolution, Islamic Revolution, Nimaist poetry, Nima Youshij, Faridun Moshiri, tradition and innovation, literary development, literary criticism, poetic style.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидзода Одинааҳмад Сайдамир – номзади илмҳои филологӣ, муаллими калони кафедраи филологияи арабӣ факултети забонҳои Осиё ва Аврупои Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Суроға**: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. **Телефон**: (+992) 988-96-10-26. **E-mail:** odinahmad-94@mail.ru.

Сведения об авторе: Саидзода Одинааҳмад Сайдамир – кандидат филологический наук, старший преподователь кафедры арабский филологии Таджикского национального Университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, п. Рудаки, 17. **Телефон**: (+992) 988-96-10-26. **E-mail:** odinahmad-94@mail.ru.

Information about the author: Saidzoda Odinaahmad Saidamir – Candidate of Philological sciences, Senior lecturer at the Arabic Philology department of Tajik National University. **Address**: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave, 17. **Phone:** (+992) 988-96-10-26. **E-mail:** odinahmad-94@mail.ru.

ТДУ: 891.550-1.

СУННАТИ ФАХРИЯСАРОӢ ДАР АШЪОРИ ШУАРОИ АҲДИ РӮДАКӢ

Адолат Шерализода
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

Адабиёти тоҷикӣ давра ва марҳалаҳои зиёди ташаккулу инкишофро паси сар карда, дар ҳар як давраи таърихӣ вобаста ба шароити иқтисодию иҷтимоии замон шоирон мавзуъҳои гуногунро матраҳ намудаанд. Таърих гувоҳ аст, ки падидаҳои бузурги фарҳангӣ дар ҳолате рушд мекунанд, ки шароити муосиди сиёсиву иҷтимоӣ ва маънавӣ ба вуҷуд ояд. Ба андешаи адабиётшинос Низомиддин Зоҳидов «… падидаҳои бузурги адабу фарҳанг пеш аз ҳама дар заминаи анъанаву суннатҳои гузаштаи худӣ зуҳур ва такомул меёбанд. Бад-ин маънӣ нашъунамо ва равнақи ҳар як адабиёт дар ин ё он давра натиҷа ва маҳсули инкишофи қаблии он адабиёт аст» [2, 4].

Маълум аст, ки адабиёти қадими форсии тоҷикӣ давраи тулонӣ ва сермаҳсули адабиёт маҳсуб шуда, аз ёдгори бегазанди адабӣ, комилан, қисман, ё порчаҳо то ба рӯзгори мо расидааст. Ин мероси гаронбаҳо рӯзгор, ҳолат, фарҳанги иҷтимоии гузаштаи халқи моро ифода мекунад. Беҳтарин мавзуъҳо дар адабиёти пешазисломии мо матраҳ мешуданд, ки ин масъаларо мо ба давраи дигар таҳқиқ мегузорем.

Дар ин мақола мо мехостем андешаҳои худро дар атрофи чанд намунаи фахрия дар шеъри пешгузаштагон ва ҳамасрони Рӯдакӣ баён кунем. Фахрия дар шеър ҷузъу ғарази шеър ба шумор меравад. Асоситарин навъи он ифтихор аз қудрати суханварист, ки ба назари мо заминаи асосии он рақобати синфӣ ва баъзан бархӯрдҳои фардӣ ва иҷтимоист. Намунаи онро мо дар қасидаҳои мадҳӣ, шикоятӣ, фалсафӣ, ахлоқӣ мушоҳида мекунем. Муҳаққиқон ба он андешаанд, ки заминаи пайдоиши он таъсири адабиёти арабӣ будааст. Бешак фахр дар адабиёти араб зиёд ба назар мерасад, аммо фахрия дар рубоиёти халқӣ ва шеъри нахустин шоирони шеъри форсии тоҷикӣ низ дида мешавад. Масалан, дар як байте, ки аз подшоҳи Сосонӣ – Баҳроми Гӯр то ба рӯзгори мо расидааст, мо онро баръало мушоҳида мекунем:

Манам он пили дамону манам он шери яла,
Ном Баҳром марову падарам Буҷабала [1, 19].

Метавон гуфт, ки дар мисраи аввал фахр аз худ аст, зеро муаллифи шеър худро дар майдони набард пили дамон ва шери шуҷоъи нотарси майдоншикан мебинад, ки як навъи нозиш аз худ аст. Чунонки мебинем,ӯ худро дар мақоми қаҳрамони шигифтангез ва ё падидаи ҳайратангез ва фавқулода бисёр боло мебарад.

Зайнулобидини Муътаман ҳамоса ва муфохираро ашъоре медонад, ки «шоир дар маротиби фазл ва камоли сухандонӣ ва тахаллуқ ба ахлоқи ҳамида ва малакоти фазила аз ҳайси олӣ ва иззати нафсу шуҷоат, саховат ва амсоли он ва аҳёнан ифтихороти қавмӣ ва хонаводагӣ ва ба таври хоса дар шарафи насаб ва камоли хеш суруда аст» [8, 258].

Дар ашъори бозмондаи нахустин шоирони порсигӯй, ки адабиётшиносон Х.Шариф ва А.Абдусаттор аз онҳо дар асоси сарчашмаҳо ва тазкираҳо дар китоби «Ҳамасрони Рӯдакӣ» ёд кардаанд, амсоли Ҳанзалаи Бодғисӣ, Маҳмуди Варроқи Ҳиравӣ, Абусулайки Гургонӣ, Фирӯзии Машриқӣ, Муҳаммад ибни

Васифи Сагзӣ, Бассоми Курд, Муҳаммад ибни Мухаллади Сагзӣ мо байт ё мисраи фахрияро мушоҳида накардем.

Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ, ки мутобиқи маълумоти сарчашмаҳои адабӣ теъдодашон ба 57 нафар мерасад ва номвартарини онҳо Абуҳафзи Суғдӣ, Масъуди Марвазӣ, Сипеҳрии Бухороӣ, Равнақии Бухороӣ, Аҳмади Бармакӣ, Шаҳиди Балхӣ ва дигарон мебошанд, ба истиснои як байт аз Шаҳиди Балхӣ:

Пеши вузаро рахнаӣ ***ашъори маро,***
Беқадр макун ба гуфт гуфтори маро [1, 39].

ки дар он Шаҳид аз бузургии сухани хеш пеши вузарои даврон фахр мекунад, дигар дар шеъри шоирони мазкур нозиш ё фахр ба назар намерасад. Дар ашъори Шаҳиди Балхӣ низ он зиёд нест, ҳарчанд Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ ба шеъри ӯ баҳои баланд додааст.

Шоири дигари ҳамасри устод Рӯдакӣ Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Мусо Фароловӣ аст, ки Рӯдакӣ ӯро аз зумраи шоирони машҳур дониста, «шоир Шаҳиду шуҳра Фароловӣ» гуфтааст. Аз ашъори ин шоири тавоно мутаассифона абёти пароканда боқӣ мондааст, як байт пайдо намудем, ки аз ҷавонию сияҳмӯии хеш менозад ва онро бо шиква омехта баён кардааст:

Чун мӯрд буд ***сабзкуҳан мӯи ман ҳама,***
Дардо, ки барнишаст бар ***он мӯи сабз башм****[1, 69].*

Ё дар 38 байти бозмондаи шоири маъруфи нимаи аввали асри Х Шокири Бухороӣ байте пайдо намудем, ки шоир ба мамдуҳ муроҷиат карда, аз баланд гардидани ахтари иқбол ва ба низом даромадани кору рӯзгор шукр мекунад ва меболад:

Чаро на шукр кунам неъмати туро шабу рӯз,
Ки бо ту ***ахтари ман саъд гашту кор ба чам*** *[1, 81].*

Дар миёни ҳамасрони Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ зане, ки «ба фазл бар мардони ҷаҳон бихандидӣ, фориси ду майдон ва волии ҳарду баён, бар назми тозӣ қодир ва дар шеъри форсӣ бағоят моҳир ва бо ғояти закои хотир ва ҳиддати табъ пайваста ишқ бохтӣ ва шоҳидбозӣ кардӣ» [7, 249-295] Робиаи Балхӣ зиндагӣ ва эҷод намудааст. Аз эҷодиёти Робиаи Балхӣ 55 байт то рӯзгори мо расидааст ва он «… абёти бозмонда аз Робиа дар камоли ҳунар гуфта шуда, хонандаро мутаассир ва бо зебоию шевоии сухан шефта менамояд» [4, 29]. Ашъори бозмонда далолат ба ҳунари тасвир ва маъниофарии Робияи Балхӣ дорад. Дар ашъори бозмондаи шоира фахр аз ҳусну ҷамол, мақому манзилат дар дарбор, падари сарватманду ҳоким ба назар намерасад. Дар муқоиса бо дигарон фахр дар шеъри Ӯ аз сабр аст ва хеле хоксорона ифода гардидааст:

Хабар диҳанд, ки борид бар сари Айюб
Зи осмон малахону сари ҳама заррин.
Агар биборад заррин малах бар ӯ бар сабр,
Сазад, ки ***борад бар ман яке магас рӯин*** *[1, 121].*

Шоири дигари маъруфи ин давраи адабиёти классикии форсу тоҷик Абушакури Балхист, ки то рӯзгори мо дар маҷмуъ 426 байт, аз ин ҳисоб 328 байт аз маснавии «Офариннома», 98 байт аз ашъори пароканди шоир, иборат аз қасида, қитъа, рубоӣ ва ғазал расидааст. Абушакури Балхӣ дар радифи шоирони тавоно ва номвари салтанати Сомонӣ қарор дорад, ки ашъораш бозгӯи мавзуъҳои ахлоқи ҳасанаву ситоиши хирад, ишқ, мадҳ, тасвири табиат, ғанимат шуморидани вақт, дониш, шарму ҳаё ва ғайра мебошад. Дар маснавии «Офариннома» мавзуи асосӣ ситоиши ахлоқи шоиста буда, шоир ба воситаи панду андарз мехоҳад насли замон ва ояндагонро дар руҳияи ахлоқи ҳасана, хираду донишу шарму ҳаё тарбия намояд, зеро «..ҳар нуктаи ахлоқие, ки пас аз

ситоиши хирад, дониш аз қабили некойинӣ, некандешӣ, ростиву покизагӣ, дӯст гирифтан, одоби сухангӯӣ ва монанди инҳо дар маснавӣ матраҳ мешавад, ба ҳамон масъалаи хираду доноӣ иртиботи мантиқӣ дорад»[3, 36].

Дар маснавии «Офариннома» дар баробари баёни мавзуъҳои ахлоқию фалсафӣ инчунин фахрия низ ба назар мерасад. Аввалан фахри шоир аз он аст, ки ҳамаи молу неъматашро бо заҳмати ҳалол бо нӯки қалам ҷамъ овардааст:

Ҷу динор бояд маро ё дирам,
Фароз оварам ман ба нӯки қалам…*[1, 169]*.

Сониян аз офаридаи килки сеҳрогинаш менозад:

Ту аз ман кунун ***достоне шунав****,*
Бад-ин достон пештар з-ин манав.
Ба кор овар он донише, к-ат хидев
Бидодасту мангар ба фармони дев [1, 170].

Аз ҳакимони суханвари дигари ин даврa Майсарии Ҳаким аст, ки дар баробари донандаи хуби илми тиб будан аз ҳунари каломи мавзун низ баҳраёб гардида будааст. Далели ин гуфтаҳо манзумаи тиббии «Донишнома»-и ӯст. Дар ин манзума Майсарии Ҳаким донистани илмҳои нуҷум, ҳандаса, тиб ва динро барои инсон зарур медонад ва зарурати донистани ин илмҳоро дар рӯзгор шарҳу тавзеҳ медиҳад. Ифтихори дигари ӯ дар шарҳу баёни ин илмҳо дар он аст, ки ӯ метавонад ба забони арабию форсии дарӣ баён кунад ва худро зода ва парвардаи сарзамини Эрони бузург медонад:

Бигӯям тозӣ, арна, порсӣ нағз*,*
Зи ҳар дар ман бигӯям мояву мағз.
Ва пас гуфтам замини мост Эрон,
Ки беш аз мардумонаш порсидон…
Дарӣ гӯям-ш, то ҳар кас бидонад,
Ва ҳар кас бар забонаш- бар бихонад … [1,221].

Абумансур Муҳаммад ибни Аҳмади Дақиқӣ аз шоирони маъруфи замони Рӯдакист. Дувумин шоир аст, ки баъди Масъуди Марвазӣ ба навиштани «Шоҳнома» даст зад, аммо умр кӯтоҳӣ кард ва ҳазор байти эҷоднамудаи ӯро Ҳаким Фирдавсӣ дар таркиби «Шоҳнома»-и безавол ҷой дод. Дар таркиби ин миқдор байти бозмонда мо байти фахрияро пайдо накардем, шояд сабаб он бошад, ки дар ин достон шоир бештар аз ҷасорату паҳлавонии паҳлавонон сухан мегӯяд. Дар баробари достонсароӣ Аҳмади Дақиқӣ дар қасида ва ғазалсароӣ низ мумтозиҳо дошт, ки ба назари мо дар ин қисмати ашъори шоир таъсири шуубия ба назар мерасад, зеро ба воситаи андешаҳои шуубӣ аксари шоирон аз гузаштаи худ меболиданд. Ба андешаи адабиётшинос Раҷабова М. «Маслаки шуубия дар замони Бани Умайя зуҳур намуд…» [9, 29] ва пайравони он ба се гурӯҳ тақсим шудаанд. Гурӯҳи аввалро аҳли тасвия меномиданд, ки онҳо ақида доштанд, ки «… арабҳоро зотан бартарие бар ақвоми дигар нест ва дар миёни ҳар қавм неку бад ва фазилату камбудӣ метавон пайдо намуд» [9, 30]. Пайравони гурӯҳи дуюм бартариро дар парҳезкорӣ ва ахлоқ медонистанд. Гурӯҳи сеюм «…ба таҳқири аъроб ва зикри масоили эшон мепардозанд ва дар муқобили он аз таъриху фарҳанги қадимаи эрониён ифтихор намуда, аҷамиёнро бар тозиён афзалият медиҳанд» [9, 31].

Дар ашъори Аҳмади Дақиқӣ мо пайравӣ ба гурӯҳи сеюми шуубиёнро эҳсос мекунем. Масалан, қасидае, ки матлааш «Дарафканд, эй санам абри биҳиштӣ» аст, дилбастагии шоирро ба оини аҷдодӣ нишон медиҳад, дар байти охир аз фахри худ аз кеши зардуҳиштӣ хабар медиҳад:

Дақиқӣ чор хислат баргузидаст
Ба гетӣ аз ҳама хубию зиштӣ:

Лаби ёқутрангу нолаи чанг,
Майи гулрангу ***кеши зардуҳиштӣ*** *[1, 327].*

Ё дар абёти дигар бо вуҷуди нуфузи дини ислом кеши зардуштиро ҷонибдорӣ мекунад ва як навъ аз гузаштаи худ менозад:

Бархезу барафрӯз, ҳало, ***қиблаи Зардушт****,*
Биншину барафкан шиками қоқум бар пушт.
Бас кас, ки зи Зардушт бигардиду дигар бор
Ночор кунад ***рӯ ба сӯйи қиблаи Зардушт****.*

Дар пораи дигари шеърӣ Аҳмади Дақиқӣ ба мамдуҳ муроҷиат карда, аз таваҷҷуҳи мамдуҳ хурсанд аст ва аз лафзи тозаи бохирад ва табъи баланди хеш менозад:

Ба андак рӯзгоре, шаҳ, ду чизам дод бахти ту,
Яке лафзи хирадратбу дувум табъе сухангустар *[1, 332]****.***

Ё дар байти дигар худро озодазода меноманд, ва бо ин шукӯҳу шавкаташро нигоҳ медорад:

Ман ҷоҳ дӯст дорам, ***к-озодазодаам,***
Озодагон ба ҷон нафурӯшанд ҷоҳро [1, 334]

Ё дар як байти дигарАҳмади Дақиқӣ шоиреро марку (гунҷишк-Ш.А.) номида, худро дар фазои шеър боз медонад:

Ту ***маркуӣ ба шеъру ман бозам****,*
Аз боз куҷо сабақ барад марку [1, 349].

Як шоири каммаълуме, ки дар асри Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ зистааст, Хуҷастаи Сарахсӣ аст, ки то мо 12 байти ӯ ба мерос мондааст. Аз ин миқдор як байти фахрия аст ва гумон меравад, ки ашъораш зиёд буда ва дар замони хеш машҳур будааст, зеро бовар дорад, ки дар шеър доди сухан додаву маънию шеъру қофияро устодона истифода кардааст:

Ба шеър, хоҷа, ***манам доди шоирӣ дода****,*
Ба ***ҷони хеш маъонӣ*** *аз ӯву сарвода [1, 360].*

Аз шоирони маъруфи дарбори Оли Зиёр Ҳаким Абубакр Муҳаммад ибни Алӣ Хусравии Сарахсӣ аст, ки дар илму дониш шуҳратёр будаву бо забони арбӣ ва форсӣ шеър мегуфт. Аз ашъори ӯ ҳамагӣ 112 байт боқӣ мондааст, ки ифодакунандаи мазмуни фалсафию ахлоқӣ мебошанд. Фахри шоир бо шиква омехта ифода гардидааст, ки ин ҳолатро мо дар шеъри ҳамзамонони Хусрави Сарахсӣ мушоҳида намудем. Шоир худро хамрадифи Ораши камонкаш медонад, вале бахташ баргаштааст:

Чун кор ба қуфлу банди тақдир афтад,
Аз ҷайби хирад калиди тадбир афтад.
Орашгуҳарам, вале чу баргардад бахт*,*
Дар маърака пайкони пур аз тир афтад [1, 374].

Аз шоири охири замони салтанати Сомониён Абузироа Муаммарии Гургонӣ аст, кибо қитъае худро аз нигоҳи молӣ кам, вале дар шеър ва ҳунари шоирӣ аз Рӯдакӣ беш медонад. Ин ҳамон қитъаи маъруфест, ки масъалаи кӯри модарзод будани Рӯдакиро ба вуҷуд оварда:

Агар ба давлат бо Рӯдакӣ наменомам,
Аҷаб макун, ***сухан аз Рӯдакӣ на кам донам****.*
Агар ба кӯриш чашм ӯ биёфт гетиро,
Зи баҳри гетӣ ман кӯр буд натвонам.
Ҳазоряк з-он, к-ӯ ёфт аз атои мулук,
Ба ман диҳӣ, ***сухан ояд ҳазор чандонам*** *[1, 385].*

Аз шоири дигари замони Сомониён Абулҳасани Оғоҷӣ аст, ки дар сурудани шеъри форсию арабӣ пешгом будааст. Аз миёни 56 байти бозмондаи шоир мо пораеро пайдо кардем, ки шоир ба рақиб муроҷиат карда, якбора чанд ҳунари худро ифшо мекунад:

Эй он ки надорӣ хабаре аз ҳунари ман,
Хоҳӣ, ки бидонӣ, ки наям неъматпарвард,
Асп ору каманд ору китоб ору камон ор,
***Шеъру қаламу барбату шатранҷу маю нард** [1, 387].*

Аз осори бозмондаи Мантиқии Розӣ бармеояд, ки шоир дар дарбори Оли Бӯя зиндагии осуда доштааст. Фахри ӯ дар як қасидааш, ки матлааш «Шуд он мавaддату он дӯстию он айём» аст, баён мегардад, ки дар он аз зиндагии осуда ва кайфияти рӯзгори хеш бо оҳанги шиква хабар медиҳад, зеро шоир аз замони хуррамию шодии худ бо аламёд мекунад. Ин қасида аз рӯи мазмун ба қасидаи «Шикоят аз пирӣ»-и Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ монандӣ дорад:

*...**Басо шабо, ки ба рӯи нигор кардам рӯз,***
Сапед рӯз, ки кардам ба зулфи хубон шом.
*Ду даст одат карда **фурӯ кашидани зулф,***
***Ду лаб ба бӯсаи хубон** гирифта хӯй мудом…*
Маро зи ҷадди салотину меҳтарони замин
Саройи зарриндевор буду симин бом.
Ҳамеша хонаам аз некувони зеборӯй
Чу Каъба буд ба ҳангоми куфр пурасном… [1, 399].

Аз шоирони машҳури охири салтанати Сомониён Мунҷики Тирмизӣ маҳсуб мешавад, ки замоне дар дарбори амирони Чағонӣ низ хидмат кардааст. Аз мероси ӯ 326 байт то рӯзгори расидааст. Дар як байт Мунҷик худро шоири ширинсухан мегӯяд ва бовар дорад, ки асалро танҳо занбӯри асал меофарад:

*Ҳарчанд ҳақирам, **суханам олию ширин,***
***Оре, асали ширин н-ояд магар аз мунҷ** [1, 416].*

Чунон ки дидем, дар тамоми фахрияҳо ҷиҳати ситоиш сухан ба сӯи гӯянда аст. Дар аксар вақтҳо бо ифодаи ҳолатҳои гуногун шоир онро ба фахр табдил медиҳад. Бояд гуфт, ки худситоӣ ҳамеша ба хотири барҷаставу равшан нишон додани ин ё он ҳунари шоир нест. Баъзан шоир барои ҷалби мамдуҳ кӯшиш менамояд ва бештари ҳолатҳо аз рақиб худро ҳимоят мекунад.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки дар ашъори пешазгузаштагон ва ҳамасрони Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ фахр аз дину нажод, авлоду аспу мақому мартаба дар дарбор ба назар намерасад. Аҳмади Дақиқӣ нозиш махсус аз кеши зардуҳиштӣ дорад, ки ин чиз дар шеъри дигар шоирон ба назар нарасид. Бештари фахрияҳо аз сухани олию ҳунари шоирӣ,донандаи хуби забонҳои форсию арабӣ будан, вазъи хуби молию ҳолӣ доштан, каму беш омехта бо шиква аст. Дар ин миён Робиаи Балхӣ бо вуҷуди донандаи забони арабӣ будану дар ҳар ду майдони шеър тавоно буданаш, дар ашъори бозмондааш танҳо як фахрия ба чашм расид, ки он ҳам нозиш аз сабр аст.

Пас, метавон хулоса кард, ки шеъри форсии тоҷикӣ дар замони салтанати Сомониён дар ҳоли рушду ташаккул буда, рақобати зиёд дар байни шоирон дар ин давра эҳсос намешавад, зеро давлати Сомониён дар баробари беҳтарин шакли давлатдорӣ будан, инчунин хидмати арзандае дар рушду такомули адабиёти форсии тоҷикӣ намуда, шароити хуби эҷодӣ барои аҳли адабу илм ба вуҷуд овардааст.

КИТОБНОМА

1. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. (таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Худоӣ Шарифов ва Абдушук Абдусатторов). – Душанбе: Адиб, 2007. – 472 с.
2. Зоҳидов, Низомиддин. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои У111-1Х. –Душанбе: Бухоро, 2014. – 444 с.
3. Маликзод, Анзурат. Абӯшакури Балхӣ. – Душанбе: Дониш, 2023. –86 с.
4. Маликзод,Анзурат. Робиаи Балхӣ ва ашъори ӯ. – Душанбе: Меҳроҷ-Граф, 2025. – 108 с.
5. Мирзозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Ҷ.1 (1). – Душанбе: Маориф, 1989. – 420 с.
6. Мудаббирӣ, Маҳмуд. Шарҳи аҳвол ва ашъори шоирони бедевон дар қарнҳои 3-4-5-и ҳичрии қамарӣ. Холиқзода, Шоира. Теҳрон, – 1370. – 380 с.
7. Муҳаммад, Авфии Бухоройӣ. Лубоб-ул-албоб. (бо эҳтимом ва кӯшиши Э.Браун). – Теҳрон: Мумтоз. – 1367. – 1036 с.
8. Муътаман, Зайнулобидин. Шеър ва адаби форсӣ. З. Муътаман. – Теҳрон, Заррин, 1364. – 340 с.
9. Раҷабова, Марҳабо. Адабиёти шуубии форсу тоҷики асрҳои У111- Х. – Хуҷанд, 2011. – 204 с.
10. Сафо, Забеҳулло. Таърихи адабиёти Эрон (Таҳияи муқаддима, ва тавзеҳоти Худоӣ Шарифов, Абдушукур Абдусатторов). – Душанбе: Интишороти Алҳудо. – 2001. –
11. Шарифов, Х., Абдусатторов А.Шоирони аҳди Сомониён. Х. Шарифов. – Душанбе: Адиб, – 1999. – 290 с.
12. Шиблии Нуъмонӣ. Шеърулаҷам. – Душанбе: ДДОТ, 2016. – 536 с.
13. Холиқзода, Шоира. Абушакури Балхӣ ва осори ӯ. Ш. Холиқзода. – Душанбе: Кондор, 2013. – 112 с.

СУННАТИ ФАХРИЯСАРОЙ ДАР АШЪОРИ ШУАРОИ АҲДИ РӮДАКӢ

Дар мақола муаллиф дар бораи шеъри шоирони пешгузаштаи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ андешаронӣ намуда, ҳамзамон ҷойгоҳи фахрияро дар шеъри боқимондаи онҳо мавриди таҳқиқ қарор додааст. Ба назари ӯ ашъори бозмондаи шоирони мазкур ифодакунандаи мазмунҳои ахлоқию фалсафӣ буда, дар баробари ин ҷо-ҷо фахр низ ба назар мерасад. Мухтассоти шеъри фахрияи ин давра дар он аст, ки шоирон дар зери таъсири шуубия бештар аз гузаштаи пурифтихори хеш меболанд, ки намунаи барҷастаи он дар ашъори Аҳмади Дақиқӣ ба чашм мерасад. Хусусияти дигари фарқкунандаи фахрияи ин даврааи адабиёт дар он аст, ки бештари фахрияҳо аз сухани оливу ҳунари шоирӣ,донандаи хубӣ забони арабию форсӣ будан, вазъи хуби молию ҳолӣ доштан, сабр, каму беш омехта бо шиква фароҳам омадаанд. Муаллиф хулоса мекунад, ки шеъри форсии тоҷикӣ дар замони салтанати Сомониён дар ҳоли рушду ташаккул буда, рақобати зиёд дар байни шоирон дар ин давра эҳсос намешавад, зеро давлати Сомониён дар баробари беҳтарин давлатдорӣ инчунин хидмати арзандае дар рушду такомули адабиёти форсии тоҷикӣ, шароити хуби эҷодӣ барои аҳли адабу илм ба вуҷуд овардааст.

Калидвожа: *Пешгузаштагони Рӯдакӣ, ҳамасрони шоир, Шаҳиди Балхӣ, Робияи Балхӣ, Аҳмади Дақиқӣ, фахрия, шуубия, донандагони хуби забони арабӣ, Сомониён, адабиёт.*

ТРАДИЦИЯ ВОСПЕВАНИЕ В ПОЭЗИИ СОВРЕМЕННИКОВ РУДАКИ

В статье автор размышляет о поэзии поэтов, предшествовавших Абу-Абдуллохи Рудаки и его современникам, и одновременно исследует место чести в их сохранившейся поэзии. Автор приходит к выводу, что сохранившиеся стихи этих поэтов выражают моральное и философское содержание, и в то же время в них есть место для самовосхваление. Суть поэзии чести этого периода

заключается в том, что поэты, под влиянием чести, больше гордятся своим славным прошлым, ярким примером чего являются стихи Ахмада Дакики. Еще одной отличительной чертой почетных титулов этого периода литературы является то, что большинство из них отличались высоким речевым и поэтическим мастерством, хорошим знанием арабского и персидского языков, хорошим финансовым и личным положением, терпением, в той или иной степени смешанным с жалобами. Автор приходит к выводу, что таджикская персидская поэзия находилась в стадии развития и формирования во время правления Саманидов, и в этот период не было большой конкуренции между поэтами, поскольку Саманидское государство, наряду с лучшим государственным управлением, также внесло ценный вклад в развитие и совершенствование таджикской персидской литературы и создало благоприятные условия для творчества деятелей литературы и науки.

Ключевые слова: *предшественники Рудаки, современники поэта, Шахид Балхи, Робия Балхи, Ахмад Дакики, честь, шубийя, хорошее знание арабского языка, Саманиды, литература*

THE TRADITION OF GLORIFICATION IN THE POETRY OF RUDAKI'S CONTEMPRORARIES

In the article, the author reflects on the poetry of the poets who preceded Abu'abdullohi Rudaki and his contemporaries, and at the same time examines the place of honor in their remaining poetry. The author concludes that the surviving poems of these poets express moral and philosophical content, and at the same time, there is also a place for honor. The essence of the honor poetry of this period is that poets, under the influence of honor, are more proud of their glorious past, a prominent example of which is seen in the poems of Ahmad Daqiqi. Another distinctive feature of the honorifics of this period of literature is that most honorifics were distinguished by high speech and poetic skill, good knowledge of Arabic and Persian, good financial and personal status, patience, more or less mixed with complaining. The author concludes that Tajik -Persian poetry was in a state of development and formation during the reign of the Samanids, and there was no great competition among poets during this period, because the Samanid state, along with the best statecraft, also made a valuable contribution to the development and improvement of Tajik - Persian literature, and created good creative conditions for people of literature and science.

Keywords: *Rudaki's predecessors, poet's contemporaries, Shahid Balkhi, Rabiya Balkhi, Ahmad Daqiqi, honor, shuubiyya, good knowledge of the Arabic language, Samanids, literature*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шерализода Адолат Шералӣ – дотсенти кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, **Нишонӣ**: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ 121. E-mail: **amirzoalieava@gmail.com.**Тел.:**(+992) 918-55-44-15**

Сведения об авторе: Шерализода Адолат Шерали **–** доцент кафедры теории и истории литературы, Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, Адрес: 734003, Республика Таджикистан.г. Душанбе, проспект Рудаки 121, E-mail: **amirzoalieava@gmail.com.**Тел.:**(+992) 918-55-44-15**

Information about authors*:* Sheralizoda Adolat Sherali – Associate Professor at the Department of Theory and history of literatyre, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni, **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 121. E-mail: **amirzoalieava@gmail.com.** Tel.: **(+992) 918-55-44-15**

ТДУ: 821.222.1-14.09

ХУСУСИЯТҲОИ САБКИИ ҚАСОИДИ АБДУЛВОСЕИ ҶАБАЛӢ

Ҳамза Собирзода
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Сабк ва мухтассоти сабкии каломи бадеъ шакли воқеии дониш, маҳорату малака ва ҳунари эҷодкор аст. Аз ин рӯ, муайян намудани сабки сухани манзум ё мансур муайянкунандаи пояи эҷодии эҷодкор мебошад.

Дар ин мақола доир ба мухтассоти сабкии қасоиди Абдулвосеи Ҷабалӣ сухан ба миён меоварем ва бо таваҷҷуҳ ба маводи дастрас ин масъаларо баррасӣ менамоем. Дар сарчашмаҳо ва адабиёти илмӣ-таҳқиқотӣ Абдулвосеи Ҷабалиро устоди моҳир дар тариқи шоирӣ дониста, дорои сабки хос будани ӯро ишора намудаанд. Муҳаммад Авфии Бухороӣ дар «Лубоб-ул-албоб» доир ба Ҷабалӣ чунин фармуда буд, ки андешааш ба масъалаи мавриди назар иртибот дорад: «Ғуфтаҳои ӯ (Абдулвосеи Ҷабалӣ – С. Ҳ.) ҳама дурри носуфта аст» [1, 591].

Донишманди мазкур доир ба ҳунари ғазалсароии Ҷабалӣ сухан ба миён оварда, барои тақвияти андешаи хеш як тағаззул аз эҷодиёти Ҷабалӣ зикр намудаву чунин тавзеҳ дорад: «Ин ғазал (Эй хоби ман рабуда зи ёқути пуршакар – С. Ҳ.), ки мизоҷи насими шимол дорад, аз муҳибби фазл ва аффоли ӯ мутабассим шудааст ва ин шугуфа дар бӯстони қареҳати ӯ мутабассим гашта ва аксари он мурассаъ аст ва мувозана» [1, 594].

Аз гуфтаҳои фавқуззикр маълум мешавад, ки Абдулвосеи Ҷабалӣ соҳиби табъи баланди шоирӣ буда, аксари ашъораш мурассаъ ва мувозана будааст, яъне, ин ҷо таъкид ба майли санъатгароии Ҷабалӣ шудааст. Ҳамин маъниро дигар тазкиранигорон ҳам баён кардаанд. Масалан, Лутфалибеки Озар дар «Оташкада» равшантар овардааст, ки «Абдулвосеъ шоири санъатпардоз аст ва чун Қатрони шоир ва дигар санъатгарон дар абёти худ ба мувозанаву муқобала, тарсеу таъдид, лаффу нашр ва дигар ороишҳои лафзӣ шефтагуна менамояд» [3, 511].

Агар дар қавли мазбур шоири санъатгаро будани Ҷабалӣ ва санъатҳои бадеии машҳури серистифода дар ашъори вай таъкид шуда бошад, дар иқтибоси зер ба сароҳат таъкид шудааст, ки дар гуфтани қасида соҳиби тарзи ба худ хос аст: «Дар фанни қасидагӯӣ тарзе хос дорад, ки касе аз устодони моҳир дар он тариқ ба мартабаи ӯ нарасида» [3, 513].

Ғараз аз «тарзи хос» ҳамон сабки маснуъ аст, ки лавозимот ва воситаҳои асосии он ҳамон санъатҳое ҳастанд, ки дар иқтибоси мазкур номбар шудаанд.

Дигар тазкиранигорон ва муҳаққиқони муосир ҳам ҳунари воло, табъи қодир ва тарзи хосси суханварӣ доштани Ҷабалиро дар шеъру шоирӣ ситуда ва ӯро ба некӯӣ ёд кардаанд. Чунончи, Мавлоно Муҳаммад Абдулғанихони Ғанӣ дар «Тазкират-уш-шуаро»-и хеш овардааст: «Дар фанни хеш ягонаи даврон аст. То ҳол касеро аз шуаро шеваи суханварии ӯ даст надода» [2, 72].

Ё худ Муҳаммад Парвини Гунободӣ доир ба Ҷабалӣ чунин овардааст, ки «аз пешравони тағйири сабки шеър дар нимаи қарни шашум ба шумор мерафт. Девони қасоиди вай монанди девони Анварӣ ва Хоқонию дигар пайравони сабки маъруф ба ирокӣ, оганда аз пероятҳои лафзӣ ва саноеи бадеӣ, чун: мувозана, тарсеъ, ҳусни тахаллус ва мумосалаву лаффу нашр ва ҷузви инҳост» [8, 470].

И. Икромов дар мақолае бо унвони «Мақоми қасида дар адабиёти асри XII тоҷику форс» чунин андеша рондааст, ки дар назми асри XII форсу тоҷик

сабкҳои хуросонӣ ва ироқӣ арзи вуҷуд доштанд. Намояндаи барҷастаи сабки якум Муиззии Нишопуриро дониста, Анварӣ, Хоқонӣ, Асириддини Ахсикатӣ, Ҷамолиддини Исфаҳонӣ ва Абдулвосеи Ҷабалиро аз намояндагони сабки ироқӣ донистааст [9, 12].

Муаллифи китоби «Ҷойгоҳи сухан» оид ба масъалаи муайян намудани сабки фардии як нафар шоир чунин андеша рондааст, ки шоистаи таваҷҷуҳ аст: «Душвортарин марҳалаи сабкшиносӣ таҷзия ва тафкики сабки шахсӣ ё фардӣ мебошад. Барои он ки битавонем дар бораи сабки шахсии як шоир ё нависанда баҳс бикунем, бояд тамоми марҳалаҳои илми сабкшиносиро мудаққиқона тай намуда бошем, яъне таҷрибаи сабкшиносона дар табйини мухтассоти сабкӣ шарти зарурӣ аст» [10, 120].

Аз ахбори муаллифони сарчашмаҳои мазкур, маълумоти баъзе муҳаққиқон ва ашъори таркиби девони Ҷабалӣ маълум мешавад, ки Абдулвосеи Ҷабалӣ соҳиби сабки фардӣ буда, бо ибтикороти худ дар гуфтани шеъри маснуъ саҳми муносиб гузоштааст. Сабки маснуъ аз нигоҳи мухтассоти адабӣ шомили сабки ироқӣ мебошад. Бино бар ин, бояд Абдулвосеи Ҷабалиро дар қатори Анварию Хоқонӣ, Ҷамолиддини Исфаҳонӣ ва дигарон аз намояндагони барҷастаи сабки ироқӣ донист. Овардани луғоти арабӣ бо саноеи бадеӣ қасоиди ӯро аз қасидаи шоирони дигар мутамойизу мумтоз ва то андозае мушкилфаҳм низ гардонидааст.

Аз сатҳи забонӣ мухтассоти сабкии маъмул дар тарзи сухани Ҷабалӣ бо шоирони соҳибсабки ҳамзамонаш ҳамгун буда, чунин ҳамгунӣ дар мухтассоти адабию фикрӣ мушоҳида намешавад. Маҳз аз ду сатҳи охирӣ равиши сухани Ҷабалӣ аз тарзи умумии забон ва шоирони ҷудогона мутамойиз аст. Пеш аз ҳама, чунин тағйирот дар сатҳи адабӣ ба назар мерасад, шоир бештар ба баёну бадеъ гаравидааст. Баъдан, тағйири асосӣ дар сатҳи фикрӣ ба мушоҳида мерасад. Дар ашъори шоир истифода аз мафоҳими динӣ, ҳадис, истилоҳоти илмӣ, аз қабили нуҷум, мусиқӣ, фалсафа ва ғайра ба назар мерасад.

Яке аз нишонаҳои сабкии шоир истифодаи фаровон аз оёту ҳадис мебошад. Чунонки Абдулвосеи Ҷабалӣ дар байти зер овардааст:

Зи ҷуд «ло» наравад бар забони ӯ ҳаргиз,
Магар дар «Ашҳаду ан ло илоҳа иллаллоҳ» [6, 427].

Тозакории Ҷабалӣ бештар дар қасидаҳояш ба назар мерасад, ки онҳо саршор аз ороятҳои адабӣ ҳастанд. Бар илова, чунонки зикр шуд, фаровонии ояту ҳадис, калимаву таркибҳои арабӣ, қаҳрамонҳои зиёди миллӣ, динӣ ва афсонавӣ эҷодиёти ӯро пуробуранг гардонидаанд. Аз он ҷумлаанд талмеҳоти овардаи ӯ:

Мусаххарри амали хомаи туанд офоқ,
Агарчи хомаи ту хотами Сулаймон нест [6, 604].

Ё худ, ҷойи дигар:

Гар ҷамоли рӯйи ӯ як раҳ бибинад бутпараст,
Ҳамчу Иброҳим суратҳои Озар бишканад [6, 526].

Талмеҳоти қуръонӣ, ки аз нишонаҳои боризи сабки ироқӣ ба шумор рафта, пероятӣ адабии мазкур дар ашъори Абдулвосеи Ҷабалӣ корбурди фаровон дорад. Ҳамчун намуна чанде аз онҳоро барои тақвияти фикри хеш меоварем:

Он физояд чун дами Исои бин Марям ҳаёт
В-ин намояд чун кафи Мӯсои ибн Имрон сано [6, 8].

Ва:

Дар рисолат гар асо будаст бурҳони Калим,
Дар қаламдорӣ ту он, к-ӯ дошт мудғам дар асо.
Дар нубувват гар дуо будаст эъҷози Масеҳ,
Дар карам дорӣ ту он, к-ӯ дошт музмар дар дуо.

Эй сарафрозе, ки орад ҳар замон Кайвон суҷуд
Ҳиммати олитро фавқ-ус-самовот-ул-уло.
Мулкро ройи ту чун шабро тулуи Муштарӣ,
Ҳасмро азми ту чун маҳро банони Мустафо.
Ҳиммати волои ту бо рифъати зот-ул-ҳубак,
Талъати зебои ту бо зинати шамс-уз-зуҳо.
Ҳайбати ту ҳосидонро чун шаётинро шаҳоб,
Давлати ту носеҳонро чун раёҳинро сабо [6, 22].

Талмеҳоти дигаре ба ҳамин монанд дар эҷодиёти Абдулвосеи Ҷабалӣ зиёд ба назар мерасад, ки бе надонистани онҳо дарки маънӣ душвор мегардад.

Шоирони сабки хуросонӣ маъшуқи хешро ба дарахти сарв ва рӯйи ӯро ба моҳ шабеҳ медоданд. Абдулвосеи Ҷабалӣ ҳамин мазмунро баръакси шоирони қаблӣ ба риштаи тасвир кашидааст. Шоир сарвро дар пеши қадди ёр хира дониста, нури моҳро аз нури маъшуқ тира медонад ва аз сангдилии ӯ дили худро чун дидаи мӯру рухашро чун коҳ ба қалам додааст:

Дилам шуд аз дили сангини ту чу дидаи мӯр,
Рухам шуд аз рухи рангини ту ба гунаи коҳ.
Зи рашки қадди ту ҳамвора хира бошад сарв,
Зи нури хадди ту пайваста тира бошад моҳ [6, 427].

Шоир ташбеҳҳои куҳнашударо ҷони тоза бахшида, дар шакли нисбатан нав моҳирона ба риштаи тасвир овардааст. Бино бар ин, Абдулвосеи Ҷабалиро бояд аз зумраи касоне донист, ки дар ҳунарсоза низ саҳми бориз дорад.

Умуман, шоирони давраи мавриди назар оҳиста-оҳиста аз баёни сода ба мураккаб гаравида, кӯшиш менамуданд, дониши дар ҳар замина андӯхтаи хешро дар шеър ворид намоянд ва ин боис гардида, ки ашъори онон як андоза мушкил гардида, ба шарҳу тафсир зарурат пайдо намояд. Инро муаллифи китоби «Шеър-ул-аҷам» хуб дарк намудааст: «Ҷойи тасвирҳои содаву табиӣ ва ҳолатҳои воқеиро баёни хаёлангез ва гоҳе мавҳуми шоирони мушкилписанд, ба монанди Анварию Хоқонӣ ишғол кардаанд. Кор ба ҷойе расид, ки шеъри Анвариро бе шарҳу тафсири махсуси илмӣ фаҳмидан хеле душвор гардид» [11, 5].

Ҳамин муаллиф ҷойи дигар чунин овардааст: «…ҷойи тардид нест, ки саноеи лафзӣ тараққӣ карда, ба авҷи камол расиданд, чунонки Абдулвосеи Ҷабалӣ ва Рашидаддини Ватвот то ин дараҷа дар алфоз яд доранд, ки аз ҳар навъу ҳар қисм ва ё аз ҳар появу дараҷаи алфозу иборот бихоҳанд, бидуни ҳеч такаллуфе ба кор мебаранд» ва баъдан афзуда «Аксари қасоид қисме сохта шудаанд, ки дар ҳар мисрае ба таври илтизом панҷ-панҷ, шаш-шаш лафз пушти сари ҳам ба ин шакл ба кор бурда шуда, ки ҳар миқдор алфозе, ки дар як мисраъ вуҷуд дорад, алфози мисраи дигар ҳамагӣ ба онҳо ҳамвазн, балки ҳамқофия мебошанд. Тааҷҷуб ин ҷост, ки ин санъат ҳам ба тавре ки маълум мешавад, бо ниҳояти бетакаллуфӣ ба кор бурда шудааст.

Абдулвосеи Ҷабалӣ мусаҷҷаъро то ба нуҳ қофия расонида, ки сурату шакле, ки аз он пайдо мешавад, араб онро баҳри тавил меноманд. Масалан: Ё соҳиби «Айш-ул-хабар» – З-он сарвқадди симбар – К-аз ишқи ӯ гаштам самар – Ташналабу хастаҷигар – Барканда ҷон, афканда сар – Бо коми хушку чашми тар – Карда зи ғам зеру забар – Дунёву дину ҷону тан. Ва ин ҳанӯз як мисраъ мебошад» [11, 166].

Бояд гуфт, ки шоирони ин давра аз ҳар улум огоҳ буданд. Аз ин рӯ, дониши хеле зиёд касб карда буданд ва омӯхтаи хешро дар шеърашон бо тарзу услуби пешгирифтаи хеш овардаанд. Ба ин маънӣ Ҷабалӣ фармудааст:

Ҳуш гузаронем ҷаҳон содавор,
Ғарчи ба дониш дили мо сода нест [6, 509].

Мо намунаҳои фаровоне аз ашъори Ҷабалӣ фароҳам овардаем, ки дар онҳо истилоҳоти гуногуни илму дониш корбаст шудаанд. Аз ҷумлаи истилоҳоти улум басомади зиёд ба илми мусиқӣ тааллуқ мегирад. Масалан, дар байти зер Ҷабалӣ чеҳраи зарду қомати хамгаштаи хешро ба чанг, ки яке аз созҳои мусиқист, ташбеҳ дода, дар мисраи дуюми ибораҳои «молидани гӯш» ва «дасти ҳичрон»-ро некӯ ба қалам додааст:

Ҳамчу чангам сарнагуну зарду нолону дуто,
То бимолидаст гӯшам дасти ҳичрон чун рубоб [6, 35].

Абдулвосеи Ҷабалӣ дар ашъори хеш ба ҷуз аз истилоҳоти илми мусиқӣ, инчунин, аз истилоҳоти дигар илмҳо низ корбасти фаровоне дорад. Аз ҷумла, шоир аз истилоҳоти илми нуҷум хеле зиёд истифода кардааст. Масалан, дар байти зерин:

Ба рӯзи бору вақти кин кашад аз ғояти тамкин
Кулаҳ нуввобат аз Парвин, камар ҳуҷҷобат аз Ҷавзо [6, 17].

Ё худ, ҷойи дигар Зуҳраро барои ба хидмати мамдуҳ камар бастан чунин ба риштаи тасвир овардааст:

Чу табъат ромиш афзояд, нишоти бода фармояд,
Зи гардун назди ту ояд ба хидмат Зуҳраи заҳро [6, 18].

Дар байти зер вожаҳои «Зуҳра», «Муштарӣ», «шиҳоб» ва «ҳилол» истифода шудаанд, ки ҳама истилоҳоти илми нуҷум мебошанд:

Зуҳратабъе, муштарифоле, ки зебад гоҳи ҷанг
Аз шиҳоб ӯро инону аз ҳилол ӯро рикоб [6, 39].

Ҳамчунин, дар як вақт ҳам истилоҳоти илми нуҷум ва ҳам истилоҳоти илми мусиқӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд:

Зуҳраву Миррихи Хуршеду Уторидро бувад
Орзуи он ки бошанд аз барои иштимор.
Соқии ӯ гоҳи ҷашну котиби ӯ гоҳи арз,
Мутриби ӯ назди лаҳву ҳоҷиби ӯ вақти бор [6, 143].

Шоир дар чанд ҷой хешро ситуда, шеърашро ҳамнишини «Шиъро» ва «Насра», ки номи ду ситораи дурахшонест дар бурҷи Саратон, донистааст:

Гашт бо Шиъро зи таҳсини ту шеърам ҳаммаҳал,
Гашт бо Насра зи тамкини ту насрам ҳамҷавор [6, 185].

Ҷойи дигар ба ҳамин монанд чунин овардааст:

Гузашт насраму шеърам зи Насраву Шиъро,
Дар офарини туву мадҳи ту ба қадру ҷалол [6, 241].

Ба ин монанд дар ашъори Ҷабалӣ байтҳои фаровоне метавон ёфт, ки пур аз истилоҳоти илмӣ, бахусус, истилоҳоти нуҷум ҳастанд. Аз ин гуна шавоҳид хеле зиёд метавон овард.

Давлатшоҳи Самарқандӣ дар тазкираи хеш овардааст, ки «табъе қодир дошт (Абдулвосеи Ҷабалӣ – С. Ҳ.) ва ашъори мушкил бисёр гӯяд» [4, 59]. Гуфтаи Давлатшоҳ худ далели он аст, ки Ҷабалӣ дар гузаштан аз сабки хуросонӣ ба ироқӣ саҳмгузор аст ва ё аз ҷумлаи касонест, ки пуле омода кардаанд барои гузаштан аз як сабк ба сабки дигар. Ба ибораи дигар, саҳми Ҷабалӣ дар фароҳам овардани муқаддамоти сабки ироқӣ бениҳоят назаррас аст. Ин андеша, ки Абдулвосеи Ҷабалӣ саҳмгузори тағйири сабки адабист, дар гуфтаҳои муаллифи тазкираи «Рӯзи равшан» ҳам ба назар мерасад. Дар тазкираи мазкур омадааст, ки «Абдулвосеи Ҷабалиро дар қасида тарзи хосест, ки дигаре бар он тарз нагуфта. Дар арабӣ ҳам ба камоли фасоҳат ва балоғат шеър мегуфт» [5, 530].

Яке аз хусусиятҳои муҳимми шоир дар эҷоди қасида дар он аст, ки бо зарурати қофия ва берун аз он ба забони арабӣ муроҷиат менамояд, ки дар намунаи зер ба хубӣ ин маънӣ равшан мегардад:

Агарчи дар Арабу дар Аҷам самар гаштаст
Ба шеър гуфтани тозию порсӣ Ҷабалӣ,
На шеъри ӯст ба васфи шамоили ту муҳит,
На табъи ӯст ба назми фазоили ту малӣ.
Ва қад аъадда лиявмир-раҳили уҳбатиҳӣ,
Камо ялиқу биамсолаҳо су-ул-ҷамалӣ.
Ва мо юбоситу фӣ мо ярувму ҳаҷран,
Фасора кал ҷамалӣ ал-мустакийни фи-л-ваҳалӣ [6, 434].

Ба андешаи Забеҳуллоҳи Сафо, Абдулвосеи Ҷабалӣ аз пешравони бузурги тағйири сабки сухан дар миёнаи асри XII маҳсуб меёбад ва аз касонест, ки дар сухани ӯ шеър ба лаҳҷаи умумии замон, ки то он вақт омезиши бештаре аз собиқ бо забони арабӣ ҳосил карда буд, наздик шуд [12, 651].

Дар воқеъ, дар шеъри ӯ луғоти арабӣ, мафоҳими динӣ, иттилооти донишҳои гуногун хеле зиёд истифода шудаанд, бахусус дар қасоиди шоир. Ба замми ин луғатҳои номаънуси тозиро низ бояд ба эътибор гирифт. Аз сабаби он ки дар асри шоир лаҳҷаи умумии мардум бо калимаҳои арабӣ бештар даромехта буд ва илали онро мо дар таълими шуаро дар мадориси гуногун медонем, забони шеърро ба лаҳҷаи умумӣ наздик сохтааст. Муламмаъҳое, чун: Кал барқи фӣ даҷайта ва-ш-шамси ва-з-зуҳо [6, 14]; Лианна нафси муъталат камо тадрӣ ва ан ҳоли мухталат камо таълам [6, 274] ва таркибҳое амсоли: Зот-ул-ҳибак–шамс-уз-зуҳо [6, 22], Байт-ул-ҳарам [6, 23], нафх-ус-сур [6, 39], риҳ-уш-шимолӣ явм-ул-ҳисоб–фасл-ул-хитоб, Ҳусн-ал-маоб–нор-ул-ҷаҳим [6, 40]. Зот-ул-буруҷ – дор-ус-салом [6, 267], явм-ул-ҳашр [6, с. 127], ҷаннат-ул-маъво [6, 125], сареъ-ул-фано – бадр-уд-дуҷо – дор-ул-ҷазо [6, 90], ҳубб-ул-муин [6, 8] -ро баргузидаву истифода кардааст, ки бе донистани маънии онҳо ба дарки гуфтаи шоир душворӣ мекашем. Чунончи, ба намунаҳои зер таваҷҷуҳ намоем:

Дӯстону носиҳонро дар вифоқу меҳри ӯст
Давлати дор-ун-наъиму неъмати ҳусн-ал-маоб.
Душманону ҳосидонро дар хилофу кини ӯст
Савлати нор-ул-ҷаҳиму шиддати су-ул-азоб [6, 50].

Ва:

Ин яке чун ошиқон аз лаззати лайл-ул- висол,
В-он яке чун осиён аз ҳайбати явм-ул-ҳисоб [6, 52].

Ва ё:

Зи хубии он зот-ул-имод мансух аст,
Зи хушиши он дор-ун-наим ҳайрон аст [6, 63].

Ё:

Мулкро ҳиммати шоҳиш чу зот-ул-ҳубак аст,
Халқро ҳазрати олиш чу Байтулҳарам аст [6, 64].

Ё худ:

Қасри ӯ Байтулҳарому базми ӯ зот-ул-имод,
Хулқи ӯ ҳусн-ал-маобу хашми ӯ дор-ал-бавор [6, 161].

Ин гуна мисолҳо дар ашъори шоир хеле зиёданд, бо зикри намунаҳои дар боло зикргардида иктифо менамоем.

Довариҳои Забеҳуллоҳи Сафо дар атрофи шеъри Ҷабалӣ ба ҳақиқат наздик буда, ин донишманд аз ҷумлаи касонест, ки мунсифона доир ба Ҷабалӣ ва овардани санъатҳои зиёди бадеӣ дар эҷодиёташ баҳои воқеӣ додааст: «Таваҷҷуҳи том ба саноеъ дорад, мағлуби онҳо нест, яъне дар ҳама ҳол, ки аз овардани санъатҳои гуногун ғофил наменомад, маонии дақикро дар мадҳ ва тағаззулу насиб ба кор барад…ва санъат дар назди Абдулвосеъ василаест барои ёдоварии мазомин ва маонии ҷадид ба шоир» [6, 19].

Шоир барои ироаи мазмунҳои баланди шеърӣ муҳассаноти бадеиро ихтиёр карда, то тавониста аз маҷмуи санъатҳои бадеӣ дар ашъораш корбаст намуда аст. Байте нест, ки дар ашъори шоир берун аз санъатҳои бадеӣ бошад ва як хусусияти шеъри ӯ он аст, ки дар як байт чанд санъати бадеӣ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Бадеъуззамони Фурӯзонфар дар «Сухан ва суханварон» Абдулвосеи Ҷабалиро аз шуарои забардаст дониста ва бар ин назар аст, ки бино бар сабаби таваҷҷуҳи зиёд ба саноеи бадеӣ ва асосӣ донистан муҳасаноти бадеиро дар фанни шеър «зебоии маънавӣ ва ҳусни ҳақиқиро аз даст додааст» [14, 309].

Гузашта аз ин Б. Фурӯзонфар қудрати шоирӣ ва табъи баланд доштани Ҷабалиро низ зикр намудааст, ба ин тавзеҳ, ки каломро оро додан бо саноеи бадеӣ, чун мувозанаву муқобала, тарсеу таҷнис аз гӯянда табъи баландро талаб мекунад. Чунин вижагиҳоро Ҷабалӣ доро ва дар ин ҷода ба дараҷаи устодӣ ҳам расида буд, вай ба осонӣ метавонист, дилхоҳ санъати бадеиро моҳирона дар шеър ба кор барад. Ба ҳамин сабаб, Муҳаммад Авфии Бухорой муътакид аст, ки «ҳеҷ кас бар минволи ӯ сухан нагуфта» [1, 651].

Ба назари мо, овардани шеър бо муҳассаноти бадеӣ пеш аз ҳама ҳунари шоирии ӯро муайян менамояд ва дар айни замон ба соҳибсабк будани шоир далолат мекунад ва ин амр боис гардид, ки бо овардани луғати арабӣ ва форвон истифода бурдани саноеи бадеӣ аз содагии сабки хуросонӣ убур карда, ба мушкилбаёнии сабки ироқӣ бипайвандад.

Ин гуфтаҳоро бо андешаҳои Муҳаммад Парвини Гунободӣ тақвият мебахшем, ки овардааст: «Аммо набояд пиндошт, ки ба кор бурдани санъатҳои бадеӣ яксара шеъри Ҷабалиро мутакаллиф ва гӯшхарош сохтааст, балки дар бархе аз мавридҳо, ки шоир ба равиши табиитар ин гуна ҳунарҳоро овардааст, бар мизони лутфу гироии сухани хеш басе афзудааст. Чунонки санъати тарсеъ ва мувозана дар ин байт:

Кабоб шуд дили ман з-ин фироқи нокомат,
Хароб шуд дили ман з-ин вафоти ногоҳат» [7, 258].

Ба қавли устод Худоӣ Шарифов, «дар натиҷаи афзудани нуфузи дин дар ин айём, хуруҷи алфози араб, тоза нашудани мавзуи қасидаи дарборӣ ва монанди ин сохти забони қасида хеле мураккаб шуда, дар он санъатҳои мураккабтарин истифода шудан гирифт. Илова бар ин, ҷойи тасвирҳои содаи табиӣ ва ҳолатҳои воқеиро баёни хаёлангез ва мавҳуми руҳияи шоирони мушкилписанд, ба мисли Муиззӣ, Абдулвосеи Ҷабалӣ, Хоқонии Шарвонӣ ва дигарҳо гирифт» [15, 35].

Аз рӯйи гуфтаи устод, ки Ҷабалиро шоири «мушкилписанд» гуфтааст, маълум мешавад, ки Абдулвосеи Ҷабалӣ тағйири сабк намудааст.

Ҷабалӣ бо овардани ин ҳама саноеъ аз халқи маъниҳои ноб низ эҷодиёташ бебаҳра намондааст. Барои тақвияти андеша порчае аз тағаззули шоирро меоварем:

Хӯрд бояд, чун нишастӣ дар сафи мардони ишқ,
Бодаи меҳнат зи дасти қаҳру дар ҷоми азоб.
Ҳар кӣ бошад ошиқи ҷонон, напардозад ба ҷон,
Ҳар кӣ бошад толиби гавҳар, наяндешад зи об.
Чист ишқ? Охир, ки ҳар соат кунад таъсири он
Сад ҳазорон чеҳраро афзун ба хуни дил хизоб.
Дар дили оқил наёбӣ сӯзи ишқ, аз баҳри он-к
Кас наёбад чашмаи оби ҳаёт андар сароб [6, 42].

Ибтикор ва навоварӣ дар тарзи сухан боис гардида, ки тарзи эҷоди Ҷабалӣ аз дигарон фарқ кунад. Аз ин нигоҳ Ҷабалӣ ба гурӯҳи шоироне дохил мешавад,

ки онҳо барои тағйири сабки сухан, пеш аз ҳама, муҳассаноти бадеиро баргузидаанд.

Забеҳуллоҳи Сафо дар асари дигараш бо номи «Ганҷи сухан» ошкоро фармудааст, ки Ҷабалӣ аз ҷумлаи бузургтарин пешравони тағйири сабк ҳисоб меёбад. Вай бар онаст, ки Ҷабалӣ «ба каломи оростаи маснуъ ва афзудани пероҳои лафзӣ бар зеварҳои маънавӣ таваҷҷуҳ дошт ва дар ғазалҳои хеш ҷониби латофати мазомин ва ибтикори маонӣ ва баёни эҳсосоти мутанаввеъро риоят мекард» [13, 306].

Мо бар он назарем, ки навоварии Ҷабалӣ, дар қасоиди хеш, қабл аз ҳама дар корбурди зиёди муҳассаноти бадеӣ алоқаманд буда, дар меҳвари ҷонишинӣ ҳунарашро ба маърази тамошо гузоштааст.

Ҳамин тавр, Абдулвосеи Ҷабалиро метавон бо корбасти фаровони санъатҳои бадеӣ ва эҷоди ашъори маснуъ аз ҷумлаи соҳибсабкон ва касоне донист, ки муқаддамоти сабки ироқиро гузоштаанд. Дар асри XII, махсусан миёнаи ин аср, каломи манзум ва мансур дорои сабки нав мегардад, сабке, ки каломро ороста ва маснуъ мегардонад ва санъатҳои лафзию маънавиро ба таври чашмгире густариш медиҳад. Аз ҷумлаи шоирони саҳмгузор бояд Абдулвосеи Ҷабалиро ном бурд, ки бо каломи ҳунарибунёди хеш дар сабки сухан тағйирот ворид сохтааст.

КИТОБНОМА

1. Бухороӣ, Муҳаммад Авфӣ. Лубоб-ул-албоб / Муҳаммад Авфии Бухороӣ; бо саъйи Эдуард Браун. – Теҳрон: Фахри Розӣ, 1361. – 1036 с.
2. Ғанӣ, Муҳаммад Абдулғанихон. Тазкират-уш-шуаро / М. А. Ғанӣ; ба кӯшиши профессор Муҳаммад Асламхон. – Деҳлӣ: Интишороти Сууди Аҳмади Деҳлавӣ, 1999. – 320 с.
3. Озар, Лутфалибек. Оташкада / Лутфалибеки Озар ; бо кӯшиши Ҳасан Содоти Носирӣ. – Ҷ. II. – Теҳрон: Амири Кабир, 1337. – 914 с.
4. Самарқандӣ, Амир Давлатшоҳ ибни Алоуддавлаи Бахтшоҳи Ғозӣ. Тазкират-уш-шуаро / Амир Давлатшоҳ ибни Алоуддавлаи Бахтшоҳи Ғозии Самарқандӣ. – Теҳрон: Ховар, 1337. – 649 с.
5. Ҳусайни Сабо, Муҳаммад Музаффар. Рӯзи равшан / Муҳаммад Музаффар Ҳусайни Сабо. – Теҳрон: Интишороти китобхонаи Розӣ, 1343. – 976 с.
6. Ҷабалӣ, Абдулвосеъ. Девон / Абдулвосеи Ҷабалӣ; ба эҳтимом ва тасҳеҳу таълиқи доктор Забеҳуллоҳи Сафо. Чопи дуввум. – Теҳрон: Амири Кабир, 2536. – 707 с.
7. Гунободӣ, Муҳаммад Парвин. Гузинаи мақолаҳо / Муҳаммад Парвини Гунободӣ. –Теҳрон: Чопхонаи Зар, 2536. – 619 с.
8. Гунободӣ, Муҳаммад Парвин. Девони Абдулвосеи Ҷабалӣ / М. П. Гунободӣ // Роҳнамои китоб. – № 4. – 1339. – С. 468-478.
9. Икромов, И. Масъалаҳои филологияи тоҷик / И. Икромов, М. Раҳмонов, А. Абдуллоев. – Кӯлоб: Сада, 1995. – 134 с.
10. Нарзиқул, М. Ҷойгоҳи сухан / М. Нарзиқул. – Душанбе: Адиб, 2006. – 218 с.
11. Нуъмонӣ, Аллома Шиблӣ. Шеър-ул-аҷам / Аллома Шиблии Нуъмонӣ; тарҷумаи Саййид Муҳаммадтақӣ Фахри Доии Гелонӣ. – Теҳрон: Меҳр, 1335. – 288 с.
12. Сафо, З. Таърихи адабиёт дар Эрон / З. Сафо. – Ҷ. 2. – Теҳрон: Нигори Ҳотиф, 1373. – 1128 с.
13. Сафо, З. Ганҷи сухан / З. Сафо. – Теҳрон, 1374. – 851 с.
14. Фурӯзонфар, Бадеуззамон. Сухан ва суханварон / Бадеуззамони Фурӯзонфар. – Теҳрон: Хоразм, 1369 ҳ. – 713 с.
15. Шарифов, Х. Ташаккули афкори адабӣ дар асрҳои X-XI / Х. Шарифов. – Душанбе: Офсет–Империя, 2017. – 239 с.

ХУСУСИЯТҲОИ САБКИИ ҚАСОИДИ АБДУЛВОСЕИ ҶАБАЛӢ

Мақола доир ба хусусиятҳои сабкии қасоиди Абдулвосеи Ҷабалӣ бахшида шудааст.

Сабки шеърии роиҷ дар замони Абдулвосеи Ҷабалӣ, дар имтидоди замонии даврони Ғазнавиён Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён, омехтаи мухтассоти адабии сабки хуросонӣ бо вижагиҳои оғозини сабксоз дар сабки ироқӣ мебошад. Шоироне, чун Носири Хусрави Қубодиёнӣ, Ҳаким Саноии Ғазнавӣ ва Абдулвосеи Ҷабалӣ ба тадриҷ содагии табииро, ки хоси сабки хуросонӣ буд, аз шеъри ин сабк дур месозанд ва онро то ҳадде аз миён мебаранд.

Аз ахбори муаллифони сарчашмаҳо, маълумоти баъзе муҳаққиқон, ашъори Ҷабалӣ ва баррасиҳои анҷомдодаи мо маълум мешавад, ки Абдулвосеи Ҷабалӣ соҳиби сабки фардӣ буда, бо ибтикороти худ дар гуфтани шеъри маснуъ дар тағйири сабки нави шеърӣ саҳми муносиб гузоштааст. Шоир ба сурати куллӣ дар сабке миёнаи сабки хуросонӣ ва ироқӣ ба шоирӣ пардохта, дар қасидасароӣ сабки маснуъро пайгирӣ кардааст.

Аз ин рӯ, Абдулвосеи Ҷабалиро метавон аз намояндагони барҷастаи сабки ироқӣ донист. Беш аз ҳама, чунин тағйирот дар сатҳи адабӣ ба назар мерасад, шоир бештар ба баёну бадеъ гаравидааст. Баъдан, тағйири асосӣ дар сатҳи фикрӣ ба мушоҳида мерасад. Дар ашъори шоир истифода аз мафоҳими динӣ, ҳадис, истилоҳоти илмӣ, аз қабили нуҷум, мусиқӣ, фалсафа ва ғайра ба назар мерасад.

Калидвожаҳо: *Абдулвосеи Ҷабалӣ, қасоид, маснуъ, сабк, сабки хуросонӣ, сабки ироқӣ, ибтикор ва навоварӣ, ҳунари шоирӣ, санъатҳои бадеӣ, истилоҳоти илмӣ.*

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАСЫД АБДУЛВОСЕ' ДЖАБАЛИ

В статье рассматриваются стилистические особенности касыд Абдулвосе Джабали.

Распространенным поэтическим стилем в эпоху Абдулвосе Джабали в период правления Газневидов, Сельджуков и Харезмшахов была смесь литературных особенностей хоросанского стиля и начальных стилеобразующих особенностей иракского стиля. Такие поэты как Насир Хусрав Кубадияни, Санаи Газневи и Абдулвосе Джабали постепенно уходят от естественной простоты, присущей хорасанскому стилю и в определенной степени уводят его за рамками поэзии.

Сведения авторов источников, мнение некоторых исследователей, а также наше исследование касательно стихотворений Абдулвосе Джабали свидетельствуют о том, что Абдулвосе Джабали отличаясь индивидуальным стилем, своими новшествами в сочинении искусственного стиха, внес ощутимый вклад в становление нового поэтического стиля. Поэт в целом, сочиняя стихи между хорасанским и иракским стилями, в сочинении касыд был последователем искусственного стиха.

В этой связи представляется возможным считать Абдулвосе Джабали одним из выдающихся представителей иракского стиля. Прежде всего изменения проявлены на литературном уровне, где поэт отдаёт предпочтение поэтическим фигурам и риторике. Затем основное изменение проявлено на уровне мышления. В стихах поэта отмечается использование религиозных понятий и научной терминологии таких дисциплин как астрология, музыка, философия и других наук.

Ключевые слова: *Абдулвосе Джабали, касыда, искусственный, стиль, хорасанский стиль, иракский стиль, новаторство, поэтическое мастерство, художественные фигуры, научная терминология.*

STYLISTIC FEATURES OF ABDULWOSE JABALI'S QASIDAS

This article is devoted to the stylistic features of Abdulwose Jabali's qasidas.

The common poetic style in the epoche of Abdulwose Jabali during the period of the Ghaznavid, Seljuks, and Khorezmshah was a mixture of literary features of the Khorsan style and the initial style-forming features of the Iraqi style. Poets such as Nasir Khusrav Qubadiyani, Sanai Ghaznavi, and Abdulwose Jabali are gradually transferring away from the natural simplicity inherent in the Khorasan style and, to a certain extent, taking it beyond the boundaries of poetry.

Information from the authors of the sources, the opinions of some researchers, and our study of the contents of Abdulwose Jabali's divan indicate that Abdulwose Jabali, distinguished by his individual style and his innovations in the composition of artificial poetry, made a tangible contribution to the formation of a new poetic style. The poet in general, writing poetry between the Khorasan and Iraqi styles, was a follower of artificial poetry in composing qasida.

In this regard, it seems possible to consider Abdulwose Jabali one of the outstanding representatives of the Iraqi style. First of all, changes are manifested at the literary level, where the poet gives preference to poetic figures and rhetoric. Then the main change is revealed at the level of thinking. The poet's poems note the use of religious concepts and scientific terminology in such disciplines as astrology, music, philosophy, and other sciences.

Key words: *Abdulwose Jabali, qasida, artificial, style, Khorasani style, Iraqi style, innovation and novelty, poetic proficiency, figure of speech, scientific terminology.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Собирзода Ҳамза Юсуф – номзади илми филология, дотсенти кафедраи таърихи адабиёти тоҷики факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: hamza_sobirov@inbox.ru. Тел.: (+992) 111 15 02 83.

Сведение об авторе: Собирзода Хамза Юсуф – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории таджикской литературы филологического факультета Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: hamza_sobirov@inbox.ru. Тел.: (+992) 111 15 02 83.

Information about the author: Sobirzoda Hamza Ysuf. – Candidate of Philological sciences, Associate Professor, of the History of Tajik Literature of the Philological Faculty at Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17 Rudaki Avenue,. E-mail: hamza_sobirov@inbox.ru. Tel.: (+992) 111 15 02 83.

ТДУ: 850.991

САЙРЕ ДАР «ОФОҚУ АНФУС»

Собир Латифов
Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Андешаҳо перомуни мафоҳими офоқу анфус аз масоили муҳимми ирфонӣ буда, аз сӯйи донишмандони исломӣ ба суратҳои мухталиф матраҳ шудааст. Ҳадафи ин мавзуъ андешаронӣ дар бораи муъҷизоти вуҷуди одамӣ ва мушоҳидаи ҳақиқати ҳастӣ мебошад. Ҳамбастагии одаму олам ва таъсири мутақобилаи онҳо ба якдигар ҳамеша дар маркази таваҷҷуҳи файласуфону донишмандони мусулмон қарор доштааст. Абуалӣ ибни Сино (980-1037) дар поёни фасли чаҳоруми китоби «Ишорот ва танбеҳот»-и худ, замоне ки барои исботи зоти Худованд ва сифоти ҳақиқияи Ӯ далелу бурҳон меорад, чунин менависад: «Тааммул кун, ки чӣ гуна дар исботи мабдаи аввал ва ягонагию покии ӯ аз айбу нақс баёни мо ба чизи дигаре ҷуз худи вуҷуд ниёз надошт ва ба мулоҳизаи махлуқу феъли ӯ муҳтоҷ нашуд, агарчи он ҳам бар вуҷуди воҷиби таъоло далел аст, аммо ин равиш мутмаинтару шарифтар аст [7, 362] ва дар китоби илоҳӣ сураи «Фуссилат», ояи 53-54 «Сануриҳим оётино» ба ин матлаб ишорате дорад» [9, 320] .

Орифон сайр дар офоқу анфусро як амри зарурӣ дониста, муътақид буданд, ки зимни тай кардани марҳалаҳои лозима инсон бо дараҷоти аълои такомул мерасад. Дар адабиёти суфия гоҳе мақсуд аз сайри офоқу анфус сафари руҳ ва гоҳе низ манзур аз он мутолиа дар китоби вуҷуди хеш мебошад. Сайри анфусӣ сафарест, ки солик бо мадади ишқ ва ҳидояти пир аз биёбонҳои ҳирс, бухл, ғазаб ва шаҳват мегузарад ва кӯҳҳои кибру ҳасодат ва ҳиқдро дарменавардад, то аз марҳалаи ҳайвонӣ ба мартабаи фариштагӣ-инсонӣ бирасад. Ҷалолиддини Балхӣ (1207-1273), дар дафтари севуми «Маснавии маънавӣ» ин мазмунро чунин ба риштаи назм кашидааст:

Аз ҷамодӣ мурдаму номӣ шудам
В-аз намо мурдам, ба ҳайвон барзадам.
Мурдам аз ҳайвонию одам шудам,
Пас, чӣ тарсам, кай зи мурдан кам шудам?
Ҳамлаи дигар бимирам аз башар,
То барорам аз малоик болу пар.
В-аз малак ҳам боядам ҷастан зи ҷӯ,
Куллу шайъин ҳолик, илло ваҷҳуҳу.
Бори дигар аз малак қурбон шавам,
Ончи андар ваҳм н-ояд, он шавам! [2, 196]

Албатта, қабл аз дигарон мавзуи мазкурро файласуф ва орифи машҳури мусулмон Ибни Арабӣ (560/1165-638/1240), асосгузори мактаби «Ваҳдати вуҷуд», ба таври муфассалтар матраҳ кардааст. Вай дар фасли аввали «Фусусу-л-ҳикам» зери унвони «Фасси ҳикмати илоҳӣ дар калимаи одамӣ» менависад: « Ва чун ӯро ба худ ва аз худ шинохтем, ҳар чиро, ки ба худ нисбат кардем, ба ӯ нисбат кардем. Ва Худованд ба забони мутарҷимони худ (анбиёву авлиё) бар ин маънӣ ахбор фармуд ва худро ба василаи мо барои мо васф кард. Чун ӯро дидем, худро дидем ва ӯ низ чун моро дид, худро дид» [6, 360] .

Дар осори Шайх Аттор (1145-121), низ назарияи ваҳдати вуҷуд ба таври возеҳ матраҳ шудааст. Аз ҷумла, Аттор дар муқаддимаи «Мантиқу-т-тайр» чунин месарояд:

Дарнигар, к-ин оламу он олам ӯст,
Нест ғайри Ӯ в-агар ҳаст, он ҳам ӯст.
Ҷумла як зот аст, аммо муттасиф,
Ҷумла як ҳарфу иборат мухталиф.
Мард мебояд, ки бошад шаҳшинос,
К-ӯ шиносад шоҳро дар сад либос.
Эй зи пайдоии худ бас нопадид,
Ҷумлаи олам туву кас нопадид.
Ҷон ниҳон дар ҷисму ту дар ҷон ниҳон,
Эй ниҳон андар ниҳон, эй ҷони ҷон!
Эй даруни ҷон, буруни ҷон туӣ,
Он чи гӯям, он наӣ, ҳам он туӣ! [1, 18].

Ба ҳамин тартиб, мавзуи ваҳдати оламу одам ба навъҳои мухталиф дар осори дигар урафо ва файласуфони мусалмон ба монанди Насируддини Тусӣ, Носири Хусрав, Шамсуддин Муҳаммади Кирмонӣ, Шайх Маҳмуди Шабистарӣ, Суҳравардӣ, Бобо Афзали Кошонӣ, Садруддини Шерозӣ ва дигарон матраҳ шудааст. Аз ҷумла, шайхи Ишроқ (Суҳравардӣ) (549 ҳ / 1155-56 м – 587 ҳ / 1191) дар рисолаи «Яздоншинохт»-и худ, вақте ки дар бораи маънои офоқу анфус баҳс мекунад, офоқу анфусро дар маънои ҷаҳону инсон ба кор мебарад. Ба гуфтаи ӯ комилтарини мавҷудот одамист, ки ӯро «олами кӯчак» хондаанд, «ба ҳукми он ки ҳавошии олами руҳонӣ ва ҷисмонӣ барҳам задаанд ва намудоре аз ӯ бо ҳам оварда ва каломи илоҳӣ бар ин маънӣ нотиқ аст «Сануриҳим оётино» [5, 23] . Шайхи Ишроқ ҳамчунин дар китоби «Алвоҳи имодӣ» пас аз зикри ояи 21 сураи «Аз-зориёт» ва ояи 53-и сураи «Фуссилат»(Саҷда) менависад: «Ин чанд оя ишорат мекунад, ки аҷоиби олами улвӣ дар олами кӯчак, ки инсон аст, таъбия шудааст» [10, 45] .

Дар маҷмуъ, дар осори орифон ва файласуфони исломӣ таъбири офоқу анфус ба маънои одаму олам, зоҳиру ботин, олами сағиру олами кабир ба кор рафтааст. Сарфи назар аз маънии таъбири мазкур офоқу анфус номи чанд рисолаву китоб низ ҳаст, ки дар ҳамин мавзуъ навишта шудааст, аз ҷумла рисолаи «Офоқ ва анфус»-и Шоҳ Неъматуллоҳи Валӣ (1330- 1431), рисолаи «Офоқ ва анфус»-и мансуб ба Носири Хусрави Қубодиёнӣ (1004-1088) ва рисолаи «Офоқ ва анфус»-и Саййид Исмоили Мударрис. Ҳамчунин мавзуи офоқу анфус ба маънии мушобеҳ дар осори Ибни Сино «Ишорот ва танбеҳот», Абулфутуҳи Розӣ (1078-1157/ 1131) – «Тафсир», Бобо Афзали Кошонӣ (1214/ ?) – «Маҷмуаи мусаннафот», Саноии Ғазнавӣ (1079/ 1080- 1140/1141), «Сайр-ул-ибод ила-л-маъод», Маҳмуди Шабистарӣ (1288–1340) «Миръот-ул-муҳаққиқин», Муҳаммади Кирмонӣ (1581/1586–1645/1650) «Мисбоҳ-ул-арвоҳ» ва Муҳаммади Лоҳиҷӣ (1692–1766) – «Мафотиҳ-ул-эъҷоз фӣ шарҳи «Гулшани роз» мавриди истифода қарор гирифтааст. Қобили зикр аст, ки маҷмуи китобу рисолаҳое, ки дар мавзуи офоқу анфус эҷод шудаанд, дар миёни муҳаққиқин ба номи «Офоқнома» маъруф ҳастанд.

Дар гузашта матраҳ кардани чунин андешаҳо аз сӯйи руҳониёни мутаассиб чандон истиқбол намешуд, балки ҳомилони андешаҳои пешқадам мавриди такфиру таъқиб қарор мегирифтанд. Барои мисол, баъд аз таълифи «Фусус-ул-ҳикам»-и Ибни Арабӣ (1165–1240), беш аз сад раддия алайҳи ин китоб таълиф шуда, муаллифи он ба куфру зандақа мутаҳҳам шудааст. Аз ҷумла, Алоуддавлаи Симнонии орифи номдор ақидаи ваҳдати вуҷуди Ибни Арабиро

рад карда навиштааст: «Дар ҷамъи милалу ниҳал бад-ин расвоӣ сухан кас нагуфтааст ва чун нек бишкофӣ, мазҳаби табиия ва даҳрия беҳтар аз бисёре аз ин ақида» [8, 11]. Аввалин иқдом барои ҳифзи ин осор қабл аз таъсиси ҳукумати Шуравӣ оғоз шудааст. Ҷамъоварии маҷмуаи аввали дастхатҳои нодир дар Бадахшони Тоҷикистон соли 1916 тавассути И. И Зарубин, забоншиноси маъруфи рус, ҳангоми сафараш ба Бадахшон оғоз шуда, баъдан дар соли 1918 тавассути А.А. Семёнов идома ёфтааст. Муҳаққиқони мазкур дар умум 20 нусхаи ҷамъовардаи худро ба осорхонаи Осиё таҳвил медиҳанд. Марҳалаи дувуми ҷамъоварии маҷмуаи дастнависҳои мардуми Бадахшони Тоҷикистон дар замони шуравӣ (соли 1959) бо ибтикори Институти халқҳои Осиёи Академияи илмҳои Иттиҳоди Шуравӣ ва шуъбаи шарқшиносӣ ва мероси хаттии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Сотсиалистии Тоҷикистон оғоз шудааст. Дар натиҷаи муваффақиятомез будани фаъолияти ин гурӯҳи корӣ раванди ҷамъоварии дастхатҳо дар ВМКБ то соли 1963 идома меёбад. Дар зарфи чор соли фаъолияти гурӯҳи мазкур беш аз 180 дастхат дар мавзуъҳои гуногун аз миёни мардум ҷамъоварӣ шудааст, ки беш аз 30 адади он дастхатҳои нодир ба шумор мераванд [6; 1; 4]

Дар миёни ин маҷмуа даҳ нусхаи рисолаи «Офоқ ва анфус» низ мавҷуд будааст. Пас аз омӯзишу пажуҳиши муфассал ба эҳтимоми А. И. Бертелс китоби «Панҷ рисола дар баёни офоқ ва анфус» бо пешгуфтори Б. Ғ. Ғафуров ва А. М. Мирзоев соли 1970 мунташир гардид. Дар ин китоб панҷ рисола - «Офоқнома», «Миръот-ул-муҳаққиқин», «Зубдат-ул-ҳақоиқ», «Умм-ул-хитоб» ва «Усули одоб», ки тақрибан мавзуи муштарак дошта ва мукаммили якдигар ҳастанд, гунҷонда шудааст. Рисолаҳои мазкур ҳаҷман хурд буда, аммо аз маонии бузург бархурдор ҳастанд.

Мурод аз «оёти офоқӣ» афлоку ситорагон, аносири чаҳоргона (об, хок, бод, оташ) ва маволиди сегона (маъдан, набот ва ҳайвон) аст ва мақсуд аз «оёти анфусӣ» кайфияти ташаккули ҷанин дар раҳим ва чигунагии падид омадани аъзо ва андомҳои шигифтангези инсон мебошад. Орифону донишмандони исломӣ бар ин назар муттафиқ ҳастанд, ки ҳар чӣ Худованд дар олам офаридааст, нусхаи онро дар вуҷуди одам низ эҷод кардааст. Аз ин рӯ, барои шинохти зоти Борӣ таъоло ниёзе нест, ки одам ба заҳмат биафтад ва ҳақиқати оламро дар берун ҷустуҷӯ намояд. Кофист, ки бар хеш назар андозад ва сирри коинотро кашф намояд, зеро бузургтарин эъҷози Худованд ҳангоми офариниши олам вуҷуди ҳазрати Одам будааст. Чунончи Ибни Арабӣ мефармояд: «ва ин бузургдошт ҳамоно он буд, ки сурати олам ва сурати Ҳақ дар Одам ҷамъ шуд ва ин ду сурат ҳамон ду дасти Ҳақ аст» [6, 519].

Ва дар «Миръоту-л-муҳаққиқин» ҳамин мазмун ба таври сода, вале муфассал шарҳу тавзеҳ ёфтааст, яъне шабоҳати аъзову андоми одам бо таркибу аҷзои оламу коинот ва ҳамчунон масъалаи таъсири мутақобилаи онҳо ба якдигар ба таври возеҳ баён шудааст [3, 55-58].

Дар бархе аз ин дастнависҳо муаллифи рисола Носири Хусрав муаррифӣ шуда бошад, дар баъзе дигар номи муаллиф зикр нашудааст. Аммо муҳаққиқони осори Носири Хусрав ва донишмандони соҳа офоқномаҳоро ҷузъи осори вай намедонанд. Ба эҳтимоли зиёд мазмуни рисола шояд аз рӯи назариёту таълимоти Носири Хусрав ва дигар донишмандони исломӣ аз сӯи дигарон ба унвони китоби омӯзишӣ тадвин шуда бошад, чун забону баёни он сода буда, барои истифодаи умум дар назар гирифта шудааст. Ин рисола баёнгари эътиқодот, ҷаҳонбинӣ ва фалсафаи нисбат ба одаму олам буда, равиши онҳо барои шинохти зоти Худованд аз ин тариқро дар бар мегирад. Пас аз мутолиаи офоқномаҳо чунин натиҷа ба даст меояд, ки барои шарҳу тавзеҳи фалсафаи офариниш ва

шинохти олами ҳастӣ дар баробари тафсиру таъвили ояҳои қуръонӣ, аҳодиси набавӣ, боварҳо ва устураҳо барои шинохти ҳақиқат аз неруи ақлонӣ ҳам истифода мекардаанд.

Тибқи тахмини муҳаққиқон матни ин рисола дар асри XIII таълиф шуда, то кунун даст ба даст тавассути мардум ҳифз шудааст. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар байни нусхаҳои ёфтшудаи «Офоқнома» тафовутҳои текстологӣ ба назар мерасанд ва дасткориҳои котибони маҳаллӣ дар матни асар ба мушоҳида мерасад, ки ин мавзуи баҳси дигарест.

Гузашта аз ин, дар ин рисолаҳо баъзе хусусиятҳои хоси ҷуғрофиёӣ ва таъсири муҳити зист бар афкору боварҳои мардум мушоҳида мешавад. Таъсири мутақобилаи оламу одам ва ё ташбеҳу мушобиҳати аъзои одам бо аҷзои олам мавзуи сирф исломӣ набуда, реша дар фалсафа ва адёни қабл аз исломӣ дорад. Муҳаққиқи маъруф А. Е. Бертелс пас аз баррасӣ ва таҳқиқи офоқномаҳо менависад, ки мазмун ва афкори мушобеҳи онҳо қаблан дар осори Гераклит, Анаксимандр, Анаксимен, боби 8-уми «Бундаҳишн» ва «Авасто» низ матраҳ шудааст. Аз ин рӯ, Бертелс эҳтимоли таъсирпазирии муаллифони «Офоқнома»-ҳо аз боварҳои Зардуштиро баъид намедонад» [3, 64-66]. Бояд гуфт, ки афкору андешаҳои гуногун, дар бораи офоқу анфус аз масоили муҳимми ирфонӣ буда, аз сӯйи донишмандони форс-тоҷик матраҳ шудааст. Бояд тазаккур дод, ки андешаронӣ дар бораи муъҷизоти вуҷуди одамӣ ва мушоҳидаи ҳақиқати ҳастӣ, афлоку ситорагон, аносири чоргона (об, хок, бод, оташ) ва чигунагии падид омадани аъзо ва андомҳои шигифтангези инсон таъриф шудааст ва метавон гуфт, ки ҳисси худшиносӣ ва тақвияти маърифати инсонро дар ҷомеа фароҳам месозад.

КИТОБНОМА

1. Аттор, Фаридуддин. Мантиқ-ут-тайр ва Асрорнома / Фаридуддини Аттор. – Душанбе: Адиб, 2014. – 518 с. – С. 18.
2. Балхӣ, Ҷалолиддин. Маснавӣ, дафтари сеюм / Ҷалолиддини Балхӣ. – Душанбе: Адиб, 2013. – 480 с.
3. Бертелс, Евгений Эдуардович. Панҷ рисола дар бораи «Миръот-ул-муҳаққиқин» / Евгений Эдуардович Бертелс. – Масква: Шуъбаи адабиёти Ховар, 1970. – С. 55–58.
4. Бертелс, Евгений Эдуардович. Панҷ рисола дар бораи «Офоқ ва анфус» / Евгений Эдуардович Бертелс. – Масква: Шуъбаи адабиёти Ховар, 1970. – С. 5–10.
5. Динонӣ, Ғуломҳусайн Иброҳим. Андеша ва шуҳуд дар фалсафаи Суҳравардӣ / Ғуломҳусайн Иброҳим Динонӣ. – Теҳрон, 1364 ҳ.
6. Ибни Арабӣ, Муҳйиддин. Фусус-ул-ҳикам / Муҳйиддин Ибни Арабӣ. – Бейрут, ҷ. 2. – 519 с.
7. Ибни Сино, Абуалӣ. Осор / Абуалӣ Ибни Сино. – Душанбе, 2005. – Ҷ. 4. – 484 с.
8. Карбало, Муртазо. Нақду назар / Муртазо Карбало. – Пажуҳишгоҳи улум ва фарҳанги исломӣ, № 99, 1399 ҳ. – С. 11.
9. Қуръони Қудс. – Ҷ. 2. – Китобхонаи Остони Қудси Разавӣ. – Теҳрон. – 320 с.
10. Суҳравардӣ, Шаҳобиддини Яҳё. Маҷмуаи мусаннафоти Шайхи Ишроқ / Шаҳобиддини Яҳёи Суҳравардӣ. – Теҳрон: Пажуҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ, 1330 ҳ. – С. 45.

САЙРЕ ДАР «ОФОҚУ АНФУС»

Андешаҳо перомуни мафоҳими офоқу анфус аз масоили муҳимми ирфонӣ буда, аз сӯйи донишмандони тоҷику форс ба сурати мухталиф матраҳ

шудааст. Ҳадафи ин мавзуъ андешаронӣ дар бораи муъҷизоти вуҷуди одамӣ ва мушоҳидаи ҳақиқати ҳастӣ таъриф шудааст, ки бо ҳадафи боло бурдани ҳисси худшиносӣ ва тақвияти маърифати инсонӣ заминаро барои такмили раванди ақлгароӣ дар ҷомеа фароҳам месозад.

Калидвожаҳо: *Авесто, Офоқ, Аносири чоргона, Носири Хусрав, Ибни Арабӣ, Гераклит, Ҷалолидини Балхӣ, Маҳмуди Шабистарӣ, Суҳравардӣ, Муҳаммади Лоҳиҷӣ, Муҳаммади Кирмонӣ, Насируддини Тӯсӣ.*

ПУТЕШЕСТВИЕ В «ОФАК ВА АНФУС»

Размышления о понятиях офоқ (внешний мир) и анфус (внутренний мир) являются одной из важных тем в ирфане и в разное время по-разному осмысливались таджикскими и персидскими учёными. Целью данной темы является размышление о чудесах человеческого бытия и созерцание Истины сущего. Считается, что это способствует повышению самосознания и укреплению человеческого познания, создавая основу для совершенствования процесса рационального мышления в обществе.

Ключевые слова: *Авеста, Офок (внешний мир), четыре стихии, Носири Хусрав, Ибн Араби, Гераклит, Джалал ад-Дин Балхи, Махмуд Шабистари, Сухраварди, Мухаммад Лахиджи, Мухаммад Кирмани, Насир ад-дин Туси.*

A JOURNEY THROUGH ‘AFAQ WA ANFUS

Reflection of the ofaq (the outer world) and anfus (the inner world) concepts is one of the important theme in Irfan which was interpreted in various ways by Tajik and Persian scholars throughout different periods. The purpose of this topic is to contemplate the wonders of human existence and to witness the Truth of Being. It is believed that such reflection contributes to the enhancement of self-awareness and the strengthening of human knowledge, providing a foundation for the advancement of rational thinking within society.

Keywords: *Avesta, Ofok / Ufuq, the Four elements, Nasir-i Khusraw, Ibn Arabi, Heraclitus, Jalal ad-Din Balkhi, Mahmud Shabistari, Suhrawardi, Muhammad Lahiji, Muhammad Kirmani, Nasir al-Din Tusi*

Маълумот доир ба муаллиф: Латифов Собир, ходими илмии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. Тел.: +992 93 591 32 16. mail obxarv2011@mail.ru

Сведения об авторе: Латифов Собир, научный сотрудник Института языка и литературы имени Рудаки Национальной академии наук Таджикистана (НАНТ). Тел.: +992 93 591 32 16; E-mail: obxarv2011@mail.ru

Author Information: Latifov Sobir, Research Fellow at the Rudaki Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of Tajikistan (NANT). Tel.:+992 93 591 32 16 E-mail: obxarv2011@mail.ru

ТДУ: 891.550

ҶУМЪАБОЙ АЗИЗҚУЛОВ – МУҲАҚҚИҚИ ТОЗАКОР ВА ДАҚИҚНАЗАР

Исомуддин Нозимов
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

Аҳвол ва осори Ҷумъабой Азизқулов дар «Энсиклопедияи миллии тоҷик» хеле мухтасар баён шудааст, ки чеҳраи инсонӣ ва ҳунарии ӯро ба тавре ки шоистаи ӯст, инъикос намекунад. Хонандаи ноогоҳ аз ин маълумотнома фақат хабардор мешавад, ки ин шахсият дар кадом маҳал ба дунё омада ва дар тули зиндагӣ чӣ корҳоеро ба сомон расонидаст [22, 547-549]. Вале аз ин навишта дар бораи моҳияти корҳои анҷомдодаи ӯ ва тафовути роҳи тайкардааш аз дигарон чизе нахоҳад донист. Ба ин далел, мо дар ин мақола хостем марҳалаҳои фаъолияти эҷодии ӯро мурур ва нақшашро дар муҳити илмию адабӣ ва фарҳангии кишвар ба қадри имкон муайян ва мушаххас намоем.

Донишманди фақид Ҷумъабой Азизқулов парвардаи муҳити илмию адабӣ ва фарҳангии Тоҷикистони замони шуравӣ ва давраи истиқлол буда, бо фаъолияти босамари илмии худ дар равнақи илму адаб ва фарҳанги кишвар нақши басазо гузоштааст. Вай даҳуми июли соли 1934 дар деҳаи Панҷрӯди ноҳияи Панҷакент, вилояти Ленинобод (ҳоло Суғд) ба дунё омада, баъди хатми Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон аз соли 1958 то соли 1969 дар Институти забон ва адабиёти Академияи илмҳои Тоҷикистон фаъолият намудааст. Аз соли 1969 то ба нафақа баромадан дар Сарредаксияи энсиклопедияи Тоҷикистон дар мартабаҳои муҳаррири калони илмӣ, мудири редаксияи забон, адабиёт ва фолклор, котиби масъул, ноиби сармуҳаррир ва сармуҳаррир ифои вазифа намудааст.

Вай дар муҳите ба фаъолияти илмӣ оғоз намуда буд, ки ба мисли Носирҷон Маъсумӣ ва Муҳаммадҷони Шакурӣ шахсиятҳои таъсиргузор дар он ҷо ба кори таҳқиқу баррасии муҳимтарин масоили забон ва адабиёти тоҷик машғул буданд. Ҷумъабой Азизқулов, ки яке аз равшанфикрони босалоҳияти ҳамин доира буд, фаъолияти илмияшро дар Институти забон ва адабиёти АИ ҷумҳурӣ зери раҳбарии узви вобастаи АИ ҶТ И.С. Брагинский оғоз намуда, ба таҳқиқ ва нашри «осори насри таълифӣ ё ба истилоҳ насри маснуъ дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ оғоз намуда, дар ин замина як силсила корҳои судмандеро анҷом медиҳад, монанди рисола барои дарёфти рутбаи номзади илмҳои филологӣ «Асл ва пайдоиши китоби Синдбод»-ро (1974) менависад.

Ҷ. Азизқулов ҳамзамон бо таҳқиқи «Синдбоднома» дар фосилаи солҳои шастуму ҳафтодуми садаи гузашта ба омӯзиши масъалаҳои гуногуни таърихи адабиёт ва фарҳанги тоҷик низ машғул шуда, дар ин замина як силсила тақризу мақолаҳои пурмуҳтаво эҷод ва дар матбуоти даврӣ ба чоп расонд, ки дар ҳар кадоме масъалаи муҳимме баррасӣ шудааст. Масалан, тақризи муҳаққиқ «Нашр ва тадқиқоти тозаи осори Рӯдакӣ» яке аз аввалин навиштаҳои ӯ буда, дар он маҷмуаи тозанашри ашъори Рӯдакӣ, ки бо тафсири И.С. Брагинский соли 1964 дар Москва ба чоп расидааст, нақду арзёбӣ шудааст. Ин китоб аз ду қисм иборат буда, дар қисми аввал ашъори Рӯдакӣ ба забони форсии тоҷикӣ ва тарҷумаи русӣ ва дар қисми дуюм асари муфассали тадқиқотии И.С. Брагинский, ки дар он маҳорати шоирии Рӯдакӣ арзёбӣ шудааст, фароҳам омадааст [24, 268].

Дар тақризи зикршуда муаллиф нахуст дар бораи тарҷумаи ашъори Рӯдакӣ аз тарафи В.В. Левик ва С.И. Липкин сухан ронда, хидмати мураттиби китоб Д. С. Комиссаровро оид ба тарзи интихоби намунаҳои ашъори шоир, аз ҷумла намунаҳои осори тарҷумаҳолӣ ва шаклҳои гуногуни шеъри ӯ тавсиф намудааст, ки таъкид бар имтиёзи ин нашр аз нашрҳои қаблии ашъори Рӯдакӣ ба забони русӣ мебошад.

Дар қисмати дувуми тақриз муаллиф тадқиқоти муҳаррири маҷмуа И.С. Брагинскийро роҷеъ ба осори Рӯдакӣ нақд карда, ҷустуҷӯҳои муҳаққиқро дар ин замина мушаххас намудааст, ки қадршиносии аввалин аз хидматҳои ин донишманди фақид оид ба омӯзиш ва баррасии мероси адабии Одамушшуаро мебошад.

Дар тақризи «Иқдоми нек», ки соли 1963 дар маҷаллаи «Садои Шарқ» ба чоп расидааст, муҳаққиқ нашри интиқодии достони «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Абдуллоҳи Ҳотифиро, ки Саъдулло Асадуллоев ба нашр омода кардааст, нақду баррасӣ карда, ин нашрро дар ҳамон солҳо баъди чопи «Рисола»-и Аҳмади Дониш аз тарафи А. Мирзоев иқдоми дувум ва «сазовори таърифу тақдир» [11, 275-278] донистааст. Муҳаққиқ камбудҳоеро, ки дар ин асар ба мушоҳида гирифтааст, низ як-як зикр карда, дар хотимаи тақриз «дастраси хонандагон гардидани чопи танқидии достони «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Ҳотифӣ»-ро «воқеаи муҳим ва хурсандибахш» [18, 278] мешуморад.

Тақризи «Дар бораи мунтахаботи Савдо» (1959) низ яке аз аввалин навиштаҳои ӯ буда, дар он мунтахаботи осори шоир, ки бо саъйи ходими илмии Шуъбаи шарқшиносӣ ва осори хаттии АИ РСС Тоҷикистон Гулсум Галимова ба чоп расидааст, нақду арзёбӣ шудааст. Муҳаққиқ пас аз мурур ба корҳои анҷомдодаи мураттиби осори Савдо менависад, ки Гулсум Галимова «асарҳои шоирро асосан аз баёзҳо ва дафтари мусаввадаи худи Савдо, ки, хушбахтона, онро Галимова ба даст даровардааст, ғун намудааст. Мутолиа ва зикри китобати дастнавис хизмати арзандаи Галимова ба шумор меравад. Ғайр аз ин хизмати шоёни таърифи тартибдиҳанда дар он аст, ки вай моро аввалин бор бо намунаи асарҳои насрии Савдо шинос мекунад» [17, 279-280].

Муҳаққиқ талаботи жанри тақризро ба эътибор гирифта, дар ин тақриз ва тақризҳои дигараш нақсу камбудҳои сарсухани мураттибро бо далелҳои қотеъ нишон додааст. Аз ҷумла, «баъзе иборао ҷумлаҳо»-ро, ки «сифати корро паст кардаанд» [17, 282] зикр намуда, ба унвони мисоли зерро меоварад: «Савдо дар натиҷаҳои қобилият ва меҳнатдӯстии худ... аз мутахассисони онвақта илмҳои дунёвӣ ва санъатҳои гуногуни нафисаро низ ба таври ҷиддӣ аз худ намуд» [17, 282]. Ҷ. Азизқулов бо овардани ин иқтибос меафзояд, ки «муаллиф калимаи «натиҷа»-ро ҷамъ бастааст, ки дар натиҷа салосати сухан гум шудааст» [17, 282].

Муқарриз, ҳамчунин баъзе норавшаниҳоро дар матни ашъори шоир ба мушоҳида гирифта, «ба шакли нодуруст навишта шудани баъзе калимаҳо»-ро [17, с.282], ки омили вайрон шудани вазну қофияи шеър шудаанд, нишон медиҳад. Масалан, байти –

Коми дил месӯзад аз тундӣ, чу филфил хӯи ту,
Мекунад хушбӯ машоми ҷон, чу сунбул мӯи ту.

- ро оварда, меафзояд: «калимаи **филфил**, ки дар тоҷикӣ **фулфул** ҳам мегӯянд, шакли дуюмаш матлуб аст. Зеро дар мисраъҳои минбаъда **сулсул, гул, таваккул, бепул, қаранфул** барин калимаҳо ҳамқофия шудаанд» [17, 282]. Дар тақриз муаллиф шакли нодурусти навишти калимаҳо, шарҳи нокомил ва ихтилофу нопуррагиҳои луғотро низ зикр карда, меафзояд, ки «Ба фикри мо дар вақти нашр ва тайёр кардани осори гузаштагон нигоҳ доштани усули девонтартибдиҳии пешина, яъне ба тартиби алифбои ҳарфи охири қофия ё

радиф риоя кардан мувофиқтар аст, зеро дар ин ҳол ба зудӣ пайдо кардани ин ва ё он шеъри матлуб, нисбат ба сарлавҳаи шартӣ, осонтар аст» [17, 284].

Муҳаққиқ дар тақризи дигари худ «Китоби ҳикмати халқ» (1961) асари тозанашри Муллоҷон Фозилов «Панду ҳикматҳо»-ро нақд карда, дар баробари зикри дастовардҳои мураттиб саҳву тасҳифоти фаровони ин китоб, аз ҷумла ба такрор дар бобҳои гуногун зикр шудани сатру байтҳои шоирон, дар поварақи ҳар саҳифа зикр нашудани шарҳи луғотро низ якояк зикр кардааст [16, 326--337].

Дар тақризи «Таҳрир ё тафсир?», ки бо ҳамқаламии А. Сайфуллоев эҷод шудааст, Ҷ. Азизқулов китобҳои «Ашъори мунтахаб»-и Шамсиддини Шоҳин ва «Мунтахаби ашъор»-и Тошхӯҷаи Асириро, ки ба эҳтимоми Ҷ. Хоҷаев ва зери назари Муҳаммадҷон Раҳимӣ чоп шудаанд, нақд карда, бурду бохти мураттиб ва саҳлангории муҳаррирро бо далелҳо собит намудааст. Муаллиф намунаҳои ашъори дар ин китобҳо ба чоп расидаро бо нусхаҳои хаттии ашъори онҳо, ки дар китобхонаи Шуъбаи шарқшиносӣ ва осори хаттии АИ Тоҷикистон маҳфуз будааст, муқоиса карда, «мисолҳои вайрон кардани ашъори» ин ду шоирро як-як зикр намудаву намунаҳои саҳеҳи онҳоро меовард. Аз нашри «ҳамин гуна китобҳои пурнуқсон» [15, 315] афсӯс хӯрда, Ҷ. Азизқулов меафзояд, ки «мероси гузаштаи мо бояд баъди боздиду муҳокимаи мутахассисони АИ ҶТ, кафедраҳои дахлдори донишкадаву донишгоҳҳо, Иттифоқи нависандагон ба чоп тавсия дода шавад, то аҳли интишороту расонаҳои чопӣ ба саҳлангорӣ роҳ надиҳанд» [15, 316].

Ба ин тартиб, Ҷ. Азизқулов дар тақризҳои «Маҳбуби дилҳо», «Туҳфаи олимони тоҷик», «Доир ба илми бадеъ», «Сухани тоза дар мавзуи куҳан», «Аз Ғолиб то Иқбол» ва амсоли инҳо масъалаҳои мубрами илми адабиётшиносӣ, аз ҷумла нашри саҳеҳ ва тасҳифнашудаи осори Мирзо Бархурдори Фароҳии мутахаллис ба «Мумтоз», Аҳмади Дониш ва ғайраро ба муҳокима кашида, ба ин васила андешаву ороишро баён доштааст, ки далели масъулиятшинсоии ӯ дар шинохт ва табъу нашри осори гузаштагону адибони муосир мебошад.

Чунонки дар фавқ ишора шуд, тадқиқоти ҷиддии Ҷ. Азизқулов дар ибтидои фаъолияти эҷодиаш «Синдбоднома»-и Заҳири Самарқандӣ мебошад. Юсуфҷон Салимов аз аввалинҳое буд, ки ба ин асар тақризи пурмуҳтавое навишта, баъзе паҳлуҳои ҷустуҷӯҳои илмии муҳаққиқро мушаххас намудааст. Аз ҷумла вай «таҳлили бадеият ва хусусиятҳои услуби «Синдбоднома»-ро аз ҷустуҷӯҳои амиқи Ҷ. Азизқулов дониста, ин усули таҳқиқро дар мушаххас намудани хусусиятҳои насри маснуъ ва пуртакаллуфи Заҳирии Самарқандӣ ва моҳияти ҳунарию маънавиии он раҳнамои аҳли таҳқиқ дар шинохти насри асили класикии замонҳои гуногун ба шумор меовард [25, 33-36].

Дарвоқеъ, ин тадқиқот аввалин таҷрибаи таҳқиқии Ҷ. Азизқулов дар шинохт ва арзёбии моҳияти мундариҷавӣ ва бадеии насри гузашта бошад ҳам, бо гузашти солҳо моҳияти ҷустуҷӯҳои илмии ӯ ҳамчунон тозаву ҷолиб ба назар мерасад. Таҷрибаи Ҷ. Азизқуловро дар ин замина нуқтаҳои зер мушаххас месозад: а) омӯзиши таъмимиву қиёсӣ ва арзёбии андешаҳои муҳаққиқони сатҳи ҷаҳонӣ мисли Т. Бенфей, Б. Перри, С. Ф. Олденбург, П. Гринтсер ва дигарон, ки то ӯ оид ба китоби «Синдбоднома» назарашонро баён доштаанд; б) муайян намудани таърихи пайдоиши «Синдбоднома» ва мансубияти он ба мардуми эронинажод; в) таҳқиқ ва муқоисаи нусхаҳои қадимаи «Сирдбоднома» ва собит намудан, ки «Синдбоднома» асари мустақил буда, ба «Даврони офтоб», «Калилаву Димна» ва «Синдбоднома»-и устод Рӯдакӣ нисбате надорад; г) бар хилофи муҳаққиқоне, ки ин асарро «китоби макри зан» унвон кардаанд, Ҷ. Азизқулов исбот менамояд, ки «Синдбоднома»-ро ҳатто фақат дар таҳрири

Заҳирӣ «ҳамчун китоби макри занон ва ҳикоёти бевафоии эшон тавсиф кардан ба ҳақиқати ҳол рост намеояд» [25, 33-36]; д) шинохт ва арзёбии нақши саноеи бадеӣ дар такмили хусусияти мундариҷавӣ ва бадеии асар; е) муайян намудани ҳунари тасвиргарии Заҳирӣ дар тасвири образи инсон, хулқу хӯй ва амалу кирдори вай; ё) дарёфт ва таҳқиқи нусхаҳои нодири «Синдбоднома», муқоисаи онҳо бо чопи интиқодии Аҳмади Оташ ва матни нави илмию интиқодии онро ба нашр ҳозир намудан ва ғайра.

Чунонки аз ин мурури кӯтоҳ ба назар мерасад, қадамҳои аввалини ин «суханшиноси қаламзан» [27, 3] чеҳраи ӯро ҳамчун муҳаққиқи жарфнигар ва тозаандеш ба аҳли илм ва алоқамандони адабиёт муаррифӣ намуд, ки заминагузори ҷустуҷӯҳои босамари илмии минбаъдаи ӯ мебошад.

Маҳз дар ҳамин давра Ҷ. Азизқулов бо ҳидояти шарқшиноси фақид, узви вобастаи АИ ҶТ И. С. Брагинский ба таҳқиқу нашри насри классикӣ машғул шуда, баъди дарёфти рутбаи номзади илмҳои филологӣ китобҳои «Пандномаи Синдбод» (1963), «Гулзори ҳикмат» (1966), «Саргузашти Ҳотам» (соли 1967, бо ҳамкории С. Давронов), «Самаки айёр» (ҷилди 2, 1970), «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» (китобҳои 1 ва 2, 1971), «Китоби ҳаким Синдбод» (1971, 2009), «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқадӣ ва ғайраро ба чоп мерасонад, ки далели заҳмати бешоибаи ӯ дар шинохт ва таблиғи насри гузашта мебошад. «Китоби ҳаким Синдбод», ки Ҷ. Азизқулов дар асоси «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ таҳия ва нашр намудааст, «аслан як таҳрири нави китоби Синдбод аст, ки Ҷумъабой ба сабки хоси худаш бозгӯ карда ба хонандагон расондааст» [21, 529].

Намунаҳои зикршудаи насри классикӣ, ки Ҷ. Азизқулов ба чоп ҳозир намудааст, аз нашрҳои ҳамсони худ фарқи куллӣ дошта, онҳоро мураттиб дар қиёс бо нусхаҳои боэътимоди хаттӣ ва нашрҳои Эрон нашр намудааст. Масалан, ҳангоми ба чоп омода намудани ҷилди дувуми «Самаки айёр» аз «тасҳеҳу такмилоти Хонларӣ истифода» [26, 3] карда, ҳамчунин «баъзе калима, ибора, ҷумла ва ё порчаи шеър»-ро, ки дар нусхаи Хонларӣ «муғлақ» будааст, аз матн хориҷ менамояд [26, 3]. Мураттиб ин асарро бо тасҳеҳу такмили ҷиддӣ ба чоп расонида, ба ин васила мушкилоти фаҳму дарки онро барои хонанда осон намудааст.

Китоби бисёр муҳимме, ки ин донишманд нахустин бор дар соли 1971 ва бори дувум соли 2009 ва баъдан дар солҳои охири зиндагияш, яъне соли 2012 бори савум ба чоп расонид, «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ буда, он якҷо бо тадқиқоти дар ин замина анҷомдодаи мураттиб ва тасҳеҳи матну таълиқоти комил ба чоп расидааст. Алиасғари Шеърдӯст дар сарсухани ин китоб навиштааст, ки «Китоби пеши рӯи хонандаи гиромӣ – «Синдбоднома», ба тасҳеҳ, танқеҳ ва веростаи муҳаққиқи тоҷик ҷаноби оқои Ҷумъабой Азизқулов ба хатти кириллӣ аст. Мусаҳҳеҳи муҳтарам, чунонки дар муқаддима тавзеҳ додаанд, бо огоҳӣ аз тасҳеҳҳои анҷомшуда дар Эрон ва кишварҳои дигар вуҷуди бархе тасҳифҳо ва ё афтодагиҳоро дар тасҳеҳоти қаблӣ ёдовар шуда ва бархе аз ин маворидро бар асоси нусхаи дигар тасҳеҳ намудаанд. Чопи ин асар ба сурати комил ва он ҳам веростаи як муҳақиқи тоҷик, барои нахустин бор дар адабиёти тоҷик иттифоқ афтодааст» [29, 14].

Тадқиқоти ин донишманд, ки дар оғози китоби «Синдбоднома» ба чоп расидааст, аз муқаддима, панҷ боб ва феҳристи асарҳое, ки ба забонҳои тоҷикӣ, форсӣ, арабӣ, туркӣ, русӣ, ингилисӣ, олмонӣ ва франсавӣ таълиф шудаву дар рисола истифода шудаанд, иборат мебошад.

Муҳаққиқ дар ин тадқиқот нахуст андеша ва ҳадсу гумонҳои донишмандонро оид ба асл ва пайдоиши «Синдбоднома» мурур карда, бо далелҳо собит менамояд, ки «форсиёни аввал таснифкунандагони» [14, 23] ин

китоби арзишманд будаанд. Барои ба ин хулоса омадан муҳаққиқ аввал гуфтори суханварони асрҳои миёнаи арабу эрониро оид ба асли китоб зикр карда, баъд далелҳои шарқшиносонро, ки барои ҳимояи назарияи ҳиндиаслии асар пешниҳод кардаанд, баён ва нақд карда, дар охир ба хулоса меояд, ки ба сабаби манбаъҳои гуногун доштани «Синтипас»-и Юнонӣ ва «Синдбоднома»-и Заҳирӣ асари сонӣ комилан моли мардуми форсинажод аст [14, 52].

Дар идомаи баҳс Ҷ. Азизқулов дар заминаи қиёсу муқобилаҳо ду таҳрири «Синдбоднома»-ро, ки яке таҳрири манзуми Азуди Яздӣ ва дигаре таҳрири насрии Заҳирии Самарқандӣ аст, мушаххас сохта, сипас дар бораи вазъи таърихии замони Заҳириву аҳвол ва осори вай маълумоти тарҷумаҳолӣ меоварад. Дар заминаи таҳлил ва баррасиҳо ниҳоят ба чунин хулосаи муҳим меояд, ки «Синдбоднома» асари соф бадеист, агарчи дар муқаддимаву хотима баъзе фактҳои таърихиро дар бар гирифтааст ва ин китоби судманд силсилаи таърихии адабиёти форсу тоҷикро ба яке аз дурахшонтарин даврaҳои таърихи он-адабиёти паҳлавии аҳди сосониён пайванд медиҳад» [14, 98].

Муҳаққиқ пас аз мушаххас намудани заминаҳои пайдоиш ва мансубияти қавмии «Синдбоднома» ба таҳлили сохтори мундариҷавию ғоявӣ ва бадеии асар мепардозад ва дар ҳамхонии ғояву шакли асар хусусиятҳои ғоявӣ ва бадеии онро муайян менамояд, ки равиши тозаи таҳқиқ ва арзёбии насри классикӣ дар адабиётшиносии тоҷик мебошад. Ҷ. Азизқулов бунмояи назарии зебоишиносиро оид ба ягонагии шаклу мундариҷаи [23, 111] «Синдбоднома» дар ҷойи аввал гузошта, дар ин замина фасоҳати баёну балоғати таҳрири нависандаро ба василаи таҳлили образҳо, дарунмоя ва тарзи корбурди саноеи бадеӣ, аз ҷумла талмеҳ, истиора, муболиғаҳои иғроқомез, тазод ва амсоли инҳо ошкор менамояд.

Масъалаи дигари баҳси ин донишманд муносибати «Синдбоднома»-и Заҳирӣ бо таҳрирҳои мухталифи китоби Синдбод ва дигар асарҳо буда, бо камоли дақиқназарӣ ҳалллу фасл шудааст. Ҷ. Азизқулов ба василаи муқоисаи лаҳзаҳои ҷудогонаи асари Заҳирӣ бо вариантҳои юнонӣ, нусхаи Н. С. Державин, аз ҷумла сужети «Достони сайёду ангубин ва сагу росу ва баққол» фарқи дарунмоявии ин асарро муайян намуда, дар ин замина тафовутҳои усулии таҳрири Заҳириро, ки дар аксари ҳикоёти «Синдбоднома» ба мушоҳида мерасад, ба вижагиҳои оригиналии он андоза кардааст, ки шинохт ва арзёбии тоза дар муайян намудани асолати ин асар мебошад. Дар заминаи таҳлили қиёсӣ муҳаққиқ ба ин натиҷа мерасад, ки «Заҳирии Самарқандӣ дар асоси як сужети анъанавии андарзномаҳои бостонии адабиёти форсу тоҷик асари сифатан нави оригиналӣ ва дархури замон ба вуҷуд оварда, ду хидмати муҳимро анҷом додааст: 1) бар ганҷинаи насри бадеии мо ганҷе афзудааст; 2) ба ин асари бостонии ниёгонаш, ки асрҳо ин ҷониб сайри олам дорад, умри сонӣ-зиндагии бардавом бахшидааст [14, 158].

Ҳамин тавр, таҳқиқ ва нашри «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ бахши дурахшони корномаи илмии Ҷ. Азизқулов буда, камоли диққату эҳтиёти илмӣ, чашмандози фарох, заковати фитрӣ ва паймонаи саршор аз ишқу муҳаббат ба мероси гузаштаи миллат ӯро муваффақ ва соҳибном гардонидааст. Мутаассифона, таҳрири аввали рисолаи ӯ, ба қавли худаш «бо баъзе сабабҳои объективию субъективӣ» [14, 187] соли 1974 дар нашриёти «Дониш» ба чоп нарасид. Баъди солҳо бо «дилчӯй ва ташвиқ»-и [14, 189] Носирҷон Юсуфзода Салимӣ тадқиқоти дар бораи Заҳирӣ ва «Синдбоднома»-и ӯ анҷомдодаи Ҷ. Азизқулов ва матни интиқодии «Синдбоднома» дар таҳрир ва такмили нав нашр ва дастраси оммаи васеи хонандагон мегардад.

Дар солҳое, ки Ҷ. Азизқулов дар Институти забон ва адабиёти АИ Тоҷикистон ва Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи советии тоҷик (ЭСТ) фаъолият намудааст, бо вуҷуди, ба ифодаи худаш, тағйир «додани самти фаъолияти хеш» [14, 187], илова ба корҳои мушаххаси идорӣ ба таҳқиқ ва арзёбии масъалаҳои муҳимми таърихи адабиёт, аз ҷумла ба таҳқиқ ва нашри мероси гузашта, адабиёти муосир ва робитаҳои адабӣ машғул шуда, дар ин замина ба ҷуз тақризҳое, ки дар фавқ аз онҳо ёд кардем, рисолаҳои илмиву оммавии «Абдулқодирхоҷаи Савдо», «Саъдии Шерозӣ» ва мақолаҳои зиёди пуразриш низ эҷод намудааст, ки дар адабиётшиносии солҳои шастуму ҳафтодум ҳарфи тоза ва таъсиргузор ба шумор мераванд.

Рисолаи «Абдулқодирхоҷаи Савдо» нахустин бор дар соли 1960 ба чоп расидааст. Дар ин миён дар бораи ин шоир мақолаву гузоришоти зиёде навиштаву чоп гардидааст. Бо гузашти солҳо, вақте ки андешаву орои Ҷумъабой Азизқуловро мурур менамоем, тозагии диди ӯ оид ба Савдо ва осори ӯ ҳамчунон назаррас ва таъсиргузор мебошад.

Он чи ки таҷрибаи ӯро дар омӯзиши ҳаёт ва эҷодиёти шоирони гузаштаву муосир, аз ҷумла Савдо диққатангез ва таъсиргузор намудааст, ҳамоно ҳангоми таҳқиқ ба эътибор гирифтани дастури назарии зебоишиносӣ оид ба ягонагии шаклу мундариҷа [23, 111] мебошад. Муҳаққиқ бо ба эътибор гирифтани ҳамин таҷрибаи таҳқиқ ҳаёт ва эҷодиёти Савдоро мурур карда, муҳимтарин паҳлуҳои зиндагӣ ва андешаву орои ӯро мутаносибан бо ҳунари тасвиргарии шоир ба баҳс мекашад, ки усули тозаи таҳқиқ ва арзёбӣ дар солҳои шастуми садаи гузашта дар адабиётшиносии тоҷик мебошад. Намунаи ин гуна таҳлилу арзёбӣ яке аз ғазалҳои Савдо мебошад, ки бо матлаъи-

Эй дил, аз мазараъи уммед баре дидӣ?-Не.
В-аз ниҳоли амали худ самаре дидӣ?-Не.

-сар мешавад. Муҳаққиқ ғазали мазкурро дар ҳамбастагии шаклу мундариҷа таҳлил карда, аз ҷумла ба натиҷаи зер мерасад: «Дар ин порча се ҷиҳати муҳим дида мешавад: забони содаи пур аз фасоҳат, лирикаи ишқии самимӣ ва ниҳоят, фикрҳои баланди иҷтимоӣ, ки аз танқиду масхараи рӯҳониёни мутаассиб ва шаҳнаву муҳтасиби бехирад иборат аст» [13, 116].

Таълифоти дигари ин донишманд «Саъдии Шерозӣ» низ ба ҳамин тарз навишта шуда, пеш аз ҳама, мазмуну ғоя ва ҳунари тасвиргарии Саъдиро ба хонанда менамояд. Муҳаққиқ пас аз овардани маълумоти мухтасари тарҷумаҳолӣ сохтори мундариҷавӣ ва ҳунари намунаҳои осори шоир, аз ҷумла чанд ғазал ва «Бӯстон»-у «Гулистон»-ро таҳлил карда, дар ин замина нақши шоирро дар ташаккули «ин навъи» адабӣ ва моҳияти андешаву оро ва ҳунари тасвиргарӣ мушаххас месозад, ки ифодагари ҷустуҷӯҳои ӯ дар ин боб мебошад.

Ҷумъабой Азизқулов «Бӯстон» ва «Гулистон»-ро таҳлил карда, ба хулоса меояд, ки «дар саҳифаҳои ин ду асар ҷиҳатҳои муҳимми зиндагии асри шоир, маишат, ғаму андуҳ ва муборизаи халқ ба муқобили ғосибони аҷнабӣ ва золимони маҳаллӣ ба таври равшан иинъикос шудааст. Ҳар ду асар ҳам аз ҳикояҳои кӯтоҳи ширин ва марғуб иборат буда, (вале «Бӯстон» ба назм, «Гулистон» ба наср), маҷмуи фикрҳои тарбиявию ахлоқии шоир мебошанд, ки дар тӯли давраи ҳаёташ ҳосил шудааст. Манбаи пайдоиши чунин асарҳо, аз як тараф, омӯзиши батафсили илм бошад, аз тарафи дигар, таҷрибаи бои ҳаётии шоир мебошад» [12, 82]. Ин таҳқиқот яке аз аввалин арзёбиҳои воқеии ҳунари Саъдӣ дар сурудани ғазал ва насри ҳикматомези ислоҳотхоҳ дар ибтидои солҳои шастум буда, ҳанӯз ҳам арзиши ҷустуҷӯҳои илмии соҳибашро барҷо медорад.

Ҷумъабой Азизқулов дар солҳои шастум ва баъди он як силсила мақолаҳо ба чоп расонидааст, ки ҳар кадоме баёнгари ҳунари ӯ ҳамчун муҳаққиқи ҷӯянда

мебошад. Яке аз ҳамин гуна мақолаҳои ӯ, ки «Анварӣ» унвон дорад, дар охири солҳои шустум ба чоп расида, оммаи васеи хонандагонро бо аҳволу осор ва «бадеияти баланди» [11, 71] шеъри Муҳаммад Авҳадиддини Анварӣ ошно намудааст. Муҳаққиқ қасидаҳои мадҳии шоирро «душворфаҳм ва печ дар печ» [11, 72] дониста, бархе аз онҳоро «равон ва сода» таъбир мекунад. Ба ифодаи дигар, Ҷ. Азизқулов ду тамоюли ҳунарӣ, яъне душворфаҳмиву печдарпечӣ ва равониву оммафаҳмиро дар эҷодиёти Анварӣ ба мушоҳида гирифтааст, ки назари воқеъбини ӯро ба тарзи нигориш ва хусусияти осори Анварӣ мушаххас месозад.

Дар ин мақола муҳаққиқ дар бораи шеърҳои ҳаҷвии Анварӣ ва таъсири манфии онҳо ба раванди зиндагии шоир маълумоти муҳим оварда, «дар навиштани шеърҳои ҳаҷвӣ низ дар замонаш ҳамто» [11, 73] надоштани ӯро таъкид мекунад. Ба мушоҳидаи ӯ «Аз як тараф рақобати ҳампешагонаш, аз тарафи дигар шеърҳои ҳаҷвии нешдораш рӯз ба рӯз душманони ӯро зиёд мекарданд» [11, 73]. Ин омил зиндагии ӯро ноором карда, кор ба ҷое мерасад, ки рақибонаш дар ҳаққи Балх қасидаи ҳаҷвие эҷод карда, ба номи ӯ интишор медиҳанд. Мардуми Балх аз ин кор дар ғазаб шуда, аз паи озори ӯ мешаванд. Муҳаққиқ таъсири манфии ин ҳодисаро ба зиндагии шоир таъйид карда, дигар аз дарбори ҳукмронони асраш дурӣ ҷустани ӯро ҳамчун санади воқеии зиндагии ӯ ба қалам медиҳад. Дар мақола муҳаққиқ мероси адабии шоирро фақат аз қасидаҳои мадҳӣ иборат надониста, аз қасида, ғазал, қитъа ва рубоиҳое ёд мекунад, ки «дар онҳо фикрҳои баланди иҷтимоӣ ва суханони пандомӯзи Анварӣ акс ёфтаанд» [11, 74]. Масалан вай қитъаи шоирро, ки бо байти –

Он шунидастӣ, ки рӯзе зираке бо аблаҳе
Гуфт, к-«Ин волии шаҳри мо гадои беҳаёст»

– сар мешавад, иқтибос карда, зимни он «муфтхӯрони асрашро, ки хуни фуқароро бераҳмона мемакиданд, фош ва сахт мазаммат» [11, 74] кардани шоирро аз имтиёзоти андешаву орои иҷтимоӣ ва ҷасорати шоирии ӯ медонад. Дар мақола муҳаққиқ асосан мазмунҳои иҷтимоӣ ва ахлоқии осори Анвариро муфассал таҳлил карда, арзиши бузурги тарбиявӣ [11, 75] доштани онҳоро таъкид менамояд.

Мақолаҳои «Интишор ва шуҳрати ҷаҳонии осори устод Айнӣ» (1963), «Шуълаи инқилоб»-и нахустин минбари адабиёти шуроии тоҷик» (1964), «Аҳмадҷон Ҳамдӣ ва мероси адабии ӯ» (1964), «Кашфи як асари илмии оммавӣ» (1972), «Як асари номаълуми саҳнавӣ» (1964), «Шоири маҳбуби мо (Ба муносибати 60-солагии рӯзи таваллуди М. Раҳимӣ)» (1961), «Марди шариф (Ба муносибати 70-солагии И. С, Брагинский)» (1975), «Зеркало национальной культуры (К завершению Таджикской Советской Энциклопедии)» (1978), «Гогол ва хонандагони тоҷик (Ба муносибати 150-солагии рӯзи таваллудаш)» (1959), «Торҳои муҳаббат» (2010), «Ҳамза ва қиссаи ӯ «Саодати нав» (1989), «Адабиёти халқи бародар» (1978), «Сухан аз забон ва тарзи баён» (2004), «Забон ба соҳибу нигаҳбон ниёз дорад» (2013), «Ваҷҳи тасмияи «домулло» (2013) ва ғайра аввалан баёнгари таваҷҷуҳи амиқи ӯ ба масъалаҳои гуногуни адабиёт ва фарҳанги тоҷик аст, сониян моҳияти ҷустуҷӯҳои ӯро дар ин замина мушаххас менамоянд. Аз номи мақолаҳои зикршуда пай бурдан душвор нест, ки доираи фарогирии ӯ аз воқеиятҳои ҳаёти адабию фарҳангӣ васеъ буда, масъалаҳои муҳимми ҳаёти халқи тоҷик, аз ҷумла забон ва тамоюлҳои инкишофи он, мавқеи ҳунарии баъзе шоиру нависандагон, робитаҳои адабӣ ва амсоли инҳо дар тӯли солҳои мухталиф мавриди ҷустуҷӯ ва арзёбиҳои ӯ қарор гирифта будаанд.

Агар дар мақолаи «Интишор ва шуҳрати ҷаҳонии осори устод Айнӣ» масъалаи тарҷума ва нашри асарҳои Айнӣ ба забонҳои русӣ, украинӣ, ӯзбекӣ ва

дар маҷмуъ 15 забони халқҳои шуравии собиқ ва сифати онҳо ҳаллу фасл шуда бошад, ки ҷузъи робитаҳои адабии тоҷикон бо халқҳои дигар аст, дар мақолаи «Шуълаи инқилоб» нахустин минбари адабиёти шуроии тоҷик» ин ҳафтанома ҳамчун «аввалин нашри адабиёти ин давраи тоҷик» [10, 129] шиносоӣ шудааст. Муаллифи мақола дар натиҷаи ҷустуҷӯ муайян намудааст, ки «Шуълаи инқилоб» яке аз нашрияҳоест, ки дар давраи ниҳоят душвори муборизаҳои синфӣ аввалин навиштаҳои устод Айнӣ, Нодир, Фахриддини Роҷӣ, Абдулвоҳиди Мунзим, имзои мустаори Навбаҳор, Мирзо-оғо Ализода, Мирзошарофи Ҳилмӣ ва Мирзо Муҳсини Аккосро чоп карда, хонадагонро бо намунаҳои адабиёти навини тоҷик ошно намудааст. Муҳаққиқ аз баррасии ин ҳафтанома ба хулоса омадааст, ки «Ҳафтаномаи «Шуълаи инқилоб» дар арзи се сол, ки ба душвориҳои зиёд нигоҳ накарда нашр шудааст, аввалин органи чопиест, ки як қатор ашъори шоирони тоҷикро ба хонандагон расонида, барои тарғиби адабиёти нав чун минбар хизмат кардааст» [10, 137]. Ба мушоҳидаи ӯ асарҳои дар ҳафтанома чопшуда гувоҳи онанд, ки «адабиёти шуроии тоҷик чун адабиёти мазмунан нав дар аввалин рӯзҳои муборизаи барои ҳаёти нав ба майдон омада, дар оташи муборизаҳои синфӣ, баробари омма қадам зада, такмил ёфтааст. Инчунин ҳаминро низ бояд зикр кард, ки дар баробари баъзе шаклҳои нави назм, аввалин жанрҳои насри шуроии тоҷик-очерк ва публитсистика низ аз саҳифаҳои «Шуълаи инқилоб» ибтидо гирифтааст» [10, 137].

Дар ин замина наметавон аз мақолаи дигари мондагори Ҷ. Азизқулов «Аҳмадҷон Ҳамдӣ ва мероси адабии ӯ» ёд накард. Ин мақола чанд бартарӣ дорад, ки ба таври мухтасар зикр менамоем: а) ин мақола аввалин ва охирин маълумоти саҳеҳи тарҷумаҳолиро дар бораи ин шоири қурбонии сиёсати шахспарастӣ ва пастиву баландии сарнавишти ӯ дар бар мегирад, ки манбаи боэътимод арзишманд мебошад; б) муҳаққиқ дар такя ба тазкираҳои охири асри 19 ва ибтидои асри 20, аз ҷумла «Афзал-ут-тазкор»-и Афзал-махдуми Пирмастӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Неъматуллоҳи Муҳтарам, «Тазкори ашъор»-и Садри Зиё, «Туҳфат-ул-албоб фӣ зикр-ил асҳоб»-и Мирзо Салимбеки Салимӣ, «Намунаи адабиёти тоҷик»-и устод Айнӣ ва дигарон доир ба ҳаёт ва эҷодиёти Ҳамдӣ маълумоти иҷмолиро фароҳам овардааст, ки барои шинохти шахсият ва ҳунари эҷодгарии ӯ аҳаммияти дараҷаи аввал дорад; в) ин мақола ҷузъи зиндагиномаи Ҳамдӣ буда, муҳимтарин маълумотро доир ба аҳволи тоинқилобӣ ва баъдиинқилобии ӯ ва давраи табъид шуданаш дар бар мегирад; г) мундариҷаи ғоявии ашъори Ҳамдӣ, ки инқилобию ватанпарастона ва ояндабинона аст, дар маркази диққати муҳаққиқ қарор гирифтааст; д) муҳаққиқ тафовути эҷодиёти Ҳамдиро аз шоирони давраи ӯ дар он дидааст, ки вай ба инқилоб ва сохти нави ҷамъиятӣ самимияти комил доштааст; е) моҳияти ҷустуҷӯҳои адабӣ ва навовариҳои Ҳамдӣ дар шеъри баъдиинқилобияш назаррас ва мушаххас будааст; ё) дар тасвири ӯ саноеи бадеӣ, бахусус ташбеҳу таҷнис «мазмуни иҷтимоӣ» [9, 153] пайдо карда, андешаву орои инқилобӣ ва азнавсозии ӯро ифода кардаанд; ж) эҷодиёти ӯ аз ҷиҳати забон низ таҳаввул пайдо карда, содабаёнӣ ва оммафаҳмӣ асоси ҷустуҷӯҳои шоирро муайян кардаанд; з) Ҳамдӣ яке аз аввалин ва босалоҳияттарин тарҷумонҳо низ буда, намунаҳои осори А. С. Пушкин, С. М. Маршак ва дигаронро ба тоҷикӣ тарҷума кардааст.

Дар фароварди мулоҳизаҳои баёншуда гуфтан лозим аст, ки Ҷумъабой Азизқулов аввали касест, ки ибтидои солҳои шастум ба ҷамъоварӣ ва пажуҳиши ашъору осори насрии Аҳмадҷон Абусаидзодаи Ҳамдӣ машғул шуда, намунаҳои осори дастрасшудаи ӯро дар шакли маҷмуа ба чоп расонидааст. Мақолаи зикршуда такмили сарсухани он китоб буда, дар шинохти ин шоиру нависандаи қурбонии сиёсати вақт ҳарфи бодалел ва таъсиргузор аст.

Фаъолияти илмии Ҷ. Азизқуловро ҷустуҷӯ, дарёфт ва таҳлилу арзёбии ёдгориҳои нодири адабию фарҳангӣ шакл дода, ин равиши кор ӯро ба эҷоди мақолаҳои муҳим савқ додааст, ки намунаи дигари ҳамин гуна таълифот мақолаи «Кашфи як асари илмии оммавӣ», яъне «Мухтасари илми афлок ва илми арз» ва «Як асари номаълуми саҳнавӣ» мебошад. Аз мақолаи аввал маълум мешавад, ки муаллиф дар натиҷаи ҷустуҷӯ китоби зикршударо доир ба илми ҳайат пайдо кардааст, ки онро «Ҳоҷӣ Юсуфи Ҳайатӣ-донишманди хуҷандӣ бо баҳрабардорӣ аз «Қомус-ул-аълом» ва «Илми ҳайат» асари Фламмариони фаронсавӣ дар риштаи ситорашиносӣ таълиф карда будааст. Дар мақолаи дувум аз дарёфти асари саҳнавии тоҷикие хабар додааст, ки муаллифи номаълум онро соли 1927 дар Самарқанд эҷод кардаву дар оғози дафтари аввали он унвони зер навишта шудааст: «Шуълаи инқилоб», «Як пардаву се намоиш 1345-1927».

Муҳаққиқ пас аз зикри мавзуву муҳтаво ва баъзе параҳои дастраси ин песа ба хулоса меояд, ки «Ҳарчанд ки ин асар имрӯз аз нуқтаи назари санъати драматургӣ чандон баланд наменамояд, аммо хеле барвақт-соли 1927 навишта шудани он ҷолиби диққат аст. Аз ин ҷиҳат барои омӯхтани аввалин қадамҳои драматургия ва театри тоҷикӣ аҳаммияти калоне дорад. Вале мутаассифона, то ҳол муаллифи ин асар ба мо маълум нагардид...» Дар анҷоми мақола муаллиф аз хонандагон хоҳиш кардааст, ки «дар бораи ин асар ва муаллифи он муаллифи он чизе медонанд, ба Пажуҳишгоҳи забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва осори хаттии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон лутфан хабар диҳанд» [8, 175].

Бисёре аз мақолаҳои Ҷумъабой Азизқулов, ки дар солҳои гуногун навишта шудаанд, робитаи ӯро бо муҳити илмию адабӣ ва намояндагони он мушаххас менамоянд. Ба ифодаи дигар, ӯ аз зумраи донишмандони адабиётшиносе буд, ки нисбат ба ҳодисаҳои адабиву илмӣ ва сарнавишти инсониву ҳунарии аҳли илму адаб бепарво набуд. Эҷоди мақолаҳои «Шоири маҳбуби мо» ва «Марди шариф», ки дар онҳо чеҳраи адабӣ ва илмии Муҳаммадҷон Раҳимӣ ва Иосиф Самуилович Брагинский ба тасвир омадааст, пеш аз ҳама, баёнгари таваҷҷуҳи ӯ ба муҳити адабию илмӣ ва сарнавишти шахсиятҳои алоҳида мебошад.

«Шоири маҳбуби мо» аз аввалин мақолаҳо дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти Муҳаммадҷон Раҳимӣ буда, муҳаққиқ онро ба муносибати 60-солагии рӯзи таваллуди М. Раҳимӣ эҷод кардааст ва дар он чеҳраи инсонӣ ва ҳунарии шоири фақидро ба тасвир овардааст. Муаллиф дар мақола нахуст доир ба муҳимтарин лаҳзаҳои зиндагии шоир, муносибати ӯ ба инқилоби Русия, тағйироти сиёсию иҷтимоии дар рӯзгори тоҷикон ба амал омада маълумоти мухтасар оварда, сипас эҷодиёти ӯро аз ҷиҳати мавзуъу мундариҷаи ғоявӣ дастабандӣ кардааст, ки ба тариқи зайл аст: а) инъикоси мавзуоти байналхалқӣ бо ҳадафи ҳимоят аз сиёсати забткории шуравӣ; б) таваҷҷуҳи шоир ба тасвири «мавзуи ҳаёти синфи коргар ва саноати сотсиалистӣ» [7, 178]; в) тасвири симои Ленин «ҳамчун рамзи озодӣ, фатҳу нустар, бахшандаи илму ирфон, озодкунандаи бечорагон, раҳнамои ҷомеаи инсонӣ; г) ҳаёти пеш аз инқилобии тоҷикон, муборизаи халқи тоҷик барои озодӣ, иштироки вай дар азнавсозиҳои инқилобӣ ва сохтмони сотсиализм дар кишвар; д) тасвири воқеоти даврааи Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар алоқамандӣ бо сарнавишти таърихии тоҷикон; е) мавзуи меҳнат ва азнавсозиҳои ҳаёти сиёсиву иҷтимоӣ; ё) лирикаи ишқӣ ва моҳияти инсонии он.

Дар мақола дар бораи паҳлуҳои дигари фаъолияти Муҳаммадҷон Раҳимӣ, аз ҷумла тарҷумонӣ, луғатсозӣ, таҳрири луғати тафсирии забони тоҷикӣ, «интихоб ва тасҳеҳи матни сурудҳои асари классикии санъати тоҷик «Шашмақом» [7, 180] ва амсоли инҳо маълумоти судманд омадааст.

Чунонки дар фавқ ишора шуд, Ҷ. Азизқулов бо раҳнамоӣ ва зери назари И. С. Брагинский фаъолияти илмияшро дар Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти

ҷумҳурӣ оғоз кардааст. Ба ин далел, вай ба ин шахсият самимияти хос дошта, муҳаббаташро ба И. С. Брагинский дар мақолаи «Марди шариф» баён карда ва чеҳраи илмии ӯро офаридааст. Ин мақола бозгӯи роҳи сипардаи адабиётшинос ва тарғибгари осори шоиру нависандагони гузашта ва муосири форсу тоҷик И. С. Брагинский дар фосилаҳои гуногуни замонӣ буда, муаллиф чеҳраи инсонӣ ва илмии ин донишманди фақидро бо камоли диққат ва эҳтиром офаридааст. Дар мақола тамоми умр «руҳан бо ҷомеаи тоҷик» будан ва «хидмати адабиёти тоҷикро ба ҷо» [6, 44, 183] овардани И. С. Брагинский бо мисолҳо таъйид ва таъкид шудааст.

Чунонки ишора шуд, Ҷ. Азизқулов соли 1968 бо илқои Муовини Сармуҳаррири ЭСТ ба кори доимӣ дар ин идора ҷалб гардида, то ба нафақа баромадан вазифаи таҳриру такмили Энсиклопедияи бисёрҷилдаро ба ҷо меоварад. Мақолаи «Оинаи фарҳанги миллат» («Зеркало национальной культуры» ба забони русӣ), ки вай ба муносибати анҷоми таҳия ва нашри Энсиклопедияи Советии тоҷик навиштааст, як навъ бозгӯи холисонаи корномаи хидматгузорони ин нашрия ва муҳарририву таҳқиқии ӯ дар ин муассиса низ мебошад. Муаллиф дар мақола таърихи пайдоиши Энсиклопедия, маънои луғавӣ ва истилоҳии онро мурур карда, бо чопи ҷилди ҳаштум анҷоми нашри аввалин «раҳнамои дониш» дар таърихи халқи тоҷикро [4; 45, 186] таъйид менамояд. Муаллиф дар бораи хусусиятҳои мундариҷавии энсиклопедия маълумот оварда, дар фуроварди мақола хулоса мекунад, ки «Энсиклопедия-оинаи фарҳанги миллии халқ ва ёдгории хоси аҳди мо буда, дар он азнаввсозиҳоои иҷтимоӣ дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеаи ҷумҳурӣ, муваффақиятҳои халқи тоҷик дар оилаи халқҳои бародари СССР инъикос шудааст. Бедалел нест, ки дар радифи нишони давлатӣ, гимн ва парчам онро улгуи мустақили халқ ва миллат эътироф кардаанд» [5, 192].

Ҷумъабой Азиизқулов ба масъалаи робитаҳои адабии халқҳои шуравии собиқ бо тоҷикон низ таваҷҷуҳ карда, муҳимтарин равишҳои ин ҷараёни адабию фарҳангиро дар баъзе мақолаҳояш, аз ҷумла мақолаҳои «Гогол ва хонандагони тоҷик (Ба муносибати 150-солагии рӯзи таваллудаш)», «Торҳои муҳаббат», «Ҳамза ва қиссаи ӯ «Саодати нав», «Адабиёти халқи бародар» ва амсоли инҳо бо далелҳо ва таҳлилу натиҷагириҳои мушаххас баён ва арзёбӣ намудааст.

Дар мақолаи «Гогол ва хонандаи тоҷик» аввал нақш ва ҷойгоҳи Гоголро дар таърихи адабиёти рус ҳамчун нависандаи навовар ва тозаандеш мушаххас карда, сипас таърихи тарҷумаи осори ӯро ба забони тоҷикӣ мурур менамояд. Назар ба дарёфти ӯ тарҷумаи осори ин нависанда ба забони тоҷикӣ аз тарҷумаи мазҳакаи «Муфаттиш», ки Пайрав Сулаймонӣ дар солҳои 30-уми садаи гузашта аз русӣ ба тоҷикӣ баргардондааст, оғоз ёфта, бо тарҷумаи асарҳои дигари ӯ «Моҷарои Иван Иванович ва Иван Никифорович», «Иван Фёдорович ва холаҷони ӯ» идома ёфтааст. Баъдтар, ба муносибати 100-солагии нависанда асарҳои дигари ӯ «Тарас Булба», «Ҷонҳои мурда», «Шинел» ва «Помешикони қадима» дар тарҷумаи Эм. Муллоқандов, У. Ӯлмасов ва Р. Ҳодизода ба тоҷикӣ чоп шудаанд. Дар мақола муҳаққиқ бори аввал дар адабиётшиносии тоҷик мундариҷаи ғоявии асарҳои ба тоҷикӣ тарҷумашудаи Гоголро нақду арзёбӣ кардааст, ки сухани аввал ва бодалел дар бори ин нависанда мебошад [4, 195-199].

Шинохт ва арзёбии масъалаи робитаи адабии тоҷикон бо миллатҳои дигар дар мақолаи «Торҳои муҳаббат» такмил ёфтааст. Дар ин мақола муҳаққиқ решаҳои таърихии робитаи адабии туркманҳоро бо тоҷикон ҷустуҷӯ карда, саҳифаҳои аввали онро ба фаъоляти Бархурдори Фароҳии Мумтозтахаллус

мансуб медонад, ки «бо асари оламшумули худ-»Маҳбуб-ул-қулуб» шуҳрат дорад» [3, 201].

Дар мақола муҳаққиқ ин ва санадҳои дигар, аз ҷумла маълумот дар бораи шоир, файласуф, оҳангсоз, сарлашкар ва ходими давлатӣ Муҳаммад Байрамхон, ки «аз қабилаи Баҳорлуи туркманҳо буда [3, с.201], дар давлати Темуриён фаъолият кардааст, Мирзо Абдурраҳимхони Хони Хонон писари Байрамхони фавқуззикр, ки дар шеър «Раҳим» тахаллус кардааст, оварда, таъкид мекунад, ки «робитаҳои адабиии тоҷикону туркманҳо ва нафақат туркманҳо таърихи қадимтаре доштааст, ки самараи устодию шогирдии бародаронае будааст» [3, 203]. Дар мақола забони форсии тоҷикиро хуб донистани классикони адабиёти туркман Махдумқулӣ, Мулло Непес, Мамадвой Валии Кемина ва Нурмуҳаммад Ғариби Андалеб ҳамчун далели раднашавандаи решаҳои таърихӣ доштани робитаҳои адабии ду халқ таъбир шудааст. Дар идомаи баҳс Ҷ. Азизқулов таърихи робитаҳои адабии тоҷикону туркманҳоро мурур карда, аз пайванди маънавии Бердӣ Карбобоев бо адабиёт ва шоиру нависандагони тоҷик, аз ҷумла М. Турсунзода, А. Деҳотӣ, Ҷ. Икромӣ, М. Аминзода ва дигарон ёд мекунад. Дар мақола аз тарафи Ҷ. Одина ва Х. Раҳматуллоев ба тоҷикӣ тарҷума шудани асарҳои Бердӣ Карбобоев «Қадами қатъӣ», «Дар наздикии сарҳад» ва «Бародарони ширинкор» ва тарҷумаи асарҳои Қайғисиз Атабаев «Зодаи даврон» ва романи «Небитдоғ» аз тарафи Раҳим Ҳошим, Ф. Муҳаммадиев, Ш. Ниёзӣ ва Ш. Шараф ҳамчун санади воқеии алоқаҳои адабии ин ду миллат арзёбӣ шуда, аз ҷониби адибони тоҷик М. Қаноат, Қутбӣ Киром, А. Адҳам, У. Рачаб, Бобо Ҳоҷӣ, М. Бобоҷон ва Ҷ. Акобиров тарҷума шудани шеъру ҳикояҳои адибони туркман К. Қурбоннепесов, А. Ҳоитов, А. Атоҷонова, А.Саидов, О. Умарова, А. Ковусов, Н. Сарихонов, К. Тангриқулов, А. Оғобоев, Т. Қурбонова ва ғайра чун омили қависози торҳои муҳаббат тавсиф шудааст [3, 206-209].

Дар мақолаҳои «Ҳамза ва қиссаи ӯ «Саодати нав» ва «Адабиёти халқи бародар» Ҷ. Азизқулов дар бораи робитаҳои адабии халқҳои тоҷику ӯзбек ва қирғиз сухан ронда, дар мисоли асарҳои Ҳамза, аз ҷумла намоишномаи «Бой ва хизматгор» ва шеърҳои шоирони қирғиз А. Туқумбоев, К. Боялинов, М. Туқабоев, М. Элибоев ва асарҳои нависандагон С. Шимеев, К. Акаев, Н. Ҷетикашкаев, Н. Бойтемиров, Т. Абдумуминов, Ч. Айтматов ва дигарон равиш ва моҳияти робитаҳои адабии халқҳои тоҷику ӯзбек ва қирғизро муайян ва мушаххас намудааст.

Чунонки ба мушоҳида расид фаъолияти илмии Ҷумъабой Азизқулов васеъ буда, масъалаҳои гуногуни ҳаёти адабӣ ва фарҳангии ҷумҳуриро дар бар мегирад. Ин донишманд илова ба мақолаҳои зикршуда дар атрофи мушкилоти забони тоҷикӣ ва масъалаҳои рушди он низ баъзе таҳқиқот анҷом додааст, ки дар ин миён, ба қавли А. Сатторзода «навиштаҳои «Сухан аз забон ва тарзи баён» (2004) ва «Забон ба соҳибу нигаҳбон ниёз дорад» ва «Ваҷҳи тасмияи «Домулло» дорои аҳаммияти хосае мебошанд. Дар онҳо мулоҳизаҳои басо ҷолиб ва нуктаҳои омӯзандаи як нафар суханшиноси мумтоз ва соҳибтаҷриба дар бораи вазъи кунуни забони тоҷикӣ баён гардидааст» [27, 14].

Аз Ҷумъабой Азизқулов ду мусоҳиба боқӣ мондааст, ки ҳар кадоме диди мушаххас ва фардии ӯро оид ба масъалаҳои муҳимми илмию адабӣ ва тарҷумаи бадеӣ ифода мекунанд. Мусоҳибаи аввал «Бедареғ умр ба таҳияи донишнома сарф мекардам» унвон дошта, онро мусоҳиб хабарнигори ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат» Амирхон Аҳмадхонов соли 2011 бо ӯ анҷом додааст. Мусоҳиб ба воситаи суолҳо тавонистааст, ки аввалан розҳои пинҳони ҳамсуҳбаташро ба хонанда намояд, сониян ба ин васила шаммае аз ранҷҳои дар тӯли солҳо дар ҷодаи илму фарҳанг кашидаи ӯро ошкор ва арзёбӣ намояд. Суолҳо ӯро

вомедорад, ки сарнавишти инсониву адабиётшиносӣ ва донишномасозиашро бозгӯ карда, ба ин васила нақш ва ҷойгоҳашро дар самтҳои солҳо фаъолият кардааш муайян намояд. Ба ифодаи дигар, ин мусоҳиба хусусияти тарҷумаҳолӣ дошта, аввалан кардаҳо ва нокардаҳои донишманди фақидро фаро гирифтааст, баъдан дидгоҳҳои ӯро дар шинохт ва арзёбии моҳият ва хусусияти динишномаи миллӣ ва равишҳову усулҳои таҳқиқи адабиётшиносӣ муайян ва мушаххас сохтааст [22, 358-369].

«Тарҷума ва тарҷумонӣ» дувумин мусоҳибаи Ҷ. Азизқулов буда, онро масъули маҷаллаи «Фурӯғи тарҷума» Ш. Боев дар соли 2011 анҷом додааст, ки пурмӯҳтаво буда, бисёр масъалаҳои назарӣ ва амалии тарҷумаро дар бар мегирад. Муҳаққиқ дар ин мусоҳиба нахуст таърихи тарҷумаро мурур карда, дар идомаи баҳс усулҳои тарҷумаи зарбулмасалу мақол, ҳифзи тобишҳои миллӣ дар тарҷума, нақши мутарҷимони муваффақи тоҷик дар тарҷумаи адабиёти ҷаҳон ва омилҳои комёбии онҳо, тарзи интихоби асари тарҷумавӣ, навъҳои тарҷума, усули дарёфт ва корбурди муодилҳои тоҷикии нусхаи асл дар тарҷума ва меъёри корбурди онҳо ва фаъолияти тарҷумонияшро ба таври мушаххас баён кардааст, ки аҳаммият ва таъсири амалии он бо гузашти солҳо кам намешавад [28, 370-388].

«Ёднома» ҷузъи осори мерос гузоштаи Ҷ. Азизқулов буда, аввалан диди инсонӣ ва таҳқиқии ӯро дар шинохти чеҳраи инсонӣ ва ҳунарии шахсиятҳои маъруфи илму адаби ҷумҳурӣ мушаххас месозад, сониян раванд ва моҳияти иштироки ӯро дар ҳаёти адабии ҷумҳурӣ ва робитаашро бо доираҳои адабию илмӣ таъбир менамояд, ки хеле пуразриш аст. Ба мушоҳидаи А. Сатторзода «Хотираҳои Ҷумъабой Азизқулов бо доштани ҷузъиёти хотирмони зиёд, лаҳзаҳои нотакрор ва бозтобдиҳандаи чеҳраи хон ва гӯёи касоне, ки дар бораашон дар онҳо сухан меравад, таҳлилҳои амиқ ва нақду баррасиҳои боасоси дорои арзиши баланди адабӣ ва илмӣ мебошанд ва барои дарки дуруст ва амиқи он шахсиятҳои илмию адабӣ ва асарҳояшон мусоидат менамоянд» [27, 16].

Яке аз чунин ёдномаҳо «Зикри хайр зинда кунад номро» унвон дошта, оид ба робитаи маънавию касбии Ҷ. Азизқулов бо шоир Абдусалом Деҳотӣ ва баъзе шахсиятҳои дигар маълумоти дақиқ фароҳам овардааст, ки ҳолу ҳавои муҳити таълимӣ ва илмию адабии солҳои шастумро зинда месозад. Муаллиф аз Деҳотӣ, ки он замон муаллими донишгоҳ будааст ба гурӯҳҳои тарҷумонӣ дарс мегуфтааст, ёд кардаву ба ин васила чеҳраи бародари Деҳотӣ, шаҳиди Ҷанги Бузурги Ватанӣ Абдушукур Пирмуҳаммадзода, Шарифҷон Ҳусейнзода, Носирҷон Маъсумӣ, Муҳаммадҷон Шакурии Бухороӣ, Абдулҳамид Пӯлодӣ ва чанди дигарро бо камоли диққат ва инсоншиносӣ қаламӣ кардааст. Муҳимтарин унсури мундариҷавӣ ва сохтори маънавии ин навишта таҳлил ва тафсири амалу кирдори шахсиятҳоест, ки дар пешрафти илму адабиёт ва фарҳанги кишвар саҳм гузоштаанд [2, 390-401].

Ҳадафи ёдвораи «Дар суҳбати Ҳасан Ирфон» фақат зинда кардани чеҳраи инсонӣ ва адабии Ҳасан Ирфон набуда, балки ҷанбаи амиқи таҳқиқию таҳлилӣ низ дорад. Ин хусусияти ёдвораи ӯро дидор бо Ҳасан Ирфон ва ҳалли мушкилоти забонӣ, аз ҷумла корбурд ва шарҳу тафсири истилоҳоти пешаварию косибии тоҷикон, ки бояд дар энсиклопедияи тоҷик маҳфуз бимонад, ташкил медиҳад. Ӯ ҳамчун корманди ин идора дар сафари Самарқанд, ки Ҳасан Ирфон он ҷо зиндагӣ мекард, бо ин шахсият мулоқот карда, аз ӯ ёдвораҳои муҳиммеро ҳифз карда, сипас ба рӯи коғаз меоварад. Аз матни ёдвора маълум мешавад, ки Ҷ. Азизқулов дар тули солҳо бо ин шахсият на фақат робитаи ҳасана доштааст, балки аҳвол ва осори ӯро мурур карда, дар ин ёддошт сабт намудааст, ки ҷузъи он ҳабси Ҳасан Ирфон дар солҳои сиюм ва ҷузъи дигараш хидмати ӯ дар

инкишофи тарҷумаи бадеии тоҷикӣ мебошад, ки як-як дар ёддошт зикр шудааст [2, 411-413].

Ёдвораи «Шиносоии ман бо Ҷумъа Одина» сарнавишти пурфоҷиаи ин нависанда, робитаи инсонӣ ва касбии Ҷумъабой Азизқуловро бо ӯ инъикос ва тафсир намудааст, ки ҳамчун манбаи тарҷумаҳолӣ пураҳаммият мебошад. Дар ин ёдвора лаҳзаҳои муҳимми зиндагии Ҷумъа Одина, аз ҷумла баъди аз табъид баргаштани хонаводаашон дар деҳаи Панҷрӯд ба муаллимӣ машғул шудани ӯ, таҳсил дар шуъбаи ғоибонаи Омӯзишгоҳи омӯзгории Паҷакент, Донишкадаи дусолаи муаллимии Тоҷикистон воқеъ дар шаҳри Самарқанд, Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон, муносибаташ бо муаллимони Донишгоҳ ва ӯро дастгирӣ кардани Соҳиб Табаров, чопи аввалин ҳикояаш «Иҷоранишин» дар маҷаллаи «Садои Шарқ», пас аз хатми донишгоҳ дар маҷаллаҳои навтаъсиси «Тоҷикистон», ки сармуҳаррираш Абдусалом Деҳотӣ буд ва «Садои Шарқ», радиои ҷумҳурӣ, Кумитаи табъу нашр, нашриёти «Ирфон» ва рӯзномаи «Маориф ва маданият фаъолият намуданаш, муносибати беадолатонаи «мақомоти ҳукмравои давр» ба романи «Гузашти айём» ва ҳодисаҳои таъқибу фишори ӯ, ки аз тарафи баъзе ҳамдиёронаш рух дода буд, бо камоли диққат ва маъниҷӯӣ тасвир шудааст, ки имрӯз ҳамчун санади таърих арзишманд мебошад [1, 414-433].

Ҷумъабой Азизқулов дар ёдвораҳои «Ёде аз Иосиф Брагинский», «Ёди ёре, ки бародар шуда буд», «Синааш зеби нишон буд» ва «Буду боши Ҳамроқул дар сарои сипанҷ» муҳимтарин лаҳзаҳои ҳаёти Иосиф Брагинский, Юсуф Салимов, Аълохон Афсаҳзод ва Ҳамроқул Шодиқулов ва робитаи касбиаш бо шахсиятҳои ёдшударо тасвир ва таъбир намудааст, ки имрӯз ҳамчун ҳуҷҷати таърих арзишманд мебошад.

Ҳамин тариқ, аз таҳқиқ ва таҳлилҳои анҷомгирифта метавон ба ин натиҷа расид, ки Ҷумъабой Азизқулов дар тули фаъолияти илмияш ба омӯзиши масъалаҳои муҳимми адабиётшиносӣ, нақду арзёбии осори адабӣ, сарнавишти шахсиятҳои алоҳида машғул шуда, дар ин замина як силсила тақризу мақолаҳо ва тадқиоти ҷудогона оид ба «Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ таълиф намудааст, ки бо фарогирии воқеиятҳои ҳаёти адабӣ, мушаххас сохтани робитаи муҳаққиқ бо шахсиятҳои алоҳида ва муҳити илмию адабӣ арзиши муҳимми илмӣ дошта, ҳамчун манбаъшиносии ҳаёти адабии охири солҳои шастуми садаи бист ва ибтидои садаи бисту як арзишманд мебошанд.

КИТОБНОМА

1. Азизқулов, Ҷ. Шиносоии ман бо Ҷумъа Одина / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.

2. Азизқулов, Ҷ. Зикри хайр зинда кунад номро / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.

3. Азизқулов, Ҷ. Торҳои муҳаббат / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.

4. Азизқулов, Ҷ. Гоголь ва хонандаи тоҷик / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.

5. Азизқулов, Ҷ. Зеркало национальной культуры / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.

6. Азизқулов, Ҷ. Марди шариф, олими шаҳир / Ҷ. Азизқулов // Маориф ва маданият. – 1975. – 5-уми сентябр.

7. Азизқулов, Ҷ. Шоири маҳбуби мо / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.

8. Азизқулов, Ҷ. Як асари номаълуми саҳнавӣ / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.

9. Азизқулов, Ҷ. Аҳмадҷони Ҳамдӣ ва мероси адабии ӯ / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
10. Азизқулов, Ҷ. «Шуълаи инқилоб» нахустин минбари адабиёти тоҷик / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
11. Азизқулов, Ҷ. Анварӣ / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
12. Азизқулов, Ҷ. Саъдии Шерозӣ / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
13. Азизқулов, Ҷ. Абдулқодирхоҷаи Савдо / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
14. Азизқулов, Ҷ. Тадқиқот /Ҷ. Азизқулов // Синдбоднома таълифи Заҳирии Самарқандӣ. – Душанбе: Пайванд, 2012. – 733 с.
15. Азизқулов, Ҷ. Таҳрир ё тафсир / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
16. Азизқулов, Ҷ. Китоби ҳикмати халқ / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
17. Азизқулов, Ҷ. Дар бораи мунтахаботи Савдо / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
18. Азизқулов, Ҷ Икдоми нек / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
19. Азизқулов, Ҷ. Нашр ва тадқиқоти тозаи осори Рӯдакӣ / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
20. Азизқулов, Ҷ. Дар суҳбати Ҳасан Ирфон / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
21. Акбаров, Ю. Марде, ки даҳ ангушташ ҳунар аст / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
22. «Бедареғ умр ба таҳияи донишнома сарф накардаам». Мусоҳибаи хабарногори «Адабиёт ва санъат» А. Аҳмадхонов бо адабиётшинос ва хидматгузори донишнома Ҷумъабой Азизқулов / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
23. Бунин, А. С. Наука о литературе / А. С. Бунин. – Москва: Современник, 1980. – 334 с.
24. Диловаров, М. Устод / Ҷ. Азизқулов, Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
25. Салимов, Ю. Таҳқиқе дар шинохти «Синдбоднома» / Ю. Салимов. Ёдгори умр. Ҷилди дувум. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2003. – 178 с.
26. Самаки айёр. Ҷилди дувум / - Душанбе: Ирфон, 1970. – 304 с.
27. Сатторзода, А. Суханшиноси қаламзан / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
28. Тарҷума ва тарҷумон. Мусоҳибаи Ш. Боев масъули маҷаллаи «Фурӯғи тарҷума» бо мутарҷим Ҷумъабой Азизқулов / Ҷ. Азизқулов. Андӯхти рӯзгор. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 644 с.
29. Шеърдӯст, А. Сарсухан / А. Шеърдӯст // Синдбоднома таълифи Заҳирии Самарқандӣ. – Душанбе: Пайванд, 2012. – 733 с.

ҶУМЪАБОЙ АЗИЗҚУЛОВ – МУҲАҚҚИҚИ ТОЗАКОР ВА ДАҚИҚНАЗАР

Дар мақола зинаҳои ташаккулу таҳаввули фаъолияти илмӣ, адабӣ ва пажуҳишии Ҷумъабой Азизқулов таҳқиқ шуда, равиш ва моҳияти ҷустуҷӯҳои ӯ дар ин замина арзёбӣ шудааст. Нахуст дарёфтҳои илмии ӯ дар таҳқиқи осори насри таълифӣ ё худ насри маснуъ, аз ҷумла «Синдбоднома» мушаххас гардида, сипас пажуҳишу гузоришҳояш доир ба эҷодиёти шоиру нависандагони ҷудогона ва масъалҳои робитаҳои адабӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Ҳамчунин дар идомаи баҳс мақолаҳо, тақризҳо, мусоҳибаҳо ва ёдномаҳои Ҷумъабой Азизқулов таҳқиқ шуда, тарзи омӯзиш ва моҳияти ҷустуҷӯҳои ӯ дар шинохти аҳволу осори шоиру нависандагон ва адабиётшиносон, аз ҷумла

Заҳирии Самарқандӣ, Анварӣ, Саъдии Шерозӣ, Савдо, С. Айнӣ, Аҳмадҷони Ҳамдӣ, Ҳасан Ирфон, Ҷумъа Одина, Ю. Салимов, А. Афсаҳзод, Ҳ. Шодиқулов ва И.С.Брагинский мушаххас карда шудааст.

Дар маҷмуъ, дар мақола бо таҳлили осори илмии муҳаққиқ нақш ва ҷойгоҳи ӯ дар муҳити илмию адабии замони шуравӣ ва давраи истиқлол муайян гардидааст.

Калидвожаҳо: *Адабиётшинос, тарҷумон, қомуснигор, наср, насри таълифӣ, насри маснуъ, мақола, тақриз, мусоҳиба, ёднома.*

ДЖУМАБОЙ АЗИЗКУЛОВ – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ-НОВАТОР И ПРОНИЦАТЕЛЬНЫЙ АНАЛИТИК

В статье исследуются этапы формирования и эволюции научной, литературной и исследовательской деятельности Джумабоя Азизкулова, а также даётся оценка подходам и сущности его научных изысканий в данном направлении. В начале конкретизируются его научные достижения в изучении произведений авторской прозы, или так называемой искусственной прозы, в том числе в «Синдбаднаме», после чего рассматриваются его исследования и публикации, посвящённые творчеству отдельных поэтов и писателей, а также проблемам литературных связей.

В продолжение исследования анализируются статьи, рецензии, интервью и мемуарные материалы Джумабоя Азизкулова, в которых уточняются методы изучения и сущность его научных изысканий в процессе осмысления биографии и творческого наследия поэтов, писателей и литературоведов, в том числе Захири Самарканди, Анвари, Саади Ширази, Савдо, С. Айни, Ахмаджона Хамди, Хасана Ирфана, Джумы Одина, Ю. Салимова, А. Афсахзод, Х. Шодикулова и И.С. Брагинского.

В целом в статье на основе анализа научных трудов исследователя определяется его роль и место в научно-литературной среде советских времен и период независимости.

Ключевые слова: *Литературовед, переводчик, энциклопедист, проза, авторская проза, искусственная проза, статья, рецензия, интервью, мемуары.*

JUMABOY AZIZQULOV – AN INNOVATIVE RESEARCHER AND INSIGHTFUL ANALYST

There examines the stages of formation and evolution of the scientific, literary, and research activity of Jumaboy Azizqulov, and provides an assessment of the approaches and essence of his scholarly inquiries of the field in the article. Initially, his scientific achievements in the study of works of authorial prose, or so-called artificial prose, including «Sindbad-nameh», are specified. This is followed by an analysis of his research and publications devoted to the works of individual poets and writers, as well as to issues of literary relations.

In continuation of the study, the articles, reviews, interviews, and memoir materials of Jumaboy Azizqulov are analyzed, in which the methods of study and the essence of his scholarly inquiries are clarified in the process of interpreting the biography and literary heritage of poets, writers, and literary scholars, including Zahiriddin Samarqandi, Anvari, Sa'adi Shirazi, Savdo, Ayni, Akhmadjon Hamdi, Hasan Irfon, Jum'a Odina, Yu. Salimov, A. Afsahzod, Kh. Shodiqulov, and I. S. Braginsky.

Overall, based on the analysis of the researcher's scholarly works, the article determines his role and place within the scientific and literary environment of the Soviet times and the period of independence.

Keywords: *Literary scholar, translator, encyclopedist, prose, authorial prose, artificial prose, article, review, interview, memoir.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Нозимов Исомуддин Сафаралиевич – унвонҷӯи кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. **Суроға:** 734003. ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 121. E-mail: **NOVI4OK1314@MAIL.RU.** Телефон: **(+992) 938-73-00-00**

Сведения об авторе: Нозимов Исомуддин Сафаралиевич – соискатель кафедры теории и истории литературы Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни, **Адрес:** 734003. г.Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 121. E-mail: **NOVI4OK1314@MAIL.RU.** Телефон: **(+992) 938-73-00-00**

Information about the author: Nozimov Isomuddin Safaralievich – PhD candidate at the Theory and history of literature department at the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 121. E-mail: **NOVI4OK1314@MAIL.RU.** Phone: **(+992) 938-73-00-00**

ФОЛКЛОРШИНОСӢ / ФОЛЬКЛОРИСТИКА / FOLKLORISTICS

ТДУ: 491.550.5

МАХСУСИЯТҲОИ МАДҲИЯ ДАР ФОЛКЛОРИ БАДАХШОН

Таваккал Ҳайдармамад
Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Мадҳиясароӣ яке аз суннатҳои қадимтарини мардуми Бадахшон маҳсуб ёфта, асосан дар нишасти шабҳои ҷумъа, истиқболу таҷлили ягон ҳодисаи муҳими эътиқодӣ, маҳфилҳои ифтитоҳи ҷойҳои муқаддас, ба ҷо овардани ёдбуди гузаштагон, дар ҳузури меҳмонони олиқадр, баъди намози шом, иди Қурбон, иди Рамазон ва махсусан дар маросими азо (кафану дафн) расм аст [7, 101]. Мадҳияхонӣ ё суннати мадҳиясароӣ аз аркони гуногуни фарҳангӣ, ба мисли мутуни пандиву ахлоқӣ ва мазмуни ақлонӣ дошта, оҳанг ва ритмҳои махсус, зарбу навоҳои таърихӣ ва асбобҳои алоҳидаи мусиқӣ иборат аст. Дар расми мадҳиясароӣ ҳамаи ин аркон бидуни якдигар буда наметавонанд, яъне набудани яке аз онҳо маҳиясароиро ҳамчун суннат аз байн мебарад. Яъне ҳар як рукни дар мадҳияхонӣ дахл дошта муҳим ва ҳатмӣ аст. Яке аз ин рукнҳо матнҳои мадҳия мебошанд. Мазмун ва муҳтавои матнҳои мадҳияҳо асоан ахлоқӣ-эътиқодӣ буда, вазифаи онҳо ташвиқу тарғиби тавҳид, даъват ба инқилоби вуҷуди инсон, худшиносӣ, ибодат ва нишон додани иззату эҳтиром ва сулҳу салоҳ дар ботини инсон маҳсуб мешавад [8, с. 58].

Аз ин лиҳоз, мадҳиясароӣ хусусиятҳое дорад, ки онҳо барои пешрафти ахлоқии ҷомеъа дар замони муосир таъсири мусбат мерасонанд. Дар ин таъсир нақши шеъри классикии форсӣ-тоҷикӣ хеле назаррас ва таъсирбахш аст.

Мадҳиясароӣ на фақат хондану навохтан аст, балки он як суннате аст, ки аз як ҷиҳат, агар бо ашъори ахлоқии худ ашхоси аламзадаро тасалло бахшад, аз ҷиҳати дигар дилгармии онҳоро нисбат ба зиндагӣ афзоиш медиҳад. Сониян, он на фақат авлод, ҷомеа, балки инсонҳои аз нажод вобаста набударо низ ба ҳам наздик мекунад. Дар вуҷуди онҳо ба ивази мағрурӣ, сабру таҳаммулро нисбат ба ҳамдигар фароҳам месозад. Барои тақвияти ин фикр ба як ғазали андарзии Носири Хусрави Қубодиёнӣ (1004-1088) таваҷҷуҳ мекунем, ки аз ҷониби мадҳиясароёни водии Ғунд (яке аз водиҳои н. Шуғнон) дар мақоми ситоиш, ба хусус дар шабҳои маърифат сароида мешавад. Дар он мутафаккир Носири Хусрав ҳамаи одамонро шоху барги як дарахти тануманд ва ниҳоли шинондаи Худованд шуморида, ҳама гуна зулму тааддӣ дар ҳаққи онҳоро чун кори хилофи амру наҳйи Худо медонад. Байте аз он шеър:

Халқ ҳама яксара ниҳоли Худоянд,
Ҳеҷ на баркан ту з-ин ниҳолу на бишкан [10, 16].

Ё ғазали шоири афғон Шоиқ, ки дар водии Вахон онро қасидахони номии деҳаи Ямги ноҳияи Ишкошим Қурбонбеков Маҳмадбек месарояд, чунин мазмуни муассир дорад:

Одамиро давлате болотар аз инсоф нест,
Ҳар ки беинсоф бошад лоиқи авсоф нест.
Марди беинсоф дар чашми хирад бошад забун,
Мешавад аз қиматаш кам гар тил(л)ои соф нест.
Мешиносад аҳли дониш ростиро аз дурӯғ,
Гар надонад фарқи софу қалбро сарроф нест.

Гавҳари умри гиромиро макун беҳуда сарф,
Давлати ҷуду сахо аз олами исроф нест [9, 119].

Мадҳиясароӣ эътиқодро нисбат ба офаридгор зиёд мекунад, зеро бидуни боварӣ, ки унсури муҳими зиндагӣ аст, ҳамкорию иттиҳод ғайриимкон аст. Дар матнҳои зиёде, ки аз ҷониби мадҳиясароёни навоҳии Бадахшон сароида мешавад ваҳдонияти мардумон ба чашм мерасад. Дар матни яке аз онҳо, ки ба сифати мадҳия дар барномаи Муалибшоев Олуча мақом дошта, дар ҳузури меҳмон сароида мешавад, омадааст, ки вуҷуди инсон бояд аз ҳама ифлосиҳо орӣ бошад. Агар вуҷуди инсонро хислати иблисӣ пур кунад, он тадриҷан ба ҳаждаҳо мубадал мегардад.

Медон, ки ҳубби ҷоҳ балое бувад азим,
К-Иблис бошад, он, ки ба он мубтало шавад.
Мӯр аст ҳубби мол мар ӯро амон мадеҳ,
К-он мӯр мор гардаду мор ҳаждаҳо шавад.

Ба гуфти яке аз мадҳиясароёни водии Бартанг Мамадёри Хуҷамёр Иблис номи шайтон аст, яъне ӯ дар муқобили як дастури илоҳӣ, ки саҷда ва таъзим дар муқобили инсон буд сарпечӣ кард, ва он гоҳ аз даргоҳи Худо ронда шуд. Албатта ин гуфтаи мадҳиясаро дар асоси ривояти маъмул дар ин самт гуфта шудааст. Дар илова бо гуфтаҳои фавқ бояд гуфт, ки дар баъзе маъракаҳо матнҳое, ки аз ҷониби мадҳиясароён суруда мешаванд, мазмун ва муҳтавои онҳо, агар роҷеъ ба Иблис бошад, мадҳиясаро аввал матнро суруда, сонӣ мазмуни онро ҳам тавзеҳ медиҳад. Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки ин методи сурудан ва тавзеҳ додани матн аз ҷониби мадҳияхон ба мардум бештар маъқул мешуд.

Муаллифи ин сатрҳо дар рафти суҳбат аз ҳофизи мадҳиясаро Мамадёри Хуҷамёр пурсид, ки ӯ дар бораи Иблис ягон нақлро медонад ё не? Ӯ нақлашро чунин оғоз кард: «Дар як маросими «Чароғравшанкунӣ», ки дар деҳаи Басид баргузор гардид, ширкат намудам. Пеш аз мадҳияхонӣ халифа суханро аз кирдори бади Иблис шуруъ намуда, мардумро ҳушдор доданд, ки онҳо бояд аз корҳои бад ҳама вақт парҳез бошанд. Яке аз сабабҳои наҷоти инсон аз гумроҳӣ ва ҷаҳл мубориза бо шайтон аст, зеро инсон ҳар лаҳза метавонад аз масири дурусти зиндагӣ дар канор бимонад. Аз ин лиҳоз инсон ҳамеша ба такомули маънавӣ ниёз дорад. Ашхосе, ки аз Иблис худро муҳофизат карда тавонанд, бештари вақт аз роҳи бад худорӣ мекунанд, зеро кирдори шайтон ақли инсонро коста ва хароб карда, чароғи шавқу рақбат ва меҳру муҳаббат нисбат ба Худовандро дар дилҳояшон хомӯш мекунад. Аз ин бора Мавлоно Шамси Табрезӣ хуб шакаррезӣ кардааст:

Масьуду малоик шуду лашкаркаши арвоҳ,
Он руҳи муқаддас,
Шайтон зи ҳасад бар сари инкор баромад,
Мардуди замон шуд [6, 255].

Бо ин мисраъҳо халифа Алиша суханҳои худро ба итмом расонида, маро чун яке аз мадҳиясароёне, ки бо даъвати мардум ва соҳиби азо ба маърака даъват шудам, муаррифӣ намуда рубобро ба дасти ман дод ва гуфт: Мадҳияеро бихон, ки мазмун ва муҳтавои он роҷеъ ба Иблис бошад. Ман ба сурудани ғазали Мулои Румӣ шуруъ намудам, ки чанде аз абёти он чунин аст:

Гуфтӣ, ки бо ҷон ошиқам, рав ошиқи ҷон нестӣ,
Аз ҷон куҷо дорӣ хабар, ҷӯёи ҷонон нестӣ.
Иблиси худ худ гаштай, дилро ба шайтон бастай,
Дар феълу фикри худ нигар, камтар зи шайтон нестӣ.
Гар одамӣ ту бо Ҳудо, худро зи шайтон кун ҷудо,

Бишнос асли хешро, камтар зи ҳайвон нестӣ.

Мулло, агар аз ҷону дил, ҳастам ғуломи Шамсиддин,
Дар суҳбати доно нишин, охир ту доно нестӣ [6, 254].

Аз мазмун ва муҳтавои абёти фавқ бармеояд, ки Мавлоно дар осори худ маъниро чунин ранг медиҳад, ки инсон бояд барои аз роҳи шайтон худро халос кардан аз мафҳуми ишқ истифода барад. Мавлоно дар ин фазо ва қаламрав инсонро бо ҷиддияти тамом ба масири худшиносӣ ва худогоҳӣ даъват менамояд. Тавассути ишқ инсон аз сурат ба маъно мерасад ва бо ҳамин минвол ба ҳастии офариниш мерасад. Ба андешаи инҷониб дунё майдони озмоиш аст ва инсон ҳадафи ин озмоиш, пас ҳарифи қадаре чун шайтон лозим аст, то инсон битавонад бо мубориза бо ӯ истеъдодҳояш шукуфо гарданд.

Пайрави тариқаи исмоилияи Ислом дар Осиёи Марказӣ дорои суннатҳои хос мебошанд, ки ба ҳайси маҷмуи арзишҳои ахлоқӣ ва эътиқодӣ доир ба афкори худшиносиву худошиносӣ баромад карда, дар масири таърих пайравонашро аз мунҳариф гардидан аз роҳи рост, ки он дар Қуръони Шариф «сирота-л-мустақим» ифода ёфтааст, боз медорад.

Мадҳияе, ки ба Имоми сивусеюми исмоилиён Абдуссалом нисбат дода мешавад ва он дар маъракаҳои ахлоқии мардуми Бадахшон сароида мешавад, яке аз мадҳияҳои маъмул ба шумор меравад. Аз хусуси аҳаммияти ахлоқии ин манзума муҳаққиқ В.Д. Охониёзов низ ибрози назар намуда, мегӯяд, ки дар он сифоти нури ҷовидона ва интиқоли он аз ҷабини пайғамбар ба пайғамбар ва баъдан аз Хотамуланбиё ба имомон тараннум мегардад. Асли мақсади он даъват ба худшиносӣ аст. Абёте аз он чунин аст:

Агар хоҳӣ, ки руйи ман бубинӣ чашми сир бикшо,
Ки чашми сар набинад ҷуз вуҷуди даҳрфарсоям.
Агар хоҳӣ, ки бишносӣ маро худро шинос аввал,
Маро ҳар кас шиносо шуд, шиносоро шиносоям [5, 68].

Роҷеъ ба шинохти худ ва махсусан шинохти нафси худ гузаштагони мо панду андарзҳои зиёде гуфтаанд. Шайхурраис Абуалӣ ибни Сино дар ин маврид гуфтааст: «Нахустин сиёсате, ки сазовор аст инсон ба он оғоз кунад, ҳамоно сиёсати нафси худи ӯст. Яъне, аввал бояд дар ислоҳи нафси худ бикӯшад, сиёсату тадбирашро дар ин кору кӯшиш ба кор бурда, хештанро солеҳу неку бинамояд… Ва агар касе, аз ухдаи сиёсати неку ва ислоҳи нафси худ барояд, он гоҳ боке бар вай нест, ки ба болотар аз он иқдом карда, ба сиёсати билод бипардозад. Яъне касе, ки худро ислоҳ карда бошад, метавонад ба сиёсату тадбири умури мардум иштиғол варзад» [3, 259].

Хусусияти дигари мадҳия дар таъсири мусиқии он ба руҳоният ва равони он мебошад. Ин қудрат мардумонро аз назардиди танги зиддиятҳои тоифавӣ берун оварда, барои эътирофи чандфарҳангӣ заминаеро фароҳам созад. Мусиқии суннатӣ омехта бо сухани фасеҳ бидуни забондонӣ ба нажодҳои мухталиф таъсири мусбат расонда метавонад. Барои тақвияти ин ақида мо ба саҳифаҳои яке аз бузургтарин китобҳои олами қадим оид ба мусиқӣ, ба асари Абу Насри Форобӣ «Китоб - ал - мусиқӣ ал - кабир» мурочиат мекунем.

Дар боби «Асноф - ал - алҳон ва ғоётаҳа» (маънӣ ва намудҳои оҳангҳо) омадааст, ки онҳо се навъ мешаванд – яке барои тарбияи нафс («мулазза» - лаззатбахш, роҳат бахшидан, фараҳбахшии руҳ ва ғ.), дуввумӣ («мухайяла») барои ривочи тахайюлот, дар тасаввури шунаванда таҷассум кардани ҳолатҳои муайяни зиндагӣ, муҳокии ин ё он амал ва сеюмӣ («инфиолийя») алҳоне, ки аз шунидани онҳо дар ботини шунаванда изтироб ба амал меояд, гӯё руҳ ба ҳаракат

меояд ва касро ба фаъолият маҷбур месозад (ҳамон намуди машҳури оҳангҳои «инфилия» [4, 144].

Маълум мешавад, дар мазмуни «алҳони инфилия» (аз решаи феъли арабии «фаъала» - кор кардан (ҳаракат кардан) мақсади ба изтироб овардану водори ин ё он амалу ҳаракат сохтани шунаванда дар назар дошта шудааст. Худ аз худ маълум аст, ки барои ин гуна оҳангҳоро сохтан ва онҳоро ифода кардан чӣ гуна сатҳи баланди ҳунарӣ, истеъдод ва малакаи олӣ зарур аст. Бо боварии тамом метавон гуфт оҳангҳои мадҳия намунаи олии маҳз ҳамин қабил алҳони инфиолия ба шумор мераванд, ки ба дилҳои мардум новобаста аз қавму нажод дилгармӣ медиҳанд.

Яке аз хусусиятҳои суннати мадҳияхонӣ, ин хондани қиссаҳои бузургҳаҷм аз ҷониби мадҳиясароён мебошад, ки то имрӯз аз хондани ин қиссаҳо мардум лаззат бурда, аз як ҷиҳат, агар ғизои руҳӣ гиранд, аз ҷиҳати дигар рафтор ва кирдор ва муносибати худро бо ҳамдигар қавӣ мегардонанд.

Мадҳиясарои боистеъдои деҳаи Туғгози ноҳияи Ишкошим Каримов Азизхон дар суҳбате гуфт, ки дар Вахон шаби якуми «Чароғравшанкунӣ»-ро «шаби нахусб» мегӯянд, зеро дар ин шаб, руҳи инсон аз ҷисм ҷудо шуда бошад ҳам, он гирду атрофи сақфи хона дар гардиш буда, барои ба асли худ пайваст шудан омодагӣ мебинад. Бинобар ин, ҳофизони қасидахон бояд то дамидани субҳ масъулияти худро, яъне хондани қиссаҳоеро ба мисли «Панҷ киштӣ», «Бари Маҷнун», «Гӯшворнома» ва «Қиссаи кӯру чаҳорсад қатор» адо намоянд, то аз савоби бештаре бархӯрдор шаванд. Ва ҳамчунин, таъкид намуд, ки имрӯзҳо ҳофизони ҷавон аз хондани чунин қиссаҳо ор мекунанд.

Аз гуфтаҳои ин мадҳиясаро маълум мешавад, ки дар гузаштаи на чандон дур сароиши қиссаҳои қалонҳаҷм хело роиҷ будааст, чаро ки мазмуни онҳо ба зиндагии ҳаррӯзаи мардум вобастагӣ доштааст, онҳоро дар доираи меъёри ахлоқӣ нигоҳ медоштаст. Шояд тавассути ин қиссаҳо мардум аз корҳои ношоиста дурӣ меҷустанд. Қиссаҳои мазкур дар шабҳои маросими мотам сароида мешуданд.

«Қиссаи кӯру чаҳорсад қатор» яке аз қиссаҳои бузургҳаҷм маҳсуб ёфта, аз ҷониби мадҳиясароён дар маросими «Чароғравшанкунӣ» сароида мешавад. Яке аз хусусиятҳои тарзи сароиши ин қисса он аст, ки мардум онро дӯст медоранд ва авомилаш он аст, ки дар он аз боби саховатмандии Ҳазрати Алӣ сухан меравад. Вақте ки матн аз ҷониби мадҳияхон дар мақоми зер сароида мешавад, яке аз хусусияти умумӣ, ки дар услуби сарояндагии қисса мушоҳида мешавад, ин дар аснои иҷро овози мулоим ва ширадори ҳофизи мадҳияхон буда, баъди сароидани матн ҳофиз таваққуф мекунад ва таҳти адои навозиши ҷонгудози ӯ халифа (масъули иҷрои фароизи динӣ) чанд матнашро ба ширкаткунандагони маърака маънидод мекунад. Ин усул таваҷҷуҳи мардумро ба ҷониби мадҳияхон ва халифа бештар мутамарказ мекунад. Ҷанбаи хоси ин усули иҷро дар он дида мешавад, ки аснои нолаҳои сароянда ҳамеша ҳаракати оҳанг ба сӯйи нимпардаи поён сурат мегирад.

Хусусияти дигари универсализм дар қиссахонӣ дар он дида мешавад, ки аслан дар аксари кулли қиссаҳо танҳо бо усули истифодаи овози бо авҷҳои пасту баланди мардона (овози баланд) сароида мешаванд, ки устодони қиссаро маҳорати ин услуби овозбарориро солҳои дароз зимни машқу тамринҳои махсус соҳиб мешаванд. Ҳамин тариқ, қиссаҳое, ки аз ҷониби мадҳияхонҳо сароида мешаванд, сарчашмаҳои ҳам таърихӣ ва ҳам мифологӣ дошта, аз замонҳои пеш то имрӯз дар онҳо беҳтарин хусусиятҳои инсонӣ, орзуву ормонҳои мардум, саховатмандӣ ва ғайра таҷассум гардидаанд. Бештари онҳо, дар раванди таърих нобуд шудаанд, вале иддаи маълуми онҳо дар намунаҳои гуногун бо илова ва

тасвири нав мутобиқ ба замона аз ҷониби мадҳияхонҳо то ба замони мо омада расидаанд. Яке аз онҳоро, ки дар айни ҳол дар маросими мотам, ба хусус, ҳангоме ки шахс дар бевақтии рӯз аз дунё мегузарад ва дар он ҳолат майит дар хонаи азодор то субҳ нигоҳ дошта мешавад, сароида мешавад. Дар ҳамон лаҳза соҳиби азо мадҳияхонҳоро барои гузаронидани шаби азо даъват мекунад. Мадҳияхонҳо бештар ба хондани қиссаҳои калонҳаҷм майл мекунанд. Яке аз он қисса, ки аз хусуси он дар фавқ зикр намудем, «Қиссаи кӯру чаҳорсад қатор» унвон дорад ва он қариб аз ҷониби аксарияти мадҳияхонҳои навоҳиҳои мухталифи Бадахшон сароида мешавад. Мазмуни мухтасари он чунин аст, ки Алӣ (а) бо сайиси худ Қамбар чаҳорсад уштурро дар корвон раҳнамоӣ мекунанд ва аз пеш сойиле пайдо мешавад ва нон металабад. Ҳазрати Алӣ (а) Қамбарро амр мекунад, ки ба сойил нон диҳад. Қамбар гуфт нон дар хон, хон дар бор, бор дар уштур, уштур дар корвон, яъне ҳар бор ҳамин баҳонаҳо меорад ва дар охир Ҳазрати Алӣ (а) мегӯяд борро бо шутурҳо ба сойили нобино деҳ. Қамбар аз уштури хеш саросема давида пеши Ҳазрати Алӣ (а) меояд ва Алӣ (а) мепурсад, ки сабаби шитобат чӣ аст? Қамбар ҷавоб медиҳад: тарсидам, ки маро ҳам ҳамроҳи уштур ва бор ба сойил медиҳед [1, с. 307.

Яке аз сифатҳо ва бартарии мадҳия аз дигар сурудҳо дар он аст, ки он аз барномаи мушаххас иборат буда, мадҳиясароён онро дар ҳар маърака мутобиқ ба мазмуни маърака ба ҷо мебиёранд. Қобили қайд аст, ки агар дар маросими «Ҷароғравшанкунӣ» он матнҳое, ки ба бебақоии дунё бахшида шудаанд, ба мисли «Сабзаи боғи баҳорон шуд хазон аз дасти марг», «Эй мусулмонон, чи гӯям дод аз дасти аҷал» (Ҳоҷӣ), «Ғофил манишин бин, ки бузургон ҳама рафтанд», «Гӯш кун, эй муҳибби мавлоно, дил манеҳ бар дурӯзаи дунё» (Шоҳфутур), «Ба кунҷи офият биншин, ба вақти марг дармонӣ» (Шамси Табрезӣ), «Мабош эмин дар ин олам, гули гулшан наемонад» (Шамси Табрезӣ), «Аввал бигӯям аз Ҳудо, дуюм зи ёрони фалак» (ба Саъдӣ нисбат дода шудааст), «Ғофил машав, эй бехабар, афсӯс зи дунё рафтанист» (Ҷаъфар), «Ҷаҳон пурдард мебинам, даво ку» (Саноӣ) дар барномаи сарояндагии ҳамаи ҳофизони навоҳии Бадахшон мавқеъ дошта, суруда мешаванд. Барои тақвияти ин гуфтаҳо овардани як даври барномаи мадҳиясароии ҳофиз Некқаддам Давлатқадамов, ки соли 2000 дар маросиме суруда ва сабт шуда буд, зарур донистем.

Ҳофиз мадияҳсароиро бо рубоии зерин шуруъ кард:

Аспи ту буроқу зини ту фирӯза,
Мағрур машав ба давлати серӯза.
Ин куҳна рубот ба кас намонад боқӣ,
Имрӯз қадаҳ шикасту фардо кӯза.

Ҳофиз рубоиро бо оҳанг ё мақоми «зилу бам», ки аз зинаи аввали мадҳия аст ва оҳанги сароишаш пасту мулоим аст, хонда, пас ба зинаи дуюми он зилобам (баму зер) мегузарад. Оҳанги сароиши ин зина гоҳ пасту гоҳ баланд мешавад. Дар ин зина матне, ки бо матлаи

Ғофил манишин, бин ки бузургон ҳама рафтанд,
Аз даҳри фано силсиладорон ҳама рафтанд

шуруъ мегардад ва он ба матни Шамси Табрезӣ, бо унвони «Ба вақти марг дар монӣ», таносуби мантиқӣ пайдо мекунад, сароида мешавад, ки абёте аз он чунин аст:

Ба кунҷи офият биншин, ба вақти марг дар монӣ,
Агарчи сирри пинҳонӣ, ба вақти марг дар монӣ.
Агар муъмин мусулмонӣ, агар ту роҳи дин донӣ,
Агар сад илм мехонӣ, ба вақти марг дар монӣ [6, 70].

Метавон гуфт, ки матнҳои ба мисли «Рӯзҳо фикри ман ин аст ҳама шаб суханам», «Ало, ай толиби ваҳдат, ҳамелофӣ, ки ҷӯёям», «Агар на руйи дил андар баробарат орам», «Ба номи Кирдигори покдовар», «Гузинам Қуръон асту дини Муҳаммад», «Дил агар зокир набошад, сабҳагардонӣ чӣ суд?», «Дурр зи дарёи ҳақиқат гавҳар андар кони туст», «Сипеҳри маърифат, хуршеди анвар» дар маҳфилҳои ифтитоҳи ҷойҳои муқаддас, ба ҷо овардани ёдбуди гузаштагон, дар ҳузури меҳмонони олиқадр, баъди намози шом низ аз ҷониби мадҳиясароён сароида мешаванд.

Яке аз матнҳои маъмуле, ки ба Шамси Табрезӣ мансуб дониста шуда, танҳо баъди намози шом аз ҷониби мадҳиясароёни ноҳияҳои Дарвоз, Роштқалъа, Ишкошим ва Рӯшон сароида мешавад, дар мақомҳои мухталиф иҷро мегардад. Дар ин матн шоир таъкид мекунад намозе, ки сифати девӣ дошта бошад, он беарзиш аст ва ҳамчунин шахсе, ки таваҷҷуҳ ба намоз надошта, дар он лаҳза намоз қироат кунад, намози ӯ бидуни амал пуч буда, ба даргоҳи Худованд пазируфта намешавад. Матн ба таври зер аст:

Агар на рӯйи дил андар баробарат орам,
Ман ин намоз ҳисоби намоз нашморам.
Аз ин намози риёӣ чунон хиҷил шудаам,
Ки дар баробари рӯят назар намеёрам.
Намозкун ба сифат чун фаришта мемонад,
Ҳанӯз дар сифати деву дад гирифторам.
Агар ҷазои ман онро диҳӣ, ки ман кардам,
Зи хок бар накунам сар зи шарми кирдорам.
Ишорате, ки намудӣ ба Шамси Табрезӣ,
Назар ба ҷониби ман кун, кариму ғаффорам! [2, 43-45].

Аз ин лиҳоз, мо гуфта метавонем, ки мадҳия яке аз анъанаи пуразриши фарҳанги мардуми Бадахшон маҳсуб ёфта, то ҳоло ҳам арзиш ва аҳаммияти хешро гум накардааст. Ба ақидаи мо, яке аз сабабҳои дарозумрии ин суннат дар он аст, ки муаллифони ин гуна ашъор ба василаи он масоили гуногуни динӣ ва ирфонӣ, ахлоқию фалсафӣ матраҳ карда, ба одоби фардию иҷтимоӣ, ки ба онҳо ба назари эътибор нигаристаанд, ишора намудаанд. Ин осор ҷанбаи таълимию тарбиявӣ касб карда, дар тамоми қарнҳо мавриди мутолиаи аҳли адаб ва мардуми босавод қарор гирифт. Дарозумрии мадеҳасароиро ҳамчунин дар ширинии баён, зебоии сухан, равонию содагии баён, вазну қолабҳои шеърии барои мадҳия мувофиқ, дилчаспию дилангезии оҳангҳо ва мазмуни баланди ашъори интихобшуда дидан мумкин аст, ки орифу ом ва пиру ҷавонро ба худ баробар машғул месозад. Албатта, чунин сифату хусусиятро шеъри классикии форсии тоҷикӣ дорад, ки дар мутуни мадҳияи суннати мадҳиясароӣ мавқеи бориз дорад. Маҳз ҳамин хусусиятҳои мадеҳа боис гардидааст, ки шоирон дар пайравӣ аз гузаштагони худ шеърҳои навро барои ин навъи созу наво эҷод менамоянд, офарандагони оҳангҳои мусиқӣ оҳангҳои нав меофаранд, сарояндаҳо ҳунари сарояндагии худро пайваста такмил медиҳанд.

Дар хотима мавриди таъкид аст, ки суннати мадҳиясароӣ ба насли муосир мероси азим ва саршори саховатмандонаеро ато намудааст ва ба гумони ғолиб андешаи нигористан дар онҳо ва раҳёбӣ ба дарки рамзии онҳо бо зеҳни кунҷков, ақлонӣ ва ҷустуҷӯгар метавонад кумаки бузурге барои насли ҳозира ва оянда бошад.

КИТОБНОМА

1. Китоб–ал–маноқиб. Имомӣ шиъа тариқа Покистон - Карочӣ, 1989. – 100 с.
2. Муҳаммадхоҷаев, М. Абуалӣ Ибни Сино. Осор / М. Муҳаммадхоҷаев Ҷилди 1, – Душанбе: Дониш, 2005. – 854 с.

3. Низомов, А. Таърих ва назарияи Шашмақом / А. Низомов – Душанбе: Ирфон, 2003. – 650 с.
4. Охонниёзов, В. Таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ дар Бадахшон / В. Охонниёзов. Китоби аввал – Душанбе: Сифат-Офсет, 2022. – 328 с.
5. Таваккал, Ҳ. Анъанаи мадҳиясароӣ дар Бадахшон / Ҳ. Таваккал. – Душанбе, 2025. – 210 с.
6. Таваккалов, Ҳ. Мавқеи ашъори Шамси Табрезӣ ва Носири Хусрав дар барномаи мадҳиясароӣ / Ҳ. Таваккалов // Суханшиносӣ. Маҷаллаи илмӣ. Шумораи 1. – Душанбе, 2022. – С. – 101-108.
7. Таваккалов, Ҳ. Сабабҳои истифодаи зиёд аз ашъори ирфонии Шохфутур Муҳаббатшоҳзода ҳангоми мадҳияхонӣ / Ҳ. Таваккалов // Суханшиносӣ. Маҷаллаи илмӣ. Шумораи 2. – Душанбе, 2022. – С. 58-66.
8. Таваккалов, Ҳ., Шоҳзодамуҳаммадов, У. Рубоби помирӣ дар ойинаи таърих ва ривоёт / Ҳ. Таваккалов, У. Шоҳзодамуҳаммадов. – Душанбе: Паёми ошно, 2019. – 199 с.
9. Хусрав, Носир. Девони ашъор. Ҷилди 1. Носири Хусрав. – Душанбе 2009. – 650 с.
10. Gabrielle Van Den Berg Minstrel Poetry from the Pamir Mountains –Leiden / Gabrielle Van Den Berg. 1997. – 764 p.

МАХСУСИЯТҲОИ МАДҲИЯ ДАР ФОЛКЛОРИ БАДАХШОН

Дар мақола муҳаққиқ рочеъ ба яке аз суннатҳои қадимтарини мардуми Бадахшон, мадҳиясароӣ, ки он асосан дар нишасти шабҳои ҷумъа, истиқболу таҷлили ягон ҳодисаи муҳими мазҳабӣ, маҳфилҳои ифтитоҳи ҷойҳои муқаддас, ба ҷо овардани ёдбуди гузаштагон, дар ҳузури меҳмонони олиқадр, баъди намози шом, иди Қурбон, иди Рамазон ва махсусан дар маросими азо (кафну дафн) расм аст, сухан рондааст. Мазмун ва муҳтавои матнҳои мадҳияҳо асосан ахлоқӣ-эътиқодӣ буда, вазифаи онҳо ташвиқу тарғиби тавҳид, даъват ба инқилоби вуҷуди инсон, худшиносӣ, ибодат ва нишон додани иззату эҳтиром ва сулҳу салоҳ дар ботини инсон маҳсуб мешавад. Муаллифи мақола асосан аз боби хусусиятҳои мадҳия ибрози назар намуда, қайд мекунад, ки мадҳия яке аз анъанаи пурарзиши фарҳанги мардуми Бадахшон маҳсуб ёфта, то ҳоло ҳам арзиш ва аҳаммияти хешро гум накардааст. Ҳамчунин, дар мақола хотирасон мекунад, ки яке аз сабабҳои дарозумрии ин суннат дар он аст, ки муаллифони ин гуна ашъор ба василаи он масоили гуногуни динӣ ва ирфонӣ, ахлоқию фалсафӣ матраҳ карда, ба одоби фардию иҷтимоӣ, ки ба онҳо ба назари эътибор нигаристаанд, ишора намудаанд. Аз ин ҷост, ки ин осор ҷанбаи таълимию тарбиявӣ касб карда, дар тамоми қарнҳо мавриди мутолиаи аҳли адаб ва мардуми босавод қарор гирифтааст.

Вожаҳои калидӣ: *Мадҳиясароӣ, ҳайдарӣ, зилу бам, суннат, мадҳия, қисса, хусусият, ҳофиз, мусиқӣ, иди Қурбон, иди Рамазон, «Чароғравшанкунӣ».*

ОСОБЕННОСТИ ХВАЛЕБНОГО ПЕСНОПЕНИЯ В БАДАХШАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

В статье исследуется одна из древнейших традиций бадахшанского народа – хвалебное песнопение (мадҳиясароӣ), которое исполняется во время пятничных вечерних собраний, важных религиозных событий, открытия святых мест, поминовения усопших, в присутствии почетных гостей, после вечерних молитв, в праздники Курбан и Рамазан, а также особенно во время погребальных церемоний. Содержание этих песен носит преимущественно морально-религиозный характер, а их функции включают поощрение единобожия, призыв к духовному преобразованию и самопознанию, поклонение, проявление уважения и внутреннего мира. Автор статьи подробно

рассматривает особенности исполнения мадҳиясарои, подчеркивая, что эта традиция считается одной из самых ценных культурных практик бадахшанского народа и сохраняет свою значимость и по сей день. Одной из причин долговечности традиции является то, что авторы подобных песен затрагивали религиозно-мистические, моральные и философские вопросы, а также обозначали ключевые аспекты индивидуального и общественного этикета. Благодаря этому произведения приобрели образовательный и воспитательный характер и на протяжении веков использовались литераторами и образованными людьми.

***Ключевые слова**: хвалебное песнопение, хайдари, зил-у-бам, традиция, мадҳия, история, характеристика, хафиз, музыка, Ид аль-Адха, Ид аль-Рамадан, «Зажжение священного лампада».*

FEATURES OF PRAISE SINGING IN BADAKHSHAN FOLKLORE

This article examines one of the most ancient traditions of the Badakhshani people – praise singing (madkhiyasaroi), which is performed during Friday evening gatherings, important religious events, the opening of holy sites, commemorations of the deceased, in the presence of honored guests, after evening prayers, on the holidays of Eid al-Adha and Ramadan, and especially during funeral ceremonies. The content of these songs is primarily moral and religious in nature, and their functions include encouraging monotheism, calling for spiritual transformation and self-knowledge, worship, and expressions of respect and inner peace. The author examines in detail the specifics of madkhiyasaroi performance, emphasizing that this tradition is considered one of the most valuable cultural practices of the Badakhshani people and retains its significance to this day. One of the reasons for the tradition's longevity is that the authors of such songs addressed religious, mystical, moral, and philosophical issues, as well as outlined key aspects of individual and social etiquette. As a result, these works acquired an educational and pedagogical character and were used by writers and educated people for centuries.

***Keywords:** hymn of praise, haydari, zil-u-bam, tradition, madhiya, history, characteristics, hafiz, music, Eid al-Adha, Eid al-Ramadan, «Lighting of the Sacred Lamp.»*

Маълумот дар бораи муаллиф: Таваккал Ҳайдармамад – номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи адабиёти Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. Почтаи электронӣ: haydar 6060 @ mail.ru

Сведения об авторе: Таваккал Хайдармамад – кандидат филологических наук, доцент кафедры литературы Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева. Электроная почта: haydar 6060 @ mail.ru

About the authors: Tavakkal Haydarmamad – Candidate of Philology sciences of the Literature department of Khorog State University name after M.Nazarshoev. E -mail: haydar 6060 @ mail.ru

ТАЛАБОТ НИСБАТ БА МАҚОЛАҲОИ ИЛМӢ

1. Маҷаллаи «Суханшиносӣ» нашрияи Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (ш. Душанбе) мебошад.
2. Маҷаллаи «Суханшиносӣ» ба забони тоҷикӣ нашр гашта, мақолаҳо ба забонҳои русӣ ва англисӣ низ пазируфта мешаванд.

Риоя намудани этикаи чопи мақола дар маҷаллаҳои илмӣ:

3. таҳияи мақола бо ҳуруфи Times New Roman, ҳаҷми ҳарфҳо 14 (нақшаҳо 12), ҳошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо 1,5 мм;
4. ҳаҷми мақола: формати А4, бо рӯйхати адабиёту аннотатсияҳо на камтар аз 10 саҳифа ва на беш аз 20 саҳифа;
5. нишондоди ТДУ (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);
6. номи мақола;
7. насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падари муаллиф(он);
8. номи муассисае, ки дар он муаллиф(он)и мақола кору фаъолият менамояд;
9. матни асосии мақола (на камтар аз 10 саҳифа; схема, расм ва ҷадвал дар матни асосии мақола ворид намешавад);
10. рӯйхати адабиёти истифодашуда на камтар аз 10 номгӯ адабиёти илмӣ. Ба нашри мақолаҳое бартарӣ дода мешавад, ки ба сарчашмаҳои нашршудаи илмии солҳои охир ва манбаъҳои муътамад бештар такя кардаанд. Номгӯйи адабиёти ба муаллиф тааллуқдошта набояд беш аз 25%-и рӯйхати адабиёти мақоларо ташкил диҳад;
11. Иқтибосҳо бо сарчашма дақиқ муқоиса карда шуда, дар охири саҳифа асли онҳо аз ҷониби муаллиф оварда мешаванд.
12. Феҳристи манобеъ дар охири мақола (бо тартиби алифбо – нахуст ба хатти кириллӣ, сипас бо дигар забонҳои хориҷӣ оварда мешавад; осори як муаллиф дар тартиби хронологӣ дарҷ мешавад) бо шуморагузорӣ ва нишон додани маълумоти зайл оварда мешавад:

а) **барои китобҳо** – ному насаби муаллиф, номи пурраи асар, шаҳр ва соли нашр, теъдоди умумии саҳифаҳо мисли:

Айнӣ, С. Куллиёт / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ., 1958. – Ҷ. 1. – 555 с.;

б) **барои мақолаҳо** – ному насаби муаллиф, номи пурраи мақола, номи маҷмуаи мақолаҳо, китоб, рӯзнома, макони нашр, шаҳр (барои китоб), сол ва шумораи рӯзнома, маҷалла, мисли:

1. Айнӣ, С. Маънои калимаи тоҷик / С. Айнӣ // Садои Шарқ. – 1986. – № 8. – С. 48-73.
2. Ҳошим, Р. Иншои шеър / Р. Ҳошим // Адабиёт ва санъат. – 2021. – 1 январ. – № 1 (2076). – С. 13.
3. Ҳусейнзода, Ш. Айнӣ ва баъзе масъалаҳои адабиёти советии тоҷик / Ш. Ҳусейнзода // Баҳс ва андеша (маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Ирфон, 1964. – С. 128-149.
4. Кисляков, Н.А. Старинные приемы земледельческой техники и обряды, связанные с земледелием у таджиков бассейна р. Хингоу / Н.А. Кисляков // Советская этнография. – 1974. – №1. – С. 114-125;

13. таваҷҷуҳи муаллиф(он) дар мақола ба таҳқиқоти қаблии доир ба мавзуи мақола, ки дар маҷаллаи «Суханшиносӣ» ба нашр расидааст;
14. тарҷумаи номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ), аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 15 сатр (аз 130 то 150 калима) ва калидвожаҳо аз 7 то 10 вожа;

15. дар баробари пешниҳоди шакли электронии мақола пешниҳоди шакли чопии он дар як нусха ҳатмӣ мебошад;
16. мақолаи аспирант /докторанти PhD/ унвончӯ танҳо бо тавсияи роҳбари илмӣ/мушовири илмӣ қабул карда мешавад;
17. мақолаи магистрант танҳо бо ҳаммуаллифӣ бо номзад/доктори илм қабул карда мешавад;
18. маълумот дар бораи муаллиф(он) бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ);
19. нишон додани манбаи иқтибос дар қавси чаҳоркунҷа [5, 75];
20. рақамгузории нақша, схема ва диаграммаву расмҳо;
21. маълумотномаи антиплагиати мақолаи бо забонҳои русӣ ва ё англисӣ таҳияшуда талаб карда мешавад;
22. мақолаи ба маҷалла воридшуда аз ҷониби ҳайати таҳририяи маҷаллаи илмии «Суханшиносӣ» дар муддати 30 рӯз баррасӣ мегардад;
23. дар мақола аз тарафи муаллиф ё муаллифон бояд имзо гузошта шавад;
24. дастнавис бояд бодиққат хонда шуда, бидуни ғалат пешниҳод гардад. Дастнависҳое, ки бидуни риояи талаботи мазкур таҳия шудаанд, баррасӣ намешаванд.
25. ҳайати таҳририя дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуқуқ дорад мақоларо кӯтоҳ, таҳриру ислоҳ кунад ва ё ба муаллифон ҷиҳати ислоҳ баргардонад;
26. муаллифон пас аз саҳифабандии мақола онро хонда, ризояти худро барои чоп ба таври хаттӣ тасдиқ мекунанд;
27. Масъулияти ақида ва муҳтавои мақолаҳо бар дӯши муаллифони онҳост.

Нишонии мо: 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21, Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, ҳуҷраи 11, дафтари маҷаллаи «Суханшиносӣ». Тел.: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

Шохиси (индекси) обуна дар феҳристи «Почтаи тоҷик» -77755

Сомонаи мо: **sukhanshinosi.iza.tj;** E-mail: **suhansinosi@gmail.com**

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон 12 ноябри соли 2015 таҳти № 0095/мҷ аз нав ба қайд гирифта шудааст.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

1. Журнал «Словесность» издается Институтом языка и литературы имени А.Рудаки Национальной академии наук Таджикистана (г. Душанбе).
2. Журнал выходит на таджикском языке; к публикации также принимаются статьи на русском и английском языках.

Соблюдение публикационной этики научных журналов:

3. Статьи принимаются в редакторе World, шрифт Times New Roman размер (кегль) 14 (таблицы 12), поля 2,5 см, межстрочный интервал 1,5 строки;
4. Объем статьи: не менее 10 и не более 20 страниц компьютерного текста формата А4, включая список литературы и аннотации;
5. Индекс ТДУ (данный индекс можно получить в любой научной библиотеке);
6. Название статьи заглавными буквами по центру текста;
7. Фамилия И.О. автора(ов)
8. Название организации, где работает(ют) автор(ы);
9. Основной текст статьи (не менее 10 страниц, исключая схемы, рисунки, таблицы, диаграммы, аннотации и список литературы);
10. Список литературы не менее 10 наименований. Статьям, где использованы авторитетные, а также наиболее поздние научные издания отдается предпочтение. Допускается использование не более 25% научных публикаций автора(ов).
11. Ссылка на предыдущие публикации научного журнала «Словесность» по теме исследования приветствуется.
12. Литература, на которую даются ссылки в тексте, приводится в конце статьи (в алфавитном порядке – сначала на кириллице, затем на иностранных языках; произведения одного автора даются в хронологическом порядке, начиная с более ранних), с нумерацией и указанием следующих выходных данных:

а) **для книг** - фамилия, инициалы автора, полное название книги, город и год издания, общее число страниц например:

Айни, С. Куллиёт / С. Айни. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ., 1958. – Ҷ. 1. – 555 с.;

б) для статьей – имя автора, полное название статьи, название сборника статьей, книги, газеты, место издания, город (для книги), год и номер газеты,

журнала, например:

1. Айни, С. Маънои калимаи тоҷик / С. Айни // Садои Шарқ. – 1986. – № 8. – С. 48-73.
2. Хошим, Р. Иншои шеър / Р. Хошим // Адабиёт ва санъат. – 2021. – 1 январ. – № 1 (2076). – С. 13.
3. Хусейнзода, Ш. Айнӣ ва баъзе масъалаҳои адабиёти советии тоҷик / Ш. Хусейнзода // Баҳс ва андеша (Сборник статей). – Душанбе: Ирфон, 1964. – С. 128-149.
4. Кисляков, Н.А. Старинные приемы земледельческой техники и обряды, связанные с земледелием у таджиков бассейна р. Хингоу / Н.А. Кисляков // Советская этнография. – 1974. – №1. – С. 114-125.

13. Обратить внимание автора(ов) в статье на предшествующее исследование по теме статьи, которое было ранее опубликовано в журнале «Словестность»;
14. Название статьи, аннотации и ключевые слова приводится на трех языках (таджикский, русский, английский), аннотация в объеме 15 строк (от 130 до 150 слов), ключевые слова 7-10 слов;

15. Статьи принимаются в печатном и электронном варианте;
16. Статьи аспиранта /докторанта PhD/ соискателя принимается к рассмотрению с рекомендацией научного руководителя /научного консультанта;
17. Статья магистранта принимается к рассмотрению только в соавторстве с кандидатом наук/доктором наук;
18. Информация об авторе(ах) приводится на трех языках (таджикский, русский и английский);
19. Ссылки на литературу в тексте обязательны и оформляются следующим образом: [5, 75], где первая цифра – номер источника в списке литературы, вторая – номер страницы;
20. Следует нумеровать таблицы, схемы, диаграммы и рисунки;
21. Представить справку об антиплагиате (статьи на русском и английском языках);
22. Статья рассматривается редакцией в течение 30 дней;
23. Статьи должны быть обязательно подписаны автором, а при наличии нескольких авторов - всеми соавторами.
24. Рукопись должна быть внимательно прочтена и представлена без ошибок. Рукописи, оформленные без соблюдения данных требований, рассматриваться не будут.
25. Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать статьи, подвергать их редакционной правке и отсылать авторам на доработку.
26. Авторы читают готовую верстку статьи и в письменном виде подтверждают свое согласие на публикацию.
27. Ответственность за подбор, точность фактов, цитат, и данных несут авторы опубликованных материалов.

Адрес: 734025, г. Душанбе, ул. Рудаки, 21, Институт языка и литературы им. Рудаки Национальной академии наук Таджикистана, комн. 11, редакция журнала «Словесность», тел.: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

Подписной индекс в таджикском каталоге «Почтаи точик» -77755

Наш веб-сайт: **sukhanshinosi.iza.tj;** E-mail: **suhansinosi@gmail.com**

Журнал перерегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан от 12 ноября 2015 года за № 0095/мч.

Сдано в печать 14.09.2026 г. Разрешено в печать 29.09.2026 г.
Формат 70х100 $^{1}/_{16}$. Гарнитура Литературная.
Объем 12,5 п. л. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Тираж 100 экз. Заказ № 6/25.

Издательство ***«Истеъдод».***
734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 36.
Тел.. 221-95-43. E-mail. istedod2010@mail.ru